

श्री कृष्णः

चरित्र

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાખિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૫૪૨- વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ કૃષ્ણાચરિત્ર

વિષય ધર:૩૩૪

શ્રી કૃષ્ણ-ચરિત્ર.

મરાઠી લેખક

ચિંતામણી વિનાયક વૈદ્ય, એમ. એ. એલ. એલ. બી.
શ્રી રામચરિત્ર, દુદૈવી રંગૂ અથવા પાણીપતનું છેલ્લું મુદ્દા;
વગેરેના કર્તા.

ગુજરાતી ભાષાંતરકર્તા

કૃષ્ણપ્રસાદ મણીશંકર શાસ્ત્રી.

પ્રકાશક અને મુદ્રક

શંકર નરહર જોશી, 'ચિત્રશાળા' સ્ટીમ પ્રેસ
(૮૧૮ સદાશિવ પેઠ) પૂના સિટી.

૧૯૧૮

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ એજન્સી
૭૫૪૮

ઈસ્વી સન ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા આક્ટ મુજબ આ પુસ્તક તોંધાવેલું છે
અને અંચકતાંયે સર્વ હકક સ્વાધીન રાખ્યા છે.

પ્રતાવના.

શ્રી રામચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થયા પછી તે લોકોને ઘણું જ પસંદ પડ્યું એમ લાગ્યાથી મારા કેટલાક મિત્રોને અને મને, એ જ વ્યક્તિપર મારે શ્રીકૃષ્ણ-ચરિત્ર લખી પ્રસિદ્ધ કરવું આવી કલ્પના સુઝવી સ્વાભાવિક છે. તે કલ્પના પ્રમાણે હું આ શ્રીકૃષ્ણ-ચરિત્ર તૈયાર કરી વાંચકો સામે મૂકું છું. આ ગ્રંથ શ્રીરામચરિત્રના નમુનાપર લખેલો છે એ કહેવાની જરૂર નથી. તે ગ્રંથમાટે જેમ વાલ્મીકિ રામાયણનો આધાર લીધેલો છે, એ પ્રમાણે આ ગ્રંથમાટે ભારત, હરિવંશ અને ભાગવત આ ત્રણ ગ્રંથોના આધાર લીધેલા છે. રામાયણના વિભાગ કાંડાત્મક છે; અને ભારત હરિવંશના પર્વાત્મક છે. પર્વ અને કાંડ એ બન્ને શબ્દ એકાદના જ વાચક છે. જ્યોત્ષ્ણોત્તર એમાંથી કોઈ પણ એક શબ્દ લેવાને હરકત નહોતી. પરંતુ આ ગ્રંથ, ભારત અને હરિવંશને અનુસરતો હોવાથી આમાં પર્વાત્મક વિભાગ કરેલા છે. માત્ર ઘણાં પર્વો કરી શકાય એમ ન હોવાથી શ્રીરામ-ચરિત્રની પેઠે આમાં સાત જ પર્વ કરેલાં છે; અને તેનાં નામ પણ શ્રીરામ-ચરિત્ર પ્રમાણે જ આપેલાં છે. મજકુર સંબંધમાં પ્રથમ આ વાત કહેવી જરૂરની છે, કે જૂદી જૂદી ઋતુઓનાં, દેખાવોનાં અને પ્રસંગોનાં જે સ્વભાવોક્તિ વગેરે અલંકારયુક્ત સુંદર વર્ણનો ભારત, હરિવંશ તથા ભાગવત વગેરે ગ્રંથોમાં આ ચરિત્રને લગતાં મળી આવ્યાં, તે ત્યાં ત્યાં દાખલ કરેલાં છે. તે રામાયણમાંનાં વર્ણન જેવાં જ લગભગ મનોહર હોય કવિની નૂઠા સૈદ્ધ્યંતાં છે, એ મર્મશ વાચકોના લક્ષમાં આવશે જ. આ વર્ણનમાં મારો ઉમેરો થોડો છે. પણ એકંદર, શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર એક દંડભંથી શ્રીરામ-ચરિત્ર પ્રમાણે એક ગ્રંથમાં વર્ણવેલું ન હોવાથી તે સંદર્ભ મેળવી કથા કહેવી અને તેનાં સંધિભાગ દેખાડવા, એ કઠિણ કામ.

આ અંથમાં કરવાની જરૂર પડેલી છે; અને તે તે ઠેકાણે વાક્યો અને વર્ણનો મેં ઉમેરેલાં છે. એવી પરિસ્થિતિમાં એકંદર અંથ એકજીવ થઈ સ્વરસ થયેલો છે કેવળ નહિ, એ ઠરાવવું મમંદા અને ગુણુગ્રાહી વાચકોને સોંપું છું.

૨. ભગવદ્ગીતા-પર્વ સંબંધમાં થોડું વધારે લખવું જોઈયે. આ પર્વમાં ભગવદ્ગીતાનું ધણુંખરું સમગ્ર ભાષાંતર આપેલું છે. એટલામાટે આ પર્વને શ્રીરામચરિતના કાંડના નામના અનુરોધથી સુંદર પર્વ આ નામ જ શીખ્યું હોત. પણ મેં તે નામ આપવાનું સાહસ ક્યું નથી. તથાપિ આ પર્વ વાચકોને સુંદર લાગશે એવી જ હું આશા રાખું છું. આમાં ધણુંખરું ગીતાનું અક્ષરશઃ ભાષાંતર આપેલું છે. અધ્યાયસંગતિ કેવળ વિષય-સંગતિ અથવા શ્લોકસંગતિ વિશદ કરવા માટે મેં મારા પોતાના પદરની વાક્યો ઠેકાણે ઠેકાણે દાખલ કરેલાં છે અને તે ' ' આખા એકાત્મક અવતરણ ચિન્હમાં જૂદાં દેખાડેલાં છે. અને જ્યાં એક, બે કેવળ અધિક શ્લોક છોડ્યા છે, તે ઠેકાણે તેના આંકડા કૌંસમાં આપેલા છે. આ જ-સ્થાથી આ ભાષાંતર ગીતાઅંથ હાથમાં લઈ શ્લોકવાર મેળવી જોવાનું વાચકોને સહેલું થઈ પડશે. ગીતાનો વ્યાસંગ કરનારાઓએ આ રૂપાંતર એવી રીતે જરૂર મેળવી જોવું આવી અમારી ભલામણ છે, એટલે તેઓ આમાંના રસનો આસ્વાદ વિશેષ લઈ શકશે. જિજ્ઞાસુ મતોનું અભિમાન છોડી આ રૂપાંતર કરેલું છે. સર્વ મતોનો સમન્વય કરી કર્તવ્ય સિદ્ધાંત દઢ કરવાનો ગીતાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, આવો મારો મત છે; અને તેને અનુસરીને આ રૂપાંતર કરેલું છે. પ્રસંગે પૂર્વાચાર્યોના મતથી જિજ્ઞાસુ અર્થ કરવો પડ્યો છે, તે પ્રસંગ મમંદા વાચકોના લક્ષમાં આવશે જ.

૩. શ્રીરામચરિત પ્રમાણે આ અંથને ઉપોદ્ધાત અને ઉપસંહાર જોડેલો છે. ઉપોદ્ધાતમાં શ્રીકૃષ્ણના ચરિતની મહત્તી વર્ણવી હોય, ઉપસંહારમાં શ્રીકૃષ્ણના કાળની થોડીક માહિતી અને શ્રીકૃષ્ણના ચરિતનું સ્વરૂપ કહેલું છે. શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત શ્રીરામ-ચરિત પ્રમાણે ઉદાત્ત નથી આવી કેટલાકોની સમજણ છે. તે સંબંધમાં ઘણા લોક સાચાંક હોય છે; પણ શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત જિજ્ઞાસુ જિજ્ઞાસુ પરિસ્થિતિમાં શ્રીરામના ચરિત.

પ્રમાણે જ ઉદાત્ત અને નિષ્કલંક છે એવી મારી સમજણ છે. અને શ્રી-
કૃષ્ણના ચરિત્રને તેના દિવ્ય ઉપદેશની અર્થાત્ ભગવદ્ગીતાની જોડ આપી
એટલે તેની મહત્તી અવર્ણનીય છે એમ લાગે છે. અને એટલામાટે જ તે,
લોક સામે માંડવાનું હું સાહસ કરું છું. વિષયાનુરૂપ ભાષા વજનદાર
રખેલી છે, તથાપિ શ્રીરામચરિત્ર પ્રમાણે જ આ ગ્રંથ આખાલવૃદ્ધ સ્ત્રી-
પુરુષોને સુખોષ અને પ્રિય થશે આવી મને આશા છે.

શકે ૧૮૩૬ માસોત્તમ માગંશીર્ષ; ત્રોવંબર સન ૧૯૧૪.

ચિંતામણ વિનાયક વૈવ.

વિનંતિ.

જગત્ની સર્વવંદ્ય વિભૂતિઓમાં પ્રથમ સ્થાનાપન્ન મહાન્ વિભૂતિ યોગીન્દ્ર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના અઘોરિક કથામૃતથી જેના કર્ણ તૃપ્ત ન થયા હોય એવો દુનિયામાં, વિશેષતઃ હિંદુ સમાજમાં તો એક પણ મળવો દુર્લભ છે. અને એવી મહાન્ પરાક્રમશાલી વિભૂતિની કથાનો પરિચય હિંદુ વાચક-વર્ગને કરાવવો એ એક રીતે તેમના જ્ઞાનને ઊણપ આણવા સરખું છે, એથી, અને પ્રસ્તુત પુસ્તક સંબંધમાં જે કાંઈ લખવા જેવું હતું, તે મૂળ લેખક રા. બ. ચિંતામણુરાવ વિનાયક વૈદ્યે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં લખેલું હોવાથી અહીંયાં વધારે લખવું અનુચિત ધાર્યું છે. . -

રા. બ. ચિંતામણુરાવ વિનાયક વૈદ્ય, એમ. એ. એલ. એલ. બી. એઓ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ઑનરરી ફેલો છે. તેઓ મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યના એક પ્રમુખ વિદ્વાન છે. તેમણે મરાઠી ભાષામાં ઉત્તમ ઉત્તમ પુસ્તકો લખી પ્રકટ કરેલાં છે. તેમાંનાં પ્રસ્તુત ‘શ્રીકૃષ્ણ-ચરિત્ર’ ‘શ્રીરામ-ચરિત્ર’ અને ઐતિહાસિક નવલકથા-‘દુર્ગેવી રંગૂ’ અથવા ‘પાણીપતનું છટ્લું’ ચુધ્ધ ‘મહારાષ્ટ્રીય વાચકવર્ગમાં રનેહપૂર્વક તથા રસપૂર્વક વંચાય છે. તે પુસ્તકોની મરાઠી ભાષામાં થયેલી સફળતા જોઈ; તથા એવા વિદ્વાનોની કલ્પકતાનો ગુજરાતી વાચકવર્ગને લાભ આપવાના ઉદ્દેશથી “ચિત્રશાળા” પ્રેસના માલીકે તેવાં પુસ્તકોનાં ગુજરાતી ભાષાંતરો પ્રસિદ્ધ કરવાનો આરંભ કર્યો છે. “ચિત્રશાળા” પ્રેસની ગુજરાતી વર્ગની ત્રણ સેવાઓ અત્યારે અત્યંત શોકાદરને પાત્ર થયેલી છે. જેમાંની પહેલી “ચિત્રમય જગત્” ની ગુજરાતી આવૃત્તિ. આ માસિકની સફળતા તથા યોગ્યતા માટે બે મત છે જ નહિ. બીજી બે સેવાઓ ગુજરાતી બાલક વર્ગને મોહ પમાડનાર “લઘુ રામાયણ” અને ‘લઘુ ભારત’ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રદેશની, આવાં બાલકોને ઉપયોગી થઈ પડનારાં પુસ્તકોની ઊણપ, તેવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરી એક

મહારાષ્ટ્રીયે પ્રૂણ કરી છે ! ભવિષ્યમાં પણ એવાં બીજાં પુસ્તકો, જે ગુજરાત બાલ વર્ગ તથા પ્રૌઢ વર્ગ બન્નેને ઉપયોગી થઇ પડે તેવાં છે તે પ્રસિદ્ધ કરી ગુજરાતી જનતાની સેવા બજાવવાની “ચિત્રશાળા” પ્રેસના માલિકની આંતરિક ઇચ્છા છે. તે આશા છે કે, ગુજરાતી વર્ગ તે સેવાઓને આનંદ તથા આદરથી વધાવી લેશે.

• છેવટે વાંચક વર્ગને એટલી જ વિનંતિ છે કે, પ્રસ્તુત પુસ્તકનું આ ભાષાંતર બનતાં સુધી સાદું કરવાને મેં યથામતિ પ્રયત્ન કર્યો છે. વિદ્વદ્વર્ગને તેમાં વ્યાકરણ દોષ મળી આવશે, પણ મરાઠી ભાષાની અવધતાને લીધે, તથા ભાષાંતર કરવાનું કામ ઘણું કઠિણ હોવાથી મારાથી તે બન સધાય એ સ્વાભાવિક જ છે. તેવી જ રીતે આવશ્યક જ્ઞાનના અભાવે બીજા પ્રમાદજન્ય દોષો હશે, પરંતુ વાંચક વર્ગ હંસક્ષીરન્યાયે તે ત્યજવા કૃપા કરશે. અંતે જગન્નિયંતા પરમાત્મા પાસે માગું છું કે, તે મને આવાં કાર્યોમાં ફલીભૂત કરવા ઉત્સાહ, બલ અને ખંત આપે.

“ચિત્રશાળા” પ્રેસ } કૃષ્ણપ્રસાદ મણીશંકર શાસ્ત્રી.
પૂના સિટી.

अक्रमणिका.

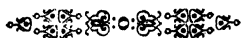
विषय.

पृष्ठ.

१ उपोद्घात	१
२ आक्षेपर्व	६
३ मथुरापर्व	३६
४ क्षारिकापर्व	८२
५ राजसूयपर्व	१०६
६ जगवद्गीतापर्व	१३७
७ युद्धपर्व	१८८
८ उत्तरपर्व	२३६
९ उपसंहार	२५७
पुरवर्णी.						

શ્રીકૃષ્ણ-ચરિત્ર.

ઉપોદ્ઘાત.

શ્રીકૃષ્ણ જેવા સર્વતોપરિ અદિતીય પુરુષ હિંદુસ્થાનમાં જ શું, પણ કેઈ પણ દેશમાં આજસુધી થયા નથી. અલૌકિક પરાક્રમ, અપ્રતિમ બુદ્ધિમત્તા, અસામાન્ય સ્વાર્થત્યાગ ઇત્યાદિ સદ્ગુણોથી શ્રીકૃષ્ણની વ્યક્તિ સર્વ ઐતિહાસિક કિંબદ્ધના કાલ્પનિક વ્યક્તિઓના શિરસ્થાને અધિષ્ઠિત થયેલી છે. નેપોલિયન જેવું પરાક્રમ અને નેપોલિયન સરખી બુદ્ધિમત્તા ઇતિહાસમાં ખીજે સ્થળે જણાતી નથી. પણ નેપોલિયનની સ્વાર્થપરાયણતા તેના પરાક્રમના પ્રમાણમાં અને બુદ્ધિના પ્રમાણમાં અવાઢવ્ય હતી. આ સ્વાર્થતત્પરતાયે તેને, બુદ્ધિ અને પરાક્રમના સાહાય્યથી રંકનો સાર્વભૌમ બનાવ્યો, પણ તે જ સ્વાર્થતત્પરતાયે તેને ફરી સાર્વભૌમનો રંક કરી છોડ્યો. નેપોલિયનનું ભાગ્ય પણ તેના પરાક્રમ સરખું અદિતીય નહોતું. છેવટે એ અભાગી પુરુષ કેદમાં પડી એક ખુણાખોચરામાં આવેલા ખેટમાં મરણ પામ્યો. આનાથી ઉલટ, શ્રીકૃષ્ણે પોતાના દીર્ઘ આયુષ્યમાં જે જે કામ મન ઉપર લીધાં તે તે સિદ્ધિમાં આણ્યાં. મોટાં મોટાં યુધ્ધોમાં કિંવા રાજકારણમાં તેમની બુદ્ધિમત્તાયે વિજય જ સંપાદન કર્યો. અને આ સર્વ કામમાં તેમણે સ્વાર્થ કદી પણ સાધ્યો નથી. સારાંશ-નેપોલિયનનું પરાક્રમ, વૌશિંગ્ટનનો સ્વાર્થત્યાગ, ગ્લાડસ્ટન, બિસ્માર્ક વગેરે મુત્સદ્દીઓની નીતિ; શ્રીકૃષ્ણમાં એકઠાં થયાં હતાં. અને સર્વમાં અધિક વાત એ કે, શ્રીકૃષ્ણ, જેવા રાજકારણમાં અગ્રણી હતા તેવા પરમાર્થમાં પણ હતા. બુદ્ધ, ખ્રિસ્ત, મહંમદ વગેરે ધર્મ-સંસ્થાપકોમાં તેમની ગણના કરવામાં પ્રત્યવાય નથી. મહંમદે નિશ્ચયથી પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કર્યો,

પ્રિયસ્તે સૌજન્યથી અને બુદ્ધિ બુદ્ધિવાદથી. શ્રીકૃષ્ણમાં નિશ્ચય, સૌજન્ય અને બુદ્ધિવાદ; આ ત્રણ વસ્તુનો વાસ હતો. તાત્પર્ય-બલ, સૌદર્ય, બુદ્ધિ, પરાક્રમ, સાહસ, નય, નિશ્ચય, શાંતિ, સૌજન્ય, જ્ઞાન, સ્વાર્થપરાઙ્મુખતા વગેરે અનેક લોકોત્તર ગુણો ભાગ્યૈશ્વર્ય-સહિત શ્રીકૃષ્ણમાં હતા. શ્રીકૃષ્ણને આપણે ભારતીય આર્યો પરમેશ્વરનો પૂર્ણ અવતાર માનીએ છીએ, તેનું કારણ પણ એ જ છે. શ્રીરામચંદ્ર પરાક્રમ અને નીતિના ઉત્કર્ષને લીધે નરશિરોમણિ હતા, એમાં સંશય નથી. પણ તે અવતારમાં જ્ઞાનનો ઉપદેશ ભગવંતે સ્વમુખે કરેલો નથી. શ્રીકૃષ્ણે પોતાના ઉપદેશામૃતથી ભારતવર્ષના હૃતપટલ ઉપર એવી કાયમની છાપ બેસાડી દીધી છે, કે તે ભૂસી નાંખવી શક્ય નથી. શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રથી અને ઉપદેશને લીધે ભારતીય ઇતિહાસને જે વલણ પ્રાપ્ત થયું છે તે બદલાવું સંભવનીય નથી. જેમના કાનમાં ભગવદ્ગીતા-વેણુનો જ્ઞાનરવ પડેલો છે, તેમને અન્ય-મતનો ધ્વનિ મધુર લાગવો શક્ય નથી. આર્યોના વેદાન્તજ્ઞાનરૂપી દુર્ગની ભગવદ્ગીતા એ શતદ્વી છે. તેના મારા આગળ આ કિલ્લા ઉપર ઇતર તત્ત્વજ્ઞાનનો હલ્લો ચાલી શકતો નથી એટલું જ નહીં પણ, આ દિવ્યાસ્ત્રની સહાયતાથી ભારતીય આર્યોનું તત્ત્વજ્ઞાન સર્વ જગતને જીતી શકે તેવું છે. અસ્તુ, આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં આપણુ ભારતીય આર્યોને જે પરમાવધિનો આદર લાગે છે તે સકારણ અને યોગ્ય છે. અને આશ્ચર્ય એ છેકે, આપણી આ આર્યભૂમિમાં સર્વ પ્રકારના લોકોને શ્રીકૃષ્ણ, સરખા જ પ્રિય અને પૂજ્ય છે. વૈદિક લોક ‘હરિઃ ઓમ’ કરી વેદોનું અધ્યયન કરે છે. કર્મઠ લોક કર્મના આરંભમાં પરમેશ્વરનાં જે ચોવીસ નામ લે છે, તેમાં શ્રીકૃષ્ણ એ જ છેવટનું નામ છે. યોગી લોક શ્રીકૃષ્ણને જ યોગેશ્વર માને છે. ભક્તિમાર્ગી લોક શ્રીકૃષ્ણનું જ ભજન કરી ભગવચ્ચરણમાં લીન થાય છે, મથુરા-વૃંદાવનમાં તો કૃષ્ણ નામનો ધ્વનિ ઘર-બાર, મંદિર-ઘાટ, પૃથ્વી-આકાશ-માં ભરાઈ રહેલો છે. મહારાષ્ટ્રમાં પણ પંઢરપુરમાં ‘વિઠ્ઠલ’ ‘વિઠ્ઠલ’ એ જ શબ્દ સતત સાંભળવામાં આવે છે. શ્રીકૃષ્ણના ગુણ વર્ણન કરી મહારાષ્ટ્ર શું, બંગાળ શું, મદ્રાસ શું, અને ગુજરાત શું સર્વ ઠેકાણેના ભાવિક લોકો ગાય છે, નાચે છે, અને ધ્યાનસ્થ થાય છે. સર્વ હિંદુસ્થાનની આર્ય-શ્રીઓના મુખમાંથી શ્રીકૃષ્ણની જ બાળલીલાનું ગાન સદોદિત સાંભળવામાં

આવે છે. પરોઢિયામાં ઉઠી તેમના જ ગુણાનુવાદ તેઓ ગાય છે, દળણું દળે છે અને બાળકોને જગાડે છે. વધારે શું વર્ણન કરવું? ભરતખંડમાંનાં આર્યધર્મી સ્ત્રી-પુરુષો, બાળ-વૃદ્ધ, ગરીબ-શ્રીમંત, નગરનિવાસી-ગ્રામ્યનિવાસી, પંડિત-મૂર્ખ, સંસ્કૃત-અસંસ્કૃત, સંસારી-પરમાર્થી, સર્વેના વિચારમાં અતિ ઉચ્ચારમાં શ્રીકૃષ્ણનું નામ અને ચરિત્ર ભરાઈ ગયેલું છે. આવી આ સર્વવંદ્ય વિભૂતિના ચરિત્રની સાદાંત માહિતી પ્રત્યેક આર્યાભિમાની મનુષ્યેતિ, વિશેષતઃ હિંદુ વિદ્યાર્થીઓને હોવા જોઈએ, એ અધિક શબ્દોમાં કહેવું જોઈએ શું?

શ્રીરામચંદ્રના ઉદાર-ચરિત્ર રૂપી સ્ત્રીરત્નને વાલ્મીકિની દિવ્ય પ્રતિભાના કાવ્યનો પાસો મળવાથી જેવી ધણી જ શોભા આવેલી છે, તે પ્રમાણે જ શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રને અને ઉપદેશને મહર્ષિ વ્યાસના મહાભારતની વાણીની જોડ મળી એ એક મોટી ધન્યતાની વાત છે. શ્રીરામચંદ્રનું લોકોત્તર ઉદાર ચરિત્ર અને વાલ્મીકિનું લોકોત્તર ઉદાર કાવ્ય, એ જેવો સમાન યોગ થયો છે, તેવો શ્રીકૃષ્ણનું ઉદાર ચરિત્ર અને વ્યાસની ઉદાર વાણી એ પણ સમાન યોગ જ છે. વાલ્મીકિને આઘ કવિ એ નામ જેમ શોભે છે, તે પ્રમાણે જ વ્યાસને આઘ ઇતિહાસકાર એ નામ આપવામાં હરકત નથી. વ્યાસ જેવો વ્યવહારચતુર ગ્રંથકર્તા ભારતવર્ષમાં થયો જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. અને વ્યવહારમાં જેમ વ્યાસ ચતુર હતા તેમ જ તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં પણ તે પારંગત હતા. “વ્યાસોઽચ્છિદ્રં જગત્ સર્વમ્.” એમ કહેવાય છે તે કાંઈ ખોટું નથી. વ્યવહારમાં શું અને પરમાર્થમાં શું, જે જે સુંદર કલ્પનાઓ કિંવા કોટિઓ આપણને જડી આવે છે, તે તે મહાભારતમાં નથી એમ છે જ નહિ. સારાંશ-શ્રીકૃષ્ણ, જેવા વ્યવહારમાં અને પરમાર્થમાં અગ્રણી હતા, તે પ્રમાણમાં વ્યાસ પણ હતા. અને એવો સમાન યોગ જમવાથી શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર અને શ્રીકૃષ્ણનો ઉપદેશ આપણી સામે બહુ જ સુંદર રીતે માંડેલો દષ્ટિએ પડે છે. ભગવદ્ગીતાના સંબંધથી તો આ સૌંદર્યની અવધિ થયેલી છે એમ કહેવું જોઈએ. ભગવદ્ગીતામાંના ગહન તત્ત્વજ્ઞાનને વ્યાસની ગંભીર અને પ્રસન્ન વાણીની જોડ મળવાથી ગીતા ગ્રંથ સર્વ જગતમાંના અત્યંત માન્ય ગ્રંથમાં જઈ બેઠેલો છે. ભગવદ્ગીતાના પ્રત્યેક શબ્દ સુવર્ણની કિંમતના છે એમ કહેવામાં

અતિશયોક્તિ નથી. નાના હોષ વજનદાર, પ્રજ્વલિત હોષ મૈલ્યવાન, એવા આ ગીતા-શબ્દોને સુદર્ભની યોગ્યતા નથી એમ કોણ કહે? ભગવદ્ગીતાના ગહન તત્ત્વનો અતે વજનદાર ભાષાનો જેમ જેમજેમ અધિક વ્યાસંગ કરીએ છીએ તેમ તેમ અધિક આનંદ થાય છે, એ તજજોને કહેવાની જરૂર નથી. આજ હજારો વર્ષ થયાં આ મોહક ગ્રંથનો આર્પણે ભારતીય લોકો રસાસ્વાદ લઈએ છીએ, તો પણ તેની મીઠાશ ઓછી થઈ નથી. “તદાસેચનકં તૃપ્તેર્નાસ્ત્યન્તો यस્ય દર્શનાત્” એ જે આસેચનક દશ્ય સૌંદર્યનું લક્ષણ અમરકોશમાં છે તે “શ્રવણાત્” એટલો જરૂર પડતો બદલો કરી-ભગવદ્ગીતાના આવ્ય સૌંદર્યને અસરશઃ લાગૂ પડે છે. ભગવદ્ગીતાનું શ્રવણ, પઠન, અને વિવરણ આજ પર્યંત અનેક વિદ્વાન્ લોકો કરતા આવ્યા છે, તો પણ તેનું ગાદ્ય અપ્રતિદત છે. અસ્તુ. શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રને અને ઉપદેશને મહાભારતનું સિંહાસન મળવાથી અપ્રતિમ શોભા આવેલી છે, એમાં તલભાર પણ અતિશયોક્તિ નથી. પણ અહીંયાં એક વાત કબૂત્ર કરવી જોઈએ, કે શ્રીકૃષ્ણનું તત્ત્વજ્ઞાન કિંવા મત ભારતમાં સારી રીતે ઉદ્ઘટિત થયેલું છે એમ કહી શકાશે, પણ ભારતમાં શ્રીકૃષ્ણનું સમગ્ર ચરિત્ર ગ્રથિત થયેલું છે એમ કહી શકાશે નહિ. હવે એમાં ભારત ગ્રંથનો દોષ નથી. કારણ શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર કહેવામાટે ભારતનો જન્મ થયો નથી, પણ પાંડવે નું ચરિત્ર કહેવું, કિંબહુના ભારતીય યુદ્ધની ઇત્યંબૂત દષ્ટીકત આપવી એ ભારતનું પ્રયોજન હતું. તદનુષંગે શ્રીકૃષ્ણનું જેટલું ચરિત્ર કહેવું શક્ય હતું તેટલું ભારતમાં આવેલું છે. બાકીનું ચરિત્ર વાંચકની જૂલૂમાં છે, એમ સમગ્ર ગ્રંથદાર આગળ ચાલેલા છે, એવો ભાસ થાય છે. સાહજિક જ સમગ્ર શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર જાણવાની વાચકની પિપાસા ભાનતથી તૃપ્ત થતી નથી. આ જિણપ સહેલાઈથી હરિવંશ પુરાણને મહાભારતનું પિતૃપર્વ માની દૂર કરેલી છે. ભારતમાં શ્રીકૃષ્ણનું જે ચરિત્ર આવ્યું નથી, તે હરિવંશમાં છે અને એ બન્ને ગ્રંથ મળી આપણને શ્રીકૃષ્ણનું સાદગંત ચરિત્ર સાંભળવાને મળે છે. તાત્પર્ય-શ્રીરામચરિત્ર પ્રમાણે એક સંદર્ભથી. એક હેતુથી એક વાણીથી કરેલું શ્રીકૃષ્ણનું અથથી ઇતિપર્યંત ચરિત્ર જે કે આપણી સન્મુખ નથી તો પણ મહાભારત અને હરિવંશ આ બે ગ્રંથોના એકીકરણથી આપણને સમગ્ર શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર સમગ્ર શકાય તેમ છે. આ બે

अद्वैतिक ग्रंथे श्रीकृष्णानुं ચરિત્ર ગાયેલું હોવાથી “ મળૌ વજ્રસમુક્તીર્ણે સૂત્રસ્યે-
વાસ્તિ મે ગતિઃ ” આ કાલિદાસની ઉક્તિ પ્રમાણે આ દુષ્કર કામ અદ્વ્યમતિને
પણ શક્ય થયેલું છે. *

શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રનો સૂત્રભૂત એક સંદર્ભ, એક હેતુ કયો હતો એ
આ બંને ગ્રંથ ઉપરથી એકમતિએ આપણા બાણવામાં આવે છે. જે
પ્રમાણે હારના સર્વ મણિમાં એક દોરો પરાવેલો હોય છે, તે પ્રમાણે શ્રી-
કૃષ્ણનાં ઉદાત્ત ચરિત્રમાં એક જ હેતુ ઓતપ્રોત ભરેલો છે. હરિવંશમાં
કહ્યા પ્રમાણે “ અસુરોનું ઉન્મૂલન કરી, પ્રભજનને વર્તનની મર્યાદાં
આણી આપવી ” આ જ શ્રીકૃષ્ણ-ચરિત્રનો ઉચ્ચ હેતુ જણાય છે. જગ-
દ્વંદ્વ વિભૂતિનાં ચરિત્રો આપણને પૂજ્ય અને શ્રવણીય હોય છે એનું
કારણ પણ આ જ છે. ઉદાત્ત નીતિમત્તા અને અદ્ભુત પરાક્રમ એ જ અવતારી
પુરુષોનું લક્ષણ છે. શ્રીરામચંદ્રથી માંડીને તે શિવાજી મહારાજ પયંત
અવતારી માનેલા સર્વ પુરુષોનાં ચરિત્રોમાં આ જ વિશેષ નજરે પડે છે.
શ્રીકૃષ્ણનું ઉદાર ચરિત્ર અદ્ભુત પરાક્રમ અને લોકોત્તર નીતિમત્તાને લીધે
જ મેતોહર અને રમણીય થયેલું છે. † મર્મજ વ્યાસ મહર્ષિએ જણાવ્યા
પ્રમાણે ઈજ્યા, અધ્યયન, દાન અને તપ એ ધર્મનાં અંગો ‘દંભાર્થ’ પણ
મનુષ્યમાં હોઈ શકે, પણ સત્ય, ક્ષાંતિ ઇન્દ્રિયદમન અને વિશેષતઃ નિર્લો-
ભતા એ બાકીના ચાર ગુણ દંભથી આવી શકતા નથી. તે મહાત્માના જ
અંગમાં વસે છે. ‡ આવા ગુણોથી શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર મંડિત છે અને તેથી
જ તે રમણીય અને ઉદારરણીય થયેલું છે.

* લાગવત વગેરે પુરાણોને પણ આ જ કહેલું લાગુ પડે છે. સર્ગ, પ્રતિસર્ગ,
વંશ વગેરે અનેક વાતો કહેતાં કહેતાં તેમાં શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર કહેલું હોય છે; અને તે પણ
સમગ્ર નથી હોતું. કારણ, ભારત જેવા સર્વમાન્ય ગ્રંથનું પૂર્વાસ્થિત્વ સર્વને જ આવે છે,
અને ભારતમાં આવેલો વિષય ફરી કહેવાનું ધાન્ય કાઈ પણ પુરાણ કરતું નથી.

† શ્રીકૃષ્ણનું ગોપીઓ સાથેનું વર્તન અપ્રલાધ્ય હતું આ આક્ષેપ અહીંયાં
વાંચકોની આગળ ઉભો રહેશે. પરંતુ આ અને ઇતર આક્ષેપો ખરા નથી, એ સંખ-
્યમાં સ્વતંત્ર વિવેચન કરેલું છે.

‡ इज्याध्ययनदानादि तपः सत्यं दमः क्षमा ।

अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टावधः स्मृतः ॥

तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दंभार्थमपि सेव्यते ।

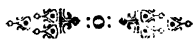
उत्तरस्तु चतुर्वर्गो नामहात्मसु तिष्ठति ॥

શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર બીજા એક કારણથી વિશેષ રમણીય અને પ્રિય થયેલું છે. શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર માનવી કક્ષામાંનું હોઈ પ્રત્યેક મનુષ્યને આ સંસારમાં તેનું ઉદાહરણ લેવા જેવી ઉપયુક્તતા તેમાં જણાઈ આવે છે. શ્રીકૃષ્ણના શત્રુ પ્રત્યક્ષ અસુર નહોતા, પણ હમેશાં સંસારમાં નજરે પડતાં આસુરી સ્વભાવનાં માણસો જ તેમના શત્રુસ્થાને હતાં. શ્રીરામચંદ્ર પ્રમાણે તેમને પ્રત્યક્ષ રાક્ષસોની સાથે લડવાનું નહોતું, કિંવા તેમને સહાયકતાં વાનર ન હોતા. પ્રત્યેક સમાજમાં, પ્રત્યેક દેશમાં, પ્રત્યેક કાળમાં દુષ્ટ અને દુરાચારી મનુષ્યો નિસર્ગનિયમથી ઉત્પન્ન થાય છે. આવા મનુષ્યોને બુદ્ધિ અને પરાક્રમનું પૃષ્ઠભાગ મળે છે, એટલે તેમનાં કારસ્થાનો કંસ, જરાસંધ, દુર્યોધન વગેરેનાં કારસ્થાન પ્રમાણે અત્યંત કુટિલ અને ભયંકર થાય છે. આવા બુદ્ધિમાન અને પરાક્રમી પણ પાપી અને લુબ્ધ મનુષ્યોનાં કારસ્થાનો નીતિમંતોએ કેવી રીતે ઉથલાવી નાખવાં આ એક વ્યવહારમાંનો અત્યંત વિકટ પ્રશ્ન છે. એવા જ પ્રકારના અત્યંત કઠિણ પ્રશ્નો પ્રત્યેક સમાજમાં ઉપસ્થિત થાય છે, અને તે વખતે નીતિમાન મનુષ્યોએ શું કરવું એ તેમને સમજતું નથી. આ જ પ્રકાર તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ છે. મનુષ્યની બુદ્ધિને મોઢ પમાડનાર ઘણા પાપાંડો જગતમાં આજસુધીમાં ઉત્પન્ન થયા છે, ઉત્પન્ન થાય છે અને આગળ ઉત્પન્ન થશે. આવા મોઢક પણ અસત્ ભતમાંથી સન્માર્ગ કેવી રીતે ઓળખવો એ ઠરાવવું બુદ્ધિમંતોને પણ કઠિણ થઈ પડે છે. આવા પ્રકારના વ્યવહારમાંના અને પરમાર્થમાંના કઠિણ પ્રશ્નોનો નિકાલ શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્ર અને ઉપદેશ ઉપરથી થાય છે. આ કારણથી શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર વિશેષ મનોવેદક અને મનનીય છે. અને એમાં પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત એ છે કે, આવો નિકાલ કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણે માનવી ઉપાયોની જ ઘણે ભાગે યોજના કરેલી છે. કર્તુમ-કર્તુમન્યથાકર્તુ સમર્થ એવી ઈશ્વરીશક્તિ જે અવતારી પુરુષ ઉપયોગમાં આણે તો તેમના ચરિત્રમાંથી આપણને તાદૃશ ક્ષયદો થાય નહીં એ ઉધાડું છે. કેવળ ઇચ્છાર્થી જ રામચંદ્ર કિંવા સીતાએ રાવણનો નિઃપાત કર્યો હોત, તો તેમનાં ચરિત્ર સંસારી લોકોને કદી પણ ઉપયુક્ત થયાં ન હોત. સારાંશ—અવતારી પુરુષોનાં માનવી કૃત્યો જ મનોહર અને મનનીય હોય છે. આ દૃષ્ટિએ શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર વિશેષ માનવી કોટિમાંનું છે. શ્રી-

કૃષ્ણે સર્વ રીતે નાનપણ સ્વીકારેલું હતું. તેમના જન્મ શ્રીરામ પ્રમાણે રાજાને પેટે થયો નહોતો એટલું જ નહીં, પણ રાજવંશમાં પણ ન હોતો થયો. શ્રીકૃષ્ણ રાજા નહોતા, રાજપુત્ર નહોતા, રાજવંશી નહોતા, જ્યેષ્ઠ પુત્ર પણ નહોતા. કિંબહુના તેમનું બાલપણ ઐશ્વર્યમાં ગયેલું નથી પરંતુ તદ્દન સામાન્ય પ્રતીના લોકમાં ગયું છે. એથી શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રમાં માનવી-પણું અધિક જ આવેલું છે. સારાંશ, શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર અનેક દૃષ્ટિએ અત્યંત મનોહર અને ઉપયુક્ત છે. તે વ્યવહારીયોને શાણપણ શિખવનાર, મુમુક્ષને મોક્ષ આપનાર, વિપન્નોને ધૈર્ય આપનાર, નિરુત્સાહીઓમાં ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરનાર, સંશયાત્માઓને નિશ્ચયની પાયરી ઉપર લઈ પહોંચાડનાર, સામાન્ય જનોને પ્રેમ ઉત્પન્ન કરનાર, શ્રીમંતોને ઉન્નતપણામાંથી બચાવનાર, ગરિબોને આધાર આપનાર, દુષ્ટોને ભય ઉત્પન્ન કરનાર, અને સજ્જનોને નીતિપંથ દેખાડનાર છે. આવી રીતે સર્વ બાબુથી-ઉપયુક્ત અને મનોહર એવું શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર આ પ્રમાણે:—

શ્રીકૃષ્ણ--ચરિત્ર.

બાલપર્વ.

આ યાવર્તમાં શૂરસેન નામનો એક અત્યંત કૃણદ્રૂપ અને રમણીય દેશ હોઇ તેમાં યમુના નદી વાયવ્ય દિશા તરફથી નૈઋત્ય દિશા તરફ વહે છે. આ દેશની સમૃદ્ધ રાજધાની યમુના નદીના દક્ષિણ કિનારા ઉપર વસેલી હતી. આ રાજધાની મૂળ મધુ નામના રાક્ષસે વસાવેલી હોવાથી તેને મધુપુરી કિંવા મધુરા અથવા મથુરા કહેતા. આ દેશ પૂર્વે અરણ્યમય હોવાથી તેનું મધુવન એવું પણ નામ હતું. મધુ રાક્ષસનો પુત્ર લવણ ઋષિઓને બહુ ત્રાસ આપવા લાગ્યો, એટલે ઋષિઓની વિનંતી ઉપરથી અગોધ્યાના રાજા શ્રીમંચંદ્રે શત્રુઘ્ને સાથે સેના આપી તેની ઉપર અઢાર ઠરવા મોકલ્યો. શત્રુઘ્ન લવણને ઠાર મારી મધુપુરીમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેની શૂરસેનાએ મધુવનમાંનાં જૂનાં, મોટાં મોટાં વૃક્ષોથી ભરેલાં જંગલ કર અરણ્યો તોડી પાડી ત્યાં વસાદત કરી; તેથી તે દેશનું શૂરસેન એવું નામ પડ્યું. શૂરસેનમાં સૂર્યવંશી ક્ષત્રિયોનું રાજ્ય ફેટલાંક વર્ષો સુધી ઉદય પામી કાલગતિએ લયને પામ્યું; ત્યાર પછી યાદવ, અંધક, ભોજ વગેરે સોમવંશી ક્ષત્રિયોએ ત્યાં વસતી કરી. ભોજકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા જે રાજાએ મથુરામાં આ પ્રમાણે પ્રથમ રાજ્ય સ્થાપન કર્યું તેનું નામ શૂરસેન હતું. સોમવંશી ક્ષત્રિયોના અમલ નીચે તે દેશ અને તે રાજધાની ફરી સમૃદ્ધિમાં આવી. અનેક પ્રકારના વ્યાપારી, કારીગર અને લઢવઈયા લોકોથી મથુરા નગરી ભરાઈ ગઈ. ઊંચા ઊંચા માળવાળા હવેલીઓથી તે નગરી કણાંબૂષણથી શોભનારી સ્ત્રીઓ પેઠે શોભવા લાગી. તેની વિસ્તીર્ણ વસતીની ચારે બાજુનાં ઊંચાં તટવાળાં અને મધ્યમાં કમજોથી ભરેલાં તળાવે.

નકસીદાર કમરપટા પ્રમાણે શોભતાં હતાં. શહેર નજીક ચારે બાજુ અનેક બાગબગીચા હોવાથી તે નગરીએ લીલી શાલ ઓઢી છે કે શું એવો ભાસ થતો હતો. મથુરાની ઉત્તરે યમુનાનું અર્ધ વતુંલાકાર પાત્ર હોવાથી તે નગરીની ડોકમાં અંદ્રહાર ધાલેલો છે કે શું, એમ લાગતું હતું. મથુરાનું બજાર રત્નાદિ જૂદા જૂદા પ્રકારની વસ્તુઓથી અને સંપત્તિઓથી ભરપુર હોવાથી તે નગરી જાણે હસતી હોય તે શું એવો ભાસ થતો હતો. મથુરાના દરવાજાનું ઉત્તમ રીતે રક્ષણ કરાતું હોવાથી મથુરાના રસ્તા હાથી, ઘોડા અને રથથી હમેશાં ભરાયલા હતા. મથુરાના લોક શર હોઈ હવાપાણી સારાં હોવાથી રોગરહિત હતા. આ પ્રમાણે તે નગરી શત્રુને અગ્નિકંડ હોઈ આનંદી અને સંપન્ન સ્ત્રી-પુરુષોથી ગાજ-બાજ રહેલી હતી. પાસેના પ્રદેશમાં પણ જમિન કૃષ્ણદ્રુપ હોઈ વર્ષાદ વખતસર પડતો હોવાથી પાક સારો ઉતરતો અને તેથી શરસેનમાં સર્વ પ્રકારનું સુખ મળતું હતું.

આવી તે રમ્ય, વિસ્તીર્ણ, સમૃદ્ધ, સુસંરક્ષિત રાજધાનીમાં અને સુખી દેશમાં શરસેનના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો ઉગ્રસેન નામનો રાજા સુમારે ૫૧૦૦ વર્ષ પૂર્વે નીતિથી અને આનંદથી રાજ્ય કરતો હતો. તેના દુષ્ટ જ્યેષ્ઠ પુત્ર કંસે તેને એકાએક કેદ કરી પોતે રાજ્ય પચાવી પાડ્યું. આ કંસ પરાક્રમી હતો, પણ તે અત્યંત ક્રૂર હતો. તે મહા કોપી હોઈ તેનાં કૃત્યો ધણાં ભયંકર હતાં. તેની ધાક એટલી સખત હતી કે તેનાથી જીવ થરથર કાંપતા હતા. તેનો નિશ્ચય કડક હોઈ તે ધણો જ નિર્દય હતો. રાજધર્મ છોડી અનીતિયે ચાલવાને તે બિલકૂલ કચવાતો નહોતો. તેના સસરાના જોર ઉપર તેનામાં ઉન્મત્તપણું અધિક આવ્યું હતું. તે વખતે યમુનાના કિનારે મત્સ્ય, કુરુ, પાંચાળ, શરસેન, એદિ અને મગધ એટલાં સોમવંશી ક્ષત્રિઓનાં રાજ્ય હતાં. તેમાં મગધનું રાજ્ય સર્વમાં બલાહલ હોઈ આંતો રાજા જરાસંધ તે વખતના હિંદુસ્થાનના સાર્વભૌમ પદ ઉપર ચઢેલો હતો. આ જરાસંધને અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ નામની બે છોકરીઓ હતી અને તે કંસને આપી હતી. જરાસંધના બળ ઉપર અત્યંત ઉન્મત્ત થઈ કંસ અવરંગજીવ પ્રમાણે બાપને કેદ કરી ઉપર કલા પ્રમાણે પોતે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તેના આ ઉન્મત્ત કૃત્યમાં તેના જે નાના ભાઈઓનું સાહાય હતું, તેમાં કેશી અને સુનામા એ પ્રમુખ હતા. તેમને કદાચિત્ આ કૃત્યમાં ફાયદો

થયો હશે, પણ કંસના ઇંતર અનુયાયીઓને તેના શીઘ્રકોપીપણાને લીધે, ગર્વને લીધે, અને ક્રૂરપણાને લીધે આ તેના રાજ્યપદ પચાવી પાડવા પછી કાંઈ જ સુખ મળ્યું નથી (હરિવંશ, ૬૦ અં ૫૪).

શૂરસેન દેશમાં ભૌમ, કુકુર, અંધક, દાશાહ, યાદવ, વૃણિય અને ભોજ આ સાત સોમવંશી ક્ષત્રિઓની જાતિ વસાહત કરતી હતી. તેમાં યાદવ પ્રમુખ હોઈ તે પૈકી વસુદેવ નામનો એક યાદવ સરદાર ભોજ-રાજાનો માંડળિક હતો. તે નદીની પાસના ગોવર્ધન નામના પર્વત પાસેના પોતાના જાગીરના ગામમાં રહેતો હતો. યાદવોને રાજ્યનો અધિકાર નથી આવી તે વખતે સમજણ હોવાથી યાદવવંશી ક્ષત્રિઓ બહુધા ગોવાળીયાનો જ ધંધો કરતા હતા. શૂરસેન દેશની જમિન ગાયો ચારવા માટે બહુ જ પ્રસિદ્ધ હતો. ત્યાંની જમિન જે કે ધણીખરી સપાટ હતી, તોપણ ઠેકાણે ઠેકાણે નાની ટેકરીઓ હોઈ તેની તળેટીમાં દોરઢાંખર ચારવાનું ધણું જ સુગમ થઈ પડતું. હજુ પણ મથુરા પાસેના પ્રદેશનાં ગવત, દોરોને એટલાં પસંદ આવે છે કે, હાલ પણ ત્યાંની ગાયો કસવાળું અને મીઠું દૂધ પુષ્કળ આપે છે. ગોવાળીયાનો ધંધો કરનારા વૈશ્યો શૂરસેનમાં પુષ્કળ જ હતા. ભગવદ્ગીતામાં કૃષિ, ગોરક્ષ અને વાણિજ્ય, આવાં વૈશ્યોનાં જે ત્રણ સ્વાભાવિક કર્મો કહ્યાં છે, તેમાંના ગોરક્ષપદની મહત્તી હાલના વૈશ્યોની સ્થિતિ ઉપરથી આપણા લક્ષમાં આવતી નથી. હાલના વૈશ્યો ધણે ભાગે વહેપાર જ કરે છે. એથી કૃષિ અને ગોરક્ષ હાલમાં શૂદ્રો પાસે ગયાં છે. પણ પ્રાચીન કાળમાં ગોરક્ષ એ વૈશ્યોનો સ્વતંત્ર અને મહત્વનો ઉદ્યોગ હતો. હિંદુ-સ્થાનના વિસ્તીર્ણ ક્ષેત્રમાં તે વખતે જરૂરીયાત જેટલી ખેતી કરતાં છતાં પણ એટલી બધી જમિન બાકી રહેતી કે, હાલમાં અમેરિકાની માફક હજારો ગાયો ચરી શકે એવાં ગવત અનેક હતાં. અને વૈશ્ય દોષ્ટા ગાયોનાં સેંકડો ટોળાં પાળી તેમના દુધ-દહીંથી અને ઘી-માંખણથી પોતાનો ચરિતાર્થ ચલાવતા હતા. અસ્તુ ગાયનો ધંધો કરનારા વૈશ્યોનો શૂરસેનમાં ભરાવો હતો, તેમ ગોપનો ધંધો કરનારા યાદવ ક્ષત્રિયો પણ અહીંયાં પુષ્કળ હતા. તેમાં વસુદેવ પ્રમુખ હતા. તેઓ રૂપથી અને ગુણથી ઉદાર હોઈ સર્વને પ્રિય હતા. તેઓ તેજથી અને આચરણથી કશ્યપના સરખા હોઈ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગોવર્ધન પર્વત પાસેની પોતાની જાગીરમાં આનંદથી રહેતા હતા (હરિવંશ, ૬૦ અં ૫૫).

દુષ્ટ લોક સુષ્ટેના અકારણ શત્રુ બને છે. અમુક મનુષ્ય સારો છે, એટલે તે બહુધા મારો દ્વેષ કરતો હશે આમ ખરાબ માણસને વિનાકારણ લાગે છે. તેમાં એકદમ અનન્યિત કૃત્ય તેમના હાથે થયું એટલે તેમની આ કલ્પના સાહજિક જ વધે છે. એક પાપમાંથી અનેક પાપી કલ્પના તેમના મનમાં ઉભી થાય છે, અને આવી કલ્પનાઓનું એક પ્રચંડ વૃક્ષ બની તેમના પાપકૃત્યોની પરંપરા વધતી જાય છે. ઉગ્રસેનને કેદ કરવાથી કંસની આવી જ સ્થિતિ થઈ. ઉગ્રસેન તરફના મારી સાથે કાણુ વૈર કરે એવા છે એનો વિચાર કરતાં વસુદેવનું નામ સહજ જ તેના મન આગળ આવી ઉભું રહ્યું. વસુદેવને ઉગ્રસેનના નાના ભાઈ દેવકીની દેવકી નામની કન્યા આપેલી હતી. એટલે વસુદેવ પોતાના સસરાને કેદમાંથી છોડાવવાનો પ્રયત્ન કરશે. એમ કંસને લાગવા માંડ્યું. વસુદેવ અને દેવકીના પુત્ર પણ મારા ઉપર ઉદ્દેશ જ, આવી પણ કલ્પના તેના મનમાં ઘોળાવા લાગી. એટલામાં નારદમુનિયે મથુરામાં આવી શહેરબદારના એક બાગમાં ખડાવ નાંખ્યો અને ત્યાં કંસને ઘોલાવ્યો. નારદમુનિ એટલે કાળપુરુષના દૂત જ હતા, તેમણે દેવસભામાં કંસના સંબંધમાં શાં શાં ભાષણો થયાં તે તેને કહ્યાં. “કંસ અતિ ઉન્મત્ત થઈ પ્રગ્નને છળે છે, તેણે આપને પણ કેદમાં નાંખેલો છે, તેને જરાસંધનો આધાર મળવાથી તે ઘણો ખરો અજ્ઞેય થયો છે, તેનો નિઃપાત કરવા માટે શ્રીવિષ્ણુયે જ અવતાર લેવો જોઈયે. વગેરે ભાષણો દેવકીની સભામાં થયાં છે અને વસુદેવ-દેવકીના ખેટે અવતરવાનું શ્રીવિષ્ણુયે દર્શાવેલું છે. દેવકીનો આઠમો પુત્ર પ્રત્યક્ષ શ્રીવિષ્ણુનો અવતાર થશે અને તે તને દાર મારશે. પણ હું તને વખતસર સાવધ કરવા માટે આવ્યો છું.” આવું નાદરનું ભાષણ સાંભળી કંસ ખડખડ હસ્યો. “દેવકીનો આઠમો પુત્ર મને મારે તે પહેલાં હું જ તેને જન્મતાં બરોબર દાર કરીશ. દેવકીના બધાં પુત્રો મારી નાંખીશ એટલે આઠમો કાણુ અને નવમો કાણુ એ સંશય જ રહેશે નહીં. કદાચિત્ આઠમો કહી દેવો મને ફસાવવા માગતા હશે, તોપણ દેવકીનાં સઘળાં જ છોકરાં મારી નાંખી હું જ દેવોને ફસાવીશ.” આમ કહી હા ! હા ! હા ! કરી કંસ ખડખડ હસ્યો. કંસનો તે ભયંકર વિચાર નારદને બહુ ગમ્યો. તેમનું કળ ચડાવવાનું કામ ઉત્તમ રીતે સિદ્ધ થયું એટલું જ નહીં, પણ કંસનાં સો વર્ષ સો વર્ષથી પુરાવાનાં તે દસ

બાર વર્ષમાં જ આવાં અનન્વિત પાપોથી ભરાશે આમ વિચારી તેમણે કંસની તારીફ કરી. “ તું દેવોનો પણ ઉસ્તાદ છે ” આવી રીતે તેની પીઠ થાળડી નારદમુનિ દેવલોકમાં ચાલ્યા ગયા. આ બાળુ કંસે વસુદેવ-દેવકીને ગોવર્ધનથી બોલાવીને મથુરામાં તેમના જ વાડામાં નજરકેદરાખ્યાં. વાડીની બહાર તે બંધ નહીં આવી સખ્ત બંધી કરી, વાડી ઉપર સખ્ત ચોકી બેસાડી અને પોતાના તરફની દૂત આપે દેવકીના અન્તર્ગદમાં મૂકી તેના ઉપર સખ્ત પહેરો ચાલૂ કર્યો (હરિવંશ, વિં અં ૨).

મૂળમાં જ કંસ દુષ્ટ, તેમાં રાજ્યનો પૂર્ણ માલીક અને તેમાં વળી સંશયપિશાચે ઘસેલો, એટલે પછી તેણે પોતાની અમાનુષ પ્રતિજ્ઞાનું છેવટ આણ્ણું એ કહેવું જરૂરનું જ નથી. દેવકીને ગર્ભ રહેતો એટલે તેને બીજા મળતી અને ત્યારથી તે વાટ જોતો બેસતો અને યોગ્ય કાળે તેને પુત્ર થયો એટલે તે તાપડતોય સાં આવી સુવાવડીની ઝોરડીમાંથી નવીન ઉત્પન્ન થયેલું બાળક દેવકીના હાથમાંથી ઝુંટાવી લઈ પથ્થર ઉપર પટકી દાર મારતો. આ પ્રમાણે તેણે દુષ્ટપણની અવધિ કરી દેવકીના છયે પુત્રો માર્યા. દેવકી સાતમી વખતે ગર્ભવતી થઈ. પરંતુ ભાવી દુઃખની બીકથી તેનો ગર્ભ ગળી ગયો. વસુદેવની ન્યેષ્ટ સ્ત્રી રોહિણી વસુદેવ સાથે વાડીમાં રહેતી હતી, તેને આ જ સુમારે ગર્ભ રહ્યો. કદાચિત્ તેનું પણ બાળક કંસ મંજીરની ધૂનમાં મારશે એ બીકથી વસુદેવે તેને પોતાની જાગિર પાસેના ગોવાળવાડાના પટેલ નંદ, પોતાના હવગ્નન મિત્ર હતા તેમને ઘેર પહોંચાડી. એ પછી કેટલુંક કાળે દેવકી આઠમી વખત ગર્ભવતી થઈ. તેની બીજા કંસને પહોંચી, એટલે તે આંખોમાં તેલ આંજી પહેરીગર મૂકવા લાગ્યો. તેણે વાડીની આગળ પાછળ કડેગટ બદાવસ્ત કર્યો. વાડીમાંથી એક ચક્રાંકુ પણ બહાર જઈ શકતું નહીં. પણ મારનારની અપેક્ષાએ તારનાર બળવાન છે. હજારો આપત્તિમાંથી મનુષ્ય અચી જવાનાં સેંકડો ઉદાહરણો મળી આવે છે. દેવકીના પેટે આ વખતે પ્રત્યક્ષ શ્રીવિષ્ણુનો જ અવતાર જન્મવાનો હતો, તે કંસના હાથે કેમ લાગે ? ભાવી આપત્તિની બીકથી કહો કિંવા અન્ય કારણોથી કહો દેવકીને આઠમે મહિને અકલિપત પ્રસવ થયો. જે સમયે સર્વને ગાઢ નિદ્રાએ ઘેરેલાં હતાં એવા એક શાંત મધ્યરાત્રિના સમયે, શ્રાવણ મહિનાની વદી અષ્ટમીને દિવસે, વરસાદ ધનઘેર પડતો

હતો તે વખતે શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થયો. શ્રીવત્સાદિ ચિન્હોથી અંકિત પરમ દિવ્ય બાળકને જોઈ વસુદેવ દેવકીને અત્યંત મોહ થયો. દેવકીએ પ્રેમાતિ-શયથી બાળકને છાતીએ ચાંપી ‘આને બચાવો’ આવો વસુદેવને આગ્રહ કર્યો. વસુદેવને પણ છોકરાને બચાવવાની ઉત્કટ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ અભિ-ગિત નક્ષત્રના વિજય મુહૂર્ત ઉપર જન્મેલા તે યશસ્વી બાળકને તેણે લાગ-લો જ લીધો. અને તે પોતાના વાડાની બહાર બેઠક નિકળ્યો. સઘળા પહે-રીગરો ઠેકાણે ઠેકાણે ધનધૈર નિદ્રામાં પડેલા હતા. વરસાદના ઔવાજમાં દરવાજો ઉઘડવાનો અવાજ સંભળાયો નહીં. વસુદેવ શહેરના રસ્તા ઉપ-રથી યમુના ઉપર પહોંચ્યા અને ધાસ્તી વિના પાણીમાં પેદા. યમુનાનું પાણી શ્રીકૃષ્ણના પગ અડકતાં જ ઉતરી કમી થયું, વધ્યું નહીં. નદી ઉતરી વસુદેવ નંદના ગોકુળમાં પહોંચ્યા. ત્યાં નંદપત્ની યશોદા તરતની જ પ્રસૂતા થઈ હતી અને તેને છોકરી થઈ હતી. તેની પાસે શ્રીકૃષ્ણને મૂકી વસુદેવે તે છોકરી ઉંચકી લીધી, અને આપ્યા તે રસ્તે પાછા તે પોતાના વાડામાં જઈ પહોંચ્યા. એટલા કામ માટે બે ત્રણ કલાક લાગ્યા હશે. પણ તેટલો વખત સર્વ વાત જંમને તેમ હતી. કોઈ પણ હાલચાલ ત્યાં થઈ નહોતી. પરોઢિયાના સુમારે બધા જાગૃત થયા; તે વખતે બહીતાં બહીતાં વસુદેવે કંસને પોતાને છોકરી થયાની વાત જણાવી. કંસ તે વાત સાંભળી એક-દમ ઉઠ્યો. નવમા મહિના પહેલાં જ દેવકી પ્રસૂતા થઈ એનું તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું. છતાં પણ તે વસુદેવના વાડામાં દોડતો આવ્યો. “આ છોકરી છે, એને વ્યર્થ મારશો નહિ” આમ દેવકીએ કાકલુદી કરી વિનંતી કરી છતાં પણ તેણે તેના હાથમાંથી તે સુંવાળા કેશવાળી છોકરી ખુંચાવી લીધી, અને “છોકરી છે તો મારવાને કાંઈ જ હરકત નથી, તે મરેલી જ છે” આમ કહી તેણે તેને પૂર્વક્રમ પ્રમાણે પથ્થર ઉપર પટકી ઠાર કરી. તે ક્ષણે તે મૃત શરીરમાંથી એક દિવ્ય સ્ત્રી નિકળી આકાશમાં ગઈ તેના માથા ઉપર મુકુટ હોઈ તેના કેશ છૂટા હતા. તેનું મુખ ચંદ્રસરખું મોહક હોઈ તેનો વર્ણ સોનાસરખો પીળો હતો. તેણે કાળાં વસ્ત્ર પરિધાન કરેલાં હોઈ ગળામાં દિવ્ય માળા ધારણ કરેલી હતી. તેને ચાર હાથ હોઈ તેમાં દિવ્ય આયુધો હતા. આ પ્રમાણે અંધારી રાત્રીએ આકાશમાં દેદીપ્યમાન દેવી કુમારી * જોઈ

* આ જ દેવી હાલમાં વિન્ધ્યવાસિનીને નામે ચિરંજીવુર પાસે પ્રસિદ્ધ છે. એની પૂજા યાદવવંશીયો વિશેષ કરે છે.

કંસ લયલીત થયો. તે આકાશમાંથી જો બોલી,—“ અરે કંસ, તેં મને પથ્થર ઉપર પટકી મારી નાંખી એટલા માટે તારો શત્રુ તને ઠાર મારશે તે વખતે હું મારા તીક્ષ્ણ નખોથી તારું શરીર ફાડી તારા ઉંઘા રક્તનું પાન કરીશ ! ” આ લયંકર શબ્દ સાંભળી કંસ ખીક, લજ્જા અને પશ્ચાત્તાપથી ઘ્રસ્ત થયો. મારાં લયંકર કૃત્યોથી જ મારો નાશ થશે એમ તેને લાગવા માંડ્યું. લજ્જાના ભારમાં તે દેવકીના પગે પડ્યો અને તેને કહ્યું, “ દેવકી મેં તારાં બાળક વિનાકારણુ માર્યાં. મારો કાળ ઉત્પન્ન થયો જ છે. કેવળ મૂર્ખપણાથી કરેલા આ કામમાટે તું મને ક્ષમા આપ. તારા પુત્રો પોતાના દૈવથી જ મારા હાથે મરણ પામ્યા, એ માટે તું શોક ન કરીશ. મેં તને આજથી બંદીખાનામાંથી મુક્ત કરેલી છે.” આમ કહી કંસે વસુદેવ-દેવકીને તાબડોતોબ પહેરામાંથી મુક્ત કર્યાં અને લજ્જાથી અને દુઃખથી તે પોતાની વાડીમાં ચાલ્યો ગયો (હરિવંશ, વિં ૭૦ ૪).

રોહિણી અને પહેલાં જ નંદને ઘેર પ્રસૂતા થઈ હતી અને તેને છોકરો થયાની હકીકત વસુદેવના જાણવામાં આવી હતી. નંદને ઘેર આપણો બીજો પંથુ છોકરો છે આની પરિસ્પૃટતા માત્ર તેમણે કાંઈની પાસે કરી નહીં. કિંબલુના, નંદ તથા યશોદાના સુદ્ધાં જાણવામાં તે વાત નહોતી. યશોદાની પાસે પોતાનો છોકરો મૂકી વસુદેવ તેની થયલી છોકરી લઈ ગયા, તે વખતે યશોદા પ્રસવમૂર્છામાં હતી. થોડા સમયમાં તે દિવ્ય બાળકનું “ ક્યાંહાં ” “ ક્યાંહાં ” “ ક્યાંહાં ” આવું આનંદદાયક રોદન સાંભળી સર્વ લોક જાગૃત થયા અને તેઓને યશોદાને પુત્ર થયાના સમાચાર સાંભળી અતિ આનંદ થયો. રાજ હો કે રંક હો, પુત્રજન્મનો આનંદ સર્વને જ અતિશય લાગે છે. તેમાં વળી નંદને આજપર્યંત અપલ્લ નહોતું, આથી તેને પરમાવધિનો હર્ષ થયો. પ્રાતઃકાળ થતાં જ તેણે ગોકુળમાં સાકર વેડેચી. લોકોએ પણ નંદને ઘેર આવી તેને ધન્યવાદ આપ્યો. ગોવાળોની સ્ત્રીઓએ ઉત્તમ ઉત્તમ સાડી પહેરી અને માથા ઉપર કલશ લઈ નંદને ઘેર આવી ગાણાં ગાયાં. બાહારિષ્ટ નિવારણ કરવા માટે નંદે પંચમી-પટ્ટીપૂજન થાઈથી કર્યું અને સૌને પેંડાવેડેચ્યા. બારશને દિવસે નંદે આખા ગામને જમણુ આપ્યું અને લોકોએ નંદને ભેટ આપી. છોકરાનું નામ કૃષ્ણ રાખ્યું. જગતના પાપનું ક્ષાલન કરતાં કરતાં કલિયુગના આરંભમાં શ્રી-

વિષ્ણુને કાળાપણું પ્રાપ્ત થયું હતું ! કિંવા વસુદેવનો આ પુત્ર છે એવી કાષ્ઠને શંકા ન આવે તેટલા માટે તે બાળકે ધન-તીક્ષ્ણ વર્ણુ ધારણ કર્યો હશે કે શું ? ક્ષત્રીયોની તો વાત જ નહિ, પણ દ્રેશ્યોમાં પણ આવો વર્ણુ કવચિત્ મળી આવે છે. તેથી છોકરાનું નામ વર્ણુ ઉપરથી કૃષ્ણ રાખ્યું. વસ્તુતઃ તે નામ કેવળ તેના અતિ મોહક રૂપને નજર લાગે નહિ માટે મેશના ટપકા જેવું હતું. તે મોહક રૂપ તરફ જોઇને નંદ યશોદાને તૃપ્તિ થતી નહિ. તે દિવ્ય બાલકને અંગ ઉપર દેતાં તેમને પરાકાશનું સુખ થતું અને તેઓ પોતાને ધન્ય માનતાં. તે બાળકને તેઓ ક્ષણવાર પણ વ્હીસો મૂકતાં નહિ. ત્રણ ચાર મહિનામાં સરકારી કર (વિંદાટી) ભરવાનો વખત આવ્યો એટલે છોકરાઓને લઇ નંદ પટેલ સ્ત્રીઓ સાથે મથુરા ગયા અને ત્યાં તેમણે વાર્ષિક કર સરકારમાં ભર્યો. નંદ સ્ત્રીઓ સાથે મથુરામાં આવ્યા છે એ વાત વસુદેવના જાણવામાં આવી, એટલે તેને આનંદ અને સાથે બીક પણ લાગી. નંદે કર ભર્યા પછી વસુદેવે તેની એકાન્તમાં ભેટ લીધી. તેઓએ એકમેકને કડકડી આલિંગન કર્યાં અને સારી પેઠે સુખ દુઃખની વાતો કરી. છેવટે વસુદેવે કહ્યું “ નંદ, તું આ આપણા છોકરાને જલદી ઘેર લઇ જા. અનેક પ્રકારનાં સંકટો નાનાં છોકરાં ઉપર આવે છે. માટે આ છોકરાનું તું સાવધપણાથી રક્ષણ કર. તારે ત્યાંથી રેહિણીને હાલમાં હું અહીં આણી શકું તેમ નથી, માટે રેહિણીનો છોકરો સંકર્ષણ અને આ તારો છોકરો કૃષ્ણ તેમનું સાથે સાથે સંગોપાન કર. મારા નસીબમાં પુત્રસુખ નથી, અને તને તે મળ્યું છે. માટે તું ખરેખર ધન્ય છે; પણ નંદ તું જલદી ઘેર જા, અહીં રહીશ નહીં. આ જો વ્હાણું વાયું. આ ડાખી જમણી બાજુ પક્ષીઓ ઝાડ ઉપર કિલકિલ શબ્દ કરે છે અને તને ઘેર જવા કહે છે. ” વસુદેવનું કહ્યું મानी નંદ, યશોદા સાથે પોતાની ગાડીમાં બેસી તત્કાળ નિકળ્યા. શ્રીકૃષ્ણને ગાડીનો ધક્કો લાગે નહી, માટે સાથે ડાળી લીધી હતી; તેમાં તેને મેલી તે ડાળી ભોઇઓની ખાંધ ઉપર આપી. આ પ્રમાણે પરાદીઆમાં નિકળી ચમુનાના તીરે તીરે જનારા રસ્તે જતાં જતાં પ્રહર દિવસના સુમારે ગોવર્ધન પર્વતની તળેટીમાં વસેલું ગોકુળ નંદની દષ્ટિએ પડ્યું. તે સ્થળે શીતલ પવન મંદમંદ વાતો હતો. ગોકુળની આગળ પાછળ વેલોથી વીંટાયલાં ઉંચાં

ઉંચાં વૃક્ષો જણાતાં હતાં. સ્થળે સ્થળે દુઝણી ગાયોનાં ટોળાં ઝાડ નીચે બેઠેલાં હતાં. જમિન સ્વચ્છ હોવાથી અને નદીકાંઠો સપાટ હોવાથી રસ્તામાં કિંવા નદીના પ્રવાહમાં ખાડાખચ્યા બીલકૂલ ન હોતા. મદોન્મત્ત બળદોએ શીંબાં ધસવાથી મોટાં વૃક્ષોની છાલો નિકળેલી જણાતી હતી. વૃક્ષો ઉપરથી પક્ષીઓના નાના પ્રકારના સુસ્વર શબ્દ નિકળતા હતા. તેમાં વળી ગામ-માંથી ચાલેના બરાડા સંભળાતા, તે વખતે આ શબ્દની રમ્યતા અધિક જણાતી. ઉંચી, સુદઢ, સુસ્વરૂપ, અને કાળાં પીળાં લુગડાં પહેરેલી ગોવાળણીઓ માથા ઉપર પાણીનાં પાત્ર લઈ નદીના ઘાટ ઉપર ઉતરતી જણાતી હતી. ગેરથી લાલ થયેલી ધોતીઓ પહેરી કાઢોટા મારેલા મજબૂત ગોવાળો ઠેકેઠેકાણે કામ કરતા નજરે પડતા હતા. તે સશક્ત ગોપોના ઉઘોગીપણાથી ગામ સમૃદ્ધિમાં આવેલું જણાતું હતું. આવા પ્રકારની તે વ્રજની શોભા જોઈ નંદને ધણો આનંદ થયો અને તે ધણી ઉત્સુકતાથી ગામમાં પેઠા. ગામની સીમા ઉપર અરણ્યમાંનાં વૃક્ષો તોડી લાવી કોટ બનાવ્યો હતો. દરેકની ઝુંપડી સામે મોટાં મોટાં આંગણાં હોઈ તેમાં વાછરડાંને બાંધવા માટે ખુંટા રોપેલા હતા, અને તેને દોરડાં બાંધેલાં હતાં. જ્યાં ત્યાં એકઠાં કરેલાં છાંણના ઢગલા પડ્યા હતા. ઝુંપડી પાસે દરેકનાં ઘાડાં પડેલાં હતાં. દરેક ઝુંપડીમાં છાશ વક્રોવવાના મંથનદંડનો ધ્વનિ સંભળાતો હતો, અને તેમાં વક્રોવનારી સ્ત્રીઓના હાથમાંની બંગડીઓનો સુસ્વર મિશ્રિત થતો હતો. ઝુલકાંવાળાં ગોવાળીઓનાં હાથપુષ્ટ બાળકો દારેદાર રમતાં હતાં. જ્યાં ત્યાં ઘી ઉનાં થતાં હતાં, તેનો સુગંધ હવામાં ભરાયો હતો. આવા તે મનોહર વ્રજમાં નંદે પ્રવેશ કર્યો, તે વખતે વૃદ્ધ ગોપો તેની સામે આવ્યાં. અગ ઉપર કાંચળીઓ પહેરેલી અને કાનમાં જંગલી ઝુલના તોરા ખોસેલી ગોવાળીઓની છોકરીઓ યશોદાની સામી આવી. સઘળાનો મુજરો લઈ અને સર્વને પુછપરછ કરી નંદ પોતાની સ્ત્રી અને છોકરા સાથે પોતાના ઘરમાં પેઠા, અને ત્યાં રહિણીનો રામ હતો તેની સાથે તેમણે પોતાના છોકરાને રાખ્યો (હરિવંશ, વિ. ૫).

નાનું બાળક જ્યાં સુધી પોતાના પગ ઉપર ઉભું રહી હીંડવા માંડે નહીં, જ્યાં સુધી તે કેવળ માથાપને આધીન હોય, ત્યાં સુધી તેનું સુખ અને પ્રેમ માથાપને પરાકાષ્ઠાનું હોય છે. પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય ઇત્યાદિ સર્વ

યોનિમાં પરમેશ્વરે ત્યાં સુધી માયાપના હૃદયમાં નિરપેક્ષ અને નિરતિશય પ્રેમ મૂકેલો છે; અને તે પ્રેમને લીધે જ તેમને નિરુપમ સુખ થાય છે. પોતાના મુઠીઓ વાળેલા અને છતાં પડેલા બાળકને ચુંચન લેતાં લેતાં માયાપને તૃપ્તિ થતી નથી. તેમજ તે બાળક સશક્ત, સુંદર, અને વારંવાર અમથું હસનારું હોય તો માયાપના આનંદનો પારાવાર નથી હોતો. નંદની સ્ત્રી યશોદા અને વાસુદેવની સ્ત્રી રોહિણી એ બન્નેયે આ પ્રમાણે પરમ્પ્રવચિનું પુત્ર-સુખ અનુભવ્યું. પોતાનાં અત્યંત સુંદર છોકરાંને જોઈને તેમને અતિશય પ્રેમ થતો, વારંવાર પ્રેમપાનહો કુટતો અને ધડીએ ધડીએ તેઓ પોતાના છોકરાને સ્તનપાન કરાવતાં, મંગળવાદો વગડાવી તેને નહવરાવતાં, તેને પારણામાં ઉંઘાડી ગાણું ગાતાં, અને તે રડવા લાગે એટલે તેને કેડ ઉપર લઈ અહીંથી તહીં મઝા દેખાડતાં ફરતાં. માની કેડ ઉપર બેઠેલું બાળક જાણે સિંહાસન ઉપર બેઠેલું હોય એવા આનંદમાં હોય છે અને પોતાની નાની મુઠીથી તેનું લુગડું એવું મજબૂત પકડી રાખે છે કે, કેટલાંયે પ્રયત્ન કરતાં છતાં પણ તે કેડ પરથી નીચે ઉતરતું નથી. આવે વખતે માને પણ, કુનિયા જોટલી કિમતી થાપણ પોતાની પાસે છે એમ લાગે છે. ખરેખર કેડ ઉપર પુત્ર લીધેલી સ્ત્રી આનંદાતિશયમાં હોઈ સર્વને અત્યંત પૂજ્ય હોય છે. આવી માતા પાસે અનન્યગતિક બાળપણ પૂરું કરી રામ અને કૃષ્ણ ચાલવા લાગ્યા, ત્યારે તેમની માતાઓના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. કૃષ્ણ જન્મણા ઘુંટણે ખસતા ખસતા ગમણામાં ગાયો પાસે જાય એટલે યશોદા દોડતાં આવી તેને ઉંચકી લેતાં અને તેના છાણુ અને માટીથી ખરડાયલા શરીરનો સ્પર્શ થતાં નિરતિશય સુખ અનુભવતાં. “કૃષ્ણ, તું ઘણો લુચ્ચો છે. તું મને કાંઈ પણ કામ સુઝવા દેતો નથી.” આમ યશોદા કંટાળી કહેતાં, પણ અંતઃકરણમાં તેમને ઘણું આશ્ચર્ય અને પ્રેમ થતો. કૃષ્ણ ગાયનાં વાછરડાંની પાછળ જઈ તેમની પૂંછડી પકડતા અને તેમને પોતાની આગળ પાછળ ફરફર ફેરવતા તે વખતે રોહિણી, યશોદા અને ગોવાળીઓની સ્ત્રીઓ આનંદથી મઝા જોતાં ઉભાં રહેતાં અને હસતાં. “કૃષ્ણ તને ભૂખ લાગી છે ? આવ ” આમ કહી કૃષ્ણને યશોદા પોતાનો પાનહો આપતાં અને કૃષ્ણ પીતાં પીતાં વચમાં જ અટકી, યશોદા તરફ જોઈ હાસ્ય કરતા. તે વખતનું તેનું ઝીણી દંતકલિકાવાળું હસતું મુખ જોઈ

યશોદાને પરાકાષ્ઠાનું સુખ થતું. ક્રમે ક્રમે રામ અને કૃષ્ણ ઉભા થઈ આમ તેમ ફરવા લાગ્યા, તે વખતે તો તેમનું સૈંદર્ય ધણું જ મનોહર જણાવા લાગ્યું. તેમનું અંગ ધૂળથી કે છાણથી મેલું થતું, ત્યારે તેઓ હાથીની છાયા સરખા જણાતા. તેમના મુખ ઉપર માથાના કેશ વિખરાતા ત્યારે મેઘાન્છાદિત ચંદ્રના જેવી તેમની શોભા જણાતી. તેમને તોફાન કરવાની અતિશય હોશ હતી, પણ તેમના આ તોફાનથી લોકોને અને માન્યાપને આનંદ અને પ્રેમ થતો. લળતા જ વખતે તેઓ લોકોનાં વાછરડાં છોડી મેલતા અને ગોપીઓ ઘાંટા પાડે એટલે હસતા. લોકોના ધરમાં પેસી માંખણ ચોરી ખાતા અને ધરમાં કાંઈ મળે નહીં તો નાનાં છોકરાંને રડાવતા. શીંકા ઉપર મેલેલાં માંખણનાં માટલાંને હાથ પહોંચે નહીં તો લાકડીથી માટલાં ફેડી નીચે પડેલું માંખણ પોતે ખાતા અને ખીજાં છોકરાંને, નહીં તો માંકડાંને ખાવા આપતા. આવી રીતે આખા ગામમાં અનેક પ્રકારનાં તોફાન કરી કૃષ્ણ મા પાસે આવી ગરીબડા જેવા ઉભા રહેતા. ગોખીઓ આવી યશોદા પાસે ફરીયાદી કરતી અને “કૃષ્ણને મારશો નહીં, પણ ફક્ત ધમકાવજો” આમ કહેતી. તે વખતે યશોદાને કૃષ્ણ તરફ જોઈ ધમકાવવાનું પણ મન નહોતું થતું; અને ઉલટું હસવું આવતું. છેવટે જ્યારે તેના પોતા ઉપર ધાડ આવી તે વખતે તો તે કૃષ્ણના તોફાનથી ચીડાઈ ગઈ. કૃષ્ણ પછી ખીજું છોકરું ન હોવાથી કૃષ્ણ મોટો થયો તો પણ સ્તનપાન કરતો હતો. એક વખતે યશોદા છાશ વલોવતાં હતાં તે વખતે કૃષ્ણે આવી માની પાછળ ઉભા રહી પીવાને આપ કહી હઠ લીધી. યશોદાએ પ્રેમથી છાશ કરવાનું રહેવા દઈ કૃષ્ણને ખોળામાં લઈ સ્તનપાન કરાવ્યું. એટલામાં ચૂના ઉપર દૂધ ઉભરાઈ જવા લાગ્યું. તે જોતાં જ સ્ત્રી-સ્વભાવાનુરૂપ કૃષ્ણને નીચે મૂકી યશોદા ચૂનાતરફ દોડ્યાં. એટલે કૃષ્ણે રીસ ચઢાવી છાશનું માટલું વલોણાથી ફેડી નાંખ્યું અને એક ઓરડીમાં જઈ સ્વારી લપાઈ બેઠી. “કૃષ્ણ તું ઘણો જ તોફાની થયો છું. જેનાં તેનાં માટલાં ફેડે છે, ઉભો રહે, આજ તારી પછી ખોડ ભૂતાવું” આમ કહી કોંધથી લાલ્લ થયેલી યશોદા કૃષ્ણને ખોળવા લાગી. કૃષ્ણ ઓરડીમાંથી નીકળી બહાર દોડ્યો, એટલે યશોદા તેની પાછળ પડ્યાં. પણ તેના હાથમાં તે કેવી રીતે આવે. “હીક. ગમે ત્યારે પણ તું મારી પાસે આવીશ.” આમ કહી

બિચારી યશોદા થાકી નીચે બેઠી. એટલે કૃષ્ણ પોતે પોતાની મેળે તેની પાસે આવ્યો. યશોદાએ તરત તેને પકડી, આંગણમાંના ખાણીઆ પાસે ખેંચી જઈ, જોટલું દોરકું હાથમાં આવ્યું તેટલાથી તેને કેડમાં બાંધી ખાણીઆ સાથે બાંધી મૂક્યો. “દોડ તો કેવો દોડે છે હવે,” આમ ક્રોધથી કહી યશોદા ઘરમાં આવ્યાં ગયાં. માએ પોતાને વાછરડાં સરખો બાંધેલો જોઈને કૃષ્ણ વાછરડા પ્રમાણે હાથ પગ ઉપર ફરવા લાગ્યો. એટલે ખાણીઆ આવડો પડી ગયો. બલવાન શ્રીકૃષ્ણ તેને પોતાની પાછળ ખેંચતો ખેંચતો આંગણા બહાર બે જૂતાં બેઠીયાં અનુનવ્રત હતાં, તેમની વચમાં બાણી જોઈ ગયો. એટલે સાહજિક જ તે ખાણીઆ તે ઝાડોને અડક્યો. કૃષ્ણ જોઈથી ખાણીઆ ખેંચ્યો, એટલે બન્ને વૃક્ષ જૂદી જૂદી દિશામાં ઉથલી પડ્યાં. તે વૃક્ષોના પડવાનો અવાજ સાંભળી ચારે બાજુથી છોકરાં, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો દોડી આવ્યા. યશોદા તે લયંકર બનાવ જોઈ આશ્ચર્ય બની ગઈ. આ શો ઉત્પાત માંડ્યો છે એમ કહેતા અને યશોદાને દોષ દેતા નંદે કૃષ્ણને ખાણીયાથી છોડ્યો, અને તેને આલિંગન આપી યશોદાને સ્વંસ્થીન કર્યો. “કૃષ્ણ, હું તને હવે કદી શિક્ષા કરીશ નહીં” આમ કહી યશોદાએ ઘણા પ્રેમથી તેને છાતી સરસો ચાખ્યો અને તેને સ્તનપાન કરાવ્યું. કૃષ્ણનું પેટ દામ-દોરડીથી બાંધ્યું હતું, એટલે તેને તે દિવસથી ગોપીઓ દામોદર કહેવા લાગી * (હરિવંશ, વિ. ૦ અ. ૭; ભાગ. અ. ૦ ૮-૧૦).

બલરામ અને કૃષ્ણ ધીમે ધીમે સાત વર્ષના થયા, (તે બન્નેની ઉંમરમાં પાંચ છ મહિનાનું જ છેટું હતું) એટલે નંદે તેમને પોતાના ધંધાની ધુળપાટી ઉપર મૂક્યા. તેમને કિનારીવાળાં ઘાતીઆં પહેરવા આપ્યાં. બલરામ ગોરા હતા, એટલે તેમને કાળાં વસ્ત્રો આપ્યાં. કૃષ્ણ કાળા હતા એટલે તેમને પીળાં વસ્ત્રો પહેરવા આપ્યાં. તેમના હાથમાં લાકડી આપી. ગણામાં વનમાલા ધારી. માથા ઉપર મોરનાં પીંછાંનો મુકુટ મૂક્યો અને તેમને વાછરડાં ચરાવવા મોકલ્યા. પ્રાતઃકાળે નાસ્તો કરી ગામનાં નાનાં છોકરાઓ સાથે તેમણે જવું, અને ત્રણ કલાકે ગામની પાસે જ વાછરડાં ચારી તેમને યમુનાનું પાણી પીવરાવી પાછા આણવાં. જમ્યા પછી બે

* પૂતનાને મારવી, તથા ગાડું ઉથલાવવું; વગેરે કેટલાક બીજા અત્કાર શ્રીકૃષ્ણે બાળપણમાં કર્યા હતા, પણ નંદને અને ગોવાળીઆઓને તે ઉત્પાત લાગ્યા.

યશોદાયે તેને ખાણીયા સાથે બાંધી મૂક્યો. [૪૨]

પ્રહરે ફરી જવું. કેટલાક દિવસ આવો ક્રમ ચાલતાં ચાલતાં રામકૃષ્ણ આર
વર્ષના થયા. એટલે આખો દિવસ વાછરડાં ચારતા તે વનમાં જ રહેવા
લાગ્યા. શરીરે સશક્ત અને રૂપે સુંદર એવા તે વસ્ત્ર પહેરેલા, કાંછેરીયા-
વાળા બંને કુમાર હવે પોતાના ખેલાડુ અને પ્રેમાળ સ્વભાવથી રનેહી
જતોતે ધણા જ ગમવા લાગ્યા. તેમના ઉપર જેમ પૂર્વે તેમની મા અને
ગામમાંની ગોપીઓ અતિશય પ્રેમ કરતી હતી, તે પ્રમાણે હવે તેમના સમ-
વયસ્ક રનેહીઓ પણ અતિશય પ્રેમ કરવા લાગ્યા. સઘળાં ઉપર પ્રેમ કરી
સર્વને સુખ આપવું, અને કાંઈતે કાંઈ ચળવળ કરવી એ શ્રીકૃષ્ણના ખાલ
ચરિત્રનો કિંબલુના સર્વ ચરિત્રનો સાર છે. તેમણે કાન ઉપર મોરનાં પીંછાં
મૂકી કિંવા કમળો મૂકી વેગૂ અર્થાત્ વાંસની વાંસળી વગાડવી અને
પોતાના સોજતીઓને રિજવવા. કદી રાતમાં પાંદડાંની પથારી કરી તેના
ઉપર પડવું અને સોજતીઓ સાથે સુખનો અનુભવ લેવો. કદી કદી સોજ-
તીઓ સાથે આખા વનમાં નાના ટટ્ટુ માફક હુતૂર કરી દોડવું, કદી
ગોફળથી પથરા મારી ઝાડ ઉપરનાં ફળો પાડવાં, કદી સોજતીઓના અંગપર
પથરા નાંખી તેમને ગાય-બળદ કલ્પી દોડાવવા, તો કદી પોતે ગાય બળદ
થવું, વનમાંનાં પક્ષીઓ જેવા અવાજ કાઢી તે પક્ષીઓના ઉત્તર
આપતાં તેની પાછળ પડવું, કોકિલાઓને અને ભમરાઓને તેમના સરખો
અવાજ કાઢી સંતાપવાં કિંવા થકાડવાં, પક્ષીઓની છાયા સાથે દોડવું,
બગલાંની માફક બકધ્યાન ધરી બેસવું, મોર માફક નાચવું, માંકડાંની પેઠે
ઝાડ ઉપર ચઢવું અને તેમની જ માફક કુદકા મારવા, પ્રતિજાયા જોઈ
નાચવું, પ્રતિધ્વનિ સાંભળી તેમને વાંકાચુંકા ઉત્તર આપવા, સારાંશ, નાના
પ્રકારની લીલા કરી તેમણે વ્રજમાંનાં સમવયસ્ક બાળકોને ખેલાવવાં અને
ખેલવું, આનંદ પમાડવાં અને આનંદ પામવું. ખરેખર શ્રીકૃષ્ણ સરખા
જે ગોપના છોકરાઓએ આવા પ્રકારની ક્રીડા કરી તેઓ યોગીઓના કરતાં
પણુ ધન્ય છે. તેમનું લક્ષ હમેશાં કૃષ્ણ ઉપર લાગેલું હતું. કૃષ્ણની મૂર્તિ
તેમની નજર સામે હમેશાં હોઈ મનમાં પણ સતત ભરાયલી હતી. કૃષ્ણ
જરા કાંઈ ન જણાયા કે, તેઓ કાવરાબાવરા થતા. કૃષ્ણ જણાતાં દોડી ‘મેં
પહેલાં જોયો’ ‘મેં પહેલાં જોયો’ કહી તેને પ્રીતિથી સ્પર્શ કરતા.
કૃષ્ણ આપણને સવારે ક્યારે હાંક મારવા આવશે એમ તેમને થતું. સવારે

ગાયો લઇ પાછા ગામમાં આવતાં હવે આપણને કૃષ્ણનો વિયોગ થશે આ કલ્પનાથી તેમને દુઃખ થતું. એ પ્રમાણે કૃષ્ણ ઉપર અત્યંત પ્રેમ કરનારા અને કૃષ્ણ સાથે હમેશાં રમનારા તે ગોપપુત્રો યોગીઓના કરતાં પણ ધન્ય નહોતા શું ? (હરિવંશ, વિ. ૬; ભા. ૧૨).

કેટલાક દિવસ પછી નંદ ગોપે તે વ્રજનું ઠેકાણું છોડી બીજી તરફ જવાનો વિચાર કર્યો. હાલમાં પણ ગોવાળીયાઓ બહુધા એક ઠેકાણે દસ પાંચ વર્ષ રહેતા નથી. ધરખાર કરી કિંવા ખેતીવાડી કરી એક જ ઠેકાણે રહેવું નહિ, પણ હંસની માફક નવાં નવાં ઘાસવાળાં સ્થળોએ ફરવું એમ તેઓ સમજતા હતા. એક ઠેકાણે રહી ત્યાંનું વન તુટી ઉજ્જડ થયું, એટલે ત્યાં ગાયોને કિંવા મનુષ્યોને વિશ્રાંતિ હોવા માટે જગ્યા કિંવા પીવા માટે પાણી રહેતું નથી. બળતણ ધાસ ચારો વિગેરે લાવવા માટે દૂર જવું પડે છે. તેની તે જ જગાએ ગાયો ચરતી હોવાથી ચારમાં છાણ મુતરની વાસ આવે છે અને તેથી તે ચાર ગાયો આનંદથી ખાઈ સકતી નથી. ગામમાં સ્થાયિક રહેતા લોકો લાકડાં, ધાસ અને જંગલની ભાજી વિગેરેમેચે છે, તેમ તેનો સંચય કરે છે. સારાંશ; ગોવાળીયા લોકોની જંગલમાંની સર્વ પ્રકારની મોજ અને સોષ જતી રહે છે. એ કારણથી ગોવાળીયા લોકો પહેલાના વખતમાં પોતાના વાડાને દસ પાંચ વર્ષ ફેરવતા હતા. તેમની રહેવાની રીત પણ આવી હાલચાલને અનુકૂલ હતી. તેઓ મોટાં મોટાં ઘરો બાંધતા નહોતા. તેમની પાસે હમેશાં ગાડાં તૈયાર હોઈ, ગાડાં ઉપર ખેંચી લઈ શકાય એટલી જ સંપત્તિ રહેતી. ફાવે ત્યાં મુકામ કરી ફરી નવીન વાડો તૈયાર કરવાને તેમને બહુ વાર લાગતી નહોતી. અસ્તુ. તે સ્થળની સ્થિતિ ઉજ્જડ થયેલી હોવાથી તથા ત્યાં કૃષ્ણ ઉપર ત્રણ ચાર અરિષ્ટો આવી ગયાથી અને હાલમાં ત્યાં વરુઓનો નવીન ત્રાસ ઉત્પન્ન થવાથી, નંદે વ્રજ ઉઠાવી બીજી બાજુ લઈ જવાનો, વૃદ્ધ વૃદ્ધ ગોપોની સલાહથી નિશ્ચય કર્યો. બીજે દિવસે પરાઢીયામાં ઉઠો, ગાડાં જોડો, સામાન ભરો, આવો એક જ પ્રકારનો ઘોંઘાટ તે વ્રજમાં શરૂ થયો. ગોપોએ પોતાની વસ્તુઓ વાસણ-કુસણ ગાડાં ઉપર મેલ્યાં. ગોપીઓએ રવઘાઓ અને છાશનાં માટલાં માથા ઉપર મૂક્યાં. ગોપોએ દોરડાં અને ખુંટા બાંધી માથા ઉપર લીધા. ગાયોનાં ટોળાં એકઠાં થઈ આગળ ચાલવા લાગ્યાં. તેમની પાછળ

કાળી, પીળી અને લાલ સાડીઓ પહેરેલી ગોપીઓની પંક્તિ ઈંદ્રધનુષ્ય પ્રમાણે શોભવા લાગી. વચમાં એક રથમાં બેસી યશોદા અને રેહિણી પોતાના બે સુંદર પુત્રોને લઇ ચાલ્યાં. શ્રીકૃષ્ણની લીલાનાં ગાથાં ગોપીઓ અને યશોદા રેહિણી ગાતાં હતાં. પાછળ સામાનનાં ગાડાં સાથે માથા ઉપર દોરડાંનાં બોળે લીધેલો અને પીઠ ઉપર ધનુષ્ય બાણ લટકાવેલા ગોપો ચાલતા હતા. તેઓ ચાલતા વૃક્ષ પ્રમાણે શોભતા હતા. આ પ્રમાણે તે સમૂહ સમુદ્ર સરખો ઉછળતો અને અવાજ કરતો જવા લાગ્યો. ઉત્તર તરફ જતાં જતાં વૃંદાવન નામના એક નવીન વનમાં તેઓ જઇ પહોંચ્યા. આ વન તેમની વસતીને ધણું જ યોગ્ય હતું. આ વનના મધ્ય ભાગમાં યમુના વહેતી હોવાથી ચારે બાજુ શીતલ વાયુ વાતો હતો. ચારે બાજુ કદંબ વૃક્ષની ઝાડી હોઈ બિલકૂલ મુખ ન લાગેલાં અને વધેલા ધાસ-ચારાવાળાં સેંકડો ગૌચરણો તે વનમાં હતાં. પૂર્વ તરફ ગોવર્ધન પર્વતની ઓળ આવેલી હોઈ તેનું એક ઉંચું અને રમ્ય શિખર નંદનવનમાંના મંદાર પર્વત પ્રમાણે શોભતું હતું. ગોવર્ધન પર્વતની તળેટીમાં એક લાંડીર નામનું હજાર શાખાનું જૂનું વૃક્ષ હોઈ તેની છાયામાં હજારો ગાયો બેસી શકે એવા તેનો વિસ્તાર હતો. સ્ત્રીઓના માથામાંના સેંથા પ્રમાણે શોભા આપતી વૃંદાવનના મધ્ય ભાગમાં આવેલી યમુના, વિસ્તીર્ણ લાંડીર વૃક્ષ અને તે ગોવર્ધનનું ઉંચું શિખર જોઈ ગોપ ગોપીઓને ધણો આનંદ થયો. ત્યાં તેમણે યમુનાના કાંઠા ઉપર એક રમ્ય જગા જોઈ પોતાનો વ્રજ કાયમ કર્યો. ચારે બાજુએ કાંટાળાં ઝાડ આવેલાં હોવાથી તે અર્ધ યોજન લાંબા પડેલા વ્રજને સહજ જ કોટસમું આવરણ પડેલું હતું. તેમાં તે ગોપોએ પોતાનાં ગાડાં અર્ધ ચંદ્રાકાર ગોઠવ્યાં. જે તે પોતાના ગાડાની પાસેની જગા સાફ કરી ત્યાં પોતાનું ઝુંપકું ઉભું કરવાના ઉદ્દેશે લાગ્યા. પોતપોતાની જગા સાફ કરી તેમણે ત્યાં ખુંટા રોપ્યા અને પોતાનાં ગાય-વાછરડાં બાંધ્યાં. ઘર પૂર્વાભિમુખ કર્યાં. ઘર સામેની જગા સ્ત્રીઓએ લીંપી કાઢી ત્યાં તેમણે ખાટલા ઢાળ્યા. કેટલીક સ્ત્રીઓ દેવતા સળગાવવા લાગી તો કેટલીક પાણી આણવા લાગી. કોઈ માટલાં ઘોઈ સ્વચ્છ કરવા લાગી તો કેટલીક ખાણીયા પૂરવા લાગી. સારાંશ-નાનાં મોટાં સર્વ ગોપ-ગોપી કામમાં મુથાઈ તેમણે તે ગોવાળીયાવાડો તૈયાર કર્યો. તે વાડાની ચારે બાજુ

અરણ્ય હોવાથી તે જગા ધણીજ શોભાયમાન જણાવા લાગી. તે અરણ્યમાં મધુર ફળો, કંદમૂળ અને પાણી વગેરેની સારી સમૃદ્ધિ હતી. પક્ષીઓના સુસ્વર શબ્દોથી તે અરણ્ય ગાજી રહ્યું હતું. આવા તે રમ્ય વૃંદાવનમાંના વ્રજમાં તે ગોપ સુખથી અને આનંદથી રહેવા લાગ્યા. રામ અને કૃષ્ણ પોતાના સોગંધીઓ સાથે પહેલાંની માફક વાછરડાં ચારવા વનમાં જવા લાગ્યા. ગ્રીષ્મ ઋતુ હોવાથી તેઓ યમુના નદીમાં વારંવાર લુશકા મારવા લાગ્યા. ભાંડીર વડ નીચે જઈ રમવા લાગ્યા અને બપોરની વખતે તેની છાયામાં વિશ્રાંતિ લેવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે તે બાળગોપાળોએ તે આયુ વન થોડા જ દિવસમાં પોતાના પગતળે ઘાટ્યું (હરિવંશ, વિ. ૯).

ક્રમાનુસાર રામકૃષ્ણની કૌમાર દશા પૂરી થઈ અને પૌગંડ દશા શરૂ થઈ. મનુષ્યના સમગ્ર આયુષ્યના જેમ બાળપણ, તરુણપણ અને વૃદ્ધપણ એવા ત્રણ ભાગ પડે છે, તે પ્રમાણે બાળપણના પણ ત્રણ ભાગ પડે છે. સાત વર્ષ પર્યંત મુખ્ય બાલદશા, ચૌદ વર્ષ પર્યંત કૌમારદશા અને ચૌદથી એકવીસ પર્યંતની પૌગંડ દશા. ધર્મશાસ્ત્રોએ અને કાયદાએ બાળપણના આવા જ ત્રણ વિભાગ માનેલા છે. સાત વર્ષ સુધીના બાળકને અપરાધનો કિંવા પ્રાયશ્ચિત્તનો કાયદો મુદ્દલ લાગતો નથી. તેણે ચોરી કરી તો તે ચોરી નહીં, લુચ્ચાઈ કરી તો તે લુચ્ચાઈ નહીં. સાતમા વર્ષથી ચૌદમા વર્ષ સુધીમાં જ્યારે તેની બુદ્ધિ પકવ થાય અને તે પાપ-પુણ્ય સૂક્ત-અસૂક્ત સમજવા લાગે ત્યારે તે પાપી કિંવા અપરાધી ઠરે છે. ચૌદ વર્ષ પછી જો કે તે ફોજદારી કાયદાથી બંધાયેલો છે તોપણ એકવીસ (કિંવા અઠાર) વર્ષ થતાં સુધી દિવાની કાયદાથી તે બંધાયેલો નથી. કારણ, તેટલી ઉંમરમાં તેની બુદ્ધિ પૂર્ણ પકવ થયેલી નહિ હોઈ તે પોતાનું હિત અનહિત સમજતો નથી. આ ત્રણ દશામાં છોકરાની બુદ્ધિ જેવી વધતી ઓછી પકવ થાય છે તે જ પ્રમાણે તેનું શરીર પણ ઓછું વધતું વધે છે. છેક નાનપણમાં છોકરો જો પુષ્ટ હોય છે તો તે કૌમાર દશામાં કૃશ થાય છે, અને પૌગંડ દશામાં ફરી પુષ્ટ થાય છે, કિંવા કૃશ રહે છે. ચૌદ વર્ષ પૂરાં થઈ પૌગંડ દશા આવી એટલે છોકરાં સરાસરી વધે જાય છે એ તો અનેકના અનુભવમાં હશે. આ વયમાં, છોકરાં, થવાનાં હોય તેટલાં ઉંચાં થઈ તેમના અંગમાં યોગ્ય શક્તિ આવે છે અને તેમની શરીર-ચળિતે એક

પ્રકારનું મોહકત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. છોકરો મૂળનો અશક્ત કિંવા કુરૂપ હોય તો પણ આ વયમાં તેના મોઢા ઉપર બાલ્ય અને તારુણ્યનું મિશ્રણ થઈ એક પ્રકારની કાંતિ ચમકવા લાગે છે. રામ-કૃષ્ણની આવી પૌર્ણિક દશા શરૂ થઈ એટલે તે સરસર વધી ઉંચા થયા. તેમનું શરીર અત્યંત સુદૃઢ થઈ, મોહક જણાવા લાગ્યું. તેમના સ્વાભાવિક જ અતિ સુંદર વદન ઉપર બાલચ્છવિ અને યૌવનચ્છવિનું મિશ્રણ થઈ નજર ઠરવા લાગી. હવે તેઓ મોટા થઈ ઇતર ગોપો પ્રમાણે ગાયોને પણ ચારવા લઈ જવાને યોગ્ય થયા હોવાથી તેઓ પોતાના મોટા થયેલા સોબતીઓ સાથે અને બીજા મોટા ગોપો સાથે ગાયો ચારવા લઈ જવા લાગ્યા. વાઘ, વરૂ વગેરે હિંસક જના-કરો આવે તો તેમને મારવાને તેમની પીઠ ઉપર ધનુષ્ય-બાણ હતાં. અતિ વિકટ પ્રસંગ આવતાં લોકોને ચેતાવવા તે પોતાની પાસે રણુશિંગડાં પણ રાખતાં. ગોવાળીઓ વેળુ અથવા પાવ ઉત્તમ રીતે વગાડી ગાયો ચારતા હતા અને તેમને રમવા દેતો હતા. ગળામાં પુલોના હાર અને માથા ઉપર મયૂરચિહ્નના મુકુટ ધાલી તેઓ ગોવાળીઓ સાથે નાચતા અને ગાતા. કદી ગોવાળીઓને નચાવી રામ-કૃષ્ણ વાંસળી વગાડી હાથથી તાલ આપતા, તો કદી ગોવાળોના તાલ ઉપર અને વગાડવા ઉપર પોતે નાચતા. ભાંડીર વડ નાચે જઈ ગોવાળીઓ સાથે તેઓ નાના પ્રકારના મોટપણુના ખેલ ખેલતા, ગાયનો ગાતા કિંવા તુંબીવાદ્ય વગાડતા. તેમનો સર્વમાં અત્યંત પ્રિયકર ખેલ કુસ્તી હતો. તે વખતે હિંદુસ્થાનમાંના આર્ય લોકોને કુસ્તીનો ધણો જ બાદ હતો અને કુસ્તીની કળા તે વખતે હિંદુસ્થાનમાં અત્યંત ઉત્કર્ષે પહોંચેલી હતી. હાલમાં પણ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાંના લોકોને કુસ્તીનો ધણો નાદ હોઈ, કુસ્તીના કિસમમાં તેઓ જગતના અગ્રભાગે છે એમ કહીયે તો ચાલે. પ્રાચીનકાળમાં હિંદુસ્થાનમાંના આર્ય વિશેષતઃ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય કુસ્તીના કામમાં ધણુ જ નિપુણ હતા. તેમાં કુસ્તી અથવા નિયુક્ત કદી કદી તો પ્રાણાતિક સુધી પણ થતાં. કંસ, જરાસંધ ઇત્યાદિ રાજાઓની પાસે એવા પ્રાણાતિક યુદ્ધ ખેલનારા મહત્ત્વ તૈયાર હતા; અને જરાસંધ સરખો રાજા પોતે પણ એવા પ્રકારનું નિયુક્ત ખેલવા આગળપાછળ જોતો નહોતો. ગોવાળીઓની તો મહત્ત્વવિદ્યા ધરની હતી. તેમને જોઈયે તેટલું ગાયનું (ભેંશનું નહિ) દૂધ પીવા મળે. ગાયો ચારવાનો ધંધો પુર-

સદનો અને થોડી મહેનતનો હોવાથી તેમને મધ્યવિદ્યા શિખવા માટે કાંઈ પણ હરકત નહોતી. સાહજિક જ રામ અને કૃષ્ણ તત્કાલીન મધ્યવિદ્યા શિખી બ્રામણ, લંધન, ક્ષેપણ, આસ્કેટન, ચિકિત્સા ઇત્યાદિ નિયુક્તની કળામાં નિષ્ણાત થયા અને તેમના અંગમાં હાથીના સરખું બળ ખેલવા લાગ્યું. તે અવતારી પુરુષ હોવાથી તેમના અંગમાં અમાનુષ શક્તિ સહજ હતી એ વાત વેગળી, પણ મનુષ્યને શારીરિક શક્તિ કેમ પ્રાપ્ત થાય છે એ વાત તેમણે પોતાના ઉદાહરણ ઉપરથી વ્યક્ત કરી. જેને બાલદશામાં સ્તનપાન પુષ્કળ દિવસ પીવા મળ્યું હોય અને ગાયનું માંખણ જોધયે તેટલું ખાવા મળ્યું હોય, જેણે કૌમારદશામાં દોડવું, ઝાડ ઉપર ચઢવું, નદીમાં તરવું ઇત્યાદિ ખેલ ગામ બહારની શુદ્ધ હવામાં ખેલ્યા હોય અને ગાયનું દૂધ ચથેટ પીધું હોય, તે જે પૌગંડ દશામાં મધ્યવિદ્યા શિખે અર્થાત્ શારીરિક મહેનત કરે તો તે અપ્રતિમ શક્તિમાન થાય એ રામ-કૃષ્ણે પોતાના ચરિત્ર ઉપરથી સ્વચ્છું છે. અસ્તુ. સોળ સત્તર વર્ષનાં તે બન્ને કુમાર મધ્યની અમાનુષ શક્તિ જોઈ ગોવાળો મોંમાં આંગળાં ધાલવા લાગ્યા, અને તેમનું તે પૌગંડદશામાંનું અલૌકિક સૌંદર્ય જોઈ પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષ મોહિત થવા લાગ્યા. તેમાં વળી તેમણે શક્તિની બે ત્રણ અતકર્યા લીલા કરી. તે જોઈને તો આ બે દેવ અવતાર લઈ આપણા વ્રજમાં આવેલા છે એમ જ લોકો માનવા લાગ્યા (ભાગ૦ ૧૫-૧૮, હરિ૦ વિ૦ ૧૧).

વ્રજની ઉત્તરે એક ગાઉ દૂર યમુનાના પ્રવાહમાં એક પ્રચંડ અને ભયંકર ધરો હતો. તેમાં એક અંબનરાશિ સરખો કાળકુટ્ત જહાજયંકર સર્પ રહેતો હતો. પક્ષીરાત્ ગરુડની બ્હીકથી આ કાલિય સર્પ આ ધરામાં લપાઈ રહ્યો હતો. તેના ઝેરથી તે ધરાનું પાણી અત્યંત દૂષિત થયેલું હતું. તેની બ્હીકથી અને તેના દર્પથી તે પ્રદેશમાં પશુ કિંવા પક્ષી ફરકતાં પણ નહોતાં. જ્યાં ત્યાં ભયંકર વન વધેલું હોઈ કાલિયનો પ્રધાન તેનું રક્ષણ કરતો હતો. આ સર્પને ત્યાંથી હાંકી કાઢી તે ધરાનું પાણી નિર્દોષ અને સર્વને કલ્યાણકારક કરવું એવો પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કરી શ્રીકૃષ્ણ એક દિવસે એકલા જ ગાયો લઈ નિકળ્યા. યમુના તરફ કટાક્ષ ફેંકી તે વૃષભનેત્ર શ્રીકૃષ્ણ કાલિયના ધરા પાસે આવી પહોંચ્યા. ધરાના તટ ઉપરના એક ઉંચા કદંબ વૃક્ષ ઉપર ચઢી તેમણે પોતાનો લુબ્ધક જોરથી

ઠોક્યો; એટલે તે દંડ ઠોકવાના અવાજથી તે વન ખળભળી ગયું. શ્રીકૃષ્ણે એક કાકીમારી પાડી તે ધરામાં બેધડક કુદકો માર્યો. તે સાથે જ ધરાનું પાણી ચોતરફ ભેરથી ઉછળ્યું. તે અવાજથી અને તે પાણીના ઉછળવાથી અલી નાગ ખળભળી જઈ પાણી ઉપર આવ્યો. તેની આંખો ક્રોધથી લાલ થયેલી હતી, તેના પાંચ મોઢાંમાંથી દસ જીભ બહાર પડતી હતી. તેની પાંચે ફણાહિંચી થયેલી હોઈ તેના નાકમાંથી ઝેરી ધુંફવાડા બહાર પડતા હતા. તેણે પોતાના પ્રચંડ દેહથી શ્રીકૃષ્ણને એકદમ વીંટી લીધા, અને દંશ કરવા માટે પોતાની ફણા મારી. પણ શ્રીકૃષ્ણે ચક્રિંગિયત્ર પણ ન ધ્રુવરાતાં સીતા-પ્રીથી દંશ થતાં પહેલાં જ પોતાના વજ્રહસ્તથી તેનું ગળું પકડ્યું. એટલામાં શ્રીકૃષ્ણને ખોળતા તેના ગોવાળ મિત્રો તે ધરા પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાંનો તે લયકર બનાવ જોઈ “કૃષ્ણને બચાવો, કૃષ્ણને બચાવો” એવી મોટેથી બૂમો મારતા અને શોક કરતા તેઓ વ્રજમાં પાછા આવ્યા અને સર્વ લોકને તેમણે તે કૃષ્ણકાલિયના યુદ્ધની હકિકત કહી. તે સાંભળી નંદ અને યશોદા વજ્રાધાત પ્રમાણે વ્યાકુલ થઈ તે ધરા તરફ દોડ્યા. તેમના પગ દુઃખથી અને નિરાશાથી લથડીયા ખાતા હતા. તેમની પાછળ વ્રજમાંનાં દરેક ગોપ-ગોપી આક્રોશ કરતાં દોડ્યાં. ધરા ઉપર પહોંચી જુએ છે તો શ્રીકૃષ્ણને કાલિયનાગે ગચ્ચ વીંટી દીધેલા છે, એવો દેખાવ તેમની દષ્ટિએ પડ્યો. એટલે તે મોટેથી શોક કરવા લાગ્યાં ! “હાય ! હાય ! અમે જીવતાં મૂર્ખા ! અમારા લાડકવાયા બાળકને આ કાલિય સર્પે વીંટી દીધો છે. હવે અમારો પ્રિયકર કૃષ્ણ કેમ બચશે ! આ દુર્દૈવ નંદ કૃષ્ણની સામી નજર કરી પથ્થર સરખા નિશ્ચેષ્ટ ઉભા છે ! હે યશોદા ! તું અભાગી છે. તારા નસીબમાં પેટનો ગોળો સામે મરતો જોવાનું લખેલું છે ! યશોદા, દામોદરને લીધા શિવાય અમે પાછાં જઈશું નહીં. શ્રીકૃષ્ણ મરશે તો અમે પણ આ સર્પના ધરામાં કુદકો મારી મરીશું” આવા પ્રકારનો ગોપીઓનો વિલાપ સાંભળી અને પોતાનાં માતા-પિતાની મૃતપુત્ર્ય અવસ્થા જોઈ શ્રીકૃષ્ણે તે સાપનું ગળું પોતાના સર્વ સામર્થ્યથી દાખ્યું. તે સાથે તે સાપ નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગયો અને તેના અંગો ઢીલાં પડી ગયાં. તેના મુખમાંથી વિષ અને રક્ત લાડલાડ વમિત થયું. અને તે પાણી ઉપર નિશ્ચેષ્ટ પડ્યો. એટલામાં શ્રીકૃષ્ણ તેના વચલા મસ્તક ઉપર ચઢી નાચવા

લાગ્યા. તે વખતે તે સર્પનાં ડોકાં થડાથડ પાણીમાં ડુબવા લાગ્યાં. તેની તે મૃતપુત્ર્ય અવસ્થા જોઇ તેનાં સ્ત્રી-છોકરાં વગેરે આપ્તો શ્રીકૃષ્ણને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી શરણે આવ્યાં, અને કાકલૂદી કરી પોતાના સ્વામીનું જીવિતદાન માગ્યું. પોતાના બંધુ-સ્ત્રીસહ ચમુનાના ધરામાંથી તત્કાળ નિકળી સમુદ્રમાં જવાની તાકીદ કરી શ્રીકૃષ્ણે તે કાલિયને જીવિતદાન આપ્યું અને પછી તેના મસ્તક ઉપરથી ઉતરી તે કિનારા ઉપર આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણના પગ ઉપર માથું મૂકી તેની અનન્ય લાવથી સ્તુતિ કરી કાલિય સર્પ પોતાના કુટુંબકપિલા સાથે તરત જ ત્યાંથી ચાલતો થયો. આ સર્વ બનાવ નંદ, યશોદા અને ગોપ-ગોપીઓ આશ્ચર્યથી તથા વિસ્મયથી જોતાં હતાં. શ્રીકૃષ્ણનું તે વખતનું દિવ્ય રૂપ અને સામર્થ્ય જોઇ આ પ્રત્યક્ષ સ્વર્ગના શ્રીવિષ્ણુ જ અવતાર લઈ આપણે ત્યાં આવેલા છે એમ તેમને લાગ્યું. તેમણે મનોલાવથી પ્રદક્ષિણા કરી નિરતશય પ્રેમથી શ્રીકૃષ્ણને સ્પર્શ કર્યો. યશોદા તો, મારો બાળ મને જીવતો મળ્યો એમ કહી તેને ભેટી પડી. પછી તે સર્વ લોક આનંદથી શ્રીકૃષ્ણનાં ગાણાં ગાતા તેને જ્ઞર્ઞ વ્રજમાં પાછા આવ્યા. અસ્તુ. કાલિયના ધરા જેવું બીજું એક ઠેકાણું તે વૃંદાવનમાં ભયંકર હતું. ગોવર્ધન પર્વતની ઉત્તરે ચમુનાના કાંઠે એક તાલ-વન હતું. તેમાં એક જંગલી ગધેડાનું ટોળું એકઠું થયેલું હોઇ તે મનુષ્યોને અને જનાવરોને તે વનમાં ફરવા દેતું નહોતું. તેઓમાં ગદંભરૂપધારી ધેનુકાસુર નામનો એક અસુર હતો, તેને અને તેના અનુયાયીઓને રામ-કૃષ્ણે ઠાર મારી તે વન મનુષ્યો તથા ગાયો ફરી શકે તેવું નિર્ભય કર્યું. તેમ જ એક વખત ભાંડીરવટ પાસે એક પ્રલંબ નામનો રાક્ષસ ગોવાળીયાના વેપમાં રામ-કૃષ્ણના સોબતીઓમાં પેડો અને (હરિણાકાંડન) એકમેકના પીઠ ઉપરથી હરિણના સરખો કુદકા મારવાના ખેલમાં રામને પીઠ ઉપર લઇ અરણ્યમાં દોડવા લાગ્યો. તે જોતાં જ રામે તેના માથા ઉપર એવી જોરથી મૂકી મારી કે, તે તત્કાળ ગતપ્રાણ થઈ નીચે પડ્યો. આ પરાક્રમથી રામ બલદેવ, બલરામ, અને પ્રલંબહન કહેવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે અમાનુષ શક્તિનાં કૃત્યો કરી રામ-કૃષ્ણે તે વૃંદાવન નિર્ભય કર્યું (હં.વિ.૦૧૨-૧૩-૧૪).

આ પરાક્રમથી વ્રજમાંના સર્વ લોકો રામ-કૃષ્ણ તરફ વિલક્ષણ ભક્તિથી જોવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણને તો, મર્ગ ઋષિએ એક દિવસે નંદને

કલા પ્રમાણે, આ વિષ્ણુનો જ અવતાર છે એમ સમજી સર્વ વ્રજવાસી અનન્ય ભાવથી ભજવા લાગ્યા. આજ પર્વત તેઓ તેના ઉપર અત્યંત પ્રીતિ કરતા હતા. વિશેષતઃ ગોપસ્ત્રીઓ તેના ઉપર નિરતિશય પ્રેમ કરતી હતી. કારણ, પ્રેમનો ભંડાર પરમેશ્વરે સ્ત્રીઓને સોંપેલો છે. પણ આજ સુધીનો તેમનો શ્રીકૃષ્ણ ઉપરનો પ્રેમ જૂદો હતો અને હવે પછીનો જૂદો હતો. આજ સુધી યશોદા, રોહિણી અને ઇતર સમવયની સ્ત્રીઓ તેમના ઉપર માતૃપ્રેમ કરતી હતી. તેમનાથી નાની ઉમ્મરની સ્ત્રીઓ ભગિનીપ્રેમ કરતી હતી. અવિવાહિત ગોપ-કન્યાઓ “ નંદગોપસુતં દેવિ પતિં મે કુરુ જન્મનિ ” એવી કાત્યાયની દેવી પાસે પ્રાર્થના કરતી હતી. પણ હવે આ જૂદા જૂદા પ્રકારના પ્રેમને એક વિલક્ષણ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. તે પ્રેમ હવે ઐહિક રહ્યો નહીં, પણ તે પારમાર્થિક સ્વરૂપનો થયો. માતા-પુત્ર, બાંધુ-ભગિની, પતિ-પત્ની ઇત્યાદિ સર્વ ઐહિક રીતીએ શ્રીકૃષ્ણમાં લય પામ્યાં. શ્રીકૃષ્ણને જોતાં એક પ્રકારનું અનિર્વાચનીય સુખ જોનારાને થવા લાગ્યું. શ્રીકૃષ્ણની કમલવૃષ્ટિ કરનારી દષ્ટિ પડી કે પ્રત્યેક જણ મોહિત થઈ તેની સમાધિએ લાગતા. શ્રીકૃષ્ણ દષ્ટિ-દૂર થયા કે સ્ત્રી-પુરુષોને જગત્ શૂન્ય ભાસવા લાગતું. શ્રીકૃષ્ણ સવારે ગાયો લઈ ચરાવવા જાય કિંવા સંધ્યાકાળે વાંસળી બજાવતા ગાયો લઈ પછા આવે, તે વખતે તેમનાં દર્શન કરવાને આખા વૃદ્ધ ગોપ-ગોપીઓ પોતપોતાના દરવાજામાં ઉત્સુકતાથી વાટ જોતાં હોતાં રહેતાં હતાં અને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન થતાં એટલે આંન દલારથી દેહભાન વિસરી જતાં. આ પ્રમાણે સાંજ સવાર યોગીઓને પણ ન મળનારે પરમાનન્દ સુખ વ્રજવાસી જોનાને મળવા લાગ્યું. તે વખતે તેમની મુખકાંતિ બ્રહ્મવેત્તા પ્રમાણે ઝળકવા લાગી. નિત્યના વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ તેઓ શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરી ભક્તિરસમાં ડુબવા લાગ્યાં. મનુષ્યની વાત રહેવા હો, મૃગાં જનાવરો સુદ્ધાં શ્રીકૃષ્ણ ઉપર નિરતિશય પ્રેમ કરવા લાગ્યાં. શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન લેવા અને તેમનો શબ્દ સાંભળવા ગાય-વાછરડાં સુદ્ધાં ઉત્સુક થવા લાગ્યાં. શ્રીકૃષ્ણની વાંસળી સાંભળી એટલે સર્વ જનાવરો ચરતાં ચરતાં અટકતાં અને હર્ષથી ચિત્ર સરખાં સ્તબ્ધ થતાં. શ્રીકૃષ્ણે ગાયોને કિંવા વાછરડાંને હાંક મારી કે તે રોમાંચિત થઈ પુંછડું ઊંચું કરી તેમની પાસે દોડતાં આવતાં.

સારાંશ; શ્રીકૃષ્ણની દિવ્ય મોહક શક્તિનો પ્રભાવ સર્વ વ્રજમાં પ્રસરી સર્વ પ્રેમથી પણ શ્રેષ્ઠ એવો જ ભક્તિપ્રેમ તે શ્રીકૃષ્ણ-મુખચંદ્ર-દર્શનથી પર્વણીકાળના સમુદ્ર પ્રમાણે વ્રજમાં ઉછળવા લાગ્યો. શ્રીકૃષ્ણ જ અમારા દેવ, દામોદર જ અમારા ઇશ્વર, આવી ભાવનાથી ગોપ-ગોપીઓ તેમનું દર્શન હોવાને અને તેમનાં અર્ધાં વચન સાંભળવાને ઉત્સુક અને તૈયાર થયાં.

અસ્તુ. કેટલાક દિવસે વર્ષા-ઋતુ પૂરી થઇ શરદ્-ઋતુ શરૂ થઇ. પ્રિયક વૃક્ષોનાં સફેદ અને બાણાસનનાં કાળો પુલોથી વનરાજિને કાંઇ વિલક્ષણ શોભા આવી. કેતકીનાં વન પ્રકુલિત થયાં હોવાને લીધે કેવડાના મધમધાટથી વનભાગ ભરાઇ ગયો. યમુનાના કાદવથી ભરેલા કાંઠા ઉપર હસોના અને સારસોના સમૂહ એસવા લાગ્યાથી પહેલેથી જ રમ્ય જણાતી યમુનાને વિશેષ શોભા આવી. અસંખ્ય કમળો પુલવાથી જળાશય, નિરબ રાત્રિયે અધિક અમકનારી આંદનીથી ભરેલા આકાશ સરખાં દિવસે શોભવા લાગ્યાં. ડાંગેર પાકવાથી પીળાં થયેલાં ખેતરો અને મદોન્મત્ત થયેલા કૌંચોના સતત ચાલતા અવાજથી પૃથ્વીને પીઠી ચોળી, જાણે તેનો વિવાહ માંડેલો હોય ને શું ? એવો ભાસ થવા માંડ્યો. ગાયો પુષ્ટ થઇ બમણું દૂધ આપવા લાગી. બળદો મસ્ત થઇ બમણા બાંધડવા લાગ્યા. મોર માત્ર ગર્વ-રહિત થઇ નિઃશબ્દ થયા અને તેમની આંખો પૃથ્વી ઉપર જ્યાં ત્યાં ગળતી જણાવા લાગી. મેઘ પણ ભમદંત કુંજરપ્રમાણે વિલુપ્તરહિત અને જલહીન થયા; અથવા સર્વસ્વ દાન કર્યાંથી શાંત થયેલા મુનિપ્રમાણે મેઘ શુભવર્ચસ થયા હોયને શું ? અનુક્રમે આકાશમાંનો મેઘ પણ જતો રહ્યો, પૃથ્વી ઉપરનો કાદવ પણ સુકાઇ ગયો અને પાણી નિર્મળ તથા પ્રસન્ન થયાં. સારાંશ; જેમ ત્રણે આશ્રમનો મેલ ઇશિમક્તિથી જતો રહે છે, તે પ્રમાણે આકાશ, પૃથ્વી અને જલનો મળ શરદ્ઋતુથી જતો રહ્યો. વાયુ પણ શાંત થઇ મંદ વાવા લાગ્યો, અને મેઘના ઝપાટામાંથી છુટેલો સૂર્ય શરદ્ઋતુના આગમનથી પ્રજ્વલિત થયેલું પોતાનું તેજ પ્રકટ કરવા લાગ્યો. ચંદ્ર પણ નિરબ શારદી રાત્રીયે પોતાના પૂર્ણ મોહકત્વથી સત્રાટના શ્વેત છત્ર પ્રમાણે શોભવા લાગ્યો (૬૦ વિ. ૧૫-૧૬; ભા. ૨૦-૨૧).

આવા તે શરદ્ઋતુના પ્રારંભમાં વ્રજમાંના ગોવાળીઆઓ શકોત્સવ કરવાની તૈયારીએ લાગ્યા. ‘આ ઉત્સવ તમે શા માટે કરો છો’ આલો શ્રીકૃષ્ણે પ્રશ્ન કર્યો એટલે એક વૃદ્ધ ગોપે કૃષ્ણને કહ્યું:—“કૃષ્ણ, ઇંદ્ર મેઘનો રાજા છે. તેની આજ્ઞાથી મેઘ પૃથ્વી ઉપર વૃષ્ટિ કરે છે અને તે તૃણ-ધાન્યને સમૃદ્ધ કરે છે. ઇંદ્રને આપણે યજ્ઞભાગથી સંતુષ્ટ કરીએ તો તે આપણને આ પ્રમાણે વૃષ્ટિ કરી સંતોષ આપે છે. ઇંદ્રે વિપુલ વૃષ્ટિ કરવાથી તૃણ ધાન્ય ઊગી વધવા માંડે છે. નવાં ઊગેલાં લીલાં ધાન ખાઈ ગાય-બળદો પુષ્ટ થાય છે અને પુષ્કળ દૂધ આપે છે. મેઘ ન્યાં આ પ્રમાણે વૃષ્ટિ કરતા નથી ત્યાં દુષ્કાળ પડી લોકોને પાણી અને અનાજ તરફથી ધણી હાલ ભોગવવા પડે છે. એટલા માટે રાજા લોક, અમે ગોપ, કિંબલુના સર્વ મનુષ્યો વર્ષાઋતુ પૂરી થઈ એટલે ધણી ઉત્સાહથી ઇંદ્રની આરાધના કરે છે.” એટલે શ્રીકૃષ્ણે ગોપોને કહ્યું કે, “તમે ઇંદ્રનો ઉત્સવ કરો છો એ બરાબર નથી. જેની જે વૃત્તિ હોય તેનું તેણે પૂજન કરવું યોગ્ય છે. એક શેઠની નોકરી કરી બીજાની પૂજા કરવી એ એક પુરુષની ક્ષી થઈ બીજાના એટલે જીરવે નાદે લાગેલી અસતીના કૃત્ય મુજબ આ લોકમાં અને પરલોકમાં અનર્થનું કારણ છે. ન્યાંસુધી ખેતી હોય છે ત્યાંસુધી ગામની સીમ હોય છે. આ સીમની પેલી બાજુ જંગલો અને જંગલોની પેલી બાજુ કુંગર. જંગલ અને કુંગર એ આપણી ઉપજવિકાનાં સ્થળો છે. સિંહ, વાઘ, વર વગેરે ઉગ્ર રૂપ લઈ કુંગરમાંથી અને ગુફામાંથી બહાર નિકળી ત્રિહાર કરે છે અને વનનું રક્ષણ કરે છે. ગાયોનું રક્ષણ કરવું એ આપણું સ્વકર્મ છે અને તે ગિરિ અને વન ઉપર અવલંબીને છે. બાહ્ય જો મ વેદનું પૂજન કરે છે અને કૃષિ કરનારા વૈશ્ય હજીનું કરે છે, તે પ્રમાણે આપણે ગાયોનું અને પર્વતનું પૂજન કરવું જોઈએ. માટે જે દૂધ, દહીં વગેરે સામાન તમે એકઠો કરેલો છે, તે જ સાહિલ્યથી તમે ગિરિચર કરો. જુઓ ગોવર્ધન પર્વત ઇંદ્રધનુષ્યના રંગના જેવાં ચિત્રવિચિત્ર રંગનાં પક્ષીઓથી શોભીતો જણાય છે. એના ઉપરનાં વૃક્ષો ધરનાં જેવડાં મોટાં હોઈ ફળ-ફુલોથી ભરેલાં છે. આલો, આપણે આ પર્વતનું પૂજન કરીએ અને તેવી જ રીતે આ ગાયોનું પણ પૂજન કરીએ. આલો, એમના ગળામાં શરદ્ઋતુનાં ફૂલોની માળા ધાલી અને શીંગડાંને તોરા અને મોર-

પીંછાંથી બાંધી, ગળામાં મોટા ઘંટ લટકાવી તેમની સાથે આ પર્વતની પ્રદક્ષિણા કરીએ અને બ્રાહ્મણો પાસે ગિરિયજ્ઞ કરાવી દૂધ દહીંનાં અને મેઘ્ય પશુનાં પકવાન્નો બ્રાહ્મણોથી માંડીને તે ઠેઠ ચાંડલ સુધી સઘળાને ખાવા આપી તૃપ્ત કરીએ. આવી રીતે ગાયોનું અને ગિરિનું પૂજન કરવું એ જ આપણને શ્રેયસ્કર છે એમ મને લાગે છે.” આ શ્રીકૃષ્ણનાં ભાવિ ભગવદ્દીતાના દિવ્ય ઉપદેશનાં બીજાં ભૂત વાક્યો સાંભળી સર્વ ગોવાળોએ તત્કાળ તેમનું કહેવું કબૂલ કર્યું. તું જ અમારો ઇશ્વર છે, તું કહીશ તે અમારા કલ્યાણનું જ હોવું જોઈએ, આમ કહી તેમણે સર્વ ધોષમાંનું ત્રણ દિવસનું દહીં અને દૂધ એકઠું કર્યું, અને દહીં દૂધનાં સુંદર સુંદર પકવાન્નો તૈયાર કર્યાં. જલપ્રાશન કરવા માટે મંગળકારક કુંભો, યજ્ઞની જગ્યાએ લઘજઘ ભરી મૂક્યા અને ભાતની તપેલીઓ સાથે લીધી. શિંગડાં, તુરાઈ ઇલાદિ મંગળ વાદ્યોના ધોષથી અને ગાય, બળદ, વાછરડાં વગેરેના હંબારવથી ગોવાળોને ઘણો જ હર્ષ થયો; અને બ્રાહ્મણોએ સુમુહૂર્ત ઉપર ગોવાળો સાથે ગિરિયજ્ઞનો આરંભ કર્યો. યજ્ઞ પૂરો કરી સર્વ બ્રાહ્મણ અને ગોવાળોએ યજ્ઞમાં અર્પણ કરેલાં સર્વોત્કૃષ્ટ અન્ન આતૃષ્ઠિ ભક્ષણ કર્યાં. પછી ગાયોને શણગારી તેમનાં ટોળાં એકઠાં કરી ગોવર્ધન પર્વતની આસપાસ સઘળાઓએ પ્રદક્ષિણા કરી. લાલ, ઘોળાં તથા પીળાં વસ્ત્રો પહેરેલા અને મોરનાં પીંછાંનાં આભૂષણો ધારેલા ગોવાળીઆઓ હાથમાં લાકડીઓ લઈ ગાયોની પછવાડે નાચતા અને ખેલતા તથા ચપળ ગાયોને રોકતા જતા હતા, તે દેખાવ ઘણો મઝેનો જણાતો હતો. આ પ્રમાણે તે ગિરિયજ્ઞ પૂરો કરી શ્રીકૃષ્ણ સર્વ ગોવાળો સહ આનંદથી વ્રજમાં પાછા આવ્યા (હૃં વિં ૧૭).

વ્રજમાંના ગોપોએ નિયમ પ્રમાણે પોતાનો ઉત્સવ જાણીજોઈને કર્યો નહીં, એ જોઈ ઇંદ્રને ક્રોધ ચઢ્યો અને તેણે પોતાનું પર્જન્યાસ્ત્ર વ્રજ ઉપર છોડ્યું. હિંદુસ્થાનમાં શરદઋતુમાં બહુધા એક વખત તો વૃષ્ટિ થાય છે જ, પણ આ વખતે ઉત્પન્ન થયેલાં વાદળાં કાંઈ વિલક્ષણ ભયંકર હતાં. હસ્તીઓના ધાડ સમુદાયના જેવા એકમેકને જોડાયેલા કાળા મેઘ એકાએક આકાશમાં જણાવા લાગ્યા. આખું આકાશ મેઘથી વ્યાપ્ત થઈ ચારે બાજુ અંધારૂં ઘેર થઈ ગયું. સાથે વિજળીના લખલખાટથી સૂચિત થનારા મેઘોના ભયંકર ગડગડાટ સંભળાવા લાગ્યા. કેટલીકવારે વાંસના દાંડા

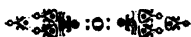
સરખી કિંબહુના હાથીની મુંઢસરખી વરસાદની ધારાઓ પડવા લાગી. અપાર અને અગાધ આકાશમાં આવો પાણીનો કદબોળ ઉછળવાથી જાણે સમુદ્રે જ આકાશમાં કુદકો માર્યો હોય ને શું, એમ લાસવા લાગ્યું. પ્રલયકાળની વૃષ્ટિસરખી સતત ધાર ચાલુ થવાથી મનુષ્ય, પશુ, પક્ષીઓ ગભરાઈ ગયાં. પાંખો અકડાઈ જવાથી પક્ષીઓ વૃક્ષ ઉપરની પોતાની જગ્યાએ જ દીન થઈ બેઠાં. હરિણના પલુ પગ અકડાઈ જવાથી તે ચાલી શક્યાં નહિ. સતત પડતી વૃષ્ટિથી ભીંજાઈ ગયેલાં ઢોંક વિદ્રુપ જણાવા લાગ્યાં. થોડા વખતમાં પૃથ્વી જલમય થઈ તળાવો અને નદીઓ છલાછલ ભરાઈ ગયાં. પવનના સુસવાટાથી અને પુરના ધક્કાથી વૃક્ષ ઉખડી પડ્યાં. યમુનાના પ્રચંડ પ્રવાહ સાથે, પડેલાં ઝાડો અને મરેલાં જનાવરો તણાઈ જવા લાગ્યાં. બે દિવસ થયા તોપણ વૃષ્ટિ અટકી નહીં અને ચંદ્ર-સૂર્ય આકાશમાં જોડે નહીં એનો પણ પ-તો લાગ્યો નહીં. આવી ભયંકર સ્થિતિ જોઈ મનમાંના ઢોંક ધભરાઈ ગયા. ગાયો વ્યાકુળ થઈ દીન સ્વરથી હાંખારવા લાગી. તેમનાં અંગે શરદીથી અકડાઈ ગયાં. ખાવાને નહીં મળવાથી તેમનાં પેટ ચોંટી ગયાં. કેટલીક ગાયો થાકી નીચે બેઠી, તો કેટલીક ગાયો પોતાનાં વાછરડાંને પ્રેમથી પેટ નીચે ધાડ્યાં. આ આપણા ઉપર ઇન્દ્રનો ક્રોધ થયો છે એમ જાણી ઢોંકો ધભરાયા અને ‘કૃષ્ણ ! તું જ હવે અમારું રક્ષણ કર’ આમ કહી તેને શરણુ ગયા. કૃષ્ણે તેમને આશ્વાસન આપી યતિકંચિત પણ ન ગભરાતાં તેમને પોતાની ગાયો સાથે અને ચીજવસ્તુ સાથે ગોવર્ધન પર્વતને ઉંચો ઉંચકી તેની નીચે વર્ષાંદથી બચાવ્યાં. સત દિવસ સતત વૃષ્ટિ પડી તોપણ કૃષ્ણને તલભાર પણ ધન થઈ નહીં. છેવટે ઇન્દ્રે થાકી જઈ વર્ષાંદની ઝડી બંધ કરી. એટલે કૃષ્ણે ઢોંકોને ફરી મનમાં સુરક્ષિત પહોંચાડ્યાં. ઢોંકોએ શ્રીકૃષ્ણને ‘તું ઉપેન્દ્ર છે’ એમ કહી આનંદથી અભિપ્રેક્ષ કર્યો, તેના પરાક્રમની અને ચતુરાઈની તેમણે સ્તુતિ કરી અને ધ્વજાકાર પતાકા ઉંચી કરી આખા મનમાંના ઢોંકોએ પોતાના છુટકારા માટે મોટો ઉત્સવ કર્યો (હં વિં ૧૮-૧૯).

આ પ્રમાણે ઢોંકોને છુટકો કર્યા પછી શ્રીકૃષ્ણે તે શરદ્ગતુના દિવસોમાં નાના પ્રકારના બેલ કરી ઢોંકોનાં મન રંજન કર્યાં. વરસાદ સારો પડવાથી મસ્ત થયેલા બળદોને આણી તેમની ટાળીઓ બાંધી. છાણના અને ધાસના

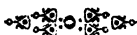
ઢગલાવાળા વ્રજમાંના પહોળા પશુ વાંઘાયુંકા રસ્તામાં, મસ્ત બળદોનાં ટોળાં જેવા માટે વ્રજમાંનાં સ્ત્રીપુરુષો એકઠાં થયાં. એકાદ ટોળીમાંના બળદ અનાવર થયો તેા શ્રીકૃષ્ણ તેને પોતાની અવાહ્ય શક્તિથી પકડી તેને તે ઠેકાણે જ ગરીબ કરી નાંખતા. તે વખતે વ્રજમાંના લોકોને ઘણું આશ્ચર્ય લાગતું. વર્ષાઋતુમાંનું વિપુલ દૂધ પી પુષ્ટ થયેલા ગોવાળ-મલ્લોની પશુ તેમણે કુસ્તી કરાવી. રાત્રે શુભચાંદનીમાં તરણુ ગોપ અને ગોપીઓને એકઠાં કરી રાસક્રીડા કરી. એક પુરુષ અને પછી એક સ્ત્રી એવી ઓળા ગોઠવી શ્રીકૃષ્ણનાં ગાણાં ગાતા તેઓ તાલ ઉપર ફેરા ફરતા, નાચતા અને તાલીઓ પાડતા. શ્રીકૃષ્ણ વચમાં ઉભા રહી વાંસળી વગાડતા તેા કદી બલરામ વચમાં ઉભા રહી શ્રીકૃષ્ણને રાસમાં નચાવતા. આવા પ્રકારના રાસના નાચમાં ગોપગોપીઓને પરાકાષ્ટાનું ઇન્દ્રિયાતીત સુખ થવા લાગ્યું. લીલી હળદરની અંદરના ગલના જેવાં પીળાં વસ્ત્રો પહેરેલા શ્રીકૃષ્ણની મનોહર-મૂર્તિ જેમ અને શરચ્ચંદ્રના કરતાં પણ અધિક મોહક તેમના સુખચંદ્રનું અવલોકન કરી ગોપગોપીઓ નાચતાં નાચતાં તલ્લીન થઈ જતાં હતાં, આ પ્રસક્ત શ્રીવિષ્ણુ જ અવતાર લઈ આપણામાં આવેલા છે આવી દઢ ભાવનાથી તેઓ ભક્તિ-રસમાં દંગ થઈ જતાં હતાં. વિશેષતઃ ગોપીઓની, આ ઇશભાવનાથી શ્રીકૃષ્ણ ઉપર જે ભક્તિ ખેડી તે કલ્પનાતીત હતી. સ્ત્રીઓ પુરુષ કરતાં અધિક પ્રેમાળ અને ભાવિક હોય છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. પતિ-પુત્ર ઉપર, સાધુ-સંત ઉપર, દેવ દેવતા ઉપર સ્ત્રીઓ નિર્હેતુક અને નિરતિશય પ્રેમ કરે છે એ અનુભવ જગતમાંના સર્વ દેશમાં અને લોકમાં છે. પણ વ્રજમાંની ગોપીઓની શ્રીકૃષ્ણ ઉપર જે ભક્તિ અને જે પ્રેમ ખેડો હતો તે સર્વથી પણ અધિક હતો. તેની એટલી પરાકાષ્ટા થઈ કે તે દુનિયામાંના સર્વ ભક્તિપ્રેમનું ઉપમાન થઈ ખેડો. કૃષ્ણની વાંસળી સાંભળી, એટલે ગોપની સ્ત્રીઓ સર્વ કામ મૂકી દઈ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવા દોડતી, તેમનું મુખ અવલોકન કરી દેહમાન વિસરી જતી અને પોતાના પતિઅંધુ સહવર્તમાન તેમની સાથે રાસખેલી આનંદ-સમુદ્રમાં ભુડી જતી. વિશેષ શું કહેવું; રાત્રિ-દિવસ તેમને શ્રીકૃષ્ણનો જ ધ્યાસ લાગેલો હતો. શ્રીકૃષ્ણના ગુણાનુવાદ ગાઇ અને તેમનું ધ્યાન કરી તેઓ પોતાનાં હમેશનાં કામ પૂરાં કરતાં અને સદોદિત શ્રીકૃષ્ણ-ચરણે લીન થઈ નિરતિશય બ્રહ્માનંદનું સુખ અનુભવતાં (હરિવંશ, વિ. ૨૦).

અસ્તુ. એક દિવસે ગોપ અને ગોપીઓ રમતા હતાં એવામાં એાચિંતે એક ભયંકર સ્વરૂપનો મસ્ત બળદ વ્રજમાં પેઠો. તેનો રંગ કાચલા જેવો કાળો હતો. તેનાં શીંગડાં અને ખરીઓ તલવારના જેવી તીક્ષ્ણ હતી. તેની આંખો અંગારા જેવી લાલ હોઇ તેની ઉપર જાડી માંસળ પાંપણોના અર્ધાં પડ્યાં પડ્યાં હતાં. તેનું કપાળ અતિશય મોટું અને કઠિણ હોઈ તેના ધક્કાથી ઝાડ સુધ્ધાં પડી જતાં. તેનો જાડો મુખ નીચે આવેલો કઠો ઠેઠ જમિનસુધી લટકતો હતો. તેનું અંગ છાણુ મુતરથી ખરડાયેલું હતું. તેનું પેટ વિશાળ હોઇ કમર મજબૂત હતી. ખરીયોથી જમિન ખોતરતો, શીંગડાંથી ટેકરાઓ ખોદતો અને ઠેકાણે ઠેકાણે જરા જરા અધતો મુતરતો તે બળદ વ્રજમાં આમથી તેમ દોડવા લાગ્યો. તે વખતે તે અરિષ્ટ રાક્ષસનું ભયંકર કૃપભર્ય સ્વરૂપ જોઈ ગાંધો, બળદો અને માણસો ધભરાઈ જઈ દોડવા લાગ્યાં. તે અતિમદો-મત્ત બળદ બરાડા પાડતો ગાયોની પછવાડે પડ્યો, તે વખતે ગાલણી ગાયો ગર્ભ-ગણિત થઇ ગઇ. આ પ્રમાણે વ્રજમાં હાહાકાર ઉડ્યો. તે વખતે 'ધભરાઓ નહીં, હુ આવ્યો,' આમ કહી શ્રીકૃષ્ણ બળદની પછવાડે પડ્યા, અને જોરથી એક તાળી વગાડી તે બળદનું લક્ષ પોતાની તરફ ખેંચ્યું. એટલે તે મસ્ત બળદ શ્રીકૃષ્ણ તરફ વળ્યો. શ્રીકૃષ્ણને પથ્થર સરખા નિશ્ચલ સામા ઉભા રહેલા જોઇ તેમને શીંગડાં ખોસવાના ધરાદાથી શીંગડાં આગળ કરી બળદે શ્રીકૃષ્ણ ઉપર કુદકો માર્યો. પણ શ્રીકૃષ્ણે સપાટામાં તેના શીંગડાં પકડી તેને તેને તે ઠેકાણે રોકી દીધો, એટલું જ નહીં પણ અઢાર પગલાં તેને પાછા વાળ્યો: પછી તેમણે એકદમ તેના શીંગડાંને અને મુખને ઘેરી-યાની માફક આમળો આપ્યો એટલે તે બળદ ધડ દધ નીચે પડ્યો. શ્રીકૃષ્ણે તેના એક શીંગડા ઉપર પગ મૂકી બીજાં શીંગડાં જોરથી ખેંચી કાઢ્યાં, અને તે શીંગડાથી તેના જ મુખ ઉપર એક એવો ફટકો માર્યો કે, તે બળદે તરકાળ રક્ત ઓકતાં તથા અધર્તા-મુતરતાં પોતાના પ્રાણ છોડ્યા. આ પ્રમાણે પોતાની બલવતી શક્તિથી વ્રજ ઉપર આવેલા તે સંકટનું નિવારણ કરી શ્રીકૃષ્ણ આશ્ચર્યચકિત થયેલા ગોપગોપીઓ સાથે તે શરદ્ગુણની ચાંદનીમાં રમતો રમવા લાગ્યા (૬૦ વિં ૨૧; ભા૦ ૩૬).

શ્રી કૃષ્ણ-ચરિત્ર.

મથુરાપર્વ.

શ્રી કૃષ્ણના અદ્ભુત પરાક્રમની અને તેમના પરની ગોકુળમાંના લોકોની, વિશેષતઃ ગોપીઓની દેવનિવિશેષ ભક્તિની કીર્તિ ધીમે ધીમે ચારે તરફ પ્રસરી એમાં નવલ નથી. વ્રજમાં ફાઈ પણ દેવાંશ વિભૂતિ નિર્માણ થયેલી છે આવી ખ્યાતિ સર્વ ત્ર પ્રસરી હોવાથી દરેક સ્થળનાં લોકો શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવા માટે વ્રજમાં દોડી આવવા લાગ્યાં. શ્રીકૃષ્ણની સોળ સત્તર વર્ષની મદનમનોહર મૂર્તિ, તેમનું નર્વનાગસમાન અમાનુષ બલ, તેમની લોકોનાં મન આકર્ષનારી દિવ્ય વિદ્યુચ્છકિત એ વગેરેના યોગથી તેમનું દર્શન કરવા આવનારા લોકને મોહ થવા લાગ્યો, અને જે તે કૃષ્ણના નામનો ધ્યાસ લેવા લાગ્યા. “ આ નંદનો પુત્ર નહીં, પણ વસુદેવનો પુત્ર છે; નારદે વસુદેવના પેટે શ્રીવિષ્ણુનો અવતાર આવનાર છે એમ કંસને જે કહ્યું હતું તે જ આ શ્રીકૃષ્ણ ” આમ લોકો બોલવા લાગ્યા. બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ એ રંગથી માત્ર જુદા હતા, પણ રૂપથી તો તદ્દન સરખા જ હતા. એથી સહજ જ આ વિચાર લોકોનાં મનમાં ઉત્પન્ન થયો. વસુદેવે રોહિણીને અને બલરામને આટલાં વર્ષો ગોકુળમાં જ કેમ રાખ્યાં ? આતું ગૂઢ હવે લોકોના સમજવામાં આવ્યું. વસુદેવે કંસની ખીકથી દેવકીનો આડમો છોકરો નંદને ઘેર ચોરી લઈ જઈ રાખ્યો અને નંદની છોકરી મથુરામાં આણી કંસને સ્વાધીન કરી ! આવી પણ લોકમાં કિંવદંતી શરૂ થઈ. ધીમે ધીમે એ જનવાતાં કંસને કાને પણ ગઈ. “ મેં વસુદેવ-દેવકીનાં આઠ છોકરાં મારવાનો જે અદ્દહાસ કર્યો તે સર્વ ફેકટ ગયો ! ” આ વિચારે તેનું અંગ તલપાપડ થયું. “ મારો શત્રુ મારા જ રાજ્યમાં મારી રાજધાનીથી ત્રણ

ગાઉ ઉપર સુખે મઝા મારે છે અને વધતો જાય છે ” આ વિચાર મનમાં આવી, દિવા નીચે ખરેખર જ અંધારું હોય છે એ તેના અનુભવમાં આવ્યું. “હું આટલો પરાક્રમી, આટલો ચોકસ, આટલો આંખમાં તેલ આંજી જોનારો; અને મારા હાથ ઉપર આ ગરીબડા વસુદેવે તાલી આપી શું?” આમ કહેતાં, આ વખતે વસુદેવનું શું કરું ને શું ન કરું આમ તેને થયું. આજ સોળ સત્તર વર્ષથી તેણે વસુદેવ તરફ ગરીબ સમજી દુર્લક્ષ્ય કયું હતું. તેના જીવનનો પ્રભાવ અન્ય દિશામાં વહેતો હોઈ તેના પ્રવાહમાં સેંકડો યાદવ, ભોજ, વૃષ્ણિ-વીર તણાવા માંડ્યા હતા. વસુદેવને અને દેવકીને માફી આપી, તે દિવસથી તેમના તરફ તેણે વક્રદષ્ટિથી જોયું પણ નહોતું. વસુદેવે પણ પુત્રપ્રેમથી કેવળ મૈત્રવીકાર્યું હતું. તે અચાતવાસ પ્રમાણે મથુરામાં જ ઈશ્વરભજનમાં પોતાનો કાળ ગાળતો હતો. તે એકાએક આ જનવાતાંએ તેને અંધારામાંથી ખેંચી પ્રકાશમાં આણ્યો, અને કંસના ક્રોધાગ્નિની જ્વાળા તેની તરફ વેગથી વળી.

વસુદેવને ઠાર મારવાથી આપણે શત્રુ નાશ પામવાનો નથી; આ વિચારથી દુષ્ટ કંસે વસુદેવને અન્ય રીતીયે શાસન કરવાનો ઉપાય કર્યો. સજ્જનને અપમાન મૃત્યુસમાન હોય છે એ ધ્યાનમાં લાવી તેણે વસુદેવનું ભરસામાં અપમાન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આમ કરવાથી જનવાતાંમાં કેટલું સત્ય છે એ પણ જણાઈ આવશે, આવે તક કરી એક દવસે કંસે મધ્યરાત્રીયે મથુરામાં સર્વત્ર શાંતિ પ્રસયા પછી યાદવ, વૃષ્ણિ, ભોજ, વગેરે સભાસદોની સભા બોલાવી. વસુદેવ, કંક, સત્યક, દારુક, વિષ્ણુ, બલ, (અકૂર) કૃતવર્મા, ભૂરિશ્રવા, અંધક ઇત્યાદિ મહાન મહાન વીર સભામાં એકઠા થયા. કંસે બંદીમાં નાંખેલા પોતાના પિતાને પણ સભામાં આણ્યો અને પછી ગંભીર વાણીથી તેણે બોલવાનો આરંભ કર્યો.

“ સભ્યો, મારા બોલવા તરફ લક્ષ આપો. આપ સર્વ વેદ જાણનારા હોઈ ન્યાય, નીતિ, ધર્મ, આચાર ઇત્યાદિકમાં નિષ્ણાત છો. આપ સર્વ પોતપોતાના કર્તવ્યમાં દક્ષ છો. આપ શૂર હોઈ ધનુર્વિદ્યામાં આપની સામે કોઈ હામ ભીંડી શકે તેમ નથી. આપ ઋષિઓના જેવા સદાચાર-સંપન્ન, મરુતના જેવા પરાક્રમી, અને અગ્નિના જેવા તેજસ્વી છો. પૃથ્વીને

જેમ પર્વતોનો આધાર છે તે પ્રમાણે આપ આ અવનતીયે ચાલેલા યદુ-કુલના આધાર છો. આમ છતાં તમે મારી ઉપેક્ષા કરો, એ આશ્ચર્ય નહિ શું ? ગોકુળમાં મારો શત્રુ નંદનો પુત્ર કહેવરાવનાર કૃષ્ણ દિવસે દિવસે વધતો હોઈ મારા મૂળમાં ધા કરવાનો તેણે વખત આણેલો છે એ તમે નથી જાણતા શું ? તેનું ખરું સ્વરૂપ અને પરાક્રમ હું કળી શકતો નથી, આથી હું મૂઠ થયો છું. એકાદા-દિવ્ય અવતારની પેઠે તેનાં કૃત્યો અદ્ભુત અને અલૌકિક જણાય છે. બહારથી ગોપસરખો ક્લુલક વેષ લઈ તેણે પોતાનું ખરું સ્વરૂપ ગુપ્ત રાખ્યું છે; અને એ કારણથી જ સ્મશાન-માંના અમિની માફક તે ખુશાલ ગોકુળમાં વધતો જાય છે.

નારદના કહેવાથી દેવકીના ગર્ભના સંબંધમાં મેં જે કેટલાંક વર્ષો અટ્ટહાસ કર્યો તે વસુદેવે એક રાતમાં ફેકટ કર્યો આમ લોકો કહે છે તે તમે સાંભળ્યું છે શું ? ગોકુળમાં મજા મારતો કૃષ્ણ નંદ-યશોદાનો પુત્ર નહીં પણ વસુદેવ-દેવકીનો આઠમો પુત્ર છે આ વાત ખરી છે-શું ? એમ હોય તો જેમ કાગડો જેના માથા ઉપર બેસે છે તેની જ આંખોમાં માંસ માટે ચાંચ ખોસે છે, તેમ આ વસુદેવે મારા અન્નપર બાંધવો સહવર્તમાન આનંદથી મજા મારી મારા જ પ્રાણુ દેવાની ખટપટ ચલાવેલી છે. બૂણા હલા, ગોહલા, સ્ત્રીહલા ઇલાદિ મહાપાપોનું સુદ્ધા પ્રાયશ્ચિત્ત છે, પણ કૃતદ્વં માટે, વિશેષતઃ પોતાના બાંધવો સાથે જ કૃતદ્વંપણું કરનારા માટે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી. ઉપર ઉપરથી સ્નેહ દાખલ જે દુષ્ટ કૃતદ્વંપણું કરે છે તે નરકને જ રસ્તે પડે છે. વસુદેવ, તું બહારથી મોટો સદાચરણી જણાય છે. પણ અંતર્યામી ધણો કપટી અને શઠ છે. તું અત્યાંત પાપી હોઈ તે મારા કુળ સાથે મોટો વિરોધ માંડેલો છે. અરે ! મારું અન્ન ખાય છે છતાં મારા પ્રાણ કરતાં તને તારા છોકરાના પ્રાણ અધિક પ્રિય લાગ્યા શું ? તે તારા છોકરાને બચાવ્યો એ તેં યોગ્ય કર્યું શું ? અરે, જેથી તું મારા ઉપર જ ઉઠ્યો છું તેથી મેં અજાણપણે મારો પોતાનો મૃત્યુ જ આજસુધી પોખ્યો એમ મને લાગે છે ? અરે, શાણપણ એ કાંઈ ધોળા કેશ ઉપર અવલંબેલું નથી. મૂર્ખ વસુદેવ ! તને લાગતું હશે કે, કંસનો નાશ થયો એટલે મારો પુત્ર મથુરાનો રાજા થશે, પણ વૃદ્ધ થવાથી તારી બુદ્ધિ બ્રષ્ટ થયેલી છે ! અરે, તારા ઉપર વિશ્વાસ રાખી હું બેઠો, છતાં મારા ઉપર જ પ્રહાર કરવાને તું

તૈયાર થયો છે ! પણ ઉભો રહે, હું જ તારી સામે તારા બન્ને છોકરાનો રસ્તો કરું છું. જીવતા રહેવાની ઇચ્છા કરી કાણુ બાહુદંડ ઠોકી મારી સામે ઉભો રહી શકે ? અરે મૂર્ખ ! તું વિશ્વાસઘાત કરી તારા જ કુળનો માત્ર નાશ કરે છે ! વૃદ્ધ થયેલા અને મારા અનૃથી જ વધેલા મારી બહેનના પતિનો ઘાત, બ્રહ્મહત્યા પ્રમાણે, મેં આજ સુધી કયો નથી અને આગળ પણ કરનાર નથી. પણ તેં માત્ર મારા વધનો ઉપાય યોગ્ય તારા મોઢાને અને સર્વ યાદવોના મુખને કાળું કર્યું છે. ” આ પ્રમાણે અત્યંત નિષ્કુર શબ્દ બોલી કંસે વસુદેવની વિનાકારણુ નિંદા ચલાવી છતાં તે ક્ષમાસાગર ગંભીર પુરુષે ક્ષમાશીલ વૃત્તિ ધારણુ કરી કાંઈ જ ઉત્તર આપ્યો નહીં. પરંતુ કેટલાક યાદવોના મુખમાંથી, કંસનું ભાષણુ ચાલતાં, “ ધિક્ ધિક્ ” એવા ઉદ્ગાર નિકળ્યા સિવાય રહ્યા નહીં (હરિવંશ, વિ. અ. ૨૨).

• “ ઉલટો ચોર કાટવાણને દંડે ” એ કહેવત મુજબ પોતે દોષી છતાં વસુદેવ ઉપર દોષારોપણુ કરનાર કંસને અંધકે ઉત્તર આપ્યો. તે વયોવૃદ્ધ અને સર્વમાન્ય યાદવે ભરસભામાં કંસને કહ્યું:—“ તું જે આં બોલ્યો તે અત્યંત નિંદ છે. વૃદ્ધ, સન્માન્ય જ્ઞાતિમાં વસુદેવની તું વિનાકારણુ

• નિર્ભંસના કરે છે, એથી તારું મૃત્યુજ પાસે આવ્યું છે એમ મને લાગે છે. તારી આ નિંદાથી તારું કોઈ પણ કાર્ય સધાયું ન હોઈ તું તારું ઇંગિત માત્ર લોક આગળ વ્યક્ત કરે છે. સન્માર્ગવર્તી ગુરુની નિંદા કરવી એ બ્રહ્મહત્યા સમાન મહાન પાતક છે અને તેના કોપ અગ્નિ પ્રમાણે સર્વસ્વ બાળનારો છે. કંસ ! વસુદેવે પોતાનો પુત્ર સંતાડી રાખ્યો એમાં તેણે અપરાધ શો કયો ? તેં તેના પુત્રને દાર મારવાનું જે ભયંકર દુષ્ટ કર્મ કર્યું તે બદલ પશ્ચાત્તાપ ન દેખાડતાં તારા અન્યાયથી તેણે પોતાનો પુત્ર બચાવ્યો એ બદલ ઉલટો તેને દોષ આપે છે ? પોતાનો પ્રાણ ખચીને પણ પિતા પુત્રનું રક્ષણુ કરે છે. તારા પિતાયે તને જન્મથી જ મારી નાંખ્યો નહીં એનો ઉપકાર તેમને સારો ફળ્યો ! અસ્તુ. તારા પિતાયે અને વસુદેવે પોતાનું કર્તવ્ય કર્યું. તું માત્ર આ કુળમાં કુલનાશક ઉત્પન્ન થયો હોઈ તારા દુષ્ટત્યોથી થોડા વખતમાં જ ક્ષય પામીશ. હાલમાં નાના પ્રકારના અપશુકન થવા માંડ્યા છે. દિવસે શિયાળનું રૂદન સાંભળવામાં આવે છે. દેવતા પોતાના સ્થાનથી ચલિત થયા છે. સૂર્યગ્રહણુ હમણાં જ થઈ ગયું છે. મંગળ ચિત્રા-

નક્ષત્રમાં વધી થયેલો છે. સારાંશ; આવાં અનેક અશુભ ચિન્હો ઉપરથી રાજાનો નાશ જલદીથી થનાર છે એમ જણાઇ આવે છે. તને પણ પૂજ્ય અને સન્માન્ય વસુદેવને ભરસામાં દુરુક્ત લાવણો બોલવાની સુધ્ધિ થઇ એ તેનું જ લક્ષણ છે. અસ્તુ. ભાવી અનર્થ ટાળવાની તારી ઇચ્છા હોય તો વસુદેવની ક્ષમા માગ અને વસુદેવને સાથે લઇ જઇ શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામને સન્માનથી વ્રજમાંથી આણી તેની સાથે જે તે અકારણ વૈર માંડેલું છે તે મટાડ. નહીં તો આ ચંદુકુળ ઉપર કિંબલુના આ સર્વ નગરી ઉપર અને રાજ્ય ઉપર ભયંકર પ્રસંગ આવી પડશે એમ મને સ્પષ્ટ જણાય છે.” આ લાવણીથી કંસને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો, પણ તે તેણે દેખાડ્યો નહીં. તે અકૂર તરફ વળી બોલ્યો:—“ અકૂર, તું વ્રજમાં જા અને મારા બાણેજને અને બલરામને અહીં લઇ આવ. તેમને જોવાની મને બહુ ઉત્કંઠા થઇ છે. તેઓ મધ્વવિદ્યામાં ધણા નિપુણ થયેલા છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. આપણે અહીં પણ ચાણૂર અને મુષ્ટિક બે પ્રખ્યાત મદ્દ છે. તેમનું નિયુદ્ધ જોઉં. એ શિવાય નંદને અને વ્રજમાંના બીજા લોકોને પણ લઇ આવ. આપણે તેમને ખુશી કરવા માટે ધનુર્મખ કરીએ અને તેઓમાં કાણ કાણ ધનુર્વિદ્યામાં કુશળ છે તે જોઇએ. એક મોટો રંગમંડપ તૈયાર કરવાની તાબડતોબ વ્યવસ્થા કર, અને જલદીથી તે રામ-કૃષ્ણને અને નંદને અહીં લઇ આવ. ” આમ કહી હૃદયમાં ક્રોધથી સંતપ્ત થયેલો પણ ઉપર ઉપરથી પ્રેમ દેખાડનારો કંસ સલા બરખાસ્ત કરી પોતાના મહેલમાં ચાલ્યો ગયો (હરિ, વિ. અ. ૨૩).

કંસે શ્રીકૃષ્ણને મથુરામાં બોલાવવાનું ઠરાવ્યું ખરું, પણ તેના પગ બીકથી થર થર કાંપવા લાગ્યા. નારદના ભવિષ્ય મુજબ વસુદેવનો આઠમો પુત્ર, મેં આટલો અદૃઢાસ કર્યો તો પણ, જીવંત રહી ગોકુળમાં મોટો થયો, એ જોઈ નારદનું ભવિષ્ય ખરું ઠરશે એમ તેને થવા લાગ્યું. કૃષ્ણ મથુરા આવતાં જ મને મારશે આમ તેની મનોદેવતા તેને કહેવા લાગી. તે એટલો બધો પરાક્રમી હતો પણ ફક્ત આ કલ્પનાથી તેના હાથ પગ ગળવા લાગ્યા. કૃષ્ણને ગોકુળમાં જ હાર મારવો, અહીં આવવા દેવો નહીં, આવા વિચારથી તેણે પોતાના પ્રાણ સમાન ભાઈ કેશીને બોલાવી મંગાવી કૃષ્ણને હર પ્રયત્ને ગોકુળમાં અહીં આવવા માટે નીકળ્યા પહેલાં જ, મારી નાંખવાની

આણ કરી. કેશી તત્કાળ એક ભયંકર ઘોડા ઉપર બેસી નિકળ્યો અને સવા-
રમાં જ તે, શ્રીકૃષ્ણ પોતાના સોબતીઓ સાથે ગાયો ચારવા નીકળ્યા હતા
તે વખતે તેમને મળ્યો. તે તેમના ઉપર બેઠક ધર્યો. પોતા ઉપર ધસી
આવેલા શત્રુની ઉપેક્ષા કરવી નહીં, આવી કૃષ્ણની પ્રતિજ્ઞા જ હતી. ગોવાળોએ
શ્રીકૃષ્ણને ધણી ખીક આપી, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણને ખીકનો લવ-લેશ પણ
લાગ્યો નહીં. તે ભયંકર ઘોડાએ શ્રીકૃષ્ણના દંડ ઉપર બચકું બારવા માટે
મુખ લીધું કયું ત્યાં જ શ્રીકૃષ્ણે વજ્ર સરખી કઠિણ મુકી બેઠક તેના
મેં ઉપર મારી; અને ફક્ત મુકીના એક જ પ્રહારથી તેના દાંત કડાકડ
ઉખડી પડ્યા. ઓઠ ફાટી જવાથી અને દાંત ઉખડી જવાથી રક્તબાળ
થયેલા મુખવડે બચકું ભરી શકાશે નહીં, એ જોઈ તે ઘોડાએ પોતાના
પાછલા પગની લાતો કૃષ્ણની છાતીમાં મારવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એટલે શ્રીકૃષ્ણે
તેના આછલો પગ પકડી તેને જોરથી ઉછાળ્યો. તે સાથે તે ઘોડો ધડક દધ
નીચે પડ્યો. અને તેના ઉપરનો સ્વાર પણ ઉછળી પડી તત્કાળ મરણ
પામ્યો. તે ઘોડાએ પણ બે ચાર વખત ઉઠવાનો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં
તરફડતાં તરફડતાં ઘોડા વખતમાં પ્રાણ છોડ્યા. આ પ્રમાણે તે
ભયંકર ઘોડાનો શ્રીકૃષ્ણે રસ્તો કરેલો જોઈ ગોવાળોને અતિશય હર્ષ થયો
અને કૃષ્ણની સ્તુતિ કરતા તેઓ તેમને લઈ વ્રજમાં પાછા આવ્યા અને સર્વને
તે આનંદની ખબર તેમણે કહી (હરિવંશ. વ૦ ૨૪).

અહીંયાં મથુરામાં એક વિસ્તીર્ણ મેદાનમાં અકૂરે રંગમંડપ અને
પ્રેક્ષાગાર ઝપાટાથી તૈયાર કરવાની વ્યવસ્થા કરી. મધ્યભાગમાં મલ્લોત્તે અને
વીરોત્તે પોતપોતાનું કૌશલ્ય દેખાડવા માટે મોટો અખાડો કરી તથા તેની
આગળ પાછળ નાનો કોટ કરી, હાલના કૌભેસ મંડપના જેવો એક પ્રેક્ષા-
ગાર તૈયાર કર્યો. હજારો લોકો બેસી શકે અને તેમનો બાર સહન કરી શકે
એવી ચઢતી ઉતરતી મેઠકોની મજબૂત ઓળ તૈયાર કરી. દરવાજો પહોળો
રાખી તેની બરોબર સામા એક ઊંચી ઓટલી તૈયાર કરી, તેના ઉપર રાજ-
સિંહાસન માંડ્યું. બન્ને બાજુના અર્ધાં વર્તુળમાં તેનાથી નાની નાની
વેદીઓ તૈયાર કરી, તેના ઉપર સરદારોને બેસવા માટે મંચ તૈયાર કર્યો.
મંચ ઉપર બેસવા જવા માટે દરેક ઓળની વચ્ચે લાંબો રસ્તો રાખ્યો હતો.
જૂદી જૂદી શ્રેણીના અથવા જાતિના લોકોને બેસવા માટે બાકીના અર્ધ

વતુંળમાં જૂદા જૂદા ભાગ પાડ્યા અને તેના રસ્તા જૂદા રાખ્યા. અંતઃ-
 પુરમાંની સ્ત્રીઓને અને સરદારોની સ્ત્રીઓને ખેસવા માટે પડદાવાળી
 જગ્યા તૈયાર કરી. ઉપરનું છાપરું મજબૂત બાંધેલું હોય ચારે બાજુએ બહાર
 પડનારી વલ્લભી સુશોભિત કરવામાં આવી હતી. આ પ્રમાણે તે પ્રેક્ષાગર
 દસ-પંદર દિવસમાં તૈયાર થયું, તે વખતે તે જોવા માટે કેશિવધથી અધિક
 જ સંતપ્ત થયેલો કંસ પોતે આવ્યો અને તેની સુંદર રચના જોઈ તે ખુષ
 થયો. તેણે તેમાંના સર્વ ભાગ લતાઓથી, માલાઓથી અને ચિત્રોથી શોભા-
 વવાની આજ્ઞા કરી. એકદા થનારા હજારો લોકો માટે ઠેકાણે ઠેકાણે સુવર્ણ-
 મંડિત પાનકુંભ, ખાવાના પદાર્થો અને પ્રસંગ આવી પડતાં ઔષધી
 વિગેરે કપાય રાખી મૂકવાની તાકીદ કરી. મલ્લોના ઉપયોગ માટે છાંણનું
 ગોરના ઢગલા અખાડાની આગળ પાછળ તૈયાર મૂકવા વહીં આપી. આ
 પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી શહેરમાંના સર્વ શ્રેણીના એટલે જાતિના અને ધન્યના
 લોકોને તથા મલ્લોને બપોરના વાર વાગતાં પ્રેક્ષાગારમાં ધનુર્મખ અને નિયુક્ત
 જોવા માટે આવવાનું આમંત્રણ કરવાનો હુકમ છોડ્યો. આ પ્રમાણે તજવીજ
 કરી અને અકૂરને શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામને આણુવા માટે તત્કાળ નિકળ-
 વાની પરવાનગી આપી તે પોતાના મહેલમાં આવ્યો. પણ તેણે ગુપ્તપણે
 ચાણૂર અને મુષ્ટિક એ બે મલ્લોને મહેલમાં બોલાવી મંગાયા અને તેમને
 કહ્યું;— “ તમે આજ સુધી મારું અન્ન ખાધું છે અને મેં આજ સુધી
 તમારો જે સત્કાર કર્યો છે તેનો બદલો વાળવાનો વખત કાલે છે. કાલે પેલા
 બન્ને ગોવાળીયાના છોકરા કૃષ્ણ અને સંકર્ષણ કુસ્તી ખેલતા મૂટે આવ-
 નાર છે. તેમને પાડ્યા પછી તરત જ દાર મારી નાંખવા. તે છોકરા છે
 જાણી ખેસાવધ રહેવું નહીં; કારણ, તે ધણા બળવાન છે એવી તેમની
 કીર્તિ છે. માટે સાવધ રહી અને જીવતોડ ચત્ત કરી તે મારા શત્રુનું તમે
 નિર્દાલન કરજો.” એટલે તે મલ્લોએ જવાબ આપ્યો કે, “ મહારાજ, અમે
 એક વખત કુસ્તીમાં કુદ્ધ થયા એટલે અમારી સામે તે બિચારા છોકરા ઉભા
 રહ્યા જ તો પ્રેત જ થયા એમ સમજજો.” આ પ્રમાણે અશ્વાસન આપી
 ચાણૂર અને મુષ્ટિક ચાલ્યા ગયા છતાં પણ કંસનું મન સ્થિર થયું નહીં.
 આ મલ્લ, માણસ છે; કદાચિત્ એમને રામ-કૃષ્ણ જીતે તો? માટે કુસ્તી
 થતાં પહેલાં જ મસ્ત હાથી પાસે કૃષ્ણને ચગદાવી નાંખવો આવી યુક્તિ

યોજી, કંસે કુવલયાપીઠ નમના પોતાના મહાબલ્લાદ્ય અને મસ્ત થયેલા હાથીના માવતને બેલાવી આણી, તે હાથી દરવાજા પાસે એવી રીતે ઉભો કરવાની આજ્ઞા કરી કે, કૃષ્ણ દરવાજા પાસે આવતાં તે હાથી સહજ કુદ્ધ થઈ કૃષ્ણને ચીરી નાંખે. રાજદરબારમાં દરવાજા પર હાથી ઉભા કરવાનો સંપ્રદાય હોય છે. તે પ્રમાણે દરવાજા ઉપર મસ્ત હાથી ઉભો કરવાની તાકીદ આપી કહ્યું, “ માવત, જો તું તે બંને છોકરાને ચીરી નાંખીશ તો આ જો વસુદેવ બડબડાટ કરે છે અને તેના અનેક યાદવ સાથી વીર મને લાયક આપે છે તે સર્વ નિરાધાર થશે. અને પછી હું આ મથુરાને નિર્યાદવ કરી સુખેથી નિષ્કંટક રાજ્ય કરીશ. માટે આ મારું અત્યંત પ્રિય કાર્ય નું કર; તું માગીશ તે બક્ષીસ હું તને આપીશ. ” આ પ્રમાણે રામ-કૃષ્ણને ઠાર મારવાની ગુપ્ત તજવીજ કરી કંસ કાંઈક નિશ્ચિન્ત થયે (હરિવંશ, વિ. ૨૮).

જ્યારે એક બાળુ કંસ યાદવોનું નિર્મૂલન કરવાના ઉપાય યોજતો હતો, ત્યારે તેથી ઉલટું બીજી બાળુ યાદવ, વૃષ્ણ, ભોજ ઇત્યાદિ સર્વ ક્ષત્રિયો કંસનું નિર્દાલન કરવામાં ગુપ્તચાલતા હતા. કંસના બુદ્ધમતી તેઓ અતિશય ત્રસ્ત થયેલા હોઈ કેટલાક મહાન્ મહાન્ વીરો તો કુરુ, પાંચળ, કેકય ઇત્યાદિ પરદેશમાં કાળ ગાળતા હતા. કંસે કરેલી વસુદેવની નિષ્કારણ નિંદા અને શ્રીકૃષ્ણને વિના અપરાધે ઠાર મારવાનો પ્રયત્ન આ બે બાળતને લીધે તેના બુદ્ધમનો ઘડો ભરાયો. પુરા લાદેલા ઊંટ ઉપર બે ગાંસડા અધિક મુકતાં જેમ તેની પીઠ ભાગી જાય છે, તે પ્રમાણે કંસનાં આ કૃત્યોથી મથુરામાંના ક્ષત્રીઓની રાજભક્તિનો દાંડો ભાગી ગયો, અને તેઓએ ગુપ્ત રીતે એકઠા થઈ શ્રીકૃષ્ણને બચાવી કંસનો કાંટો કેમ કાઢવો આનો વિચાર ચલાવ્યો. છવટે અકૂર કંસનો ખાસ ભાઈમંધ છે અને તેના ઉપર કંસે વિશ્વાસ સૂક્યો છે; તેને જ આપણા તરફ વાળી દેવો, આમ ઠરાવી ગોકુળ જતાં પહેલાં અકૂર સાથે તેઓએ મુલાકાત કરી. શ્રીકૃષ્ણને કંસના સર્વ દુષ્ટ ઉપાયોની અગાઉ ચેતવણી આપવા માટે તેઓએ તેની પાસેથી વચન લીધું; અને કંસ શ્રીકૃષ્ણને ઠાર મારવાનો પ્રયત્ન કરે તો શ્રીકૃષ્ણે કંસને બેલાશક ઠાર મારવો, અમે કાંઈ હરકત કરીશું નહીં, આમ પણ કૃષ્ણને સૂચવવાનું કહ્યું. આ કામના બદલામાં અકૂરને સંપૂર્ણ રીતે રાજી કરવા માટે

વસુદેવના પાસેના સંબંધી આહુકની કન્યા સુગાત્રી તેને આપવાનું તેઓએ ઠરાવ્યું. અકૂરનું મન પહેલેથી જ શ્રીકૃષ્ણ તરફ વળેલું હતું, તે આથી વધારે અનુકૂલ થયું; અને તે રામકૃષ્ણને આણુવા માટે રથમાં બેસી ઘણા ઉત્સાહથી નિકળ્યો (મહા ૦ સભા ૦).

સંધ્યાકાળનો સમય થઈ દિવસ ર મંદરસ્થિત થયો અને સંધ્યામયી -પશ્ચિમ-દિગ્ગુહામાં પેસવા લાગ્યો. શુદ્ધ ચતુર્દશીનો ચંદ્રમા ભાવિ સ્વવંશના રક્તપાતની છાયાથી કે શું? સંધ્યારાગથી રક્ત થયેલા આકાશ તરફ જોતો પૂર્વ દિશા તરફ જણાવા લાગ્યો. આગળ ચનારો દુઃખનો દેખાવ ટાળવા માટે કે શું? પક્ષીઓ પોતપોતાના માળામાં જવા લાગ્યાં. ઉલટ, રાત્રે ફરનાર માંસાહારી શ્વાપદનાં ટોળાં આનંદિત થઈ પોતપોતાની ગુફામાંથી બહાર પડવા લાગ્યાં. સર્વ દિશા અંધકારથી ધીમે ધીમે આમ થવા લાગી. જ્યાં ત્યાં શાંતતા થઈ. ગાયો ઘેર પાછી જઈ ગમણુમાં બંધાઈ, અને તેમનું દૂધ કાઢવા ગોપ બેઠા. પરંતુ કાંઈ પણ કારણ વિના ગાયો અને ગોપો બન્ને સ્તબ્ધ થયા. કેટલીક ગાયો વાછરડાંઓને લાત મારી દૂધ દોહવામાં હરકત કરવા લાગી. કેટલીક વાછરડાં માટે મોટે મોટેથી હાંપારવા લાગી. રાતમાંથી માથા ઉપર આણેલા લાકડાંના ભારા નીચે નાંખી કેટલાક ગોપ પોતાના દરવાજામાં જ સુરકારા નાંખતા બેઠા. ધીમે ધીમે આકાશનો પશ્ચિમ તરફનો ભાગ અગ્નિસરખો જવલિત અને પૂર્વ તરફનો ભાગ રક્ત કમળ સરખો લાલ થઈ વચ્ચે ભાગ કાલસા જેવો કાળો જણાવવા લાગ્યો; અને અંધુક અંધુક જણાતા તારાઓને લીધે એકંદર આકાશ બળી ગયેલા પર્વતની પેઠે જણાવા લાગ્યું. આવા તે શાંત પણ કૂર વખતે ગામમાં રથના પેસવાનો અવાજ સાંભળી ગોપ અને ગોપી, ગાયો અને બળદ એકદમ ચમક્યાં. રથ જોવાને આગળ દોડી આવેલા અને આશ્ચર્યથી ચક્રિત થયેલા ગોપોને ‘કેશવનું ઘર કયું?’ ‘રામ ક્યાં રહે છે?’ ‘નંદનો વાડો કયો?’ આમ પૂછતો પૂછતો અકૂર નંદના વાડા પાસે આવી પહોંચ્યો. રથમાંથી એકદમ ઉતરી પડી તે દરવાજામાંથી આંગણમાં પેઠો. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણની મનોહર મૂર્તિ ગાયની તળે દૂધ દહોવા બેઠેલી તેની નજરે પડી. આ વિષ્ણુનો અવતાર છે એમ સમજી હજારો લોક જેનાં દર્શન કરવા દોડે છે, જેનો નાશ કરવા કંસે આ પહેલાં

આટલો બધો અદૃહાસ કયોં અને હાલમાં પણ કરે છે, જે સર્વ યાદવોને મુકુટમણિ હોઈ તેમને શ્રેષ્ઠ પદે પહોંચાડશે એમ તે યાદવોને લાગતું હતું, તે સુંદર, સુશ્લિષ્ટ, તેજસ્વી, પર્વતપ્રાય, પીતલવસન શ્રીકૃષ્ણને સામે જોતાં જ અકૂરે ગદ્ગદિત કંઠથી “ પ્રભો ” કહેતાં તેમને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યાં અને “ કૃષ્ણ, આવ, મને આલિંગન આપ ” આમ કહી તેને કડકડી આલિંગન આપ્યું. રથ આવવાથી જિજ્ઞાસુ થયેલા વૃદ્ધ વૃદ્ધ ગોપો એટલામાં નંદના આંગણમાં એકઠા થયા. મહેમાન કોણ આવેલા છે તે જાણવા માટે નંદ પણ ધરમાંથી બહાર આવ્યા. બલરામ બીજી બાજુ દૂધ દહોતા હતા તે પણ ત્યાં આવ્યા અને તેમને પણ અકૂરે આલિંગન આપ્યું. આ પ્રમાણે સર્વ લોકને એકઠા થયેલા જોઈ અકૂરે બોલવાની શરૂઆત કરી. “ નંદ, કૃષ્ણ, બલરામ અને ગોપો, તમને સર્વને મથુરાં લઈ જવા માટે રાજાની આજ્ઞાથી હું અહીં આવ્યો છું. રામ-કૃષ્ણની અગાધ શક્તિ અને કુસ્તીનું કૌશલ સાલળી કંસ રાજાને તેમનું સામર્થ્ય જોવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે. કંસની પાસે પણ ચાણૂર, મુષ્ટિક દંત્યાદિ પુષ્કળ બળવાન મળે છે. તેમનું અને આમનું નિયુક્ત નમને જોવાને મળશે. એ શિવાચ તમે સર્વના મનોરંજન માટે કંસ કાલે ધનુર્મખ કરનાર છે. તે જોવા માટે રાજ્યમાંના સર્વ લોકો પ્રમાણે તમને પણ બોલાવેલા છે. માટે તમે સર્વ પરોઢિયામાં મથુરાં જાઓ. વસુદેવને પણ પોતાનો આ દેવસરખો પુત્ર જોવાની ઉત્કંઠા લાગેલી છે. બિચારી દેવકી તો પોતાના આ સુપુત્રના દર્શન માટે જન્મથી માંડી આજ સોળસત્તર વર્ષ અંતરાયલી હોવાથી તેના પ્રાણ કંઠે આવેલા છે. તો કૃષ્ણ, સંકર્ષણ, આપણે કાલે પરોઢિયામાં ઉઠી મથુરાં જવું જોઈએ. નંદ, તું પણ રાજાને આપવાનો કરભાર, નજર નજરાણું લઈ આગોપો સહ અમારી સાથે ચાલ.” આવી રીતનું અકૂરનું લયંકર ભાષણ સાંભળી નંદના અને ગોપોના માથા ઉપર એકદમ આકાશ તુટી પડવા જેવું થયું. આ શો પ્રકાર છે એ તેમનાથી સમજાયું નહીં. તેઓ આશ્ચર્યથી અને દુઃખથી એકમેકની તરફ શૂન્યવત્ જોવા લાગ્યા. છેવટે નંદે કહ્યું:—“ આપણા મહેમાનને થાક ઉતર્યા પછી આપણે તેમને ફરીથી પૂછીશું. ત્યાંસુધી તમે ઘેર જઈ કાલે પરોઢિયામાં નિકળવાની તૈયારી કરો અને રાજાને અપહ્ન કરવાના પદાર્થ એટલે ઉત્તમ ઉત્તમ ગાયો, બળદો

અને દૂધ-ધી વિગેરે એકત્ર કરો. ” નંદનું આતું ભાપણુ સાંભળી સર્વ ગોપ મુગામુગા પોતાને ઘેર ગયા અને નંદ પણ પોતાના રાજકીય પરોણાનો યોગ્ય આદરસત્કાર કરવા મંડ્યા.

જમ્યા પછી અકૂર, શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામ જે એકાંતમાં બેઠા તે પરોઢિયા સુધી. તેમને વચમાં અડચણ કરી વાતો પૂછવાને નંદનું ધૈર્ય ચાલી શક્યું નહીં. તે બિચારાની પોતાની જ કેડ ભાગી ગઇ હતી. કૃષ્ણ પોતાનો પુત્ર નથી એ સાંભળી તેને દશે દિશા શૂન્ય થઇ હતી. તેની પત્ની યશોદા તો દુઃખના આવેગથી જમિન પકડી બેઠી. તેનું સાંત્વન કરવા માટે નંદની આખી રાત બગરણમાં ગઇ. “ કૃષ્ણ, તારું દર્શન મને કાયમનું અંતરાનાર શું ? ” આમ વારંવાર બોલી યશોદા એકસરખી રડતી હતી. ગોકુળમાં પણ તે દુષ્ટ વાતા પ્રસરી ઘેરેઘેર રડારડ શર થઇ હતી. ગોવિંદ, દામોદર, માધવ, વગેરે નામોથી શ્રીકૃષ્ણનું રટણ કરતી સર્વ ગોપીઓ આક્રોશ કરતી હતી. કૃષ્ણનો આપણને લાંબો વિયોગ થશે આ કલ્પનાથી તેમનું હૃદય ફાટી જતું હતું. આ પ્રમાણે તે વ્રજ આખી રાત શોકમાં મગ્ન હતું. તે આખી રાત ચાલેલા શોકના વર્ષાદને પરોઢિયામાં મોટું પૂર આવ્યું. પરોઢિયામાં સારથીએ અકૂરનો રથ તૈયાર કરી અકૂરને વર્દી આપી, એટલે ત્રણેયે પ્રાતઃકાળનું નિલ કૃત્ય આટોપી નિકળવાની તૈયારી કરી. શ્રીકૃષ્ણ બળરામ સાથે રોહિણીને અને યશોદાને મળવા ગયા તે વખતે શ્રીકૃષ્ણને જોતાં જ યશોદા તેના કંઠને બાઝી પડી ! “ કૃષ્ણ, હું તારી મા નથી શું ? કૃષ્ણ, તું મને મળવા ફરી પાછો આવીશ ને ? મને લાગે છે તારો અને મારો આ છેવટનો મેળાપ છે. કૃષ્ણ, તું જઈશ નહિ ! તું અહીંથી જઇશ તો મારા પ્રાણ તારા સાથે નિકળી જશે. રામચંદ્ર વનવાસ ગયા ત્યારે કૌશલ્યા ચૈત્ર વર્ષે પણ રામચંદ્રનું મુખ જોવાને મળશે આ આશાથી જીવ ધારી રહી હતી. કૃષ્ણ ! હું કઇ આશા ઉપર જીવ ધારું ? કૃષ્ણ, આજસુધી મેં તારું પાલનપોષણ કર્યું, તારા લાડ પૂર્યા, તને મેં મારા અંગ ઉપર દૂધ પીવરાવ્યું, તે સર્વ આજ ફેકટ ગયું ? તું ખરેખર જ અમારો કાઈ નથી શું ? કૃષ્ણ, હું જો તારી માતા હોઉં, અને મારા ઉપર જો તારો પ્રેમ હોય તો તું મને દુઃખસમુદ્રમાં લોટારી જઇશ નહિ ! ” આ પ્રમાણે યશોદાનો આક્રોશ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણનું ગળું ભરાઇ આવ્યું. તેણે

પ્રેમના આવેશમાં તેને કહ્યું, “બા, જે રીતે જન્મદિવસથી માંડીને તેં મારા પ્રાણતું રક્ષણ કર્યું છે, તે રીતે તું મને જન્મદાત્રી દેવકીના કરતાં પણ પ્રિય છે. આખી દુનિયામાં મારી માતા તરિકે લોકો તારો જ યશ ગણે. મને કંસે કુસ્તી માટે બોલાવ્યો છે તો મારે જવું જ જોઈએ. જેને યશ પ્રિય છે તે કુસ્તીનું આમંત્રણ કેમ પાછું વાળે ?” તને કુસ્તીમાં યશ મળશે’ આમ, બા, મને આશીર્વાદ આપ અને હમેશ મુજબ મને જોળા ઉપર લઈ મારા મસ્તકનું અંવધાણ કર. બા, મને તું આનંદથી જવા દે. મારાં માતાપિતા મથુરામાં મારે માટે આજ સોળ વર્ષોથી દુઃખ વેડે છે. તેમનું દર્શન કરવા મને પરવાનગી આપ.” કૃષ્ણના આ છેવટના શબ્દો સાંભળી યશોદાએ પોતાનું દુઃખ રોક્યું. તેણે કૃષ્ણને જોળામાં લઈ તેનું માથું પ્રેમથી સુધ્યું અને કૃષ્ણને કહ્યું, “કૃષ્ણ, જા. તારો દેવકી માતાને શું દુઃખ થતું હશે તે મને અહીંથી સમજાય છે. તને કુસ્તીમાં યશ મળશે. તું પ્રત્યક્ષ શ્રીવિષ્ણુનો અવતાર છે. તને અપજયની વાત કેવી ? દેવકીને પેટે જન્મ લઈ તારે સર્વ બાલપણ મારે ઘેર ગયું, એ જ મારું મહદ્ભાગ્ય. એ જ મને બસ. તારા બાલપણની અદ્ભુત લીલાઓનું સ્મરણ કરી હું મારો કાળ ગાળીશ. તારું બાળસ્વરૂપ એ જ મારો આધાર છે, જા, તું સુખેથી જા. તારા ભાવી મોટાપણના ઉત્કર્ષમાં તું અમને ભૂલી જઈશ તો પણ હરકત નહીં. કારણ, તારા બાળપણનાં જે સુખ અમે ભોગવેલાં છે, તે ઇતરોને, કિંબહુના દેવોને પણ દુર્લભ છે.” આમ કહી સુર યશોદાએ તેમના હાથમાં થોડું દહીં આપ્યું. તે શ્રીકૃષ્ણે ખાધું અને ગદ્ગદિત કંઠે માતા ચરણ ઉપર મસ્તક મૂક્યું, રાહિણીના ચરણ ઉપર મૂક્યું, નંદના મૂક્યું અને તે બલરામ સહિત રથમાં બેસવા માટે ધરતી બહાર નિકળ્યા.

યશોદાનું સમાધાન જલદી થયું, પણ બહાર રથ પાસે એકઠાં થયેલ ગોપગોપીઓનાં મનનું સમાધાન જલદી કેમ થાય ? આ વખતે પરોઢિયું પૂરું થયું હોય અરુણોદય થયો હતો. દિવસની શરૂઆત થઈ તારકા અદ્દશ થયા હતા. પક્ષી પોતપોતાના માળામાં કિલબિલ કરવા લાગ્યાં હતાં. ગાયો, બળદો, શ્રીકૃષ્ણનાં છેવટનાં દર્શન લેવા માટે ગમાણમાં બળવળ કરવા લાગ્યા હતા. આવા વખતે શ્રીકૃષ્ણનું અને બલરામનું સુખ જોતાં જ એકઠા થયેલા સર્વ લોકોએ ગોવિંદ, દામોદર, રામ, સંકર્ષણ આવો તેમનાં નામનો

એકત્ર જ મહાનુધનિ કર્યો. શ્રીકૃષ્ણતું આ દર્શન છેવટતું જ છે એમ
 ગોપગોપીઓને ખાસ લાગતું હતું. શ્રીકૃષ્ણને પણ આગલી રાત્રીયે અકૂરે
 કહેલી સર્વ હકીકત ઉપરથી આપણે ફરી વળમાં પાછા આવનાર નથી
 એમ લાગતું હતું. આથી તે બન્નેનાં અંતઃકરણ તે વખતે ક્ષુબ્ધ થયાં.
 બન્નેનાં નેત્રેમાંથી પાણી વહેવા લાગ્યાં. સમવયસ્ક મલ્લ ગોપ અને કેટલાક
 વૃદ્ધ ગોપ જે પીઠરક્ષક તરીકે કૃષ્ણની સાથે જનાર હતા, તેઓ પોતપોતાના
 માડામાં બેઠા. બાકીનાઓને શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામે આલિંગન આપી આવળે
 અમને સંભારજો ' ઇત્યાદિ શબ્દોથી તેમનો નિરોપ લીધો. પણ ગોપીઓનો
 નિરોપ ક્ષેતાં શ્રીકૃષ્ણના મુખમાંથી શબ્દ નિકળી શક્યો નહીં. તેમની વિલ-
 ક્ષણ ભક્તિ અને તેમનું તે વખતનું પરમ નિરાશાનું સ્વરૂપ જોઈ તેમનો કંઠ
 ભરાઈ આવ્યો ! ગોપીઓ ગદ્ગદિત થઈ બોલી, “ કૃષ્ણ અમને છોડીને તું
 જઈશ ને ! આજસુધી અમને સ્વપ્નામાં રાખી અત્યારે તેં અમને જગા-
 ડ્યાં છે ! હજારો સંકટોમાંથી અમારું રક્ષણ કરી અમારા ઉપર તેં પ્રેમ
 કર્યો છે અને અત્યારે અમને તું દુઃખમાં ઢોળાવી જાય છે ? તું ખરેખર દેવ
 હોઈ અમ ગરીબમાં શા માટે જન્મ આવ્યો એનું અમને હમેશા અશ્રય
 લાગતું હતું. છેવટે તે જ ખરું થયું; તું અમારો નથી એ જોઈ અમારા રક્તનું
 પાણી થયું છે ! અમારાં પૂર્વ જન્મનાં થોડાં પણ પુણ્ય હતાં, એટલે તારું
 બાલપણ તો અમારામાં ગયું. બ્રહ્મદેવ ખરેખર દુષ્ટ છે, તેનાથી કોઈ પણ
 હમેશાં સુખી રહેલું ખમી શકાતું નથી. તેણે આજસુધી સુખમાં રોળાયલા
 અમારા વળ ઉપર આજ કાયમની દુઃખની છાયા પ્રસારી. કૃષ્ણ, તું હવે
 અહીં પાછો આવીશ નહિં એની અમને ખાત્રી છે. તારો મુખચંદ્ર ફરી
 અમારી દષ્ટિયે પડનાર નથી. તારી સુસ્વર વેણુ ફરી અમારા કાને આવનાર
 નથી, તું અમો ગામડીયાં સાથે ફરી કદી રાસ ખેલનાર નથી. ભલે. તું જો
 કે અમને દૂર કરીશ પણ અમે તને દૂર કરનાર નથી. તારું ધ્યાન ધરી અમે
 અમારા પ્રાણુ વેચીશું. તારી લીલા વારંવાર ગાઈ અમે અમારું બાકી રહેલું
 આયુષ્ય દુઃખે કરી પૂરું કરીશું. ગોવિંદ, હામોદર, કૃષ્ણ, ઇત્યાદિ તારાં નામનું
 સતત સ્મરણ કરી તને હાંકા મારીશું. તું જે રસ્તે ગયો હઈશ, તું જે ઠેકાણે
 ફર્યો હઈશ, તે તે ઠેકાણેની ધૂળને અમે અમારા અંગો ચોળી અમારાં પાપનું
 ક્ષાલન કરીશું. તું જ્યાં જ્યાં અમારી સાથે રાસ રમ્યો હઈશ, લાં લાં તારાં

ઉપસી આવેલાં પગલાં પાસે પ્રહરોના પ્રહર બેસી તેના ઉપર અમારાં અશ્રુનેા અભિષેક કરીશું. ” આ પ્રમાણે ગોપીઓના શોકપૂર વધવા લાગ્યો, તે વખતે સર્વ સૃષ્ટિનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા ખળખળ વહેવા લાગી. ઝાડો, ધરો વગેરે પરોઢિયાના ધુમસના બહાને અશ્રુ ગાળવા લાગ્યાં. તેથી પૃથ્વી ઉપરના પથ્થર પણ ભીંજાઈ ગયા ! તે શોકપૂર અટકાવી છેવટે કૃષ્ણે કહ્યું, “ગોપીઓ, હું જ ખરેખર અભાગી છું કે આજે હું તમારી અનન્યભક્તિથી રહિત થાઉં છું. તમે મારા ઉપર જે પ્રેમ કર્યો અને કરો છો તેવો આજસુધી કોઈયે કર્યો પણ નથી અને કરનાર પણ નથી. તમારામાં મારી ભક્તિની સીમા થઈ. તમારી ભક્તિનું રમરણ કરી જે ભગવાનનું નામ લેશે તે ભવ-સાગર તરી જશે. અસ્તુ. તમારો અને મારો વિયોગ થાય છે તે કેવળ મારા કર્તવ્ય માટે થાય છે. તોપણ, જો કે માફ શરીર જાય છે તથાપિ મારો આત્મા આ જ ઠેકાણે વાસ કરશે. ગોપીઓ, હું તમને નમસ્કાર કરું છું અને મારાથી નાની છો તેમને આશીર્વાદ આપું છું. તમે મને સંભારજો, એ કહેવું એ તમારી ભક્તિને કલંક લગાડવા બરાબર છે.” આમ કહી શ્રીકૃષ્ણ અને સંકર્ષણ રથમાં બેઠા, અને અકૂરે પોતે સારથ્ય લઈ ઘોડાને ઇશ્વારો કર્યો એટલે રથ ચાલવા લાગ્યો. “ ઉભો રહે, અકૂર, ઉભો રહે, રથ ચલાવીશ નહીં. અમને ફરી એક વખત શ્રીકૃષ્ણનું મુખકમળ જોવા દે; તેના પગ ઉપર અમને મસ્તક મૂકવા દે; તેના મધુર શબ્દ ફરી એકવાર અમને સંભળવા દે. અકૂર, ભગવંતનું છેવટનું દર્શન ફરી કરવા દે. ” ઇત્યાદિ ગોપીઓના ગદ્ગદિત શબ્દ એક ઉપર એક સંભળાવા લાગ્યા. પણ અકૂરે ફર હૃદય ફરી રથ ચાલુ જ રાખ્યો. રથ ન્યાસુધી દેખાતો હતો ત્યાંસુધી અને રથનો અવાજ કાને પડતો હતો ત્યાંસુધી તે ગોપિકાઓ જે જગાએ ઉભી હતી તેની તે જગાએ ઉભી રહી. રથ અને તેનું નિશાન ન્યારે અદશ્ય થયું, ત્યારે “ હાય ! હાય ! અમારો હીરો બાળકૃષ્ણ અકૂર હરી ગયો ” આમ આક્રંદ કરતી સર્વ ગોપીઓ મૂર્છિત થઈ નીચે પડી ! (હરિવંશ, ૨૫-૨૬; ભા. ૬૦ ૩૭-૩૮).

દુઃખસમુદ્ર પાછળ નાંખી કઠિણ હૃદયી અકૂરે જે રથ ચલાવ્યો, તે ઝપાટામાં એક પ્રહરે મથુરા લઈ જઈ પહોંચાડ્યો. નંદ, મલ્લ ગોપ અને ઇતર વૃદ્ધ ગોપ જે ગાડામાં બેઠેલા હતા, તેના પણ બળદ સારા હોવાથી

અકરના રથની પાછળ પાછળ ચાલતા હતા. મથુરા દેખાવા લાગી, ત્યારે અકરે કૃષ્ણને અને નંદને સર્વ જણુ મારે ઘેર ચાલેા અને મારું ઘર પવિત્ર કરેા આવેા આગ્રહ કર્યો. પણ “ આર્યને (વસુદેવને) મત્સ્યા પછી તેમની જ સાથે તમારે ઘેર આવીશું ” આમ નંદે અને કૃષ્ણે કહ્યું. “ હાલમાં અમે અમારી હંમેશની જગામાં ઉતરીયે છીયે ” આમ કહી મથુરા બહારના એક બાગમાં તેઓયે મુકામ કર્યો. “ યમુના ઉપર સ્નાન અને સાથે આણેલાં ભાતાનું ભોજન કરી શ્રીકૃષ્ણ, બલરામ અને તેમના સાથીદાર મલ્લ મથુરા જોવા માટે અને પછી કુસ્તીના રથળ તરફ જવા નિકળ્યા. આ બાળુ અકરે, કરેલા કામની વદી કંસને આપી અને તે પણ પોતાને ઘેર ગયો. શ્રીકૃષ્ણે આજસુધી મથુરા આટલી પાસે હતી છતાં પણ જોઇ ન હતી. તેનો મજબૂત કોટ, ઉંચા દરવાજા, પહોળા રસ્તા અને મોટી મોટી હવેલીઓ જોઇ તેમને ઘણું કૌતુક લાગ્યું. આ જ શહેરમાં મારો જન્મ થયો હોઈ મારા પિતા અંદિખાનામાં હતા અને હાલમાં અસાતવાસમાં છે, એ વિચારથી તેમને અતિશય દુઃખ થયું. “ કંસના જીલમથી અહીંયાંના સર્વ ક્ષત્રિય ત્રસ્ત થયા છે, તેમનો છુટકો આજ જ હું કરું છું ” આવેા પોતાના હંમેશના નિશ્ચયી સ્વભાવ પ્રમાણે પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કરી, થોડો સમય મથુરા જોવામાં ગાળી, પછી તે રાજમહેલ તરફ અને ધનુર્મખ માટે ખાસ પ્રેક્ષાગાર ઉભું કર્યું છે એમ તેમને ખબર પડવાથી તે તરફ વળ્યા. મુખ્ય લઢનારા મલ્લને યોગ્ય એવો પોતાનો વેપ હોવો જોઇયે આ હેતુથી અને કુચેષ્ટા કયાં શિવાય પ્રતિષ્ઠા વધતી નથી, એ ધ્યાનમાં આણી, રાજના રંગારીની દુકાને સુંદર સુંદર વસ્ત્રો રંગેલાં નજરે પડ્યાં, એટલે ત્યાં તે બંને વીર અને તેમના અનુયાયી ઉભા રહ્યા અને તેની પાસે વસ્ત્રો પહેરવા માટે માગ્યાં. તેમનું તે ગામડીયું સ્વરૂપ જોઇ તે રંગારીયે “ જાઓ ક્ષિપ્પારીઓ, તમેા ગામડીઆઓને આ ઉંચાં રાજવસ્ત્રો શેનાં ? ” આવેા તિરસ્કારનો જવાબ આપ્યો. તે સાથે જ એક જોરથી થપ્પડ મારી શ્રીકૃષ્ણે તેને તત્કાળ ચમત્સદન પહોંચાડ્યો. પછી તે બંને મલ્લોયે પોતાને જોઇતાં વસ્ત્રો લઇ આકીનાં ત્યાં જ નાંખી દીધાં. પછી ત્યાંથી એક માળીની દુકાને ગયા. ત્યાં તેમણે માલણુ પાસે હાર માગ્યા. તે તેણે પ્રેમથી અને આદરથી આપ્યા. તેને આશીર્વાદ આપી અને તે હાર ગળામાં ધાલી તે આમળ ચાલ્યા. તો રાજની

કુબ્જ દાસી રાજ માટે ઉત્તમ ચંદન અને સુગંધી દ્રવ્ય લઈ જતી હતી, તેને તું કોણ છે ? ક્યાં જાય છે ? આવો શ્રીકૃષ્ણે પ્રશ્ન કર્યો. ત્યારે “તમે કોઈ બહારના માણસ જણાવ્યો છો. મને રાજની પ્રસિદ્ધ કુબ્જ દાસીને તમે ઓળખતા નથી ? રાજને સ્નાન કરવાની વખત થઈ છે, તેમને માટે ચંદન અને સુગંધી દ્રવ્ય લઈ જઈ છું.” આવો તેણે ઉત્તર આપ્યો. એટલે આ ગંધ અમને ચોપડવા આપ, આમ શ્રીકૃષ્ણ-બળરામે માગણી કરતાં જ તે દાસીએ ધણા આદરથી તે બંને સુંદર મદલોને તે ચંદન આપી દીધું. તે ચંદન બંને વીરોએ પોતાના કપાળે અને શરીરે ચોપડ્યું એટલે તે બંને વસ્ત્ર-માલ્ય અને ચંદનથી અત્યંત શોભતા લાગ્યા. જે ધનુષ્યનો મખ થવાનો છે, તે ધનુષ્ય કેવું છે એ જોવા માટે રાજમહેલ પાસે પહોંચી તેઓ આયુધાગારમાં ગયા તે કોણે તે ધનુષ્ય બહાર કાઢીને જ મૂક્યું હતું, અને તે ધનુષ્ય જોવા માટે સેંકડો લોકોની ગદી ત્યાં જમલી જ હતી. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણે તે ધનુષ્ય કેટલું ભારે છે એ હું જોઈ છું આમ પહેરેગીરોને કહી તે ધનુષ્ય સહજ જ ઉંચક્યું અને ધનુષ્યની દોરી રમતમાં ચઢાવી તે દોરી ખેંચી; ત્યાં જ તે જુના થયેલા ધનુષ્યનું લાકડું કડક દબાવે લાગી ગયું. તે ધનુષ્યના ભાગવાના અવાજથી ત્યાં ઊભા રહેલા લોકોના કાનમાં ધાક પડી. તે અદ્ભુત પરાક્રમ જોઈ એકલા થયેલા લોકોને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. વ્રજમાંના જે ગોપમદલોની આજે કુસ્તી થવાની છે તે આ જ, વસુદેવના જે પુત્રને મારવાનો કંસે અદ્વિધાસ ચલાવેલો છે તે આ જ, આમ કહેતા લોકોની તેમની આગળ પાછળ ગદી જમી. શ્રીકૃષ્ણની, તે દિવ્ય બાળરૂપથી અધિક જ મનોહર જણાતી સશક્ત અને સુખદ્ધ મૂર્તિ જોઈ લોકોને પોતાનાં નેત્રોના પારણાં શીટયાં આમ લાગ્યું. અસ્તુ; લોકોની ગદીમાંથી રસ્તો કાઢતા કાઢતા તેઓ પ્રેક્ષાગાર તરફ જવાને નીકળ્યા; અને આયુધાગારમાંના પહેરેગીરો, મખ માટે કાઢેલા ધનુષ્યના શ્રીકૃષ્ણે ટુકડા કર્યા, આમ કંસને કહેવા દોડ્યા (હરિવંશ, અ. ૨૭).

બાર વાગ્યાના સુમારે પ્રેક્ષાગાર પાસે પ્રેક્ષકોની ગદી થઈ થોડા વખતમાં તો મંડપ પ્રેક્ષકોથી ભરાઈ ગયો. મોટા મોટા સરદારો પોતપોતાની શુભારેલી જગા ઉપર જઈ બેઠા. સામાન્ય લોકો પોતપોતાના ધંધાનાં સૂચક ચિત્રોવાળી પતાકાથી શોભાયમાન કરેલી જગા ઉપર બેઠા. જરીના રત્નમંડિત

પડાવાળા ખડોમાં અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ ખેડી. આકાશમાં હંસ પ્રમાણે શોભનારી ઘોળી ઉંચી ખેડીઓ ઉપરથી જોવા માટે જેજગ્યા કરી હતી; તે શહેરમાંની સ્ત્રીઓથી બરાબ ગઇ જૂદે જૂદે ઠેકાણે જવા માટે જૂદા જૂદા દરવાજા હોય, જવાના રસ્તા પડોળા હોવાથી સર્વથી પોતપોતાના સ્થળે સહજ બેસી શકાતું હતું. આ પ્રમાણે તે મંડપ પ્રેક્ષકોથી ગમ્ય બરાંબ સમુદ્ર સરખો શોભવા લાગ્યો. તે મંડપના અષ્ટકોણી થાંભલા ચિત્રોથી અને પદ્મવોથી શોભાયમાન કરેલા હોય દરવાજા અને બારીઓ પતાકાઓ તથા અર્ધ ચંદ્રાકૃતિ માલાઓથી સુશોભિત કરેલી હતી. ઠેકાણે ઠેકાણે સુવર્ણના મંચ બેસાડેલા હોય તેના ઉપર ઉત્તમ ઉત્તમ ગાલીચા પાથરેલા હતા. આખા રસ્તા ઉપર બનાત પાથરેલી હોય મુખ્ય વેદી ઉપરના રાગના સિંહાસન પાસેથી તે પૂર્વાભિમુખ દરવાજાપર્યંતના રંગમંડપમાં લાલ કિમતો કિનખાખનો ગાંધીઓ પાથરવામાં આવ્યો હતો. સ્થળે સ્થળે પ્રેક્ષકોની તરફ જૂથ ભાગવા માટે સુવર્ણમંડિત ધડાઓમાં જળ ભરેલાં હોય ત્યાં કપાય, આસવો અને ફળફળાદિ સેવકોની નજર નચે તૈયાર રાખ્યાં હતાં. દરવાજા ઉપર રાગના કેટલાક સૈનિક સજ્જ હોય કુવલયાપીડ હાથી પણ ઝૂંટતો હતો. કેટલાકો ઘોડા હણહણાવતા હતા આ પ્રમાણે સર્વ તૈયારી થઇ બાર વાગતાં બરોબર કંસની સ્વારી રાજવાડામાંથી પ્રેક્ષાગાર તરફ જવા નિકળી. થય માટે કંદેલું ધનુષ્ય કૃણે ભાંગી નાંખ્યું એ ખબર સાંભળી કંસે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો નહિ. ભાતિતી ઉઠેલી લહરીઓ ક્રોધની લહરીઓથી દબાઇ જઇ, તેનાં નેત્ર ક્રોધથી લાલ થયાં હતાં. “શી ચિંતા છે, મદોન્મત્ત હાથી પાસે તે પોરીયાને હમણાં ચીરાવી નાંખું છું” આમ કહી, તેણે બીજું ધનુષ્ય તૈયાર રાખવાનો હુકમ કર્યો અને પાલખીમાં પગ મૂક્યો. થોડી વારમાં રાજમહેલમાંથી નીકળી કંસની સ્વારી પ્રેક્ષાગાર પાસે પહોંચી. તે વખતે રણશિંગોના લલકારાઓથી દશે દિશા બરાબ ગઇ. પાલખીમાંથી ઉતરી મુખ્ય દરવાજામાંથી કંસની સ્વારી મંડપમાં પેડી, તે વખતે સર્વ લોક ઉઠી ઉભા રહ્યા. સ્વચ્છ સફેદ વસ્ત્રો પરિધાન કરેલી, હીરાના સફેદ મુકુટવાળી, મસ્તક ઉપર સફેદ છત્ર ધારણ કરેલી કંસની તેજસ્વી મૂર્તિ જોઇ દોકોએ જય શબ્દથી તેનું સ્વાગત કર્યું. રંગમંડપમાં પાથરેલા ગાલીચા ઉપરથી ચપાચપ ચાલી જઈ, પાથરીઓ ચઢી કંસ

પોતાના સિંહાસન ઉપર બિરાજમાન થયો; તે વખતે સેંકડો બાલાદારોની લલકારીઓથી તે પ્રેક્ષાગર દણુદણાટી ગયું. તેટલા વખતમાં સેવકોએ રંગ મંડપમાંનો ગાલીચો ઉપાડી લીધો. ક્ષણ વારમાં કંસનો ઇષારો થતાં જ કુસ્તી માટે બોલાવેલા મલ્લ પોતપોતાની મંડળી સહ તુતારીના અવાજોમાં રંગમંડપમાં પેસી, કંસને મુજરો કરી તેમને માટે ખાસ રાખેલી રંગમંડપ પાસેની જગામાં બાલાદારોના દર્શન્યા પ્રમાણે બેઠા. છેવટે શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ પોતાના ગોપ-મલ્લો સાથે આવ્યા. તેમનાં મુખ પ્રસન્ન હોઈ તેમના ગળામાં અને મસ્તકની આગળ પાછળ કૂલોના હાર હતા. તેમનું ઉઘાડું બાંધાદાર લોખંડ સરખું શરીર સુંદરતાથી ઘણું જ મનોહર જણાતું હતું. તેમણે પીળાં અને કાળાં વસ્ત્રો પરિધાન કરેલા હોઈ કન્ઠ મારેલા હતાં. તુતારીના અવાજમાં તેમની સલામ થઈ, તે વખતે દરવાજા ઉપરના સર્વ લોકોનું લક્ષ તેમના તરફ ખેંચાયું. તેમનું પર્વતપ્રાચ શરીર અને સુંદર બાળરૂપ જોઈ આજ તે રામ-કૃષ્ણ, આવો મન સાથે નિશ્ચય કરી કુવલયપીડના માવતે તેમના ઉપર પોતાનો હાથી ચલાવ્યો. તે જોતાં જ ત્યાં ઉભા રહેલા સર્વ લોકમાં હાહાકાર ઉઠ્યો. તે મદોનમત્ત, માણેક સરખી લાલ આંખોવાળો હાથી પોતાના ઉપર જ ધસી આવે છે એ જોઈ શ્રીકૃષ્ણને અતિશય સંતાપ થયો. કંસના દુષ્ટપણાની અને નીચપણાની અવધિ થઈ, આવો વિચાર કરી કંસ આજ જરૂર યમસદને પહોંચશે એમ તેમને લાગ્યું. “ ઘભરાશો નહિ, હું આના સહજ સમાચાર લઉં છું ” આમ પોતાના અનુયાયીઓને કહી, તે બદાદુર, વિદ્યુદ્વલતા સમાન ચપલ અને હસ્તી સરખા બલવાન શ્રીકૃષ્ણ ભુજદંડ ઠોકી આગળ વધ્યા, અને તેણે મોટેથી એક ચીસ પાડી. આથી તે મસ્ત હાથી ચીડાઈ કૃષ્ણ ઉપર ધસ્યો અને તેણે કૃષ્ણની આગળ પાછળ પોતાની સુંઢ નાંખી. કુસ્તીના પેચ પ્રમાણે તે સુંઢનો જ આધાર લઈ શ્રીકૃષ્ણ ચટક દઈ હાથીની પીઠ તરફ ગયા, અને તેના પેટ નીચે પેસી તેમણે વજ્રમુષ્ટિથી પેટ ઉપર એવા પ્રહાર કરવા માંડ્યા કે, તે હાથી સંતાપથી અને વેદનાથી ગરગર ફરવા લાગ્યો. શ્રીકૃષ્ણ કઈ બાળુ છે એ જોવા માટે હાથી શુંડાથી એક બાળુ ભુએ તો કૃષ્ણ હોય બીજી બાળુ. આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે તે હાથીની ત્રેધા ઉડાવી. આવી રીતે કેટલોક વખત તે હાથીની મસ્તી જિરવી શ્રીકૃષ્ણ ફરી તે હાથીની

સન્મુખ આવી દંડ ચાખડી ઉભા રહ્યા. આ જોઇ તે ચીઢાઇ ગયેલો હાથી દંતિનો પ્રહાર કરવા માટે કૃષ્ણ ઉપર ધસ્યો અને તેમને દાંત ખોસવા માટે એકદમ વોકો વળી તે પોતાના બે ઢીંચણ પર ઉભો રહ્યો. શ્રીકૃષ્ણે તે જ દાંત બે હાથે ઝાલી જોરથી ઉંચે ઉંચક્યા. હાથીનું ઉપરનું જોર અને શ્રીકૃષ્ણનું નીચેનું, એવી રીતે બે વિરુદ્ધ જોરમાં તે દાંત કડાક દર્બ લાગી ગયા અને હાથીનું મુખ રક્તખંબાળ થયું. એટલામાં તે જ દાંતથી શ્રીકૃષ્ણે આગલા ધુંટણને ટેકી ઉભા રહેલા હાથીના મસ્તક ઉપર તત્કાળ એવો એક ફટકો માર્યો કે, તે પ્રચંડ હાથી મસ્તક ફાટી જવાથી ધુમરી ખાઇ ધડાક દઇ નીચે પડ્યો અને તત્કાળ મરણ પામ્યો. તે પ્રચંડ હાથીને એક અર્ધ ઘટિકામાં નાશ કરેલો જોઇ સર્વેયે મુખમાં આંગળી ધાલી, અને શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ વીરશ્રીથી ગજના કરતા રગમંડપના દરવાજામાં પેઠા (હરિવંશ, અ. ૨૯).

કંસે હાથી અને શ્રીકૃષ્ણની ટક્કર જોઇ. હાથીને ઠાર મારી શ્રીકૃષ્ણ રંગદારમાં પેઠા, તે વખતે કંસના પગ બીકથી થરથર કાંપવા મંડ્યા. મહોન્મત્ત હાથી જેણે કેવળ બાહુથી ઠાર માર્યો, તેની આગળ ચાણૂરનો શો ટકાવ થશે આ વિચાર મનમાં આવી પોતાનાં સો વર્ષો આજ જ ભરાયાં એવી તેની પકડી ખાત્રી થઇ. અહીંયાં પ્રેક્ષકોએયે પણ તે ટક્કર જોઈ હતી. તેમને તે અદ્ભુત કૃષ્ણની લીલા જોઇ પરમાવધિનો હર્ષ થયો. ખરેખર જ આ કોઇ દેવ અવતારીયું થયેલો છે, આમ સમજી તેઓએ શ્રીકૃષ્ણનું પ્રચંડ જયધોષથી અભિવંદન કર્યું. મદસ્તાવથી અને રક્તથી ખરડાયલું શ્રીકૃષ્ણનું ઉઘાડું શરીર તેમના હાથમાંનો અર્ધચંદ્રાકાર હાથીદાંત અને તેમનાં વિશાળ આરક્ત થયેલાં નેત્ર જોઇ જૂદી જૂદી વ્યક્તિને જૂદો જૂદો ભાસ થયો. કંસને કાલ પ્રમાણે, મલ્લોને અશની પ્રમાણે, યાદવોને વિષ્ણુ પ્રમાણે અને દેવકીને બાલક પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ જણાયા. ક્ષણવાર પોતાની બીકને પાછળ મૂકી કંસે આંખો ફાટી કૃષ્ણ તરફ જોયું, અને ચાણૂરને કૃષ્ણ સાથે કુસ્તી કરવાની આજ્ઞા કરી તેમ મુદ્ધિકને બલરામ સાથે ભીંડવાની આજ્ઞા કરી. તે વખતે તે મલ્લ પોતપોતાના મંડળમાંથી પોતપોતાના ગુરુઓને વંદન કરવા ઉઠ્યા. અહીંયાં શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ પણ પોતાના ગોપમલ્લોને યોગ્ય ઠેકાણે બેસાડી અને વૃદ્ધ મલ્લોની આજ્ઞા લઈ અખાડામાં ઉતર્યા.

તે વખતે તે બાળ મસ્તકને તે બે પ્રાદ અને કસાયલા મસ્તક સાથે કુસ્તી કરવા માટે ઉભા રહેલા જોઈ સર્વ યાદવ, વૃષ્ણ અને ભોજ વીરોને આ અન્યાય છે એમ લાગ્યું. આ કુસ્તી યોગ્ય નથી એવી પણ કેટલાક ગુચપુચ કરવા લાગ્યા. “નિયુક્તના નિયમ બ્રહ્મદેવે ધોડ્યા છે. તે સર્વને માન્ય હોવા જોઈએ. કુસ્તી રંગભૂમિ ઉપર થવી જોઈએ. તેમાં પેચ હોવા જોઈએ. કોઈએ શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવો નહિ. અમુક વખતે થાકેલા યોદ્ધાને પાણીનો કોગળો લેવાની અને ગોમય-ચૂર્ણ ચોળી પોતાનો પસીનો છરવવાની પરવાનગી હોવી જોઈએ. પછી પ્રતિપક્ષી જે સ્થિતિમાં હોય તે જ સ્થિતિમાં બીજાએ ફરી યુદ્ધ શરૂ કરવું જોઈયે. ઉભો હોય તો ઉભા રહીને, યોધો જમિન ઉપર પડેલો હોય તો પડીને શરૂ કરવું જોઈએ. યોધો નાનો છે કે વૃદ્ધ છે, કૃશ છે કે લઘુ છે, બલિષ્ઠ છે કે અશક્ત છે એ પરીક્ષકોએ ઠરાવવું જોઈએ. કાનું બળ કેટલું, કાનું ચાતુર્ય કેટલું, એ પરીક્ષકોએ જોઈ સરખી જોડી લગાડવવી જોઈએ. ચીત થયા પછી પ્રતિપક્ષીએ તેને કાંઈ પણ કરવું જોઈએ નહિ, વગેરે કુસ્તીના નિયમ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રસ્તુત જોડીમાં વચનું અને શક્તિનું ધણું જ અંતર છે. કૃષ્ણ અને બલરામ બાલ્ય અવસ્થાના હોઈ તેમનાથી તેમના પ્રતિપક્ષી ધણા જ બળવાન જણાય છે.” આવી વિનંતિ કંસને એક યાદવે ઉધાડી રીતે કરી, તે વખતે પ્રેક્ષકોમાં અધિક ગડગડ શરૂ થઈ. પણ એટલામાં કૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો કે, “સબ્યો, હું નાનો હોઈ આ મસ્તક મજબૂત છે ખરો, પણ આવા પ્રતિપક્ષી સાથે કુસ્તી ખેલવા હું તૈયાર છું. યુદ્ધના નિયમનો હું અતિક્રમ કરીશ નહીં. છાણાનો ચુરો શરીરે ચોળવો કિંવા પાણીથી અંગ લુછવું, ઇલાદિ અખાડાના સંપ્રદાય છે, તે મને માન્ય છે. પણ એ સર્વ નિયમ જ્યાં કપટથી કુસ્તી થતી ન હોય ત્યાં પાળવાના છે. આ ચાણુર કર્ષ દેશનો હોઈ કપટથી યુદ્ધ કરનારો છે. પોતાનું પ્રચંડ સામર્થ્ય જણાવવા માટે પ્રતિપક્ષી ચીત થયા પછી પણ આણે કેટલાકને ઠાર માર્યા છે. આ કપટથી યુદ્ધ કરવા માટે ઉભો છે. માટે ધર્મયુદ્ધના નિયમ બાબુ મૂક્યા હોય તો પણ હરકત નહિં. હું આનો વધ કરી એને એનાં પૂર્વ કર્મ બદલ જરૂર પ્રાયશ્ચિત્ત આપીશ” આમ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે તેટલામાં તે બંને મસ્તક યોદ્ધા બુજદંડ ઠોડી એક એક ઉપર ત્વેપથી ધસ્યા. જે પ્રમાણે બે

મદોન્મત્ત હાથીની રાનમાં ટક્કર લાગે છે, તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણની અને ચાણૂરની ટક્કર તે રંગમાં લાગી. એક એકને પાડી, છાતી સાથે છાતી ઘસી, માથા સાથે માથું અથડાવી, વજ્રપ્રાય હથેલીના ચપાટા તડાતડ માથા ઉપર મારી, ફરી એકમેકથી દૂર થઈ દંડ ઠોકી ફરી ભીંડતા, પેચ કિંત્વા તોડ વારંવાર કરતા તે વખતે તેમના પર નજર દરતી નહોતી. આ પ્રમાણે તે બંને બલિષ્ઠોનું અને નિયુક્તકુશલોનું યુદ્ધ જોષ પ્રેક્ષકોનાં હૃદયમાં ચરરાટી થઈ અંગ ઉપર રૂંવાટાં ખડાં થયાં. 'વાહવા,' 'શાબાસ,' 'હાય,' 'અરેરે,' ઇત્યાદિ શબ્દ તેઓના મુખમાંથી નિકળવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે કૃષ્ણ-ચાણૂરનું યુદ્ધ ચાલેલું છે, તે જ વખતે અખાડાના બીજા ભાગમાં બલરામ અને મુષ્ટિક એમની પણ કુસ્તી ચાલુ થઈ, અને તે પણ અપ્રતિમ બલશાલી મદ્દલ એકમેકને ચીત કરવા નહિં તો દાર મારવાના પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે તે વીરોનું પ્રાણાંતિક યુદ્ધ ચાલુ હતું તે વખતે કંસનું સર્વ લક્ષ શ્રીકૃષ્ણ તરફ વળેલું હતું. તે તેમના તરફ પાંપણને પાંપણ ન લગાડતાં જોતો હતો. તેના સર્વ પ્રાણ આંખોમાં આવેલા હતા. તેનાથી યત્નિચિત્ત પણ ગડબડ સહન થઈ શકતી નહિ. તેણે ડાબા હાથાના ખુણાથી પ્રેક્ષકોની ગડબડ બંધ કરી, જમણા હાથથી મૃદંગ વગેરે વાદ્યો વાગતાં હતાં, તે પણ બંધ કરાવ્યાં. ચારે તરફ શાંત થયું તે વખતે તેનો જોરથી ચાલતો શ્વાસોચ્છ્વાસ સુદ્ધાં સંભળાવા લાગ્યો. શ્રીકૃષ્ણની સરશી થતાં તેના અંગમાંથી પરસેવો છુટતો. ચાણૂરની થાય તે વખતે તેના અંદરો ઉપર પ્રવૃદ્ધતા જણાતી. છેવટે ચાણૂરનો દમ કમી પડી તેની બાજુ લંગડી પડવી લાગી, તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે ઉભા ઉભા તેને પોતાના બાહુથી વાંકમાં લઈ છાત-ઉપર ઘુંટણની ઠોકર મારી, અને એક એવો જોરથી મુષ્ટિપ્રહાર કર્યો કે તેના રક્તથી લાલ થયેલા ડોળા બહાર પડી લટકવા લાગ્યા અને તરત જ તે ગતપ્રાણ થઈ ધડાક દઈ નીચે પડ્યો. તે શ્રીકૃષ્ણનું ધોર પણ વિલક્ષણ કૃત્ય જોષ સર્વ પ્રેક્ષકોએ આનંદથી જયજયકારની ગર્જના કરી. શ્રીકૃષ્ણ પણ સિંહનાદ કરી ભુજદંડ ઠોકી રંગમંડપમાં કંસ તરફ જોતા ઉભા રહ્યા. પછી કંસાણથી તોશલ નામનો બીજો મદ્દલ શ્રીકૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ કરવા માટે ઉડ્યો. દંડ ઠોકવાનો ભયંકર અવાજ કાઢી તેઓ તત્કાળ એકમેક સાથે

બીડયા અને તેમના પણ એકમેકના પ્રાણુ દેવાના ઉપાય ચાલુ થયા. એટલામાં બલરામે પોતાની વજ્રમુદ્રિતો પ્રહાર એટલા જોરથી મુદ્રિકના માથામાં માર્યો કે, તેના ડોળા બહાર નીકળી પડ્યા અને પછી તત્કાળ મરણ પામી નીચે પડ્યો. તે જોતાં જ શ્રીકૃષ્ણે પણ વિલંબ ન કરતાં પર્વતના શિખર સરખા તે પ્રચંડ તોણલને ઉંચકી માથાની આગળ પાછળ ફેરવી જમિન ઉપર જોરથી પછાડ્યો, એટલે તે પણ મરણોન્મુખ થઇ પડ્યો અને તેના મુખમાંથી રક્ત વહેવા લાગ્યું.

આ પ્રમાણે ત્રણે અતિ બલિષ્ઠ મદલોને દાર મારી શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામે રંગમંડપમાં ઉભા રહી સિંહનાદ કર્યો અને ક્રોધથી પોતાના વજ્ર-પ્રચંદ હાંડ ઠોક્યો. તે અવાજ સાંભળી બાકીના સર્વ મદલ પોતપોતાની જગ્યાએ સ્તબ્ધ થઇ ગયા, અને રંગરથાન મદલશૂન્ય થઇ ભયંકર જણાવા લાગ્યું. પ્રેક્ષકો પૈકીના કેટલાકને બીકથી કંપારી છુટી, તો કેટલાકને આનંદાશ્રુ આંધ્રાં અને નંદાદિ જે વૃદ્ધ ગોપ પ્રેક્ષકોમાં હતા, તેમને આનંદ અને ભયે એકદમ ઘેર્યાં. દેવકીને કેવળ આનંદાશ્રુ આંધ્રાં અને પુત્રપ્રેમથી તેના સ્તનમાંથી દૂધ ઝરવા લાગ્યું. વસુદેવની જરા જતી રહી અને તેના ઘોળા વાળ એકદમ કાળા થયા. કંસના માત્ર કેશ બીકથી એકદમ ઘોળા પડ્યા. છેવટે ક્રોધથી અને બીકથી તે બરાડ મારી સેવકોને કહેવા લાગ્યો;—“ અરે આ ગોવાળાના છોકરાંને અહીંથી હાંકી કાઢો આ દુષ્ટ છોકરો મારી સામે ન જોઈએ. નંદ ગોવાળને બેડીઓ ઘાલી કેદમાં નાંખો. આ ધરડા વસુદેવને ફટકા મારવા યોગ્ય નથી, પણ એને દંડ કરી શાસન કરો. જોણે મારો ભયંકર અપરાધ કર્યો છે. ” આ પ્રમાણે કંસ બડબડવા લાગ્યો ત્યાં જ શ્રીકૃષ્ણ ચિત્તાની પંઢે રંગમંડપમાંથી ઉડતા તેના સિંહાસન પાસે ગયા. તે એટલા સપાટાથી ગયા કે, તે અખાડામાંથી ક્યારે ઉડ્યા એકાદર્શિ જણાયું નહિ. શ્રીકૃષ્ણને પોતાની પાસે આવેલા જોતાં જ કંસના પ્રાણુ ઉડ્યા. તેનો મુકુટ નીચે પડ્યો અને કેશ ખુલ્લા થયા. તે ઝાલી શ્રીકૃષ્ણે કંસને નીચે રંગમંડપમાં ખેંચી પાડ્યો. તે સાથે જ તેના પ્રાણુ બીકથી અને જમિન ઉપર પછાડાવાથી નીકળી ગયા શ્રીકૃષ્ણે કંસને રંગમંડપમાં નીચે નાંખ્યો તે વખતે ક્ષત્રિયો પૈકી કોઇ પણ ઉડ્યું નહીં કિંવા મુખમાંથી ચકાર પણ કાઢ્યો નહીં. એક સુનામા નામનો કંસનો બંધુ માત્ર શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ધર્યો, તેના બલરામે તત્કાળ

પુરના ઉડાવ્યા. આ પ્રમાણે લયંકર બનાવ થયેલો જોઈ અને શ્રીકૃષ્ણ-બલરામની કુદ્ધ મૂર્તિ જોઈ સભાગૃહ અપાત્તપ ખાલી થવા લાગ્યું. પ્રેતાથી ભરેલો અખાડો છોડી તે બન્ને વીર પુત્ર વસુદેવ બેઠા હતા ત્યાં ગયા અને તેમણે તેના પગ ઉપર મસ્તક મૂક્યું. પછી અનુક્રમે સર્વ યાદવોને અને ક્ષત્રિઓને તેમણે નમસ્કાર કર્યાં. અંતઃપુરમાંની સ્ત્રીઓમાં દેવકી બેઠી હતી ત્યાં જઈ, શ્રીકૃષ્ણે દેવકીના પગ ઉપર માથું મૂક્યું ત્યારે તેણે તેને અશ્રુધારાથી અને સ્તનાંતર્ગત દુગ્ધધારાથી સ્નાન કરાવ્યું. આ પ્રમાણે માતાપિતરોને બેઠી અને નંદાદિ ગોપોને નમસ્કાર કરી બલદેવ બને શ્રીકૃષ્ણ વસુદેવ-દેવકીને લઈ તે પ્રેક્ષાગૃહમાંથી બહાર પડ્યા, અને રથમાં બેસી પોતાના વાડા તરફ ચાલતા થયા (હરિ. વિ. અ. ૩૦ ભાગ. ૪૩-૪૪).

શ્રીકૃષ્ણની ખીકથી દબાઈ રહેલો કંસ-સ્ત્રીઓનો શોકપૂર શ્રીકૃષ્ણ જતાં જ અંતઃપુરના પડદાનો ખાંધ ફેંડી બહાર નીકળ્યો. “હાયરે ? દેવ ! અમારા ઉપર શા માટે રુદ્ધ થયો ?” આવા આતં સ્વરથી આક્રાંત કરતી કંસની સ્ત્રીઓ અખાડામાં પડેલા કંસના પ્રેત પાસે આવી બેઠી અને તેના હાથ, પગ, તથા ડોકું પોતાના અંક ઉપર લઈ શોક કરવા લાગી. “નાથ ! અમને અનાથ મેલી આપ એકલા જ સ્વર્ગ કેમ ચાલ્યા ? પ્રિય ! અમારી અલ્પ સ્વલ્પ ઇચ્છા પણ આપે આજ સુધી પૂર્ણ કરી છે, અમારો શબ્દ નીચે પડવા દીધો નથી, અને આજ અમારા ઉપર કેમ રુદ્ધ થયા ? અમારા અપરાધ થયા હોય તો અમે તે પાછા ખેંચી લઈએ છીએ, અને તે સર્વ પેટમાં ધાલો અને અમારી સાથે એક શબ્દ તો બોલો ! અમારી તરફ પ્રેમથી જુઓ ! અમને આપની પાસે લ્યો ! નાથ ! સ્વર્ગમાંની સ્ત્રીઓ આપને અમારા કરતાં અધિક પ્રિય તો નથી ને ? નહિ ! નહિ ! તે બિચારીઓનો પ્રેમ અમારા જેવો ક્યાંથી હોય ? કૃતાંત ! અમારા જીવિતનું સર્વ સ્વ અને અમારા સુખનું નિધાન તેં કેમ હરી લીધું ? પતિ જ અમારું પરમ દેવ ત છે. હવે અમે કોના મુખ સામું જોઈએ ? અમને તેમની સાથે કાં ન લઈ લીધી ? મહારાજ, આપ આપના સિંહાસન ઉપર આપના તેજથી દેદીપ્ય-માન થતા હમણાં જ બેઠા હતા, તે આ માટીમાં આવી કાં નિદ્રિત થયા ? આપનું તેજ સર્વ રાજા ઉપર ચમકતું હતું. સેંકડો માંડલિક આપને કરભાર અર્પણ કરતા હતા અને રત્નો આણી આપતા હતા તે ક્યાં ગયા ?

આપનું ચતુરંગ અજેય સૈન્ય, જેનાથી આપે ઈંદ્રને પણ જીત્યો, તેનું શું થયું? જરાસંધનું આપને પૃથ્વળ હતું તે આજ હતવીયં કેમ થયા? મહારાજ, આપ સર્વ રાજ્યમાં પરાક્રમી અને બલિષ્ઠ હતા, તે એક ગોવાળીશ્ચાના છોકરાએ આપની આ અવસ્થા કરી, તો કાળ દુર્ધર જ છે એમ કહેવું જોઈએ ને! બીજું શું? “મને દેવોની કિંવા દાનવોની કે મનુષ્યોની બીક નથી. મને સ્વાર્થી યાતિબંધુની જ બીક છે!” એમ જે રાવણે કહ્યું હતું તે અક્ષરશઃ ખરું છે. મહારાજ, હવે અમારે કૃષ્ણના મુખ સામું જોવાનું! હાય! હાય! શી અમારી દશા થઈ! નાથ! અમારી ઉપર કૃપા કરો, અમે આપના ચરણ ધારણ કરીએ છીએ, આપના પગ ઉપર માથું મૂકીએ છીએ; આપે આ દીર્ઘ પ્રવાસ સ્વીકાર્યો, તે છોડી અમારી પાસે પાછા આવો! ના! ના! હવે અમારા નાથ કયાંથી પાછા આવે! અને હવે અમારે અહીંયાં જીવતાં રહી, રડતાં બેસવું પણ શા માટે? પતિ સાથે જવું એ જ અમારું કર્તવ્ય છે છતાં અમે અહીંયાં રડતાં બેઠાં છીએ. એ આશ્ચર્ય નથી શું? સેવકો! અમારા સહગમનની જલદી તૈયારી કરો અને અમને દુઃખસમુદ્રમાંથી બહાર કાઢો.” આ પ્રમાણે તેમને

• શોક ચાલેલો છે ત્યાં કંસની મા ઉગ્રસેન સાથે ત્યાં આવી. તે બંને બંદીખાનામાં હતાં, તેમને આ લયં કર હકીકતની ખબર પડતાં જ પુત્રપ્રેમથી તે દોડતા આવ્યાં; તેમને કાંઈએ અટકાવ કયો નહી. પુત્ર ગમે તેટલો દુષ્ટ અને દુઃશીલ હોય, પણ તેનું મરણ માતાને આકાશમાંથી પડેલી કુહાડી પ્રમાણે દુઃસહ હોય છે. પુત્રનું પ્રેત જોતાં જ કંસની મા તે પ્રેત ઉપર ધડક દઈ પડી. “બેટા! તારી આખરે કેવી ગતિ થઈ! પુત્ર, મને મૂકી તું એટલામાં શા માટે ચાલી ગયો? આ તારી સ્ત્રીઓ કરુણ સ્વરથી તને હાંકી મારે છે તેમના તરફ જો તો ખરો! અરે મહારાજ! આ આપના વજ્રથી છિન્ન થયેલા પર્વત જેવા પડેલા પુત્ર તરફ જુઓ. આનું રાજ્યને યોગ્ય એવું ઉત્તર કાર્ય કરવાની વ્યવસ્થા કરો. રાજ્ય વીરોનું જ છે એ ખરું છે, અને આપ આવખતે પરાજિત થયા છો. માટે શ્રીકૃષ્ણની પરવાનગી માગી આણો અને આને સદ્ગતિ આપો. વૈર મરણાન્ત હોવું જોઈએ; પ્રેતે તારો શો અપરાધ કયો છે, આમ કહી શ્રીકૃષ્ણને સમજાવો અને આનું પ્રેતકાર્ય સારી રીતે કરો. હાય રે દેવ, અમારી સ્થિતિ કેવી દુર્ધર થયેલી છે!” આ વખતે ઉગ્રસેન શૂન્યદષ્ટિથી

પુત્રના પ્રેત તરફ જોઈ રહ્યો હતો અને સ્ત્રીનો તથા પુત્રવધૂઓનો શોક સાંભળી નેત્રમાંથી આંસુ ઢાળતો હતો. હેવટે સ્ત્રીના કહેવા પ્રમાણે કંસના પ્રેતની વ્યવસ્થા કરવાની પરવાનગી માગવા માટે તે ધણા દુઃખથી શ્રીકૃષ્ણ પાસે જવા નિકળ્યો (હરિવંશ, વિ. અ. ૩૧).

અહીંયાં શ્રીકૃષ્ણ, બળરામ, વસુદેવ અને દેવકી પોતાના વાડામાં આવી પહોંચ્યાં. જે વાડામાંથી શ્રીકૃષ્ણને જન્મતાં બરોબર બીકથી આજ સત્તર વર્ષથી બહાર લઈ જવામાં આવ્યા હતા, તે વાડામાં આજ કંસને દાર મારી શ્રીકૃષ્ણને પાછા આવેલા જોઈ, તે વાડામાં જે આનંદ પ્રસરેલો હતો તેનું શું વર્ણન કરવું? શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામ દરવાજામાં આવતાં જ સેવકોએ લૂગું ઉતાર્યું. અંદર હાથ પગ ધોઈ, તથા શરીર લૂંછી તેમણે વસ્ત્રો પરિધાન કર્યાં અને પોતાની કુલદેવતાને નમસ્કાર કર્યા. જે ઓરડીમાં શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થયો હતો તે જોઈ દેવકીની આંખોમાંથી બળબળ પાણી વહેવા લાગ્યું. “ શ્રીકૃષ્ણ, અમે કેટલાં અભાગી છીએ? તારો જન્મ આ ઓરડીમાં થયો તે વખતથી અમે પુત્રસુખથી વંચિત થયાં. તારું લાલન અમે કયું નહીં, તારા બોળડા મધુર બોલ અમારે કાને પડ્યા નહીં; તને બોળામાં લઈ તારા બાલમુખનું ચુંબન અમે લીધું નહીં. ભલે, તું જીવતો રહી, પરાક્રમ કરી આજ અમને પાડો મળ્યો એ જ અમારું મોટું ભાગ્ય ! ” શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો, “ મા, તું અભાગી નથી. પણ અમે અભાગી છીએ. અમારાથી અમારાં માતૃપિતાને આજસુધી સુખ આપી શકાયું નહિ એ અમારું જ દુર્દૈવ ! જે પોતાનાં માતૃપિતાને, સાધ્વી સ્ત્રીને, ગુરુને અને શરણાગતને સુખ આપતો નથી, તે યમલોકમાં પોતાનું જ માંસ ખાઈ ભૂખ લાગે છે. મા, અમે સમર્થ હોઈ આજસુધી તમારી કંસની બીકમાંથી મુક્તિ કરી નહિ, માટે આજસુધીના અમારા દિવસ નકામા ગયા ! ભલે, હવે પછી અમારાથી માંખાપત્ની સેવા અક્ષય થાય એ જ અમારી પરમેશ્વર પાસે પ્રાર્થના છે. ” આ બાપણુ ચાલતું હતું ત્યાં નંદ વૃદ્ધ ગોપોસહ વસુદેવ-દેવકીને અને રામ-કૃષ્ણને મળવા માટે આવ્યા; તે વખતે સર્વને દુધમાં સાકર પડવા સરખું થયું. વસુદેવ-દેવકીએ તેમનું આનંદથી સ્વાગત કર્યું. શ્રીકૃષ્ણે તો નંદને કડકડી આલિંગન આપ્યું અને કહ્યું, -નંદ ! તારી કૃપાથી હું સર્વ સંકટ તરી આજ મારાં માંખાપતે

મળ્યો છું. પણ નંદ, તું તાબડોતોબ મજ પાછો જા અને યશોદા માતાને અને ગોપોને આ સર્વ આનંદની ખાતમી કહે. અહીંની સર્વ હકીકત તે પ્રત્યક્ષ જોયેલી જ છે.” આમ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું તે વખતે વસુદેવે અનંત ઉપકાર સ્મરણ કરી તેમને વસ્ત્રો, તથા અલંકાર, અર્પણ કર્યા અને દારપયંત પહોંચાડયા. તે વખતે સંધ્યાકાળનો સમય થઈ સૂર્યાસ્ત થવા માંડ્યો હતો. એટલામાં અનેક યાદવવીર શ્રીકૃષ્ણનાં અને બળરામનાં દર્શન કરવા માટે અને વસુદેવને ધન્યવાદ આપવા માટે લાં આયા. તેમનો યથા-યોગ્ય આદર કરી વસુદેવે તેમને ઉત્તમ આસન ઉપર બેસાડયા. વસુદેવનું અભિનંદન કર્યા પછી તેમણે કંસની સ્ત્રીઓને વિલાપ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યો, તે વખતે શ્રીકૃષ્ણને અત્યંત ખરાબ લાગ્યું. તેમણે કહ્યું;—“ યાદવો ! ક્રોધના આવેશમાં મેં કંસનો વધ કર્યો અને તેની અનેક સ્ત્રીઓને વૈધવ્યદુઃખમાં લોટાવી એને માટે મને ઘણું ખરાબ લાગે છે. સ્ત્રીઓનો આર્તસ્વર સાંભળી કોનું હૃદય કળવિકળતું નથી ? વિધવાના કરુણ વિલાપથી કૃતાન્ત સુદ્ધાં શોકસાગરમાં પડે છે, તો પછી આપણ સર્વને દુઃખ થાય તેમાં નવાઈ શી ? પણ કંસ પાપી અને સત્જનોનો દ્રેષી હોવાથી તેનો વધ કરવાનો નિશ્ચય મેં પૂર્વે જ કરેલો હતો. નિર્દય અને પાપવૃત્તિ મનુષ્યોનો વધ કરવો એ જ શ્રેયસ્કર છે. જેની, લોકો ધિક્કારયુક્ત શબ્દથી નિંદા કરે છે તે મરેલો જ છે. દુષ્ટત્વ કરવાં સહેલાં હોવાથી દુરાચારી લોક જગતમાં પુષ્કળ ઉપજે છે. એટલા માટે કંસના મરણથી તેનાં અનન્યિત કૃત્યોનો ઉચ્છેદ થયો એ એક પ્રકારે સાઈ જ છે. માટે કંસની સ્ત્રીઓનું સાંત્વન કરો અને મથુરાનાં લોકોનું પણ સાંત્વન કરો. ” આમ બોલતા હતા તેટલામાં કેટલાક બીજા યાદવોને સાથે લઈ ઉગ્રસેન લાં આગ્યો. લગ્નથી મુખ નીચું ઘાલી આવેલા ઉગ્રસેનને વસુદેવે અત્યંત સત્કારથી મુખ્ય સ્થાને બેસાડ્યો. તે વખતે તેણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું;—“કૃષ્ણ, મારા પુત્રને પરાક્રમ કરી તેં યમ-લોકમાં મોકલ્યો એમાં તેં સ્વધર્મ કરી કીર્તિ મેળવેલી છે. તારાં નામ આ પૃથ્વીતલ ઉપર પ્રચિત કરેલું છે. તારા શત્રુ, તારાથી થરથર ઝહીવા લાગ્યા છે. તેં યાદવોની મજબુત પાયા ઉપર સ્થાપના કરેલી છે. તારા પક્ષનાં લોકોનાં મુખ અભિમાનથી પ્રગ્લુહિત થયેલાં છે. સામંત રાજાઓ હવે તારી જ કીર્તિ ગાશે; દિગ્ગે તારાં જ સ્તવન કરશે, પ્રજા તારી જ આજ્ઞામાં વર્તશે.

માટે કૃષ્ણ, કંસનું આ રાજ્ય તું તારા તાબામાં લે. ધન, ધાન્ય, રત્નો, વસ્ત્રો, સુવર્ણ, દાસદાસી ઇત્યાદિ જે રાજ્યની સંપત્તિ છે તે તપાસી જોઈ, હોવા માટે તારા અધિકારીને મોકલ. અમે દીન થયેલા લોકોની એટલી જ માગણી છે કે તારા કોપાનલથી દગ્ધ થયેલા આ કંસનું પ્રેતકાર્ય કરવા માટે અમને પરવાનગી આપ. એનું ઔર્ધ્વદેહિક કૃત્ય આટોપ્યા પછી હું, મારી સ્ત્રી અને મારી પુત્રવધુઓને સાથે લઈ અરણ્યમાં જઈશ અને ત્યાં મૃગલાંબો સાથે મારો કાળ ગાળીશ. મૃતોનું ઔર્ધ્વદેહિક કરી બાંધી તેમના ઋણમાંથી મુક્ત થાય છે તે પ્રમાણે મને મુક્ત થવાની તું પરવાનગી આપ; એટલી મારી અત્યારે વિનંતિ છે.” આ ભાષણ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણનું ગળું ભરાઈ આવ્યું. તેમણે ઉગ્રસેનને હાથ જોડી કહ્યું;—“ તાત, આપ જે બોલ્યા, તે આ કાળને અને આપના કુલને ઉચિત છે. પણ મેં જે આ સાહસ કયું, તે મને રાજ્ય મળે એ હેતુથી કયું નથી, એ આપ ખાતરીથી સમજો. મેં સ્વાર્થ કદી જ સાધ્યો નથી એ હું સોગનપૂર્વક કહું છું. આપ નિશ્ચિન્ત રહો; આ કંસ પોતાનાં કર્મોથી મરણ પામ્યો છે તેનો પ્રેતસંસ્કાર રાજ્યને છાજે એવી જ રીતીથી આપ કરો. નરાધિપ, તમારો પુત્ર પોતાના કર્મદોષથી મરણ પામ્યો છે. કાળે જ તેનો અંત કર્યો છે. હું તો નિમિત્ત માત્ર થયો છું. મને રાજ્યની ઇચ્છા નથી, એ હું સોગનપૂર્વક ફરી ફરી કહું છું. યદુકુલના અગ્રણી અને પ્રભુ તમે જ છો; સ્વરાજ્ય ઉપર આપ જ આપનો અભિષેક કરી લઈ અમે સર્વનું અને નગરીનું પાલન કરો. મારું મન સંતુષ્ટ કરવું હોય તો આપને આપનું જ રાજ્ય હું પાછું અર્પણ કરું છું. તેનો સ્વીકાર કરી ચિરકાલ અમારા ઉપર રાજ્ય કરો.” આ શ્રી કૃષ્ણનું ઉદાર ભાષણ સાંભળી ઉગ્રસેને કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહીં. એટલે શ્રીકૃષ્ણે તરત જ કંસનો મુકટ આણી ઉગ્રસેનના માથા ઉપર પોતાના હાથે મૂક્યો. તે વખતે ત્યાં એકઠા થયેલા સર્વ યાદવ, ભોજ, વૃષ્ણિ, અંધક વગેરે ક્ષત્રીઓએ શ્રીકૃષ્ણનો અને ઉગ્રસેનનો જયજયકાર કર્યો. આ પ્રમાણે રાજ્યની વ્યવસ્થા તત્કાળ નિરપેક્ષપણે કરી, એટલે તે રાત સર્વની સમાધાનમાં ગઈ. પ્રાતઃકાળ થતાં જ કંસના પ્રેતની વ્યવસ્થા રાજ્યને યોગ્ય ઠાઠ માઠથી શ્રીકૃષ્ણે અને યાદવોએ કરી. સુવર્ણ-શિખિકામાં તેનું પ્રેત મૂકી રાજ્ય વૈભવ સાથે યમુનાના ઉત્તર તીરે તેને લઈ જઈ ત્યાં અંદનશાષ્ટી તે પ્રેત

દહન કર્યું. પછી સર્વેયે દક્ષિણ તીર ઉપર આવી તેને યથાશક્તિ તિલાંજલિ આપી અને દસ દિવસ હરિત, અશ્વ, રથ, અલંકાર, દાસ દાસી, ભૂમિ અને કોટચર્ચા સુવર્ણનું દાન કરી ઉગ્રસેને કંસનું ઔષ્ધદેહિક ઉત્તમ રીતીયે પાર પાડ્યું. તેજ પ્રમાણે તેમણે સુનામાનો પણ અલંચિધિ યથાશક્તિ અને યથાવૈભવ કર્યો (હરિવંશ, વિ. અ. ૩૨; ભાગ. ૬. ૪૬).

આ પ્રમાણે કંસનો અંત થયો અને વૃદ્ધ તથા નીતિમાન ઉગ્રસેન રાજા રાજ્ય ઉપર બેઠો તે વખતે તેના અમલ નીચે મથુરા નગરી ફરી સુખ પામવા લાગી. જે જે યાદવ, ભોજ, વૃષ્ણિ તથા અંધક-કુળમાંના ક્ષત્રિયો દેશબહાર દિવસો ગાળતા હતા તેઓ સર્વ પાછા આવ્યા, અને તેમનું સર્વ ધન, જગીર, અને માન મરતબો તેમને પાછો મળ્યો એટલે ફરી તેઓ આનંદે મથુરામાં રહેવા લાગ્યા. આથી સર્વ જાતિના વ્યાપારી લોક પણ ફરી સમૃદ્ધિમાં આવ્યા. વસુદેવે પણ શ્રીકૃષ્ણના અને બળરામના જન્મથી માંડીને રહેલા સંસ્કાર કુલગુરુ ગર્ગાચાર્યપાસે કરાવ્યા. ક્ષત્રિયોના ઉપનયનને અનતીત કાળ બાવીસ વર્ષ હોવાથી તેમની મુંજવિધિ યથાશક્તિ અને યથાવૈભવ કરી. મુંજ યથા પછી ગુરુગૃહે વાસ કરવા માટે તે બંને વીર ઉજ્જનીમાં સાંદીપની કાશ્ય નામના પ્રસિદ્ધ ગુરુપાસે ગયા. ત્યાં યથાવિધિ પોતાનું ગોત્ર ગુરુને નિવેદન કરી તેમનું શિષ્યત્વ સંપાદન કર્યા પછી ગુરુગૃહે વેદવિદ્યાનો અને ધનુર્વિદ્યાનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો. તેમની વિલક્ષણ બુદ્ધિમત્તા જોઈ સાંદીપની આશ્ચર્યચકિત થયા અને આ કોઈ દેવાંશધારી પુરુષ છે, એમ માની તેમણે તેમને આદરથી પોતાની સર્વ વિદ્યા ભણાવી. ફક્ત ચોસદ દિવસમાં જ તેમણે સર્વ વેદોનું ગ્રહણ કર્યું અને પછી સગ્રહ સહિત ધનુર્વેદનું પદન કર્યું. ગુરુગૃહે રહેતાં છતર સર્વ શિષ્ય પ્રમાણે રામ કૃષ્ણ ગુરુની સેવા કરતા; ગુરુ માટે રાનમાંથી લાકડાં, સમિધા, દર્ભ ઇત્યાદિ આણી આપવાં વિગેરે સર્વ પ્રકારની શારીરિક મહેનતનાં ગુરુજનાં કામે આનંદથી કરતા, ખાંચોનું દૂધ દહોતા અને ગાયો ચરાવવા લાગ જતા; તેઓ જો કે હવે તો પૂર્ણ વૈશ્વવશાલી રાજપુત્ર હતા તોપણ તેમની નિષ્ઠા અને મહેનત જોઈ ગુરુ તેમના ઉપર પ્રસન્ન થયા. તે બંનેને વ્રજમાં સર્વ પ્રકારની મહેનત કરવાની ટેવ હતી જ. એટલે તેમને ગુરુના ધરનું કોઇપણ કામ કરવાની હરકત પડી જ નહીં, શ્રીકૃષ્ણનું ઉજ્જનીમાંનું રહેવાનું ઠેકાણું અને

વનમાંનું લાકડાં તોડવાનું ઠેકાણું ભાવિક લોક હજી પણ ઉજ્જનીમાં દેખાડે છે. સાંદીપનીનો આશ્રમ ઉજ્જનીમાં અંકપાત નામના સ્થળે હોઈ ત્યાં હાલમાં અહલ્યાબાઈએ બાંધેલું કૃષ્ણમંદિર છે. અસ્તુ; આ પ્રમાણે ઉજ્જનીમાં છ મહિના રહી, સર્વ વિદ્યા સંપાદન કરી, અને ગુરુની અનુચા લઈ રામ કૃષ્ણ મથુરામાં પાછા આવ્યા તે વખતે સર્વને અત્યંત આનંદ થયો. ઉગ્ર-સેન પોતે રાજવૈભવ સાથે તેમનું સામૈયું કરવા ગયો અને વાજતેગાજતે તેમને શહેરમાં આણ્યા. તે દિવસે શહેરમાં કોઈ પણ મલિનવસ્ત્રધારી કેંવા દુર્મુખી મનુષ્ય જણાતો નહોતો. વસુદેવ દેવકીને છ મહિનાનો પણ રામ કૃષ્ણનો વિયોગ દુઃસહ થયો હતો, એટલે તેમને તો રામકૃષ્ણના પાછા આવવાથી પરમાવધીનો આનંદ થયો. બળરામની માતા રોહિણી કંસન-વધ પછી તરત જ વૃજ્ઞાથી મથુરાં આવી હતી એ જૂદું કહેવાની જરૂર નથી. તેને પણ અતિશય આનંદ થયો. ધણી દિવસના રામ-કૃષ્ણના મુખ-દર્શનથી અંતરાયલાં પૌરજનોને પણ અતિશય આનંદ થયો. આ પરાક્રમી વીરોનું પરાક્રમ ધનુર્વિદ્યા ગ્રહણ કરવાથી દિગુણિત થયું અને તે સાથે મથુરાનું બળ પણ દિગુણિત થયું; આથી સર્વ લોકોના બાહુ પણ રકુરણ પામવા લાગ્યા (હરિવંશ, અં ૩૩ ભાગ ૦ વિ ૦ અં ૪).

ગુરુગૃહે સંપાદન કરેલી રામકૃષ્ણની ધનુર્વિદ્યા અને મથુરામાંના લોકોનું બાહુરકુરણ તરત જ કસોટીએ ચઢ્યું. મથુરામાંના સર્વ લોકોની રામ કૃષ્ણ ઉપર અત્યંત પ્રીતિ થઈ હતી એ કહેવાની જરૂર નથી. બે સ્ત્રીઓના હૃદયમાં માત્ર જે તેમના સંબંધમાં દ્વેષાગ્નિ સળગ્યો હતો તે શમ્યો નહીં. તે આટલો વખત ધુમાતો જ રહી છેવટે ફરી પ્રજ્વલિત થયો. જરાસંધની અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ નામની બે પુત્રી કંસની પટ્ટ સ્ત્રીઓ હતી એ પૂર્વે કહેલું જ છે. તેમનાથી શ્રીકૃષ્ણનો વૈર્ભવ સહન થઈ શક્યો નહીં. આપણા પતિને શ્રીકૃષ્ણે દાર મારી આપણને દુઃખસમુદ્રમાં લોટાવ્યાં, એ તેઓ કદી વિસરી નહીં. એક વર્ષ સુધી તે જેમતેમ કરી મથુરામાં રહી, પણ એ પછી તેઓ રાજગૃહે પોતાના બાપ પાસે ગઈ અને જરાસંધનો કે ધાગ્નિ તેમણે પોતાના આર્ત વિલાપથી અને સતત ચાલતા નિઃશ્વાસથી પ્રદીપ્ત કર્યો. જરાસંધને પણ શ્રીકૃષ્ણના કૃત્યથી અત્યંત ક્રોધ ચઢેલો હતો, પણ ઉગ્ર-સેનને જ તેમણે રાજ્ય ઉપર બેસાડેલ હોવાથી આટલા વખત સુધી તો તેણે

કાંઈ હાલચાલ કરી નહોતી. શ્રીકૃષ્ણની મથુરામાં ધણી જ લાગવગ જમી છે, અને ઉત્તરેન પશુ તેની સ્તુતિ કરે છે એ બધી વાત પોતાની પુત્રાઓ પાસેથી સાંભળી જરાસંધે પોતાના સૈન્ય સાથે કંસનું વેર લેવા માટે મથુરા ઉપર સ્વારી કરી. જરાસંધ આ વખતે સર્વ હિંદુસ્થાનના સાર્વભૌમપદે પહોંચેલો હતો. સર્વ રાજાઓએ તેનું વચ્ચસ્વ કબુલ્યું હતું. આ શિવાય અનેક રાજા તેને ચલાતા હતા અને તેના મિત્ર પણ ધણા હતા. આ પોતાના મિત્ર રાજાઓને સાથે લઈ જરાસંધે મથુરાને ઘેરો ઘાલ્યો. કર્ણ દેશનો રાજા દંતવક્ર, ચેદિ દેશનો શિશુપાલ, વિદલનો બીજમક અને તેનો પુત્ર ધનુર્ધરશ્રેષ્ઠ રુકમી, તેમ જ કાશી, વિદેહ, તથા સૌવીર દેશનો શૈબ્ય વગેરે રાજાઓને તેણે પોતાની મદદે બોલાવ્યા. શૂરસેનમાં ધાસ, ધાન્ય અને લાકડાંનો પુરતો જથ્થો હોવાથી તેના પ્રચંડ સૈન્યને મથુરાને ઘેરો ઘાલવા માટે કાંઈ જ અડચણ પડી નહિ. લાખોનાં સૈન્ય મથુરાની આગળ પાછળ પ્રસરેલાં છે, હજારો હાથી અને રથ મથુરાની આગળ પાછળ જમા થાય છે, ગુબ્ર છત્રવાળા સેંકડો રાજા શહેરની આગળ પાછળ સૈન્ય લાવે છે એ જોઈ મથુરામાંના યાદવ, બોજ, વૃષ્ણિ, અંધક ઇત્યાદિ ક્ષત્રિય વીર ધલરાયા નહીં. શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ એ બે પરાક્રમી સેનાપતિના આધિપત્ય નીચે તેમણે મથુરાના રક્ષણનું કામ જોરથી અને સાવધપણે ચલાવ્યું. શહેરની આગળ પાછળ મજબૂત કોટ હોવાથી અને તેની બહાર પહોળી અને ઊંડી ખાઈ હોવાથી શહેર સુરક્ષિત હતું. શહેરમાં અન્નનો સંગ્રહ સારો હતો. હજારો વીરો દરવાજાનું અને કોટનું રક્ષણ કરવા માટે તૈયાર હતા. આ પ્રમાણે બંને સૈન્ય સામસામાં થઈ એકમેકની સાથે લડવા લાગ્યા, તે વખતે ભયંકર રણકંદન શરૂ થયું. શત્રુ તરફના વીર ખાઈઓળંગી દરવાજા ઉપર અને કોટ ઉપર ચઢવા લાગ્યા. તેનો પ્રતિકાર યાદવ વીર કરવા લાગ્યા. તેમણે દરેક ઠેકાણેથી ખાઈ પૂરી નાંખવાના ઉપાય સિદ્ધ કરવાનો સપાટો ચલાવ્યો. વચમાં વચમાં ચુંટી કહાડેલા યાદવ વીર દરવાજામાંથી બહાર પડી શત્રુસૈન્ય ઉપર તુટી પડતા. આ પ્રમાણે સત્તાવીસ દિવસ પર્યંત તે યુદ્ધ અવ્યાહત ચાલ્યું. બલરામના પ્રમુખત્વનીચે અઠાવીસમા દિવસે શિની, અનાધૃષ્ટિ, બબ્બુ, વગેરે યાદવવીર અર્ધ સૈન્ય લઈ દક્ષિણ દરવાજા બહાર નિકળી મગધ સૈન્ય ઉપર તુટી પડ્યા. ત્યાં જરાસંધ, ચેદિપતિ, શાલ્વ અને બીજા કેટલાક ઉત્તરતર-

ફના શૂર રાજાઓ હતા, તેમની અને યાદવોની ભયંકર લઢાઇ થઈ. જરાસંધ પાસે હંસ અને ડિંભક નામના બે અત્યંત બલાઢય મધ્ધ હતા, તેમાંના ડિંભકની અને બલરામની ખાસ લઢાઇ જમી. બન્ને વિરથ થઈ ખાહુયુદ્ધ બેલવા લાગ્યા. તે વખતે રામે ડિંભકને ઉંચકી ચારે બાજુ ફેરવી નીચે પછાડ્યો, તે સાથે જ તે મરણપ્રાય થઈ નિશ્ચેષ્ટ પડ્યો. આ ખાતમી હંસના જાણવામાં આવતાં જ તેણે યમુનામાં કુદકો મારી પ્રાણ આપ્યા. જેનો કદી પણ પરાભવ થવાનો નહોતો, જે કેવળ અવધ્ય હતો, તે ડિંભકની રામે પ્રાણ લીધો એ જોઈ હંસે દુઃખથી અને સંતાપથી આત્મહત્યા કરી. ડિંભક શુદ્ધિમાં આવતાં હંસે આત્મહત્યા કરી એ વાત સાંભળી તેણે પણ યમુનામાં કુદકો મારી આત્મહત્યા કરી. આ પ્રમાણે જરાસંધના બન્ને હાથ ગળી પડ્યા, એટલે જરાસંધનું જોર કમી થયું. અહીંયાં શ્રીકૃષ્ણના આધિપત્ય નીચે ખાકીનું અર્ધ સૈન્ય પશ્ચિમ દરવાજેથી બહાર પડ્યું હતું. તેની સાથે અવગાહ, કંક, પૃથુ, શતલુમ્ન ઇત્યાદિ યાદવ વીર હતા અને ત્યાં ભીષ્મક રુકમી, દેવક ઇત્યાદિ પ્રમુખ અને દાક્ષિણાત્ય રાજા સામા પક્ષમાં હતા. તેમનું અને યાદવોનું ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ યુદ્ધ થયું. રક્તની નદીયો વહેવા લાગી. શ્રીકૃષ્ણે પોતાની નવીન સંપાદન કરેલી ધનુર્વિદ્યાથી વિલક્ષણ પરાક્રમ કરી રુકમીને અને ઇતરોને નસાડી મૂક્યા. એ પ્રમાણે બન્ને દિશાના રાજાઓનો પરાભવ કરી યાદવ વીર સિંહનાદ કરતા મથુરામાં પાછા આવ્યા. તે જ રાતે જયની આશા છોડી જરાસંધે ઘેરો ઉઠાવી લીધો અને તે પોતાના દેશ તરફ પાછો ફર્યો. ઇતર રાજા પણ પોતપોતાના સૈન્ય સાથે સ્વદેશ તરફ રવાના થયા. યાદવોનું સૈન્ય થોડું હોવાથી તેમણે તે નાસી જતા લોકોનો પીછો લીધો નહિ. અઢાવીસ દિવસ યુદ્ધ ચાલી મથુરા મુક્ત થઈ; છતાં પણ પોતાને યશ મળ્યો એ સમજી યાદવો ગાદિલ રહ્યા નહિ. કારણ, જરાસંધ આ પણ ઉપર ફરી ચઢી આવશે એવી તેમને પક્ષી ખાતરી હતી. તેમણે પડી ગયેલા કાટની અને ખાઇની દુરુસ્તી કરવા અને શહેરમાં ધાન્યસામગ્રી તથા શસ્ત્રાસ્ત્રોનો સંગ્રહ કરવાનો ઝપાટો ચલાવ્યો (હરિવંશ, વિં ૩૬).

જરાસંધનો પરાભવ થયો અને તે પોતાની રાજધાનીમાં પાછો ગયો, પણ યાદવોએ કલ્પના કર્યાં પ્રમાણે તે થોડા જ દિવસમાં અધિક તૈયારી કરી મથુરા ઉપર ફરી ચઢી આવ્યો. આવખતેતો મથુરામાંના લોકો અને યાદવો

ધણા ધલરાઇ ગયા. જરાસંઘે પાસે અગણિત સૈન્ય હોઈ તેને અનેક રાજ્યો અનુકૂલ હતા. યાદવોની સંખ્યા થોડી હોઇ તેમને કોઈની પણ સહાયતા નહોતી. આથી હવે શું કરવું એનો વિચાર કરવા માટે સર્વ ક્ષત્રિયો એકઠા થયા. તે વખતે વિક્રદુ નામના એક વૃદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ યાદવ સરદારે કૃષ્ણને કહ્યું, “કૃષ્ણ, રાજકારણનો અને બલાબલનો વિચાર કરી મને જે યોગ્ય લાગે છે તે હું સ્પષ્ટ કહું છું. મથુરા નગરીની ગયા ઘેરામાં ધણી જ ખરાબી થયેલી છે. તેની તટબંધી હજુ સુધી દુરુસ્ત થઇ નથી. આગળ પાછળની ખાઇઓમાંનું પાણી પણ હજુસુધી સારૂ થયું નથી. શિવાય, થોડે દૂર વળી ખીજ તટબંધી ઊભી કરવાની જરૂર છે. શહેરમાં ધાન્ય સામગ્રી અને લોકડાંતો હજુ જોઈતો સંગ્રહ થયો નથી; સેંકડો ક્ષત્રિય વીર ગયા રણયુદ્ધમાં પડવાથી આપણું મનુષ્યસામર્થ્ય પણ કમી થયું છે. લોકોમાં પણ હજુસુધી રક્ષણ સામર્થ્ય આવ્યું નથી. આવી સ્થિતિમાં શત્રુને સામનો ન આપતાં બહાર પગ કાઢવા એ મને યોગ્ય લાગે છે. મથુરા ફરીથી ઘેરામાં સપડાઇ તો, યાદવોએ પોતા-પોતામાં લઢાઇ કરી અમારો સર્વસ્વ નાશ કર્યો આમ જ લોક કહેશે. તારા પરાક્રમ ઉપર અને મેનાનાયકત્વ ઉપર મારો પૂર્વ ભરોસો છે. તથાપિ આ વખતે હું એવી સલાહ આપું છું કે, જરાસંઘનો ક્રોધ તારા ઉપર છે, માટે તું કેટલાક દિવસ અહીંથી દક્ષિણ તરફ જ. દક્ષિણ તરફ યાદવોનાં ચાર રાજ્ય છે, તેના આશ્રયે તું કેટલાક દિવસ કાલક્ષેપ કર. ચંદ્રને નાગકન્યાથી મુચુકન્દ, પદ્મણ, સારસ અને હરિત નામના ચાર પુત્ર થયા હતા. આ ચારે જણે ત્રિધ્યારિની દક્ષિણે ચાર રાજ્યો સ્થાપન કર્યાં. મુચુકન્દે ઋક્ષવાન પર્વતના આશ્રયે નર્મદાતીર ઉપર માદિપ્મતી અને પુરિકા નામનાં બે શહેર સ્થાપન કર્યાં. પદ્મણે સત્ત્યારિના પથારા ઉપર વેણુ નદીના કાંઠે કરવીર નામનું નગર બાંધી ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું, તેને પદ્માવત કહે છે. સારસે કૌંસપુર નામનું શહેર તેની પણ દક્ષિણ તરફના વનમાં સ્થાપન કર્યું. તે નગરની આસપાસનો પ્રદેશ લાલ માટીનો હોઈ ફળદ્રુપ છે; તેના દેશને વનવાસી કહે છે. હરિતે ઠેક સમુદ્ર-કિનારા ઉપર પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું. ત્યાંના કોળી સમુદ્રમાં હુબકી મારવામાં કુશળ છે અને તેઓ સમુદ્રમાંથી મોતી, શંખ, પ્રવાળ ઇત્યાદિ રત્નો કાઢે છે. ત્યાંના વ્યાપારીઓ દૂર દૂરના દેશોમાં આ રત્નોનો વ્યાપાર કરી હરિતને સંપત્તિ આણી આપે છે. હરિતનાં

દેશને રત્નદ્વીપ કહે છે. માટે આ ચાર યાદવ-રાજ્યો દક્ષિણ તરફ છે, ત્યાં જઈ તું કેટલાક દિવસ રહે. તું મથુરામાંથી નિકળી ગયો છે એ જાણી જરા-સંધ મથુરા ઉપર આવશે નહિ, એમ હું ખાત્રીથી માનું છું. આ મારો નમ્ર મત સાંભળી તને જે ઉચિત લાગે તે તું કર.” રાજકારણમાં કુશળ વિકલ્પનું આ ભાષણ વસુદેવને માન્ય થયું, અને તે મહાત્માયે પુત્રભાભમાં ન ગુંથાતાં શ્રીકૃષ્ણને આજ સલાહ આપી. એટલે શ્રીકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો, “જરાસંધનો અપરાધ મેં કર્યો છે તેથી મારે માટે આ મથુરાનગરી ઉપર અનર્થ આણવો એ મને પણ પસંદ નથી. મારા અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવા હું તૈયાર છું. જે માણસ પોતાની ભૂલ માટે ખીજને દુઃખ ભોગવાવરાવે છે, તેના સ્વાર્થીપણાની અવધિ છે. હું અત્યારેજ આર્ય રામ સાથે મથુરામાંથી નિકળી દક્ષિણ તરફ જઈ છું. બલિષ્ઠ સામે અશક્ત પાછા પગ કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ નથી. સામર્થ્ય આવે તે વખતે લડવાં તૈયાર થવું એવી રાજનીતિ છે. તમારા ઉપરનો અનર્થ ટાળવા માટે જો કે હું શક્તિમાન છું, તો પણ અશક્ત પ્રમાણે આ વખતે હું દક્ષિણ તરફ જઈ છું. કરવીર, કૌંચપૂર વગેરે શહેરો અને સહ્યાદ્રિનાં ઉંચાં રમ્ય શિખરો જોઈ ત્યાં પણ અમારું મન આનંદ પામશે.” આ પ્રમાણે જવાબ આપી શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામે એક ક્ષણનો પણ વિલંબ ન કરતાં દક્ષિણપથનો રસ્તો પકડ્યો; અને તેઓ અનેક પ્રકારના દેશ અને રમ્ય સ્થળો જોતા જોતા દક્ષિણમંના કરવીર શહેર પાસે જઈ પહોંચ્યા (હરિવંશ, વિં ભા. ૩૭-૩૮-૩૯).

વેણુનાં દીના કાંઠે એક મોટા વિસ્તીર્ણ વટવૃક્ષની છાયામાં બેઠેલા એક અત્યંત તેજઃપુંજ ઋષિ તેમની દષ્ટિયે પડ્યા. તેમના મસ્તક ઉપર જટા-ભાર હોઈ ખભા ઉપર પરશુ પડેલા હતા. તેમનું શરીર સ્વચ્છ હોઈ તેમના મુખ ઉપર અમિસરખું તેજ ચમકતું હતું. ત્રિકાળ સ્નાન કરી, અગ્નિનું ત્રિકાળ હવન કરતા હોવાથી તેમનું અંગ ભુખરું અને પ્રજ્વલિત હતું. તેમની પાસે એક ધોળી સુંદર ગાય હોઈ તેનું બાવલું દુધથી ભરેલું જણાતું હતું. ક્ષત્રિયોનો અનેક વખતે અન્ત કરનારા પ્રત્યક્ષ પરશુરામ જ આ હોવા જોઈએ આવો તર્ક કરી તે બન્ને વીરોયે તેમની પાસે જઈ તેમના પગ ઉપર મસ્તક મૂક્યું અને તેઓ તેમની સામે હાથ જોડી બેઠા. પછી શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું; “મહારાજ, પિતાનો મહાન અપરાધ કરનારા સહસ્રાન્તુનનું હજાર બાહુનું

અરણ્ય પોતાના પરશુથી તોડનારા પરશુરામ જ આપ છો એવી અમને ખાત્રી થાય છે. આપે જ આ સહ્યાદ્રિ પાસેથી સમુદ્રને બાહ્યથી આગળ હઠાવી જ્યાં બાહ્ય પડ્યું ત્યાં પાંચસો ધનુષ્ય લાંબું અને અઢીસો ધનુષ્ય પહોળું શૂર્પારક નામનું નગર સ્થાપન કર્યું. આપે જ પૃથ્વી ઉપરના ક્ષત્રિયોને એકવીસ વખત મારી રક્તની નદી વહેવરાવી, તેથી પૃથ્વી હજી સુધી લાલ જણાય છે ! વાર. આપ અમને આ સંકટના વખતે કૃપા કરી યોગ્ય સલાહ આપશો તો અમારા ઉપર ઉપદ્રવ થશે.” આમ કહી શ્રીકૃષ્ણે તેમને પોતાની હકીકત કહી, અને જરાસંધ અમારો પીછો લે, તો તેનાથી અમારું કેવી રીતે રક્ષણ કરવું એને માટે સલાહ માગી. પરશુરામે જવાબ આપ્યો. “હું તમને મળવા માટે જ અહીં ખેડેશો છું. તમે કોણ છો એ હું જાણું છું. આ કરવીરમાં તમારો જ યદુવંશીય શૃગાલ નામનો રાજા રાજ્ય કરે છે. પણ તે દુષ્ટ છે. તેણે પોતાના લાઘવ્યધો, પુત્રો અને પ્રજાને ત્રાણ ત્રાણ પોકારાવી છોડ્યાં છે. તે અત્યંત ગર્વિષ્ઠ, મત્સરી અને સંયમરહિત છે. માટે તમે આ કરવીર નગરમાં રહેશો નહિ. આપણે હમણાં જ બાહ્યથી આ વેળા નદી તરી જઈ પેલી તરફ આ દેશની સીમા ઉપર યજ્ઞગિરિ નામનું સહ્યાદ્રિનું શિખર છે ત્યાં આજે રાત્રિ રહીશું. ત્યાંથી કાલે આગળ જઈ ખદ્વાંગ નદીનો ધબધબો જોઈશું. તે નદી ઉંચા પર્વત ઉપરથી ત્યાં પડે છે અને તેના પ્રવાહમાં મોટી મોટી કાળી શિલાઓ પડેલી છે. ત્યાં નીચે એક તપોવન પણ છે. ત્યાં બપોરે વિશ્રાંતિ લઈ આપણે આગળ જઈશું આગળના પર્વત ઉપર માનાર્હ હોઈને પણ માનની ઇચ્છા ન કરનારા અનેક તપસ્વી આહિણુ છે. તેમનાં દર્શન કરી આપણે આગળ જઈશું. પછી આપણને કૌંચપુર તરત જ દેખાશે. ત્યાં યદુવંશીય રાજા રાજ્ય કરે છે અને તે સારો છે. તેના આશ્રયે આપણે ગોમંત પર્વત ઉપર રહીશું. આ પર્વત ધણો જ ઉંચો હોઈ ફલ-પુષ્પોથી ભરેલો છે. જરાસંધ જો ત્યાં આવશે તો તેના સૈન્યનું લાં કાંઈ પણ ચાલવાનું નથી. કારણ તેને હુંગરામાં કેમ યુદ્ધ કરવું એ ખબર નથી. તમને તેના સૈન્યનો ફડકો કરવાનું પણ ત્યાં સુલભ થઈ પડશે. માટે ઉઠો, આપણે આ હોમધેનુનું અમૃત-તુલ્ય દૂધ પીને ગોમંત પર્વત ઉપર જઈએ.” આમ કહી જમદગ્ન્યે તે ગાયનું દૂધ કાઢી તે બંનેને પીવા માટે આપ્યું અને પોતે પણ પ્રાશન કર્યું. તે દૂધથી તે

અને તેમાં એકદમ હુંશીયારી આવી અને તેમનું બળ વધ્યું. પછી ત્યાંથી તે ત્રણે જણ ઉપર વહુ વેદા રસ્તે માર્ગસ્થ થયા. મત્ત હાથી પ્રમાણે વેગથી અને દર્પથી જતાં જતાં બીજે દિવસે સાયંકાળે તેઓ ગોમંત પર્વત ઉપર પહોંચ્યા. ગોમંત પર્વતની શોભા જોઈ રામ-કૃષ્ણને ઘણો જ આનંદ થયો. તેનાં ઉંચાં શિખરો ગગને પહોંચેલાં હતાં. તેના ઉપર પનસ, આમ્રતિક, આમ્ર, અગર, ચંદન, એલા, તમાલ ઇત્યાદિ મોટાં વૃક્ષોનાં વનોનાં વનો લાગેલાં હતાં. ચારે બાજુ મોટી ગુફાઓ અને અરણ્યો હોઈ તેના શિખર ઉપર શુભ્રવર્ણ મેઘ બેઠેલા હતા. નીલમણીઓના ઢગલાને ઢગલા અને ધાતુ-રસ તે પર્વતની ખીણોમાં જણાતા હતા. મોટા મોટા જલૌઘ, પર્વત ઉપરથી પડતા હતા અને તેમનો ઘો ઘો ધ્વનિ સંભળાતો હતો. તેમાં મયૂરોના ટહુકાર અને હાથીના ચિહ્ન સંભળાતા હતા. ઠેકાણે ઠેકાણે સુંદર જલાશય ભરપૂર હોઈ તેમાં કમલો પ્રુક્ષેલાં હતાં. તેની આગળ પાણીની જમિન ઉપર પણ સ્થળ-ક્રમજો પ્રપ્રુક્ષિત થયેલાં હતાં. ચારે બાજુ પક્ષીઓના સુસ્વર શબ્દ અને રાનકિડીઓના કંકંશ અવાજ સંભળાતા હતા; અને તેનો પ્રતિધ્વનિ સામેનાં તુટેલાં શિખરો ઉપર અથડાતો હતો. તે પર્વત ઉપર મનુષ્યોનો બિલકૂલ સંચાર ન હતો. સિદ્ધ, ચારણ, ગંધર્વ વિગેરે વ્યાઘ્રના રૂપે તેના ઉપર આનંદથી ફરતા હતા. તે પર્વતને ઇંદ્રના વજ્રનો એટલો અશનિનો આઘાત ખચર ન હતો, કિંવા વડવાનળ કે ઝંઝાવાતનો. પણ તેને સ્પર્શ થયો ન હતો. આથી ગીચ અરણ્યોવાળા ચઢતા ભૂમિ-ભાગથી તેને ઘણી જ શોભા આવી હતી. જેમ સુંદર સ્ત્રીઓથી વીંટાયેલો પતિ શોભે છે તે પ્રમાણે તે ગુફા, ગુફા, નદીઓ અને વનરાગિની વીંટાયેલો હોઈ શોભાવતો જણાતો હતો. તેની પગથીઓ બહુ જ ઉંડી અને વિસ્તીર્ણ હોઈ તેનાં શિખરો આકાશમાં ઉંચે ગયાં હતાં; આથી જાણે પૃથ્વી અને અંતરિક્ષ એ બેની વચ્ચે તે પર્વત કુબ્જી મારી બેઠો હોય ને શું? તેવું લાગતું હતું. આ પ્રમાણે તે પર્વતનું રમ્ય અને લીંપણ સ્વરૂપ જોઈ રામ-કૃષ્ણને ઘણો જ આનંદ થયો. આ જગા આપણા નિવાસ માટે ઉત્તમ છે એમ તેમને લાગ્યું અને તેમણે પરશુરામનો આહાર માન્યો. પછી તેમણે ગિરિશિખર ઉપર પોતાને રહેવા માટે એક આશ્રમરૂપી ઝુંપડું બાંધ્યું અને તેમાં તેઓ સુખથી રહેવા લાગ્યા. ચાર પછી જમદગ્ન્ય-પરશુરામ પણ

તેમને આશીર્વાદ આપી શૂપારક નગર તરફ રવાના થયા (હરિવંશ અ. ૩૬-૪૦).

પરશુરામના ગયા પછી રામ-કૃષ્ણ ગોમંત પર્વતના શિખર ઉપર અનેક પ્રકારનાં રૂપો લઈ આનંદથી ફરવા લાગ્યા. તેમનો વર્ણુ અનુક્રમે ગોરો અને કાળો હોઈ તેઓ કાળાં અને પીળાં વસ્ત્ર પહેરના હતા. ગળામાં વનપુષ્પોની માળા ધાલતા. અને કુંગરમાના ધાતુરસથી તેઓ પોતાનાં શરીર નૂદા નૂદા રંગથી રંગતા હતા. આ પ્રમાણે નાના રૂપ ધારણ કરી તે તરણ વીર પર્વત ઉપરનાં રમ્ય સ્થલો જોતા ફરતા અને પર્વતનાં ઉંચાં શિખરો ઉપરથી ચંદ્રના અને ગ્રહોના અસ્તોદય જોતા. થોડા દિવસમાં જ તેમને વેગથી ચાલનારા રથોના ધ્વજાદ્રુ દૂરથી દેખાવા લાગ્યા. ધાર્યા મુજબ જરાસંધ મથુરા ઉપરની ચઢાઈ છોડી દક્ષિણ તરફ કૃષ્ણનો પીછો લેતો પર્વત પાસે આવી પહોંચ્યો; તે વખતે પૃથ્વી ઉપરથી આકાશમાં જણાતી હંસની પંક્તિ પ્રમાણે ગોમંતપર્વત ઉપરથી પૃથ્વી ઉપરના રાજાઓનાં શુભ્ર છત્રોની પંક્તિ જણાવા લાગી પૃથ્વી ઉપરથી આકાશમાં જેમ કાળા વિજળી ચમકાવનારા મેઘ જણાય છે, તે પ્રમાણે ગોમંત ઉપરથી સોનાના અલંકારોથી શૃંગારેલા કાળા હાથીઓની ઓળો દેખાવા લાગી. હજારો ઘોડા પક્ષીઓનાં ટોળાંની માફક કૂદકા મારતા ગોમંત પર્વત તરફ ચાલી આવતા જણાયા. પાયદળ સૈન્ય અસંખ્ય હતું અને તે પણ આગળ આવતું હતું. સિપાઈઓની ઢાંઢો પાંખા પ્રમાણે જણાતી હતી, અને તેમનો કિલખિલાટ અગણિત ટોળાંના ઘોંઘાટ મુજબ પર્વત ઉપર સંભળાતો હતો. કેટલોક વખત ગયા પછી તે પ્રચંડ સૈન્ય પથરાવા લાગ્યું, અને રથોના ઘડઘડાટ, હાથીના ચીતકાર, ઘોડાઓના ખુખાર અને પાયદળ સૈનિકોના સિંહનાદ વગેરેથી દશે દિશા ભરાઈ ગઈ. રાત પડી એટલે ચારે તરફ લોકો ચૂલા સળગાવી રસોઈ કરવા મંડી પડ્યા. તે વખતે પૃથ્વી ઉપરથી જેમ નિરબ્ર આકાશ લાખ્યો તારાથી વ્યાપ્ત થયેલું જણાય છે, તે પ્રમાણે ગોમંત ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર પથરાયેલી કાળાશમાં તારાઓ ચમકે છે કે શું એમ ભાસવા લાગ્યું. અરતુ. ખીજે દિવસે સર્વ રાજાઓએ મળી ગોમંત પર્વત ઉપર કેવી રીતે હલ્લો કરવો એનો વિચાર શરૂ કર્યો (હરિવંશ, અ. ૪૦-૪૧).

જે પ્રમાણે શહેર ઉપર ચારે બાજુથી હલ્લો કરવામાં આવે છે તે

પ્રમાણે જૂદી જૂદી ચાર ટાળીઓએ ચારે બાજુથી પર્વત ઉપર ચઢી જઈ રામ-કૃષ્ણને વચમાં ઘેરવા અને મારી નાંખવા આવો જરાસંઘે અભિપ્રાય આપ્યો પણ શિશુપાલે આ સલાહ પસંદ કરી નહિ. તેણે કહ્યું;—

“આપણા આ ક્ષત્રિયો મેદાનમાં રથમાં બેસી બાણોથી યુદ્ધ કરનારા હોવાથી સુકુમાર છે. તેમને પર્વત ચઢવાનો મહાવરો નથી. કાંટાઓમાંથી, પથ્થરમાંથી તથા ઝાડીમાંથી ઉપર ચઢવાનું કામ એમનાથી થશે નહીં. શિવાય, રામકૃષ્ણને ઉપરથી પથ્થર ગબડાવવાનું કિંવા બાણ મારવાનું કાણું જ સહેલું થઈ પડશે. માટે મને તો એમ લાગે છે કે, ખૂબ ધાસ અને લાકડાં આ પર્વતની આગળ પાછળ ફેલાવી તેમાં આગ સળગાવી દેવી, એટલે આ આખો પર્વત જ સળગશે અને કૃષ્ણ અને બલરામ તેમાં બળી જશે; નહિં તો કુદકો મારી મેદાનમાં આવશે.” શિશુપાલની આ સલાહ સર્વને પસંદ પડી. પછી તે અગણિત સૈન્યે ધાસ, લાકડાં, ઝાણાં વિગેરે એકઠાં કરી પર્વતની આગળ પાછળ ફેલાવ્યાં અને તેમાં આગ સળગાવી દીધી. તે આગને લીધે કુંગર ઉપરનાં અરણ્યો સળગ્યાં અને વાયુની સહાયતાથી તે આગ થોડા જ વખતમાં આખા પર્વત ઉપર ફેલાઈ. તે પર્વત ચારે બાજુથી સળગવા લાગ્યો, એટલે ચારે તરફ ભયંકર કલ્લોલ શરૂ થયો. જગ્યાએ જગ્યાએથી ધૂમાડાના કાળા ગોટેગોટ આકાશમાં જવા લાગ્યા. દિવસે, વિશેષતઃ રાત્રિએ, ધૂમાડાની પાછળ જવાળાઓ ઉઠી દશે દિશા દીપ્ત જણાવા લાગી. મોટી મોટી શિલાઓના કકડા ચારે બાજુથી ઉડકા પ્રમાણે ઉડવા લાગ્યા. અગ્નિના પ્રબળ તાપથી કુંગરમાંની ધાતુ સુઈ પાતળી થઈ ગઈ અને તેનો રસ વહેવા લાગ્યો. મોટાં મોટાં ઝાડનાં અંગારા નીચે પડવા લાગ્યા. અંધાં શરીર બળવાથી થતી વેદનાથી કૂતકાર મારતા, ભયંકર ફણ ફેલાવતા અને ક્રોધથી લાલ થયેલી આંખોવાળા સર્પો અહીંથી તહીં કુદકા મારવા લાગ્યા. સિંહ, વાઘ, શિયાળ વગેરે જાનવરો ત્રાસ પામી પોતાની ગુફામાંથી બહાર નિકળી, બળતી આગમાંથી બહાર પડવાના હેતુથી લાંબા લાંબા કુદકા મારતાં દેખાવા લાગ્યાં. પણ તે ટપક કરતાં અગ્નિમાં પડતાં અને તે વખતની મરતી વખતની તેમની ભયંકર ગર્જના સંભળાવા લાગી. હરિણ, સસલાં ઇંદ્યાદિ નાનાં શ્વાપદો કાવરાં આવરાં થઈ દોડતાં અને મરણ પામતાં. રાખ અને અંગારાના યોગથી

પીળા થયેલી હવા આકાશમાં ઉંચે જવા લાગી અને પક્ષીઓ તે હવામાં સપડાઈ ગુંગળાઈ જઈ પ્રેતવત્ નીચે અગ્નિમાં પડવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે તે પર્વત બે દિવસ બળતો રહ્યો. તે વખતે તેના તાપથી તે પર્વતની આગળ પાછળ ફેલાયલા સૈન્યને પણ અર્ધો ગાઉ પાછળ હટવું પડ્યું. પોતાને માટે તે પર્વત ઉપરનાં વૃક્ષોની અને પ્રાણીઓની આવી રીતે રાખ રાગોળા થયેલી જોઈ રામકૃષ્ણને અતિશય ક્રોધ આવ્યો અને તેઓ પોતાનાં આયુધો લઈ પર્વત ઉપરથી કુદકો મારી નીચે જરાસંધનું સૈન્ય ફેલાયલું હતું તેના ઉપર ધસી પડ્યા. યુદ્ધને ચોગ્ય જગા જોઈ ત્યાં બંનેએ પાછળ પર્વતનો આશ્રય લઈ પોતાની ધનુર્વિદ્યા પ્રગટ કરી અને હજારો રથ, ઘોડા, હાથી અને પાયદળ બાણથી દાર માયાં. શ્રીવિષ્ણુનાં જ બે અર્ધ હોવાથી રામ અને કૃષ્ણ યુદ્ધમાં અજેય હતા. તેમણે પોતાનાં ધનુષ્ય બાણથી શત્રુ સૈન્યને નસાડી મેલ્યું. પછી બંને જણે પોતાનાં પ્રિય શસ્ત્ર હલ અને ચક્ર લીધાં. હલથી રથ કિંવા હાથી ખેંચવા, અને મુસલથી તડાકામાં તે જમિન દોસ્ત કરવા, આ પ્રમાણે બલરામે કંદન ચલાવ્યું. શ્રીકૃષ્ણ પોતાનું ચક્ર ફેંકતા, તે કેટલાકનાં માથાં તોડી ફરી હાથમાં આવતું અને વળી તે ફરીથી ફેંકતા. આ પ્રમાણે તે બંને વીરોએ કંદન ચલાવ્યું હોવાથી જરાસંધના સૈન્યની દુર્દશા થઈ. સાઠ સાઠ વર્ષના હાથી મોટે મોટેથી ચીત્કાર કરતા રણાંગણ ઉપર પડ્યા. સેંકડો રથોના સૂરા થઈ કિંવા એકેક ચાક ભાગી રણના મેદાન ઉપર અસ્તાવ્યસ્ત પડ્યા. હજારો ઘોડા અને માણસો મરી પડવાથી રણભૂમિ ઉપર રક્ત-માંસનો કીચડ થયો. આ પ્રમાણે તે રણમેદાન યમ-ધર્મના વિહારભુવન પ્રમાણે ભયંકર દેખાવા લાગ્યું. છેવટે જરાસંધ પરા-ભવ પામી પાછો ફર્યો. તેનું અને બીજા રાજાઓનું હતશેષ સૈન્ય ત્યાંથી નાસી ગયું. શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામે તેનો પીછો લીધો નહીં. તેઓ ત્યાંથી નિકળી કૌંચપુર આવી. ત્યાં શિશુપાલના આપ ચેદિપતિ દમઘોષે અને કૌંચ-પુરના રાજાએ તેમના અદ્વિતીય પરાક્રમની તારીફ કરી. દમઘોષને શ્રીકૃષ્ણની સગ્ગી ફેઈ આપેલી હતી; તે સંબંધ મનમાં આણી તેમણે જરાસંધની પીઠ આ વખતે છોડી દીધી અને તે બંને રાજાએ રામકૃષ્ણને ઉત્તમ રથ આપી અને કેટલુંક સૈન્ય સાથે આપી તેમની મથુરા તરફ જવા માટે ઉત્તર તરફ રવાનગી કરી (હરિવંશ, અ. ૪૨-૪૩).

“ચતુર્દશસહસ્રાણિ રક્ષસાં મીમકર્મણામ્ । હતાન્યેકેન રામેણ માનુષેણ પદાતિના ”—જનસ્થાનમાં એકલા રામચંદ્રે ચૌદ હજાર રાક્ષસો પગપાળા લઢીને માર્યા, તે પ્રમાણે ગોમંત પર્વત પાસે તે બંને વીરોએ જરાસંધના લક્ષાવધિ સૈન્યનો પરાલવ પગપાળે કર્યો. તેથી તેમની મલ્લ વિદ્યામાં આજ સુધી જેવી ખ્યાતિ હતી તેવી જ ત્યાર પછી ધનુર્વિદ્યામાં પણ થઈ. હવે પછી લોક તેમને ધનુર્ધરશ્રેષ્ઠ કહેવા લાગ્યા. તેમના આ વિલક્ષણ પરાક્રમથી ફક્ત શુભાન્ન રાજની ખાત્રી થઈ નહિ. તે દુર્વૃત્ત અને પુગાઇ ગયેલા રાજ્યે રામ-કૃષ્ણ કરવીર પાસે થઈને જવા લાગ્યા ત્યારે તેમને અટકાવ્યા. સાવિત્ર વ્રત કરી સૂર્ય પાસેથી મેળવેલા એક દિવ્ય રથમાં બેસી તે એકલો જ શહેર બહાર પડ્યો અને શ્રી-કૃષ્ણને ઘડ યુદ્ધનું આદ્વૈન કરી કહ્યું, “કૃષ્ણ, તેં જે અનેક રાજને ગોમંત પર્વત પાસે જીત્યા તેમાં કોઈ ખરો શૂર નહોતો, કિંવા ખરો નાયક પણ નહોતો. એથી તને આયતો જય મળ્યો. અત્યારે વાત મારી સાથે છે. હું એકલો જ તારી સાથે ધર્મયુદ્ધ કરી તને યમસદન મોકલું છું.” આમ બોલી તેણે શ્રીકૃષ્ણ સાથે દૈરથ-યુદ્ધ શરૂ કર્યું અને તેમના ઉપર બાણોનો વર્ષાવ કર્યો. શ્રીકૃષ્ણે હસતાં હસતાં તેનાં અનેક બાણો પોતાનાં બાણોથી તોડી નાંખ્યાં. છેવટે શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું અમેઘ સુદર્શન ચક્ર શુભાન્ન રાજ ઉપર ફેંક્યું એટલે તે ચક્ર તેની છાતી ફેડી બહાર નિકળ્યું અને ફરી શ્રીકૃષ્ણના હાથમાં આવ્યું. આ પ્રમાણે શુભાન્ન રાજ ગર્વને લીધે પતંગીયું જેમ અગ્નિમાં પડી મરણ પામે છે તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ સાથે વિનાશકારણ યુદ્ધ કરી મરણ પામ્યો. એટલે તેની સ્ત્રીઓ અને પદ્માવતી રાણી તેના નાના છોકરાને આગળ કરી શ્રીકૃષ્ણને શરણ આપ્યાં. શ્રીકૃષ્ણે તેમનું સાંત્વન કરી તે છોકરાને તત્કાળ પ્રધાનો મારફત પુરોહિત પાસે રાજ્યાભિષેક કરાવી કરવીરની ગાદી ઉપર બેસાડ્યો અને શુભાન્નો દિવ્ય રથ લઈ તે બંને બંધુ તે જ દિવસે ત્યાંથી આગળ ચાલતા થયા (હરિવંશ, અ. ૪૪).

પાંચ દિવસ રસ્તો ચાલી અને એક દિવસ એદિપતી દમયોધની રાજ-ધાનીમાં રહી શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામ મથુરા પાસે આવી પહોંચ્યા. તે વખતે મથુરામાંના લોકોને પરાકાષ્ઠાનો આનંદ થયો. સર્વ શત્રુ જીતી અને ધનુર્ધરોમાં શ્રેષ્ઠ પદવી મેળવી તે બંને વીર પોતાના શહેરમાં પાછા આવ્યા,

તે વખતે યાદવોને અને સર્વ નગરનિવાસી લોકોને સહજ જ અત્યંત અભિમાન થયું. સુંદર પતાકાઓ લટકાવી તેમણે આખું શહેર શંગાર્યું. અને ઉત્તમ ઉત્તમ પોષાખ પહેરી તેઓ ઉગ્રમેન સાથે રામ-કૃષ્ણની સામા આવ્યા. આકાશમાંનાં પક્ષીઓ સુસ્વર શબ્દ ઉચ્ચારવા લાગ્યાં. ગાયો, ઘેડાં અને હાથી આનંદમાં આવી હાંપાર, અને ચીત્કાર કરવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓ સુસ્વર શબ્દોમાં ગાણું ગાવા લાગીઓ. આકાશ નિરબ્ર થઈ વાયુ મંદ અને કલ્યાણકારક વાવા લાગ્યો. સારાંશ; સર્વ રીતે શુભસૂચક મુહૂર્ત ઉપર શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામે મથુરામાં પ્રવેશ કર્યો; તે વખતે રસ્તામાં એકઠા થયેલા હજારો લોકોએ જયઘોષ કર્યો. તેમની પાછળ યાદવ સ્ત્રી પોતપોતાના ઐશ્વર્ય મુજબ ચાલતા હતા. એ પ્રમાણે જતાં જતાં તે બંને વીર વસુદેવના વાડા પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં તેમનું મંગલયુક્ત સ્વાગત થયા પછી તેઓ ઘરમાં પેદા અને તેમણે પોતાનાં માઆપના પગ ઉપર ભસ્તક મૂક્યાં. આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનો મથુરા પાછા આવવાનો ઉત્સવ અદ્વિતીય યાદથી થઈ સર્વ લોક આનંદિત થયા અને સર્વ શહેર ત્યારથી નિર્ભય થયું તથા રામ-કૃષ્ણના પરાક્રમના છત્ર નીચે ફરી સમૃદ્ધિમાં આવવા લાગ્યું.

મથુરા નિર્ભય થયા પછીનાં એ ત્રણ વર્ષો શ્રીકૃષ્ણનાં ઘણા આનંદમાં ગયાં. તેમના પરાક્રમના દર્પથી કોઈ પણ શત્રુ મથુરા તરફ વાંકી નજરે નેતો નહોતો. એથી સર્વ લોક સુખમાં અને આનંદમાં હતા. રામ-કૃષ્ણને પણ પોતાનાં માતૃપિતાની સેવામાં પરમ સુખ લાગતું હતું. પોતાનાં સગાં-સંબંધી કોણ છે તેની તેમને એ વખતે સારી જાણખ થઈ. વસુદેવની બહેન પૃથ્વા અથવા કુંતી એ પાંડૂ રાજની સ્ત્રી હતી. તે હમણાં જ પોતાના પાંચ પુત્રો સાથે પાંડૂના મરણથી નિરાશ્રિત થઈ હિમાલયમાંથી હસ્તિનાપુર આવી છે એવી તેમને ખબર મળવાથી તેમણે તેના સમાચાર માટે અકૂરને મોકલ્યો. તેના નાના છોકરાઓનાં એટલે ધર્મ, ભામ અને અર્જુનનાં વય આ વખતે સાત-છ-પાંચ વર્ષનાં હતાં. શ્રીકૃષ્ણની ઉમ્મર આ વખતે સુમારે બાવીસ તેવીસ વર્ષની હોઈ તે પૂર્ણ યુવાવસ્થામાં આવ્યા હતા. પોતાના ક્ષેત્રઆઈ ભાઈઓને યોગ્ય રીતે રાખવા, આવો સંદેશો તેમણે અંધ ધૃતરાષ્ટ્રને અને ભીષ્મ દ્રોણાદિ તેના પ્રધાનોને મોકલ્યો. અકૂરે કુંતીને મળી ત્યાં જાળપુત્રોની પીઠે પરાક્રમી શ્રીકૃષ્ણ છે આવું કુંતીને આશ્વાસન

આપ્યું, અને અંધ ધૃતરાષ્ટ્રને પણ યોગ્ય ઉપદેશ કરી તે ત્યાંથી પાછો આવ્યો. અહીંયાં યેદિપતી દમઘોષની સ્ત્રી એટલે શિશુપાલની માએ પણ વસુદેવની બહેન થતી હતી. તે વસુદેવને મળવા માટે મથુરા આવી. શ્રીકૃષ્ણ હમણાં જ તેને ઘેર જઈ આવ્યા હતા. તેનું પણ શ્રીકૃષ્ણે સમાધાન કર્યું. પોતાનો પુત્ર શિશુપાલ જરાસંઘના નાદે છે છતાં પણ તેના અપરાધ તું ક્ષમા કરજે આમ તેણે શ્રીકૃષ્ણને વિનવ્યા. શ્રીકૃષ્ણે તે માન્ય કર્યું અને તેની સુખ-સમાધાનથી સ્વાનગી કરી. વ્રજવાસી ગોપ-ગોપીઓનું સમાધાન કરવા માટે ખુદ બલરામ ગોકુલ ગયા, ત્યારે વ્રજવાસી લોકોને જે આનંદ થયો તેનું શું વહન કરવું? કંસને ઠાર મારી અને જરાસંઘનો પરાભવ કરી રામકૃષ્ણ જે લૌકિક મેળવ્યું હતું તે તેમના બાળવામાં આપ્યું હતું. આવા ભરતખંડમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ક્ષત્રિયોનું યોગ્ય સ્વાગત આપણા જેવા ગરીબ ગોવાળીયાઓથી કેવી રીતે થશે એની તેમને મોટી પંચાતી પડી. પણ મૂળમાં જ બલરામ ગોપવેષે ગયેલા હોવાથી કાંઈ પણ અડચણ ન પડતાં તેમને પાછલા સુખના દિવસ સાંભર્યાં. નંદ, યશોદા અને ગોપ-ગોપીઓએ તેમનો ઘણો સત્કાર કર્યો; અને શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં તેમની પાસેથી વારંવાર પૂછપરછ કરી. ઘર, બહાર, રાનમાં, વનમાં, ઉંઘતાં, ખેતતાં અને કામ કરતાં ગોવિંદ, દામોદર, માધવ ઇત્યાદિ મધુર નામથી શ્રીકૃષ્ણને વારંવાર હાંકો મારતી તે ગોપીઓના પ્રેમપુરમાં બલરામ વહેવા લાગ્યા. અસ્તુ. નંદ-યશોદાનું અને ગોપ-ગોપીઓનું જેમ તેમ સમાધાન કરી બલરામ મથુરા પાછા ગયા અને શ્રીકૃષ્ણને વ્રજવાસી લોકોના કુશલ વર્તમાન કહ્યા. તે વખતે વસુદેવ સામે તે બંને બંધૂની વ્રજમાંની અનેક જુની વાતો નિકળી, અનેક પ્રકારની દિવ્ય પરાક્રમની વાતો થઈ. તે સાંભળી વસુદેવને આનંદ અને આશ્ચર્ય લાગ્યું (હરિવંશ, અ. ૪૬ અને ભા. ૨. ૪૮).

હવે રામ-કૃષ્ણની ઉમ્મર પૂર્ણ તારુણ્યમાં આવી અને તેમના વિવાહની ચિંતા વસુદેવ અને તેની બંને પત્નીઓને લાગી. ક્ષત્રિયોનો વિવાહ બહુધા સ્વયંવરથી થવો જોઈએ, અથવા તો કોઈ બરોબરીયાની કન્યાનું કહેણ આવવું જોઈએ. આમ હોવાથી માત-પિતાથી ઉતાવળ કરી શકાતી ન હોતી. એટલામાં વિદર્ભરાજ બીજમક કુંડિનપુરમાં પોતાની રૂપવતી કન્યાનો

સ્વયંવર કરનાર છે આવી બાતમી દૂતોયે આણી. ભીષ્મક, વિશેષતઃ તેના પુત્ર રુક્મી જરાસંધના પક્ષનો હોવાથી આ સ્વયંવરમાં શ્રીકૃષ્ણને નિમંત્રણ નહોતું. શ્રીકૃષ્ણ અને રુકિમણી એ એકમેકને માટે જ નિમંત્રણ થયેલાં હતાં. સેંકડો અવતારમાં લક્ષ્મી-નારાયણનું જોડું આ જ હતું. તેમાં વળી શ્રીકૃષ્ણનું અદ્ભુત પરાક્રમ રુકિમણીના કાને ગયું જ હતું; અને બાપે અને ભાઈએ જુને ખાસ ટાળ્યા, તેના ઉપર ક્ષત્રિય કન્યાનું મન ગયા શિવાય રહ્યું નહિ. સારાંશ, રુકિમણીના મને શ્રીકૃષ્ણનો પ્યાસ લીધો એમાં આશ્ચર્ય શું? જયચંદની છોકરીની પેઠે તેણે શ્રીકૃષ્ણને આ વખતે સંદેશો મોકલ્યો નહિ એ જો કે ખરું, તો પણ તેની ભક્તિથી જ શ્રીકૃષ્ણનું મન તેના તરફ વળ્યું. નિમંત્રણ ન હોય તો પણ જબરદસ્તીથી છોકરી હરણ કરવાનો ક્ષત્રિયોને અધિકાર છે એમ વિચારી શ્રીકૃષ્ણ પોતાના યાદવસૈન્ય સાથે દોડ્યા. મથુરાનું રક્ષણ કરવા માટે બલરામને મૂકી તે ઝપાટાથી પ્રવાસ કરી સ્વયંવરના આગલે દિવસે કુંડિનપુર પહોંચ્યા. ત્યાં જઈ જુવે છે તો અનેક રાજાઓના તંત્રીઓ શહેર બહાર પડેલા છે એમ જણાયું. આ સર્વ રાજાઓમાં શ્રીકૃષ્ણ આગ્રાની ખબરે ખળભળ કરી મૂકી. ભીષ્મકે જો કે શ્રીકૃષ્ણને બોલાવ્યા નહોતા, તો પણ તે આગ્રા એ જોઈ ભીષ્મકના આપ્ત નવકુશલ કથકૈશિક રાજાએ શ્રીકૃષ્ણનું અર્ધાદિકથી રીતસર સ્વાગત કર્યું અને તેમને પ્લેતાના તંત્રીમાં ઉતાર્યાં. હવે આગળ શું કરવું એનો વિચાર કરવા માટે એકઠા થયેલા રાજાઓની અને ભીષ્મકની ઘાત્રે બેઠક બેઠી. શ્રીકૃષ્ણના પરાક્રમની તો તેમને માહિતી હતી જ. આ સ્વયંવર આનંદથી સમાપ્ત થશે નહિ, એમ તેમને થવા લાગ્યું. કન્યાપ્રાપ્તિ માટે જ શ્રીકૃષ્ણ ખાસ આવેલા છે અને તે તેને બલાત્કારે લઈ જશે આમ જરાસંધે કહ્યું. સ્વયંવરમાં આ જ મોટો દોષ છે કે, તેમાં સંગ્રામ થયા શિવાય રહે નહીં એમ સુનીયે કહ્યું. પણ દંતવક્રે કહ્યું, “શ્રીકૃષ્ણ આગ્રા છે, તે કન્યામાટે જ એ ખરું; પણ તે સુરા અને ન્યાયી છે. તેમને આપણે સ્વયંવરમાં લઈ આવીએ. કન્યાયે તેમને વર્યાં તો તો કાંઈ જ હરકત નહીં. ઠારણ, કન્યાના મતવિરુદ્ધ તેના ઉપર કોઈ પણ પ્રાર્થ મનુષ્ય હક્ક કરશે નહીં.” આ પ્રમાણે દંતવક્રનું ભાષણ સાંભળી શાલ્વ, શિશુપાલ ઇત્યાદિ રાજાઓ ક્રોધથી સંતાપી ગયા. “શ્રીકૃષ્ણ મૂર્ખાંભિષિકત રાજા નથી, માટે તમે તેને સ્વયંવરમાં લાવશો તો અમે

હરકત કરીશું. શ્રીકૃષ્ણ ગમે તેટલો પરાક્રમી હશે તોપણ તેને અમે અમારી બરોબરીનો ગણીશું નહિં. મરણ એ ગમે ત્યારે પણ આવનાર જ છે, પણ અમે ક્ષાત્રધર્મથી મરીશું” આમ તેઓ બોલવા લાગ્યા. એટલે પરશુરામ પાસેથી અસ્ત્રો મેળવવાથી ઉન્નત થયેલા રુકમીએ કહ્યું;—“સ્વયંવરમાં શું કિંવા ઇતર રીતે શું, હું મારી બહેનને કૃષ્ણને કદી પણ વરવા દેનાર નથી.” આ પ્રમાણે બાષણ થતાં થતાં પરાદિયું થયું. પરિણામ કાંઈ આવ્યું નહિ. બીજો દિવસે કથકૈશિકે શ્રીકૃષ્ણને પોતાનું રાજ્ય અર્પણ કરી તેમનો મૂખાંભિષેક કર્યો. ભીષ્મકે પણ પ્રીતિથી કહો કે બહીકે કહો પણ તેમનું સ્વાગત કર્યું. આ બબર સાંભળી જરાસંધ, શાલ્વ, શિશુપાલ ઇત્યાદિ રાજા શ્રીકૃષ્ણના અભિષેકસમારંભમાં ગયા નહીં, એટલું જ નહીં પણ ક્રોધથી સંતપ્ત થઈ તેઓ કુંડિનપુર છોડી પોતપોતાને દેશ ચાલતા થયા. અર્થાત્ જ રુકિમણીનો સ્વયંવર રહ્યો. એટલે શ્રીકૃષ્ણ પણ પોતાના યાદવો સાથે મથુરા પાછા જવા નિકળ્યા. તેમણે કથકૈશિકને તેનું રાજ્ય પાશ્વું આપ્યું અને તેની ધનુષા પ્રેમથી રમ લીધી. શ્રીકૃષ્ણને પહોંચાડવા માટે ભીષ્મક રાજા અને ઇતર રાજા એકઠા થયા હતા, તેમણે અત્યંત પ્રીતિથી અને આદરથી તેમને વિદાય કર્યા (હરિવંશ, અ૦ ૪૭-૫૨).

રુકિમણીના સ્વયંવરનો આ પ્રમાણે થયેલો ઘોટાળો જરાસંધથી સહન થઈ શક્યો નહી. “હું હિન્દુસ્થાનનો સાર્વભૌમ રાજા અને મારી અવહેલના આ છોડરો જગે જગ કરે!” આ વિચાર મનમાં આવી તેના તળીયાંની આગ મસ્તકે ચઢી. કૃષ્ણનાં મળખૂત થયેલાં મૂળીશાં બહારનો શત્રુ આણ્યા શિવાય ઉખડવાનાં નથી, આવો વિચાર કરી જરાસંધે (જય-ચંદ્રેશ્વરોદિતને બોલાવ્યો તે પ્રમાણે) કાલયવનને પોતાની મદદે બોલાવ્યો. પશ્ચિમ તરફથી કાલયવન અને પૂર્વ તરફથી જરાસંધ આ પ્રમાણે બન્ને બાજુથી મથુરા ઉપર ચઢાઈ લઈ જઈ મથુરા કચરી નાંખી આવો તેણે વ્યૂહ રચ્યો. પોતાની તરફના સૌલ દેશના શાલ્વ રાજાને તેણે ખાસ કાલયવનનું મન વાળવા માટે મોકલ્યો. અને કાલયવન અને શાલ્વ એ બન્ને મળી મથુરા ઉપર પશ્ચિમ તરફથી ચઢી આવ્યા. અહીંયાં જરાસંધ પણ પોતાનું પ્રચંડ સૈન્ય લઈ દરાવિક દિવસે મથુરા પહોંચવાના ઇરાદાથી નિકળ્યો. સૈન્યોની આ હીલચાલની શ્રીકૃષ્ણને ગુપ્ત દૂતો મારફત ખબર પડી,

એટલે તેમને ધણી ચિંતા થઇ. જે મથુરાયે વનમાલાથી સુશોભિત કરેલી પતાકાઓ ઉભી કરી મારું હમણાં જ સ્વાગત કર્યું અને અગરુ, ગૂગળ, ધૂપ અને સર્જરસ બાળી સુવાસથી ભરપૂર રસ્તા ઉપર મારા માટે જાજમ પાથરી, તે જ મથુરામાં હવે પરચક્રના રથોની પતાકાઓ ફડફડી રસ્તામાં રક્તની દુર્ગંધ છૂટશે; આ કલ્પનાથી શ્રીકૃષ્ણને ઘણું દુઃખ થયું. મસ્તક ઉપર લીધેલા કલશવાળી સ્ત્રીઓએ જ્યાં મારું સ્વાગત કરી “આ ઉદાર શ્રીકૃષ્ણે કેસના ખાલી પડેલા સિંહાસન ઉપર આરોહણ કર્યું નહિં એટલું જ નહીં પણ હાલમાં તેને રાજેન્દ્ર પદવી મળેલી હોઈને પણ ઉત્ત્ર-સેન પાસેથી અર્ધપૂજન ન લેતાં મથુરાનો રાજા તું જ છે, આમ તેનું સાંત્વન કરી નિરપેક્ષપણાની અવધિ કરી” આવી મારી સ્તુતિ કરી, તે જ મથુરામાંની સ્ત્રીઓ, “આ કૃષ્ણે જરાસંધનું હાડવૈર સંપાદન કરી અમારા ઉપર આ વારંવાર આવતાં દુઃખ આણ્યાં છે” આમ કહે, એમને અત્યંત લગ્નમણું છે એમ તેમને લાગ્યું. જરાસંધ અને કાલયવન એ બન્ને આપણાથી અવધ્ય છે એ જાણી શ્રીકૃષ્ણે આ વખતે તેમના ત્રાસમાંથી મથુરાનો કાયમનો છુટકારો કરવાનો મનમાં વિચાર કર્યો. મથુરા છોડી દઇ સર્વ યાદવો સાથે આનર્ત દેશમાં જઇ સમુદ્ર કિનારા ઉપર એક નવીન શહેર સ્થાપન કરવું આવો પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કરી તેમણે તે વિચાર સર્વ યાદવો આગળ જાહેર કર્યો અને તેમને જરાસંધ અને કાલયવનની બાતમી કહી સંભળાવી. જરાસંધનું સામર્થ્ય કાલયવનની મદદથી અધિક જ દુર્નિવાર થયેલું છે, અને કાલયવન ઘણો ખરો નજીક આવી પહોંચ્યો છે આમ જાણી સર્વ યાદવોએ શ્રીકૃષ્ણની સલાહ આનંદથી પસંદ કરી. એટલે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું: “—યાદવો, આજ જ દિવસ સારો છે. આજને આજ જ આપણે આપણું સૈન્ય અને અનુયાયીઓને સાથે લઇ નિકળી જઈએ.” આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા થતાં જ વસુદેવ વગેરે સર્વ યાદવસરદારો પોતપોતાનાં કુટુંબો, સૈન્ય અને દ્રવ્ય લઇ મથુરાનો ત્યાગ કરી દુંદુભિના નિર્ધોષ કરતા નિકળ્યા. હાથી—ઘોડા—રથ વગેરે વાહનો તૈયાર કરી પોતાની સાથે લીધાં. જૂદી જૂદી ટુકડીઓએ પોતપોતાનાં સૈન્ય અને સંપત્તિસહ નિકળી પશ્ચિમ તરફ પ્રયાણ કર્યું. પશ્ચિમ અને નૈઋત્ય દિશાના અનુરોધે જતાં જતાં તેઓ આનર્તમાં દેશમાં થઇને સમુદ્રના કિનારે પહોંચ્યા. ત્યાં નારીયેળનાં,

ધૃત્વાચારીનાં, પુત્રાગનાં અને કેતકીનાં વનો જોઈ તેમને ધણો આનંદ થયો. આપણે હવે શહેર ક્યાં વસાવવું આનો વિચાર કરતાં સમુદ્રથી ચારે બાજુએ વેષ્ટિત થયેલા અને રેતાળલાલ માટીનો કુશસ્થલી નામનો હવાદાર વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ તેમની નજરે પડ્યો; ત્યાં નગર કાયમ કરવું આવો વિચાર ઠરાવી ત્યાં શ્રીકૃષ્ણે સર્વ યાદોને પોતપોતાના સૈન્ય સાથે ઉતાર્યાં, અને તાત્પરતા તંબુઓ બાંધ્યાં. પછી ચારે બાજુથી કાટ બાંધવાનું કામ શ્રીકૃષ્ણના હુકમથી ચાલુ થયું. આ પ્રમાણે સર્વ યાદોની અને તેમની સાથે મથુરાથી જે લોક આવ્યા હતા તેમની વ્યવસ્થા કરી શ્રીકૃષ્ણ કાલયવનના સમાચાર લેવા માટે ફરી મથુરા તરફ પાછા ફર્યા (હરિવંશ, ૫૩-૫૬).

આ નવીન ઉત્પન્ન થયેલા નગરરૂપી બાલવૃક્ષ ઉપર કાલયવન રૂપી હાથીનો પગ પડે નહિ એટલા માટે તેનો મથુરા પાસે જ ભેટો કરવો આ ઇરાદાથી શ્રીકૃષ્ણ અપાટાથી પાછા ફર્યા, તે તેને ધોળપુર પાસે મળ્યા. કાલયવનને લઢાઈનો ઢોંગ દેખાડી શ્રીકૃષ્ણે પાછા પગ ક્યાં, એટલે શ્રીકૃષ્ણનો જોરથી પીછો લેતો કાલયવન કુંગરમાં પેટો. યુદ્ધપટુ શ્રીકૃષ્ણે તેને ધોળપુરના કુંગરામાં લઈ જઈ તેનું સૈન્ય અડચણવાળી જગામાં ફસાવ્યું, તો પણ તે એકલો જ નિર્ભયપણે શ્રીકૃષ્ણનો પીછો લેતો ચાલ્યો. તે પર્વતમાં પાગે જ એક મોટી ગુફામાં રાજર્ષિ મુચુકુંદ ત્રેતાયુગમાં હતો ત્યારનો ઉંઘતો હતો. આ મુચુકુંદ ઇક્ષ્વાકુ વંશમાંના માંધાતાનો પુત્ર હોઈ તેને દેવોએ અસુરો વિરુદ્ધ લઢાઈ કરતા પોતાની મદદે લીધો હતો. સેંકડો વર્ષો યુદ્ધ ચાલી મુચુકુંદે અસુરોનો પરાલભ્ય કર્યો, એટલે દેવોએ સંતુષ્ટ થઈ તેને વર માગ્યો એમ કહ્યું. “તારાં બાયડી છોકરાં, અમાત્ય, સેવક ઇત્યાદિ સર્વ લોક આવડા અવધિમાં ભરી ગયા છે,” આમ પણ તેમણે તેને કહ્યું; એટલે તે શ્રાંત અને ખિન્ન થયેલા રાજર્ષિએ દીર્ઘ નિદ્રા જ માગી. મને જે જાગૃત કરે તેની ઉપર મારી નજર પડતાં જ તે ભરમ થાય, આવો દેવો પાસે વર માગી લઈ મુચુકુંદ ત્યાં એક ગુફામાં ઉંઘી ગયો હતો. આ સર્વ હકીકત શ્રીકૃષ્ણને નારદ પાસેથી મળેલી હતી. એટલે તે તે જ ગુફામાં પ્રવેશ કરી બાજુના અંધારામાં મઝા જેતા ઉભા રહ્યા. થોડા વખતમાં કાલયવન ત્યાં આવ્યો અને તેણે “આ ગુલામ અહીંયાં ઉંઘતો ઢોંગ કરી પડેલો છે.” આમ કહી તે મુચુકુંદને લાત મારી; એટલે મુચુકુંદ જાગૃત થયો અને ક્રોધથી

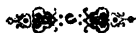
તેણે કાલયવન સામું જોયું, કે તરત જ તેના નેત્રમાંથી નિકળેલી જ્વાળાથી કાલયવન ભસ્મ થયો. કાલયવનનું મૃત્યુ મુચુકુંદના હાથે જ થવાનું હતું તે પ્રમાણે યુક્તિથી તે ઘાટ ધડી આણી શ્રીકૃષ્ણે મુચુકુંદને દર્શન આપ્યું. મુચુકુંદે હાલમાં કયો યુગ ચાલે છે એમ શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યું એટલે “ હાલમાં દ્વાપર યુગ પૂરો થવા આવ્યો છે. કલિયુગની શરૂઆત થઈ છે એમ સમજો, ” આમ શ્રીકૃષ્ણે તેને કહ્યું. શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કરી મુચુકુંદ ગુહાબહાર નિકળ્યો તો તેને સર્વ વાત ચમત્કારિક જણાઈ. ન્હાનાં ન્હાનાં માણસો, ન્હાનાં ન્હાનાં વૃક્ષો, ન્હાની ન્હાની ગાયો, બગદ ઇત્યાદિ સર્વ જ જીવસૃષ્ટિ અદ્ય પરિમાણની, અદ્ય બલની અને અદ્ય ઉત્સાહની થયેલી જોઈ અને આપણુ રાજ્ય પણ ખીજા કોઈએ લીધું હશે આમ મનમાં વિચારી રાજાશિ મુચુકુંદ શ્રીકૃષ્ણના અનમનથી દ્વિમાલયમાં બદરિકાશ્રમમાં તપશ્ચર્યા કરવા માટે નિકળી ગયા. અહીંયાં સેનાનાયક નષ્ટપ્રાય થવાથી કાલયવનનું સૈન્ય કુ ગરની અડચણવાળી જગામાં અટવાતું હતું, તેનો શ્રીકૃષ્ણે સહજ પરાભવ કરી તેની રચાઈ સર્વ સંપત્તિ પોતાના હસ્તગત કરી અને કેટલાક ચવનવીર પણ તેણે પોતાની નોકરીમાં રાખ્યા. આ પ્રમાણે કાલયવનનો કાંટો નષ્ટ કરી શ્રીકૃષ્ણ તે સૈન્ય અને સંપત્તિ લઈ દારિકા આવ્યા. અહીંયાં જરા-સંધને કાલયવનના મૃત્યુની અને યાદવોયે મથુરાનો ત્યાગ કરી સમુદ્રમાં પોતાને માટે સ્વતંત્રપણે દારિકા શહેર સ્થાપન કર્યાની હકીકત ખબર પડી એટલે તે પણ પોતાની મથુરા ઉપરની ચઢાઈ બંધ કરી મગધ દેશ પાછો ગયો (હરિવંશ, વિ. અ. ૫૬-૫૭).

શ્રોત્રણ-રિત્ર.

દ્વારિકાપર્વ.

કલ લયવનને દાર મારી, જરાસંધને પાછો વાળી અને કાલયવનની અગ-
તિ સંપત્તિ લઈ શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકા આવ્યા, ત્યારે સહજ જ તેમને નિર્ભ-
યપણથી દ્વારિકાની રચના કરવાને કાર્ધ પણ જાતની હરકત બાકી રહી
નહિ શહેરને લગતી જ એક પ્રશસ્ત જગાપર તેમણે દ્વારિકાનો મજબૂત
કિલ્લો બાંધવાની શરૂઆત કરી. શનિવારને દિવસે રાહિણી નક્ષત્ર ઉપર
પ્રાતઃકાળે બાહ્યે પાસે પુણ્યાહવાચન અને સ્વસ્તિવાચન કરાવી તેમણે
કિલ્લાના પાયાનો પથ્થર ખેસાડવાને સમારંભ સર્વ યાદવ સમક્ષ વસુદેવ
પાસે કરાવ્યો. પછી દેશોદેશથી ઉત્તમ કારીગરો બોલાવી તેમને કિલ્લો અને
શહેર બાંધવાનું કામ સોંપ્યું. થોડા જ દિવસમાં સ્ત્રીયો પણ સહેલાઈથી
સરક્ષણ કરી શકે એવો એક મજબૂત કિલ્લો તે કારીગરોએ બાંધીને તૈયાર
કર્યો. તે કિલ્લાને ચાર સિંહદાર રાખેલાં હોય તેમનાં નામ શુદ્ધાક્ષ, ઐદ્ર,
ભદ્રાટ અને પુષ્પદંત હતાં. કિલ્લાની અંદરના બાગમાં લવ્ય મહેલો હોઈ
તેમાં એક વિસ્તીર્ણ દેવાલય પણ શ્રીકૃષ્ણે બંધાવ્યું. તેમાં કુલદેવતાની સ્થા-
પના કરાવી, બ્રહ્મા, વરુણ, રુદ્ર, ઇન્દ્ર, ઇત્યાદિ દેવતાઓનાં સ્થાનો પણ કાયમ
કર્યાં, શહેરમાંની જગાઓ માપી માપી જૂદા જૂદા યાદવ-સરદારોને
શ્રીકૃષ્ણે વહેંચી આપી; તે ઠેકાણે તે સરદારોએ પોતપોતાને માટે સુંદર મહેલ
બંધાવ્યા. શહેરના મૂળના ન્હાના ટાપુમાં સર્વ લોકોને જગા પૂરી ન પડ-
વાથી શ્રીકૃષ્ણે સમુદ્ર પાસેથી બાર યોજન જગા લઈ તે શહેરમાં સામીલ
કરી. તેથી સર્વેને વિપુલ જગા મળી અને શહેરની આગળપાછળ બામ-
બગીચા પણ તૈયાર થયા. શ્રીકૃષ્ણે પોતાને માટે પણ વિસ્તીર્ણ અંતઃપુર

અને શાલા સાથે એક લવ્ય પ્રાસાદ તૈયાર કરાવ્યો. બલરામ, સાત્યકિ, અકૂર ઇત્યાદિ અનેક સરદારોના પણ લવ્ય મહેલ તૈયાર થયા. સારાંશ; થોડા જ વખતમાં ઇન્દ્રની અમરાવતીના જેવું સમુદ્ર કિનારા ઉપર એક સુંદર અત્યંત વિસ્તીર્ણું નગર નિર્માણ થયું. કિલ્લા સાથે આખા શહેરની ચારે બાજુ મજબૂત કોટ હોઈ તે અંદરથી પથ્થરનો હતો અને બહારથી સુવર્ણનાં પતરાંથી મુઢેલો હતો; એથી તે રાત-દિવસ લખ લખ લખ પ્રકાશતો હતો. કોટની બહાર પાણીથી ભરેલી પહોળી ખાંડ હતી; તેના ખેટામાં લોખંડી તીક્ષ્ણ કાંટા ભરેલા હતા અને તેના પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર સુંદર કમલો ધ્રુવેલાં હતાં. ખાંડની બહારની બાજુએ બીજાં એક મજબૂત કોટ ખાંડમાંથી કાઢેલી માટીનો હતો. કોટને રત્નોથી સુશોભિત કરેલા અનેક દરવાજા હોઈ તે ઠેકાણે ખાંડ ઉપરથી શહેરમાં આવવા જવા માટે પૂલ કરેલા હતા. દરવાજાની અંદરના ભાગમાં પહોળી સડકા હોઈ પ્રત્યેક ચાર રસ્તા ઉપર સુંદર ધ્રુવારા ઉડતા હતા. મોટાં મોટાં બજારો બાંધેલાં હોઈ તે દેશોદેશથી આવેલા બ્રાહ્મણોથી અને માલોથી ભરેલાં હતાં. ચારે બાજુ ઉંચી હવેલીઓવાળા વિસ્તીર્ણું ચોક તે શહેરમાં સેંકડો હતા. આખા શહેરમાં સમુદ્ર ઉપરથી સ્વચ્છ અને ઠંડો પવન વાતો હોવાથી ક્યાંય પણ ગંદકી બિલકુલ નહોતી. શહેરમાં અને બહાર ત્રિપુલ અને મધુર પાણીનાં હજારો તળાવો હતાં અને તેથી શહેરમાં અને શહેરની ચારે બાજુએ ફૂલો અને ફૂલોવાળાં વૃક્ષોથી ભરેલા લીલાછમ બાગબગીચા હતા. તે શિવાય બાજીપાકની વાડીઓ શહેર પાસે કેટલીયે હતી તેની તો ગણતરી જ નહોતી. આ પ્રમાણે સર્વ સુખ-સાધનોથી સમૃદ્ધ થયેલી તે નગરીમાં શ્રીકૃષ્ણે પોતાના રાત્રિયાંધવો સાથે નિવાસ કરી ચંદ્ર જેમ આકાશને શોભાવે છે તેમ તેમણે તે નગરીને શોભાવવા માંડી એટલું જ નહીં; પણ શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી તે શહેરમાંના યાદવો અને ઇતર સર્વ લોક સંપન્ન અને સુખી થઈ તે નગરમાં રહેવા માંડે સર્વ રીતે ગોચ્ય થયા. દારિકામાં મલિન વસ્ત્રોના કિંવા વિપન્ન ચહેરાવાળો એક પણ મનુષ્ય દેખાતો નહોતો. “ મને કાંઈ આપો રે ” આ ભિખારીઓનો અવાજ દારિકામાં સંભળાતો નહોતો. અરતુ. આવા તે સુખી અને સંપન્ન નગરમાં શ્રીકૃષ્ણે વસુદેવને રાજ્યાભિષેક કર્યો. રાજાને સર્વ કામમાં સલાહ મસલત આપવા માટે દશ વિદ્વાન યાદવોનું એક મંત્રિમંડળ નીમ્યું. બલ-

રામને યુવરાજ નિમી વિપ્રથુને મુખ્ય પ્રધાન નિમ્મે. અનાધૃષ્ટિ અને સાલ-
કિને મુખ્ય અને નાયબ સેનાપતિ નિમ્મે. પોતાના ગુરુ સાંદીપનિ કાશ્યને
ઉજ્જનીથી બોલાવી રાજપુરોહિત નિમ્મે. આ પ્રમાણે સ્વાર્થ રહિત બુદ્ધિથી
સર્વેને યથાયોગ્ય અધિકાર આપી શ્રીકૃષ્ણે રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી એટલે
તે યાદવોનું રાજ્ય તત્કાળ સહજ જ સંપન્ન અને બલિષ્ઠ થયું (હરિ-
વંશ, વિ. અ. ૫૮).

શ્રીકૃષ્ણનું વય આ વખતે પૂર્ણ તારુણ્યનું એટલે પચીસ વર્ષનું હોઈ
તે પૂર્ણ રીતે વિવાહને યોગ્ય થયા. તેમણે પોતાને માટે સ્વતંત્ર
ગૃહ બાંધેલું હતું, પણ તે ગૃહ અદ્યાપિ ગૃહિણી શિવાય
શૂન્ય દેખાતું હતું. બલરામનો વિવાહ આ પહેલાં જ મથુરામાં આન-
તંદેશના રેવત રાજની રેવતી નામની છોકરી સાથે થયેલો હતો. કિંબ-
હુના, આ જ સંબંધને લીધે શ્રીકૃષ્ણ અને યાદવોએ આનંતંદેશ પાસે સમુ-
દ્રના કિનારા ઉપર પોતાનું શહેર વસાવ્યું હતું. સૌંદર્ય, પરાક્રમ, બુદ્ધિ,
સૌજન્ય ઇત્યાદિ શ્રીકૃષ્ણના સદ્ગુણોને અનુરૂપ લાચારી તેમને કેવી રીતે મળે
આ સંબંધમાં સર્વેને મોટી વિચિત્રતા લાગી. તેમને સર્વતોપરિ યોગ્ય
એવી પત્ની તો એક ઋકિમણી હતી, પણ આ સમાન-યોગ ગુંથાય કેવી
રીતે ? ક્ષત્રિયની કન્યાનો વિવાહ ત્રણ રીતે થાય-સ્વયંવરથી દાનથી કિંવા
હરણ કથાથી. ઋકિમણીનો સ્વયંવર તો બંધ જ થયો હતો. લીંબક અને
તેનો પુત્ર રુકમી જરાસંધના પક્ષના હોવાથી તે ઋકિમણી શ્રીકૃષ્ણને આપે
એ પણ સંભવનીય નહોતું. રહ્યું હરણ કરવાનું. આમાં સા શા અનથ
આવી પડશે એનો ભરોસો નથી હોતો. અંબા પ્રમાણે ઋકિમણીએ પોતાના
મનથી પૂર્વે કોઈને પણ વરેલો હોવાથી લીંબની માફક કોઈ શૂર ક્ષત્રિય
તેને કદી પણ સ્વીકારશે નહિ એ ઉધાકું છે. આવી દરેક રીતની અડચણમાં
શ્રીકૃષ્ણને ઋકિમણીનો લાલ કેમ થાય એની સર્વને કાળજી લાગી. એટ-
લામાં જરાસંધના આગ્રહ ઉપરથી શિશુપાલને ઋકિમણી આપવાનો નિશ્ચય
થયો અને કુંડિનપુરમાં લગ્ન-સમારંભ મંડાયાની બાજુર શ્રીકૃષ્ણને મળી.
તિથિ-નિશ્ચય થયો અને જરાસંધાદિ રાજા કુંડિનપુરમાં એકઠા થવા લાગ્યા.
શ્રીકૃષ્ણની અને શિશુપાલની મામા-ફાઈની સગાઈ હોવાથી દમયંત્રી તર-
ફથી યાદવોને કુંકુમપત્રિકા પણ આવી પહોંચી. આવી સ્થિતિમાં શું કરવું

અને શું ન કરવું એ શ્રીકૃષ્ણને સુઝ્યું નહિં. તેમનું મન સ્વયંવર જે દિવસે બંધ પડ્યો તે દિવસથી ઋક્ષિમણી ઉપર બેઠેલું હતું તે સાંથી ખસ્યું નહોતું. ઋક્ષિમણીએ પણ તે જ દિવસે મનથી શ્રીકૃષ્ણને વરી તેમનો જ ધ્યાસ લીધેલો હતો. વિમલચરિત કમલનમન શ્રીહરિ શિવાય હું ખીખની વધુ થઇશ નહિ, આમ તેણે શરમ છોડીને માઆપને કહ્યું. પણ મોટાભાઈ ઋક્ષિમની હઠ આગળ તે આપડીનું સાંભળે છે કેણું ? “છોકરી સ્વતંત્ર છે શું ? શ્રીકૃષ્ણ આપણો કદો શત્રુ, તેને આપણી છોકરી શા માટે આપવી ?” ઇલાદિ ઋક્ષિમના ભાષણથી ઋક્ષિમણીનો શ્રીકૃષ્ણ ઉપરનો પ્રેમ અને તેથી થનારું દુઃખ માત્ર અધિક વધ્યું. પ્રેમ પૂરને અને દુઃખ પૂરને જેમ જેમ અટકાવે તેમ તેમ તે બલવાન થતો જાય છે. જેમ જેમ લગ્નનો દિવસ પાસે આવવા લાગ્યો તેમ તેમ ઋક્ષિમણીના પ્રાણ કાવરાબાવરા થવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણ શિવાય ખીખ ઉપર મારા અક્ષત પડશે તો મારા પ્રાણ જશે આમ તેણે પોતાની માને કહ્યું, “પણ પ્રાણ જવા રસ્તામાં પડ્યા છે શું” આવો હડીલો જવાબ ઋક્ષિમને આપ્યો, એટલે ઋક્ષિમણીનો ઉપાય ખુટ્યો. મોટો ભાઈ પોતે જ જે પોતાની બહેનને વેચે તો કોને શરણ જવું ? આવા વિચારથી તેની આંખોમાંથી ખળખળ આંસુની ધારા વહેવા લાગી. પણ ક્ષણ વારમાં તેને એક વિચાર સુઝી આવ્યો અને હિંમત આવી. મા-આપ, ભાઈ-બહેન ઇલાદિ સર્વ સગાઈ કરતાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ અને પવિત્ર સગાઈ આપોને પતિની છે, તો તે પતિને જ શરણ જવાને શી હરકત છે ? આમ વિચારી તેણે શ્રીકૃષ્ણને જ પોતાની ફરીયાદ કરી. તેણે પોતાના મનથી વરેલા પતિને પ્રેમથી, ભક્તિથી, વિનયથી અને અનન્યભાવથી આતપ્રોત ભરેલો એક પત્ર લખ્યો. * “હે ભુવનસુંદર અન્યુત ! સાંભળનારના અંગના તાપ હરણ કરનારા આપના ગુણ અને જોનારનાં નેત્રોનું સાક્ષ્ય કરનાર આપનું રૂપ, એની કીર્તિ સાંભળી મારે નિઃજન મન આપના ચરણ-

* શ્રુત્વા ગુપ્તાન્મુવનસુંદર કૃષ્ણનાં તે નિાવદ્ય કર્ણવિવરૈર્દરતોઽંગતાપમ્ ।

રૂપ દૃશાં દૃશિમતામલિલાંધંભમં ત્વચ્ચચુનાંવશતિ ચિત્તમપવ્રપં મે ॥ શી
યસ્યાઘ્નિંકજરજસ્તપનં મહન્તો વાંચ્છન્ત્યુમાપતિરિવાત્મતમોપહસ્યૈ ।

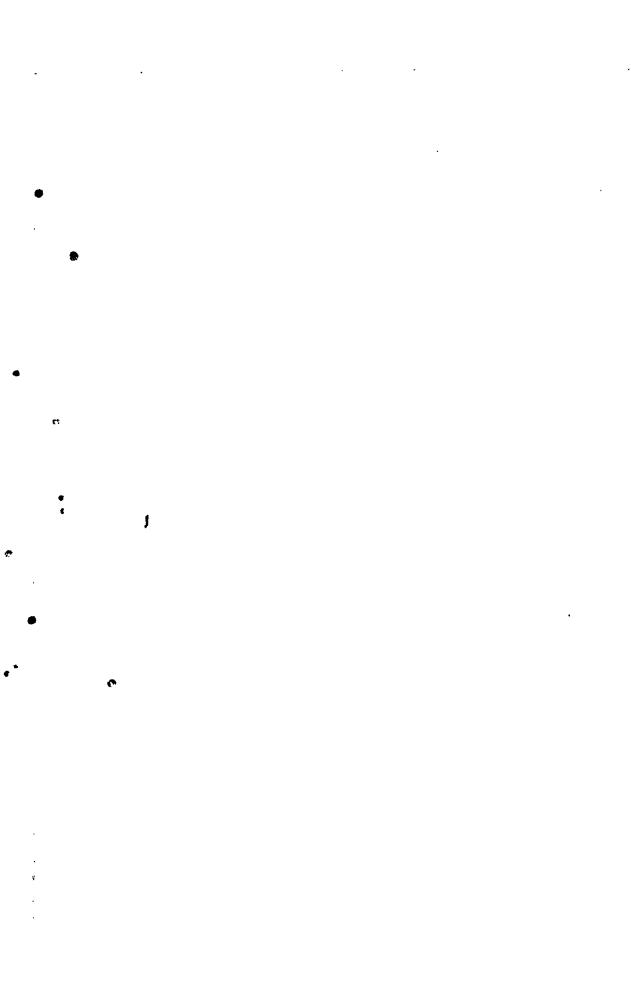
વર્ણમ્નુજાક્ષ ન ભમેય મવત્પ્રસાદં જહ્યામમૂનૃ તતકૃશાંચ્છતજન્મભિઃ સ્થાત્ ॥ મુખી
ભાગવતના, રશમરકંધ ઉત્તરાધં, અધ્યાય પર માના શ્લોક જોવા.

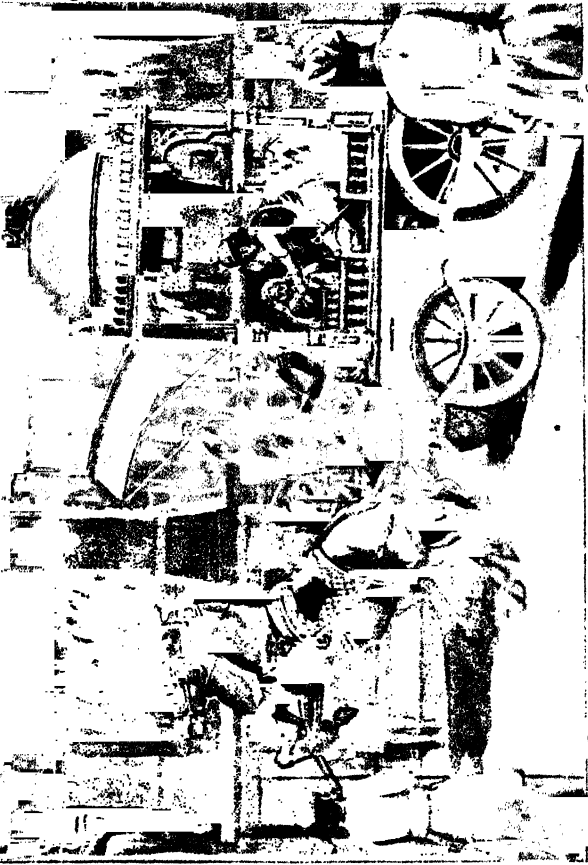
રવિદે જઈ બેઠેલું છે, તે ત્યાંથી હાલતું નથી. હે નૃસિંહ ! મુકુંદ ! વરને આવશ્યક ફૂલ, શીલ, રૂપ, વિદ્યા, વય, ધન અને તેજ વિગેરે ગુણોથી આ બૃહોક્ષમાં આપસરખા આપ જ છો ! તે આપને કાંઈ પણ મોટી થયેલી કન્યા, પછી તે ગમે તેટલી ધૈર્ય-ધારિણી અને કુલવંતી હોય, વિવાહકાલે પોતે પોતાને અર્પણ કરશે નહિં ? એટલા માટે, પ્રભો, હું આપને મારા પતિ તરીકે વરેલી છું અને મારો આત્મા આપને અર્પણ કરેલો છે એમાં આશ્ચર્ય માનશો નહિ અને આવે વખતે જે યોગ્ય લાગે તે તત્કાળ ક્યાં શિવાય રહેશો નહિ. નહિં તો સિંહનો ભાગ જેમ શિયાળ લઈ જાય છે, તે પ્રમાણે આ દુષ્ટ શિશુપાલ મને લઈ જશે. જો મેં દેવોનું, ઋષિનું, ગુરુનું અને પરમેશ્વરનું મનોભાવથી પૂજન કર્યું હોય તો મારી આ વખતે ઉપેક્ષા કરશો નહિં. તારા બંધુને માર્યા શિવાય હું કેવી રીતે તારું હરણ કરું એવી આપને શંકા આવે, તો લગ્નના આગલે દિવસે ગિરિજનાં દર્શન કરવા માટે વધૂને લઈ જવાનો અમારા કુલમાં સંપ્રદાય છે. ત્યાંથી તમે મને લઈ જજો. આ પ્રમાણે હે અંબુમહા શ્રીકૃષ્ણ, મારા ઉપર તમે કૃપા કરશો નહીં, તો હું મારા પ્રાણ જન્મેજન્મનાં વ્રતથી કર્ષણ કરી સેંકડો વખત જો વચવા પડશે તોપણ વેચી આપની કૃપા સંપાદન કરીશ.” આવો પ્રેમ-પૂર્ણ પત્ર લખી તે એક વિશ્વાસુ બ્રાહ્મણની મારફતે તાળડતોળ દારિકા મોકલ્યો. શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ગૃહમાં ઋક્ષિમણીનું ધ્યાન કરતા ચિંતાજ્ઞાંત બેઠેલા હતા, એટલામાં કુંડિનપુરથી એક બ્રાહ્મણ આવ્યાની તેમને વદી મળી. એટલે તરત જ તેમણે તેને બોલાવ્યો અને સિંહાસન ઉપરથી ઉઠી વિનંતી યોગ્ય સ્થાને બેસાડી, કશા પ્રશ્ન કરી કુંડિનપુર તરફની લગ્નની હકીકત પૂછી. એટલે તે બ્રાહ્મણે સાથે આણેલો પત્ર શ્રીકૃષ્ણ આગળ મૂક્યો. ઋક્ષિમણીની તે અનન્યગતિક પ્રેમપત્રિકા વાંચતાં શ્રીકૃષ્ણનું અન્તઃકરણ ખળભળી ગયું અને તેમનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. ઋક્ષિમણીની અનન્ય લક્ષિત જોઈ આનંદથી તેમના અંગ ઉપર રોમાંચ ઉભાં થયાં. “ ઠીક છે, આ દુઃખમાંથી ઋક્ષિમણીને હું જરૂર છોડાવીશ ” આમ આસ્વાસન આપી શ્રીકૃષ્ણે દારુકને પોતાને રથ તાળડતોળ જોડી આણવાની આજ્ઞા કરી. શૈલ્ય, સુગ્રીવ, મેઘપુષ્પ અને બલાહક આવા ચાર શુભવર્ણી અશ્વ જોડેલો રથ દારુકે આણ્યો, એટલે શ્રીકૃષ્ણ તે બ્રાહ્મણ

સાથે રથમાં બેઠા અને કુંડિનપુર તરફ તત્કાળ રવાના થયા. પોતે ક્યાં જાય છે અને શા માટે એ કોઈને કહેવાનું પણ તેમને જ્ઞાન રહ્યું નહિ. ઋક્ષિમણીને તે દુષ્ટ શિશુપાલના હાથમાંથી હું ક્યારે છોડાવી આણું આમ તેમને થયું. તેમના ધ્યાનમાં અને મનમાં ઋક્ષિમણી શિવાય બીજું કંઈ રહ્યું નહોતું. કુંડિનપુરનો એક બ્રાહ્મણ આવી શ્રીકૃષ્ણને લઈ ગયો આ બખર બલરામજી જાણવામાં આવી ત્યારે સર્વ હકીકત તેમના લક્ષમાં આવી અને યુદ્ધનો દુધંર પ્રસંગ જલદીથી શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ધસી આવશે એ લક્ષમાં આણી સૈન્ય લઈ તે પણ તેમની પાછળ પાછળ નિકળ્યા (ભાગવત, ૬૦ પર).

અહીંયાં કુંડિનપુરમાં લગ્નની સર્વ તૈયારી થઈ. વધૂપક્ષમાં લગ્નની પહેલાં કુજાનુરૂપ અનેક સંસ્કાર અને સમારંભ થવાના હોય છે તે થયા. શિશુપાલ તરફની વરપદ્ધીય મંડળી આવી અને બીજાં તેમનું સીમાન્ત પૂજન કરી તેમને જાતીવાસાની જગાએ ઉતાર્યા. આખું શહેર ધ્વજ પતાકાથી શણગારવામાં આવ્યું અને જ્યાં ત્યાં ચોથડીયાંની ઝડીઓ વાગવા માંડી. શ્રીકૃષ્ણ પહેલાંની માફક આવી બખેડો કરશે એમ વિચારી શિશુપાલના શાસ્ત્ર, જરાસંધ, દંતવક્ર, પૌંડ્ર ઇલાદિ દોસ્ત રાજાઓ પોતપોતાનાં સૈન્યો લઈ આવ્યા હતા. તેમનું પણ બીજાં ઉત્તમ સ્વાગત કરી તેમને જૂના જૂના મહેલમાં ઉતારો આપ્યો. શિશુપાલ તરફના માંડવામાં પણ દમ-ધોષે સમારંભ કર્યો. આ પ્રમાણે સર્વ મંડળી લગ્નના અનેક વ્યવસાયમાં અને ધામધૂજમાં ગુંથાઈ ગઈ. એથી જેના મુખ માટે આટલો સમારંભ ચાલેલો હતો, તેના મનની સ્થિતિ કેવી થયેલી છે એ તરફ કોઈનું પણ લક્ષ ગયું નહોતું. આપણે મોકલેલો બ્રાહ્મણ અઘાપિ પાછો આવ્યો નહિ, એ જોઈ ઋક્ષિમણીના મનમાં અનેક તકંવિતકં ઉત્પન્ન થયા અને તેનું અંતઃકરણ દુઃખસમુદ્રમાં ઝુડ્યું. “બ્રાહ્મણને રસ્તામાં કંઈ પણ વિદ્યોતો થયું નહિં હોય ને ? કિંવા મારામાં કંઈ પણ ન્યૂનતા જોઈ શ્રીકૃષ્ણે મારો તિરસ્કાર તો કર્યો નહિં હોય ને ? મા જગદંબા દેવી, મારા ઉપર તું જ જો કરુણા કરીશ તો મારી ઉપર આવી પડનારો આ લયંકર અનર્થ ટળશે. આમ કહી તેણે પોતાની આંખો ગીચી અને મનોમય કુલસ્વામિનીને આશ્રય કર્યો. તેની આંખોમાંથી અશ્રુધારા ચાલી અને તેનું મુખ ચિંતાથી

મલીન થયું. ક્ષણવારમાં તેની આંખો ઉઘડી તો તેની સામે મોકલેલો બ્રાહ્મણ ઉભો રહેલો તેને નજરે પડ્યો. તેની પ્રસન્ન મુખમુદ્રા જોઈ આ બ્રાહ્મણ કામ કંતેહ કરી આવેલો છે એમ તેને લાગ્યું. અને તે હર્ષના આવેશમાં તે ચટક દંદને ઉઠી. આ વખતે આ બ્રાહ્મણને શી શી બક્ષિસ આપવી એ તેને સૂઝ્યું નહિં એટલે તેણે તે બ્રાહ્મણને કેવળ નમસ્કાર કર્યાં. “ બાઈ સાહેબ, ઉઠો, તમે ચિંતા કરો નહિં, શ્રીકૃષ્ણને લઈને આવેલો છું. તેમણે તમને ખાત્રી-પૂર્વક લઈ જવાનું વચન આપેલું છે. માટે ઉઠો અને આનંદથી અને નિર્ભયપણાથી આપના કાર્યે લાગો. આ તેના ઉત્સાહજનક શબ્દ સાંભળી ઋક્ષિમણી ઉઠી અને ખેલી, “ સુદેવ, તમારો ઉપકાર હું જન્મેજન્મ ભૂલીશ નહિં. તમે બ્રાહ્મણને શું આપવું એ જ મને સમજતું નથી. એટલા માટે હું તમને જન્મેજન્મ નમસ્કાર કરીશ.” આ જ તેનો ઉપકાર બસ છે આમ માની સુદેવે પોતાને ધન્ય માન્યો. થોડા વખતમાં કુલસપ્રદાય પ્રમાણે દેવીનાં દર્શન કરવા વધૂને લઈ જવા માટે બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય સૈ ભાગ્યવતી આંખો આવી. તેમણે ઋક્ષિમણીને સ્નાન કરાવ્યું અને વિવાહકાંતુક સૂત્ર આંધ્યું. બે ઉંચાં કારાં વચ્ચે, એક પહેરવા માટે અને એક શરીર ઉપર ઓઢવા માટે આપ્યાં. ઉત્તમ ઉત્તમ અલંકારો ધાલી તેને શણગારી. પહેલેથી જ તે અત્યંત લાવણ્યવતી; તેમાં રાજવૈભવને થોડા વિવાહના વચ્ચાલંકારોથી સજ્જવેલી; વળી મનથી વરેલા પતિનું આ જ દર્શન થશે અને આપણે તેને સ્વાધીન થઈશું આ કલ્પનાથી હૃદયમાં આનંદનો પૂર ઉછળ્યો; પછી તેના તેજસ્વી સુંદર મુખ તરફ જોવાની મરજી થાય તેમાં નવાઈ શી? વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય સૌભાગ્યવતીઓ અને મા-વડી-આઈ વગેરેથી વીંટલાયલી આ સુંદર વધૂ પગે ચાલી મંગલગીતોના પ્રોત્સાહનથી દેવીના દર્શને નિકળી. રસ્તાની બંને બાજુએ સશસ્ત્ર સૈનિકો ઉભા હતા. સાથે સાથે બે ત્રણ સખીઓ મર્મ લાપણ કરતી હાથ ઝાલી ચાલતી હતી. મંદિર મહેલ પાસે જ હતું. ત્યાં તરત જ પહોંચી, હાથ પગ ધોઈ ઋક્ષિમણી મંદીરમાં ગઈ અને તેણે દેવીની ચથાસાંગ પૂજા કરી. પછી ગદ્ગદત કંઠથી “ માતા, ભવાનિ, ઇંદ્રાણિ, નારાયણિ, મને ઇચ્છિત પતિ આપ ” આમ તેણે હાથ જોડી દેવીને પ્રાર્થના કરી, એટલે પૂજારીએ તથા-સ્તુ કહ્યું અને ઓઢાવે હળદર-કંકુ, વસ્ત્રો તથા નાળીએર વહેંચ્યાં. પછી

શ્રીકૃષ્ણે દૂધની માથડ તેને રથમાં ઉંચકી લાંબી. [પૃ. ૮૯.

સર્વેના આશીર્વાદ લઈ ઋક્ષિમણી, થર થર કંપતા હૃદય સાથે અને મુખ ઉપર આવતી જતી વિવશ્નુંની લહેર સાથે, દેવળની બહાર નિકળી પગથીયાં પાસે આવી, કે એક મેઘસરખો ઘોષ કરનારો રથ ત્યાં દોડતો આવ્યો. તે રથ કંઈ બાબુથી કેવી રીતે આવ્યો એનું કોઈને જ્ઞાન પણ રહ્યું નહિ. તે રથમાં લક્ષ ચંદ્રકાંતિથી શોભનારા શ્રીકૃષ્ણનું મુખ જોતાં જ ઋક્ષિમણીનું દેહજ્વાલ જતું રહ્યું. પતિનું દર્શન થતાં જ તે દોડી. અવશ્યનીય સ્મિતથી શોભનાર પોતાનું મુખ તેણે ખાલી કર્યું. તેની તે રમ્ય અવસ્થા જોઈ શ્રીકૃષ્ણે આનંદાતિશયથી તેને એકદમ રથમાં પુલકની માફક ઉંચકી કિંબલુના ખેંચી લીધી “ હા ! હા ! આ શું ! આ શું ! ” આમ ચારે બાજુ કુદ્દેલ ઉછળતાં છતાં શ્રીકૃષ્ણનો રથ ત્યાંથી ઝપાટામાં નિકળ્યો, તે જોત જોતાંમાં અદૃષ્ટ થયો. આ સર્વ બનાવ બન્યો તે વખતે પહેરેગીરો અને રસ્તામાં ઉભા રહેલા સિપાઈઓ મોહથી બેશુદ્ધ થયા હતા એમ જ કહેવું જોઈએ. તેઓ આ વખતે સાવધ થઈ “ દોડો, દોડો, કૃષ્ણે ઋક્ષિમણી હરણ કરી ” આમ ઘાંટા પાડતા શ્રીકૃષ્ણની પાછળ દોડ્યા. વિજળોના વેગે તે બખર મોંઢામોઢ ચારે બાજુ પ્રસરી. શિશુપાલનું મુખ લજ્જાથી કાગુ પડ્યું અને જરાસંધ અને ઋક્ષમીનું ક્રોધથી લાલ થયું (લાગવત, ૬૦ અં ૫૩).

જે પ્રમાણે સિંહ શિયાળવાં વચ્ચેથી પોતાનો ભાગ ઉંચકી લઈ જાય છે અને પછી તે શિયાળવાં તેની પાછળ દોડે છે કિંવા ગરુડ કાગડાઓમાંથી પોતાનો ભાગ લઈ ગયો એટલે કાગડા તેની પાછળ કા કા કરતા હોડતા જાય છે તે પ્રમાણે જરાસંધ, શાલ્ય ઇત્યાદિ રાજાઓ શ્રીકૃષ્ણની પાછળ દોડ્યા. તેમને બલરામ, અનાધૃષ્ટિ, કંક ઇત્યાદિ યાદવ વીરોએ અટકાવ્યા એટલે તેમનાં અને એમનાં સૈન્યોની લઢાઈ ચાલુ થઈ. છેવટે આ લઢાઈમાં આપણને મશ મળશે નહિ આમ જાણી તેઓ સર્વ પાછા ફર્યા. ધન જો પોતે જ ચોરના હાથમાં જઈ પડ્યું તો તે આપણા ઘરમાં કેમ કરી રહેશે આવો યુક્તિવાદ કહી જરાસંધે શિશુપાલને સમજાવ્યો, અને તેને શાંત કરી પોતાને દેશ મોકલી દીધો. પણ ઋક્ષમીનું ક્રોધથી ઓતપ્રોત ભરેલું અંતઃકરણ શાંત કેમ થાય ? તેનું આ યુક્તિવાદથી સમાધાન કેવી રીતે થાય ? હું આવડો પરાક્રમો, મને હાથતાલી આપી શ્રીકૃષ્ણે મારા તાગામાંથી ઋક્ષિમણી હરણ કરી લીધી આ વિચારથી તેને અતિ ખેદ થયો. ઋક્ષિમણી

શ્રીકૃષ્ણને ન આપવાની હક તેની જ હતી, અને તે નહિ ચાલવાથી તે અતિશય ધુંધવાયો. “ શ્રીકૃષ્ણને મારી ઋક્ષિમણીને પાછી આણીશ તો જ હું કુંડિનપુરને મુખ દેખાડીશ ” આવી પ્રતિજ્ઞા કરી એક જલદીથી ચાલનારા રથમાં બેસી તે કૃષ્ણની પાછળ પડ્યો. જરાસંધાદિ રાજાઓનું અને બલરામનું સૈન્ય ઝગડતું હતું, તેને બાળુએ મૂકી તેણે દ્વારિકાને રસ્તો લીધો અને શ્રીકૃષ્ણને નમંદા કિનારે પકડી પાડ્યા. “ ઉભો રહે, એર ઉભો રહે, ” આમ ઘાંટા પાડી તેણે શ્રીકૃષ્ણને યુદ્ધને માટે આબ્હાન કર્યું; એટલે શ્રીકૃષ્ણે રથ અટકાવી ઋક્ષિમણીના સામે ક્યો. તે વખતે ઋક્ષિમણીને ધરતી માગ આપે તો પેસી જઈ ” એવું થયું. એક બાળુ પતિના મૃત્યુનો સંભવ અને બીજી બાળુ ભાઈના મરણનો સંભવ, આ જોઈ તેનું મ્હોટું ઉતરી ગયું ! “ રણમાં સામે મ્હોટે ધા ખમી મરનાર પતિ માટે કિંવા ભાઈ માટે ક્ષત્રિયસ્ત્રીયો શોક કરતી નથી. ” આવું શ્રીકૃષ્ણનું વાક્ય સાંભળીને તો તે ઘણી રડી પડી ! “ પ્રભો, બન્નેને સુરક્ષિત રાખવા એ આપના પરાક્રમને કાંઈ ભારરૂપ નથી. ” આમ તેણે હાથ જોડી કહ્યું, એટલે શ્રીકૃષ્ણનું સાનંદ ગળું ભરાઈ આવ્યું. “ ઠીક, તું કહે છે તેમ થશે. તમે સ્ત્રીયો પોતાની મરણ પ્રમાણે ક્યાં શિવાય રહો નહીં. ” આમ કહી તેને રથની પાછળ બેસાડી તે યુદ્ધને માટે આગળ થયા. ઋક્ષિમણી પાણુ ધર્મયુદ્ધ કરવાના નિશ્ચયથી શ્રીકૃષ્ણ ઉપર અસાવધ પ્રહાર કર્યો નહોતો. “ હાં સાવધ રહે ” આમ ઘાંટા પાડી ઋક્ષિમણી દ્વેરથ શરૂ કર્યું, અને પરશુરામ પાસેથી મેળવેલાં અનેક અસ્ત્રોનો શ્રીકૃષ્ણ ઉપર એક પછી એક ભડિંમાર કર્યો શ્રીકૃષ્ણે તે સર્વ અસ્ત્રોનાં પ્રતિઅસ્ત્રો નાંખી પ્રતિકાર કર્યો, એટલું જ નહીં પણ થોડા અને સારથિ બાણોથી ઠાર મારી તેના ધ્વજનો પણ ધ્વંસ કર્યો. એટલે ઋક્ષિમણી હાલ તલવાર લઈ રથમાંથી કુદકો મારી શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ધર્યો. એટલામાં શ્રીકૃષ્ણે ઋક્ષિમણીના પ્રેમને લીધે કાંઈક કાંપતા હાથે ધનુષ્ય ઉંચકી તેના ઉપર છેવટનું બાણ નાંખ્યું. તે બાણથી ઋક્ષિમણી ધાયલ થઈ નીચે પડ્યો અને તેને મૂર્છા આવી. શ્રીકૃષ્ણે રથમાંથી નીચે ઉતરી ઋક્ષિમણીના હાથ તેના ઉત્તરીયથી બાંધ્યા, અને પછી પોતાના રથમાં બેસી તેમણે દ્વારિકા તરફ પ્રયાણ કર્યું. ઋક્ષિમણી અનુયાયીઓ પાછળ આવી પહોંચ્યા. તેમણે તેને બીજા રથમાં ધાલી કુંડિનપુર તરફ જવા માંડ્યું.

રસ્તામાં ઋકમી શુદ્ધિમાં આવ્યો, તે વખતે તેણે ત્યાં જ મુકામ કર્યો. ઋકમીણીને લાવ્યા શિવાય કુંડિનપુરમાં મોટું બતાવવું નહીં આ પ્રતિજ્ઞા તેણે આમરણાન્ત સિદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરી ત્યાં જ ભોજકટ નામનું શહેર સ્થાપન કર્યું, અને ત્યાં જ તે રહેવા લાગ્યો. અહીંયાં શ્રીકૃષ્ણ ઋકમીણીને લઈ દારિકા આવ્યા, તે વખતે દારિકામાંના લોકોને આનંદનો પાર રહે નહિ. બલરામ અને ઇતર યાદવો પાછા આવતાં જ શ્રીકૃષ્ણનો અને ઋકમીણીનો યથાવિધિ વિવાહ અવર્ણનીય દાકથી થયો. નગરવાસી લોકોએ પણ ઘેર ઘેર તોરણો અને કુંળના થાંભલા રોપી વિવાહનો ઉત્સવ પરિપૂર્ણ વૈભવથી કર્યો, એ વિસ્તારથી કહેવાની જરૂર નથી (હરિવંશ, વિ. ૦ અ. ૫૬-૬૦).

ઋકમીણીના જેવી સુંદર, ચતુર, સુશીલ, પતિ ઉપર નિઃસીમ પ્રેમ કરનારી ગૃહિણી શ્રીકૃષ્ણને મળવાથી તેમનો ગૃહસ્થાશ્રમ યોગ્ય વૈભવથી અને સૌખ્યથી ચાલુ થયો. સર્વતોપરિ ઉત્તમ ગૃહસ્થાશ્રમ કેવી રીતે ચલાવવો એનું ઉદાહરણ આપવા માટે જ શ્રીકૃષ્ણનું દારિકામાંનું આયુષ્ય હતું એમ કહ્યું હોય તો ચાલે. બાલપણ કેમ ગાળવું અને સર્વને પ્રિય થઈ શારીરિક શક્તિ કેમ મેળવવી એનું ઉદાહરણ આપનાર શ્રીકૃષ્ણનું જેમ ગોકુળમાંનું બાલચરિત્ર છે કિંવા પૌગંડ વયમાં એટલે ૧૬ મા થી ૨૪ મઃ વર્ષ સુધીમાં મનુષ્યે વિદ્યા સંપાદન કરી પોતાના પરાક્રમથી નિર્વાહનું સાધન અને સ્વાતંત્ર્ય કેમ સંપાદન કરવું એનું નિદર્શન તેમના મથુરામાંના ચરિત્ર ઉપરથી જેમ થાય છે, તે જ પ્રમાણે ૨૫ થી આગળની ઉંમરમાં ગૃહસ્થાશ્રમનો ઉપભોગ મનુષ્યે કેવી રીતે લેવો એ દેખાડનાર તેમનું દારિકામાંનું ચરિત્ર રમણીય છે. તેમનું લગ્ન ૨૫ મા વર્ષે થયું. તેમની ધર્મપત્ની અને પટ્ટરાણી ઋકમીણી લગ્ન વખતે સુમારે ૧૮ વર્ષની હશે. તેમનો પરસ્પર ઉપર નિરતિશય પ્રેમ હતો અને તેઓ એકમેકને સ્વમનથી વરેલાં હતાં. તે બન્ને સમાન કુંળનાં હોઈ અતિશય સુસ્વરૂપ અને પરાક્રમી હતાં. સાહજિક જ તેમને જે પ્રથમાપત્ય થયું તે સૈંદર્ભનું અને પરાક્રમનું નિધાન હતું. પ્રહુગ્ન એટલે તે શંકરે ભરમ કરેલા કામદેવનો અવતાર હતો. પ્રહુગ્નની પછી ઋકમીણીના પેટે શ્રીકૃષ્ણને ચારદેણુ, સુદેણુ, સુષેણુ, ચારુગુપ્ત, ચારુબાહુ, ચારુવિંદ, ચારુ, સુચારુ અને ભદ્રચારુ એવા

નવ સુંદર પુત્ર અને એક ચારુમતી નામની સુંદર કન્યા થઇ. આ સર્વ સુંદર અપત્યોથી ભરેલું શ્રીકૃષ્ણનું ગૃહ અર્થાત્ એક જ આનંદનું નિવાસ-સ્થાન હતું. શ્રીકૃષ્ણે ઋક્ષિમણી સિવાય બીજી સાત સ્ત્રીઓ તે વખતના ક્ષત્રિયોના ચાલ પ્રમાણે કરી એ ખરું, પરંતુ આ આઠ વિગ્રહિત સ્ત્રીઓમાં ઋક્ષિમણીનો જ અધિકાર શ્રેષ્ઠ હતો અને તેના ઉપર જ શ્રીકૃષ્ણનો નિરા-તિશય પ્રેમ હતો. ધરની માલીકણ તે હતી. આવતાજતાની યોગ્ય પરા-ણાચારી કરી દેવ, દ્વિજ, અતિથિનું પૂજન તે કરતી હતી સાગંશ, ગૃહ-સ્થાશ્રમનાં સર્વ સુખોનું અને કર્તવ્યોનું તંત્ર તેના અધીન હતું. જાંદોગ્ય ઉર્પાનપદ્માં મનુષ્યે જે પ્રમાણે આયુષ્ય ગાળવાનું લખ્યું છે—

“ આચાર્યકુલાદ્વેદમધીત્ય યથાવિધનં ગુગોઃ કર્માતિશેષેણાભિસમાવૃત્ય કુટુંબ-શુચૌ દેશે સ્વ ધ્યાયમધીયાનો ધાર્મિકાન્ વિદધદાત્મનિ સર્વેન્દ્રિયાણિ સંપ્રતિષ્ઠાપ્ય અહિંસન્ સર્વાણિ ભૂતાન્યન્યત્ર તર્થેભ્યઃ સ ચત્સ્વેભં વર્ત્યન્ યાવદયુષં વ્રહ્મલોક-મમિસંપચત । ” (૩૫૨) “ આચાર્ય ગૃહે વેદનું અધ્યયન કરી, ગુરુની આજ્ઞાથી અભિસમાવર્તન કરી, શુદ્ધ દેશમાં, કુટુંબમાં રહી સ્વાધ્યાય વેદ હમેશાં પઠન કરતાં ધર્મ કૃત્યો કરતાં ઈન્દ્રિયનિગ્રહ કરતાં અને ત્રીય શિવાય અન્યત્ર કોઇપણ ઠેકાણે હિંસા ન કરતાં, આ પ્રમાણે જ્યાં સુધીનું પોતાનું આયુષ્ય હોય, ત્યાં સુધી જે વર્તે છે તે બ્રહ્મલોકમાં જાય છે ”—તેવા પ્રકારનું આયુષ્ય દારિકા-માં શ્રીકૃષ્ણે ગાળ્યું. તેમણે પોતાનું મધ્યમ વય કુટુંબનું સૌખ્ય અનુભવતાં અને ગૃહસ્થાશ્રમનાં યોગ્ય કર્તવ્યો નિરપેક્ષ, નિરભિમાન અને અહિંસા-વૃત્તિથી બળવતાં ગાળ્યું. તેમની ઇતર સ્ત્રીઓનાં નામ સત્યભામા, નગ્ન-જિતની કન્યા નાગ્નજિતી સત્યા, શિશિ રાગની કન્યા સુદત્તા, મદ્રરાગની કન્યા લક્ષમણા, જાંબવતી, મિત્રવિદા અને કાલિદી એવાં હતાં. તે સર્વને તેમણે સરખા પ્રેમથી ચાહી અને તે સર્વને તેમનાથી અનેક પુત્ર થયા. સત્યભામાને ભાનુ, ભીમરથ, ઇત્યાદિ ૭ પુત્રો અને ભાનુકન્યા વગેરે ચાર છોકરીઓ થઇ જાંબવતીનો પુત્ર પ્રસિદ્ધ વીર સાંબ હતો. એ શિવાય મિત્ર-વિદ વગેરે બીજા પણુ તેને પુત્ર હતા. તેમની બીજી સ્ત્રીઓને પણ પુત્ર અને કન્યાઓ થઇ. એ પ્રમાણે યોગ્ય રીતોથી સ સાર ચલાવતા શ્રીકૃષ્ણનો કાળ

દ્વારિકામાં આનંદથી પસાર થવા લાગ્યો (હરિવંશ, વિ० અ० ૬૦ અને ૧૦૩).

શ્રીકૃષ્ણની આઠ સ્ત્રીઓમાં ઋદ્ધિમણી જેવો જ લગભગ પ્રેમ સત્ય-
ભામા ઉપર શ્રીકૃષ્ણનો હતો. સત્યભામાના લગ્નની હકીકત ધણી જ
મતેરમ છે. તે હકીકત એટલે સ્થમંત મણીની કથા. આ મણીએ
કાલીનૂર હીરાની પેઠે ભલા ભલા મોટાઓની આગર લીધી હતી;
પણ શ્રીકૃષ્ણનું વર્તન આ હકીકતમાં તપાવેલા સોના પ્રમાણે શુદ્ધ અને
પ્રજ્વલિત જ આપણી દષ્ટિએ પડે છે. દ્વારિકામાં સત્રાજિત નામનો એક
યાદવ સરદાર રહેતો હતો. તેણે સૂર્યની આરાધના કરી આ સ્થમંતમણી
મેળવ્યો હતો. તે અત્યંત તેજસ્વી હોઈ દરરોજ બે ભાર સુવર્ણ આપતો
હતો. આવા પ્રકારનું રાજરત્ન આપણી પાસે અર્થાત આપણા પિતા
દ્વારિકાના રાજા વસુદેવની પાસે હોવું જોઈએ. આવો વિચાર કરી શ્રીકૃષ્ણે
એક દિવસ તે મણી સત્રાજિત પાસે માગ્યો. બ્રહ્માત્મારે તે હરી લેવો આવો
શ્રીકૃષ્ણના મનમાં કદી પણ વિચાર આવ્યો નહોતો. “ યાજ્ઞા મોષા વરમ-
ધિગુણેનાધમે લબ્ધકામા । ” આ ન્યાયે તેમણે સત્રાજિત પાસે માગણી કરી
પણ તે વિકલ થઈ એમાં નવાઈ નથી. આવા પ્રકારનું દિવ્ય રત્ન કોણ એમને
એમ આપી દે ? અસ્તુ. સત્રાજિતનો સગો ભાઈ પ્રસેન એક દિવસ તે રત્ન
ગળામાં ધાલી શિકારે ગયો હતો ત્યાં તેને સિંહે મારી નાંખ્યો. તે સિંહને
રીંછોના રાજા જાળવાને મારી નાંખ્યો. અને ત્યાંથી તે મણી જાળવાને
લઈ ગયો અને તેણે પોતાના છોકરાના ગળામાં બાંધ્યો. અહીંયા સ્થ-
મંત મણી સાથે પ્રસેનને નષ્ટપ્રાય થયેલો જોઈ સત્રાજિતના મનમાં
શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી શંકા આવી. મણી માગતાં મળ્યો નહીં માટે શ્રીકૃષ્ણે આ
પાપકૃત્ય કરાવ્યું એવું તેણે ભર યાદવસભામાં ખેલી દેખાડ્યું; આથી
શ્રીકૃષ્ણને ધણું ખરાબ લાગ્યું. પોતાના ઉપર આવેલા આરોપને દૂર કરવા
માટે તે તત્કાળ ઉઠ્યા અને હુંશીઆર પગલાં શોધનારા માણસોને સાથે
લઈ તે ઋક્ષવાન પર્વતના અરણ્યમાં પેદા. પ્રસેનનાં પગલાં ખોળતાખોળતા
તેઓ તેના પ્રેત પાસે આવી પહોંચ્યા. આગળ સિંહનાં પગલાં ખોળતાં
તેમને સિંહનું પ્રેત મળ્યું, તો પણ મણી જડ્યો નહિં. સિંહને રીંછો
મારેલો જોઈ રીંછનાં પગલાં ખોળતા ખોળતા તેઓ જાળવાનેની
શુદ્ધ પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં પોતાનાં માણસોને શુદ્ધના મુખ આગળ

મૂઠી શ્રીકૃષ્ણ ગુહામાં પેદા. ત્યાં તેમણે તે મણી જાળવાનના છોકરાના ગળામાં દીઠા. જાળવાને તે મણી સામોપચારથી આપ્યો નહીં ત્યારે તેમનું અને શ્રીકૃષ્ણનું એકવીસ દિવસ યુદ્ધ થયું અને છેવટે અર્જુન જાળવાનને શ્રીકૃષ્ણે જીત્યો. જાળવાને આ વિષ્ણુનો જ અવતાર હોવો જોઈએ એમ જાણી શ્રીકૃષ્ણને તે મણી અર્પણ કર્યો એટલું જ નહીં પણ પોતાની જાળવતી નામની કન્યા પણ તેમને આપી. આ પ્રમાણે મણી લઈ જાળવતી સાથે શ્રીકૃષ્ણ દારિકા આવ્યા અને સત્રાજિતને સર્વ હકીકત કહી, યાદવ સભામાં સર્વસમક્ષ તેમણે તે મણી સત્રાજિતને પાછો આપ્યો. એટલે સત્રાજિતે પોતે શ્રીકૃષ્ણના ઉપર વ્યર્થ આરોપ મૂક્યો તે માટે પશ્ચ તાપ કરી પોતાનું મુખ નીચું ધાડ્યું. પોતાના દોષનું પરિમાર્જન કેમ કરવું એને માટે તેને ચિંતા પડી. છેવટે તેણે શ્રીકૃષ્ણને પોતાની સત્યભાષા નામની સુંદર કન્યા આપી પોતાના દોષનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું. તેની સાથે તે સ્થમંત મણી પણ પહેરામણી દાખલ શ્રીકૃષ્ણને આપ્યો. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે મણીને સ્વીકાર કર્યો નહીં. જેને માટે મારા ઉપર આવો આરોપ આવ્યો તે મારે જોઈએ નહીં આમ કહી તેમણે તે હિરો પોતાના સસરા સત્રાજિત પાસે જ રહેવા દીધો (હરિવંશ, વિ. અ. ૩૮ અને ભાગ. અ. ૫૭).

પણ સ્થમંત મણીનું આખ્યાન એટલેથી પૂરું થયું નહીં. શ્રીકૃષ્ણે આ દિવ્ય મણીના લોભમાં થોડા પણ ગુંથાર્થ તે સત્રાજિત પાસે માગવાની પ્રથમ જ જે ભૂલ કરી, તે ભૂલથી થનારી અનર્થપરંપરા અહીં જ અટકી નહીં. શ્રીકૃષ્ણનું લગ્ન સત્યભામા સાથે થયું, પણ આ લગ્નથી શતધન્વા નામના ભોજ સરદારને ઘણું ખરાબ લાગ્યું. તેણે શતધન્વા પાસે સત્યભામાની માગણી કરી હતી. આથી પોતાની માગણી નાકારવાથી શતધન્વા સત્રાજિત ઉપર વેર હોવા તૈયાર થયો. આ કામમાં તેને અકૂરની અને કૃતવર્માની સહાનુભૂતિ મળી. સત્રાજિતને મારી તેની પાસેથી સ્થમંત મણી લઈ લેવો આવો શતધન્વાયે વિચાર કર્યો અને તેને આ કામમાં અકૂર અને કૃતવર્માયે સહાયતા આપવા કબૂલ કર્યું. શતધન્વાને પોતાનો દુષ્ટ દાવ સાધવાની જલદીથી તક મળી. શ્રીકૃષ્ણના ફોષઆષ ભાઈઓ કુંતીના પુત્રો હસ્તિનાપુરમાં દ્રોણાચાર્યના શિક્ષણ નીચે અભિવિદ્યામાં કુશળ થયા હતા. મથુરામાંથી પાંડવોના પ્રથમ સમાચાર શ્રીકૃષ્ણે લીધા, ત્યારથી

આજ પંદર સોળ વર્ષમાં મહા ક્રોધના ભાષ્યોનો મેળાપ દારિકામાં એ ત્રણ વખત થયો પણ હતો. સર્વ શિષ્ય તૈયાર થયેલા જોઇ દ્રોણાચાર્યે એક મોટો રંગમંડપ તૈયાર કરી અંધ ધૃતરાષ્ટ્રને અને બીજા કૃપ ઇત્યાદિ સરદારોને તેમની અસ્ત્રવિદ્યાના શિક્ષણની પરીક્ષા આપી. તે વખતે ભીમ અને અર્જુન એમની દુર્યોધન સાથે ખટપટ થઇ અને તેમાં દુર્યોધનને કર્ણનું સાહાય્ય મળ્યું વગેરે હકીકત ભારતના વાચકોને માહિત જ છે. પિત્રાઇ ભાઇઓની ખટપટ વધી જાય નહીં માટે ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને અને કુંતીને કેટલાક દિવસ વારણાવત મોકલ્યા, અને ત્યાં તેઓ જે મહેલમાં રહેતા હતા, તે જ મહેલ અંદરથી લાખથી ભરાવી ધૃતરાષ્ટ્રે સળગાવરાવી દીધો તેથી તેમાં કુંતી અને પાંચ પાંડવો બગી મર્યાં આવી સર્વની સમજણ થઇ. આ ખબર દારિકામાં પહોંચી ત્યારે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ દુઃખથી ગ્રસ્ત થયા અને હસ્તિનાપુર ગયા. ત્યાં કપટી ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે તેમણે પાંડવોની અને કુંતીની ક્રિયા કરી અને તેમને તિલાંજલિ પણ આપી. અહીંયાં મથુરામાં રામ-કૃષ્ણની ગેરહાજરીની સંધિ સાધી શતધન્વાયે સત્રાજિતનું ખૂન કર્યું અને તેનો મણી હરી લીધો. બિચારી સત્રાજામા બાપના મરણથી આક્રોશ કરતી હસ્તિનાપુર ગઇ અને શ્રીકૃષ્ણને તેણે તે હકીકત કહી. તે સાંભળી બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ આ વળી એક બીજું દુઃખ આવી પડ્યું એમ કહેતા દારિકા આવ્યા, અને શતધન્વાને શિક્ષા આપવા માટે તેના ઉપર ધસ્યા. પરંતુ શતધન્વા એક દિવસમાં સો યોજન જનારી એક ચપલ ઘોડી ઉપર બેસી નાહો. તેણે શ્રીકૃષ્ણની સામે થવા માટે અકૂર અને કૃતવર્મા પાસે સહાયતા માગી. પણ રામ-કૃષ્ણ સાથે ખુશી રીતે કાણ લઈ આમ કહી તેમણે અણીના વખતે તેને ના પાડી, માત્ર શતધન્વાયે નાસી જતાં પહેલાં સ્વમંત મણી અકૂરની ગાંઠે બાંધ્યો. શતધન્વાનો પીછો લેતા રામ-કૃષ્ણ નીકળ્યા તે તેને કાશી પાસે પકડી પાડ્યો. સેંકડો યોજન દોડતાં દોડતાં શતધન્વાની ઘોડી મરી ગઇ એટલે તે પગપાળો દોડવા લાગ્યો. શ્રીકૃષ્ણે પણ પાદચારી થઇ તેનો પીછો લીધો અને છેવટે તેને પકડી ઠાર માર્યો. આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે શતધન્વાને તેના ધોર પાપનું દેહાંત પ્રાયશ્ચિત્ત અપ્યું, પણ તેની પાસેથી સ્વમંત મણી મળી આવ્યો નહીં. શ્રીકૃષ્ણે બલરામ પાસે આવી તેમને તે હકીકત કહી એટલે બલરામ દાદા શ્રીકૃષ્ણ ઉપર વિનાકારણ ક્રોધે ભરાયા.

“ સ્યમંત મણી તારા મનમાંથી કઢાવી નાંખવાની જરૂર છે. હીક છે. હું સ્યમંત મણી જોયા શિવાય દારિકાનું મોઢું જોનાર નથી.” આમ કહી બલરામ દાદા મિથિલા નગરીમાં પેલા એટલે શ્રીકૃષ્ણને દુઃખથી દારિકા એકલા જ પાછું આવવું પડ્યું. મિથિલાના રાજ્યે બલરામને સત્કાર કરી રાખ્યા, એટલું જ નહિ પણ દુર્યોધને પણ ભાઇ ભાઇએની ખટપટ સાધી બલરામ પાસેથી ગદા યુદ્ધની કલા આ વખત સંપાદન કરી લીધી. અહીંયાં શ્રીકૃષ્ણને બલરામ શિવાય એનું પડતું નહોતું. સ્યમંત મણી કોની પાસે હશે એનો તેમણે બારીકાઈથી શોધ ચલાવ્યો. અકૂર પાસે તે મણી હતો. તેને રાજ સુવર્ણ મળતું હતું. આનો ઉપયોગ અકૂર હ મેશાં દાન આપવામાં કિંવા યજ્ઞ કરવામાં કરતો હતો. આ પ્રમાણે અકૂરે અતોનાત ધર્મ શરૂ કર્યો, એટલે તેને પ્રથમ તો લોકો દાનપતિ કહેતા જ હતા, તે હવે યજ્ઞપતિ કહેવા લાગ્યા. અકૂર પાસે આટલું બધું વ્યય કર્યાંથી આવે છે એનો શ્રીકૃષ્ણ વિચાર કરવા લાગ્યા, તો તેની પાસે સ્યમંત મણી હોવો જોઈએ આવો તેમને સંશય આવ્યો અને તે પ્રમાણે તેમણે બરસગામાં બેલી પણ દેખાડ્યું. એટલે શ્રીકૃષ્ણ આપણા ઉપર ધર્મી આવશે એવી શંકાથી અકૂર નાસી કાશી પોતાના મામા પાસે ગયો. અકૂરના બાપ શ્વશુરને કાશીરાજ્યે ગાંદિની નામની પોતાની કન્યા આપી હતી, તેનાથી શ્વશુરને અકૂર અને બીજા પણ છોકરા થયા હતા. અકૂર સ્યમંત મણી સાથે કાશી ગયો એટલે કાશીમાં વર્ષાદ પડી દુષ્કાળ જતો રહ્યો, અને સર્વ પ્રકારનું સુખ ત્યાંના લોક ભોગવવા લાગ્યા. અહીંયાં દારિકામાં પણ ન્ય કમી થઈ દુષ્કાળ પડવા લાગ્યો, એટલે વળી શ્રીકૃષ્ણને દુઃખ થયું. વાસ્તવિક જોતાં સ્યમંત મણી ઉપર તેમનાથી થયેલા સત્યભામાના છોકરાનો હક્ક હતો. તે હક્ક બળવવા માટે અકૂર ઉપર સ્વારી કરી તેની પાસેથી તે મણી લઇ લેવાનું તેમનામાં સામર્થ્ય પણ હતું. પણ ધરધરાઉ વિરોધથી થનારી લડાઇ ટાળવા માટે તેમણે સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી સ્યમંત મણી ઉપરનો પોતાના છોકરાનો હક્ક છોડ્યો. યાદવ સભામાં બલરામને સ્યમંત મણી દેખાડી તેમના મનનું સમાધાન કર, અને પછી તે મણી તું તારી પાસે રાખ; આમ અકૂરને કઢાવી મોકલી તેમણે તેનું સમાધાન કર્યું. પછી અકૂર અને બલરામ બન્ને જણ દારિકા આવ્યા. અકૂરે સર્વ સમક્ષ તે મણી સભામાં બહાર કાઢ્યો અને શ્રીકૃષ્ણે કબૂલ કર્યાં.

પ્રમાણે તે મણી અકૂરને જ આપ્યો. અસ્તુ, આવું આ વિવક્ષણ રત્ન ભલ-
ભલાની આખર લઈ છેવટે દાનશૂર અકૂર પાસે જ રથું (હરિવંશ, વિ०
અ० ૩૯).

• સ્યમંત મણીની ભાંજબદમાં શ્રીકૃષ્ણને જાંબવતી અને સલહામા
આ બે સ્ત્રીઓ મળી. તેમની ચોથી સ્ત્રી નાગ્નજિતી સત્યા એ ક્રાસલ
દેશના નાગ્નજિત રાગની છોકરી હોઈ તે વીર્યશુદ્ધા હતી. એટલે જે ક્રાસ
સાત મસ્ત બળદ બાંધે તેને આપું આવું તેના બાપે પણ કયું હતું. તે પણ
ક્રાસથી જીતી શકાતું નથી એ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે તે પણ પોતાના સામર્થ્યથી
જીત્યું, એટલે નાગ્નજિતે તેમને પોતાની છોકરી આનંદથી આપી. પાંચમી
સ્ત્રી મિત્રવિંદા અવતીરાગની છોકરી અને શ્રીકૃષ્ણની ફાઈઆઈ બહેન
થતી હતી, મિત્રવિંદાને પ્રસિદ્ધ વિદ અને અનુવિંદ નામના બે ભાઈ
હતા અને તેઓ દુર્યોધનના પક્ષના હતા. મિત્રવિંદાએ શ્રીકૃષ્ણને સ્વયંવરમાં
વર્યા હતા. એટલે શ્રીકૃષ્ણે તે બંને ભાઈઓને જીતીને તેને આણી હતી.
તેમની છઠી સ્ત્રી પ્રલક્ષ કલિંદી અર્થાત્ મનુષ્યરૂપ ધારણ કરનારી યમુના
જ હતી. તેમની સાતમી સ્ત્રી લલમણા મદ્રરાગની છોકરી હતી અને તેણે
શ્રીકૃષ્ણને સ્વયંવરમાં વર્યા હતા. આઠમી સ્ત્રી શૈખ્યા અથવા કૈકયી એ પણ
તેમની ફાઈની છોકરી હોઈ કૈકયરાગને તેને શ્રીકૃષ્ણને પ્રેમથી અર્પણ કરી
હતી. આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને આઠ મુખ્ય સ્ત્રીઓ અથવા પટ્ટરાણીઓ હતી
(ભાગવત ૬૦ અ० ૫૮). આ શિવાય તેમને સોળ હજાર એકસો ઉપ
સ્ત્રીઓ હતી, આવું વર્ણન છે. આ સંખ્યા કેવળ અનેક એટલા જ
અર્થની દાનક છે એ ઉઘાડું છે. આ સ્ત્રીઓ તેમને એક ઠેકાણે અને એક
પરક્રમથી મળે એ વાત ઉપરથી પણ એ જ વાત સિદ્ધ થાય છે. પ્રાગજ્યો-
તિષ્ઠના અર્થાત્ આસમનો રાગ નરકાસુર રાક્ષસ મહા દુષ્ટ અને ઉન્મત્ત
હતો. તેણે આખી પૃથ્વી ઉપરની ગંધર્વ-અસરાઓના, રાક્ષસોની અને
મનુષ્યોની સુંદર સુંદર છોકરીઓ હરણ કરી એક પર્વત ઉપર કેદ કરી
રાખી હતી. રાવણે જેમ ત્રણે લોકમાંની એક હજાર સુંદર સ્ત્રીઓ હરણ
કરી પોતાના અતપુરમાં રાખી હતી, કિંવા મેદિલો દેશના નરમાંસ
ભક્ષક એ તહાસક રાગ મારીઝૂમાયે કુસકે કુસકે રડનારાં માઆપો પાસેથી એક
હજાર તરણ છોકરીઓ બલાતકારે છિનવી લઈ પોતાના જનાનખાનામાં ખડકી

હતી, તે જ પ્રમાણે આ નરકાસુરે જૂદા જૂદા દેશોની અને જૂદી જૂદી જાતિની છોકરીઓ હરણ કરી પોતાના રાજ્યમાં એકઠી કરી હતી. તે ગરીબ છોકરીઓને છોડવવાનો શ્રીકૃષ્ણે વિચાર કર્યો. એટલામાં નરકાસુરે અદિતીનાં કુંડલ બલાતકારે હરણ કર્યાં છે, આમ તેમને ઈંદ્રે જણાવ્યા ઉપરથી તેમણે નરકાસુરનું પારિપલ્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સલભામાને સાથે લઈ તેમણે પ્રાગ્જ્યોતિષ ઉપર સ્વારી કરી. મુરુ, નિસુદ, હયગ્રીવ ઇત્યાદિ નરકાસુરના સેનાપતીઓને ઠાર મારી, છેવટે તેમણે નરકાસુરનો પણ યુદ્ધમાં વંધ કર્યો. પછી તે સર્વ છોકરીઓને તેમણે કેદમાંથી છોડાવી, એટલે તે છોકરીઓ પોતે જ પોતાના મનોભાવથી શ્રીકૃષ્ણને વરી. નરકાસુરે ત્રિભુવનમાંનાં રત્નો પણ બલાતકારે હરણ કર્યાં હતાં, તે પણ શ્રીકૃષ્ણે હસ્તગત કર્યાં. વળી ઘોળા રંગવાળા અને ચાર દાંતવાળા હાથી પણ તેમને ત્યાંથી મળ્યા; તે સાથે સર્વ કન્યાઓને અને રત્નસંપત્તિને તેમણે દારિકા મોકલી આપી. નરકાસુરની મા જૂમિની વિનંતિથી તેના ભગદત્ત નામના પુત્રને અલય આપી અને ત્યાંની ગાદી ઉપર બેસાડી પછી શ્રીકૃષ્ણે અદિતીનાં કુંડલો લઈ સ્વર્ગમાં ગયા અને ત્યાં અદિતીને તે કુંડલો તેમણે પાછાં આપ્યાં. તેથી અદિતીને બ્રહ્મા જ આનંદ થયો. તેણે શ્રીકૃષ્ણના ઇન્દ્રતુલ્ય પરાક્રમનાં વખાણ કરી તેમને અને સલભામાને આશીર્વાદ આપ્યો. અસ્તુ. અદિતીને અને ઇન્દ્રને મળી શ્રીકૃષ્ણે સ્વર્ગમાંથી નીકળ્યા, તે વખતે પારિજાતનું એક વૃક્ષ નંદન-વનમાંથી ઉખાડી તેમણે પોતાની સાથે લીધું અને દારિકામાં આણી સલભામાના મંદિરમાં રાખ્યું (હરિવંશ, વિ. ૨૦ અ. ૬૩ અને ૬૪).

શ્રીકૃષ્ણે લઢઠમાંથી સુરક્ષિત પાછા આવે આ હેતુથી પાતપરાયણ ઋક્ષિમણી અટલા દિવસ ઉપવાસ કરતી હતી. તે સાંભળી શ્રીકૃષ્ણને આતશય પ્રેમપૂર્વક સમાધાન થયું. તેમણે ઋક્ષિમણીના ઉપવાસનાં પારણાં બ્રહ્મા થાટથી ફેડ્યાં. રૈવત પર્વત ઉપર સર્વ ન્હાના મોટા આપ્તો અને સન્ધીલ વંદાવદ્ બ્રાહ્મણોને બેલાવી શ્રીકૃષ્ણે પારણાંનો મોટો ઉત્સવ કર્યો અને પ્રાગ્જ્યોતિષ પાસેથી આણેલી સંપત્તિપૈકી દિવ્ય દિવ્ય રત્નો આપી સર્વનો સત્કાર કર્યો. ઋક્ષિમણીએ કરેલા વ્રતનાં પારણાંનો અદિતીય સમારંભ બેઠ સલભામાને ઈષ્યાં ઉત્પન્ન થઈ. તેણે નારદના કહેવાથી પુણ્યક નામનું વ્રત કર્યું. આ પુણ્યક વ્રતનો વિધિ નારદે જ તેને કહ્યો. તે

પ્રમાણે તેણે સ્નાન-ઉપવાસ-ધ્યાદિ વિધિ કરી અને મહેશ્વરનું પૂજન કરી પારણાંને દિવસે નારદને પકવાનથી તૃપ્ત કર્યાં. પછી પારિજાત વૃક્ષ સાથે શ્રીકૃષ્ણને સુતરથી બાંધી તે વૃક્ષ શ્રીકૃષ્ણસહ નારદને તેણે દાન કર્યું. પછી નારદે મસ્કરીમાં કહ્યું, “શ્રીકૃષ્ણ, તું હવે મારો છે, મને કાવશે તે ઠેકાણે હું તને લઇ જઇશ; તું મારી સાથે ચાલ” આમ કહી મસ્કરીખોર નારદ શ્રીકૃષ્ણને લઇ ચાલવા લાગ્યા, એટલે સલભામાને કંઠપ્રાણ આવ્યા. થોડી મસ્કરી કરી છેવટે નારદે કહ્યું, “હીક ત્યારે, શ્રીકૃષ્ણ, હું તારો મોં-બદલો લઇ સલભામાને જ તને પાછો આપું છું.” પછી એક સવત્સ કપિલા ગાયનું જોડું સલભામા પાસે છોડાવી નારદે શ્રીકૃષ્ણને તેના સ્વાધીન કર્યાં. તે વખતે તેણે આનંદાતિશયથી અનેક સુવર્ણરાશિ બ્રહ્મણોને આપ્યા. આ પ્રમાણે સલભામા પાસે પુણ્યક વ્રત કરાવી અને આખી દ્વારિકાને પારિજાતનાં પુષ્પોનો અને તેની મધુર સુવાસનો એક વર્ષ પર્વત લાભ આપી શ્રીકૃષ્ણે તે વૃક્ષ નારદ સાથે સ્વર્ગ લોકમાં પાછું મોકલી આપ્યું (હરિવંશ, વિં અં ૬૫ અને ૭૨).

શ્રીકૃષ્ણના પાછા આવવાથી સર્વને અતિશય આનંદ થયો, એનું કારણ એ કે, તેમના ગયા પછી દ્વારિકાની વાણી જ દુર્દશા થઇ હતી. શ્રીકૃષ્ણની દ્વારિકામાં !! જેરહાજરીની તક સાંધી શિશુપાલે પોતાનો ઘણા દિવસનો રોષ દ્વારિકા ઉપર કાઢ્યો. તેણે દ્વારિકા ઉપર ચઢાઇ કરી તે હસ્ત-ગત કરવાનો યત્ન કર્યો, પરંતુ તે સફળ થયો નહીં. એટલે તેણે જતાં જતાં દ્વારિકાને આગ લગાડી સળગાવી દીધી. તેણે નાંખેલા અગ્નિથી દ્વારિકાનો ઘણો જ ભાગ બળી ગયો. શ્રીકૃષ્ણે પાછો આવ્યા પછી નિરાશ ન થતાં દ્વારિકાની પુનરંચના અધિક વિસ્તૃત રીતીથી અને વૈભવથી કરી. પ્રત્યક્ષ વિશ્વકર્મા ની સહાયતા લઇ તેમણે આ વખતે દ્વારિકાને વૈકુંઠના જેવી બનાવી. ચારે બાજુ સુદર બાગ બગીચા નિર્માણ કર્યાં. આખા શહેરમાં ચાર ઉમ્મા અને ચાર આડા એવા વિસ્તીર્ણ રસ્તાની અંકુશી કરી સોળ મોટા મોટા ચોક પાડ્યા અને તે સર્વ સુશોભિત કર્યાં. મોટા મોટા નવીન પ્રાસાદો નિર્માણ કરી તેને સુવર્ણ, મૈક્રિતક, વૈડૂયં, સ્ફટિક ઇત્યાદિ રત્નોથી સુશોભિત કર્યાં. સોનાના કળશોથી સુશોભિત કરેલાં તેમનાં શિખરો મેરૂ પર્વતનાં શિખરો પ્રમાણે શોભવા લાગ્યાં. શ્રીકૃષ્ણે પોતાને માટે ચાર યોજન

લાંબી અને પહોળી જગામાં એક કિમતી પ્રાસાદ બંધાવ્યો. તેમાં તરતાં ઉપવનો, કૃત્રિમ ક્રીડાપર્વતો અને રત્નખચિત પગથીવાળી નિસરણીઓ અનેક હતી. તેમની આઠ પટ્ટરાણીઓને રહેવા માટે જૂદા જૂદા મહેલ હતા. બ્રાહ્મણોના સત્કાર માટે અને પૂજા માટે એક સ્વતંત્ર દિવ્ય સભા હતી. તેમાંના બાગમાં સર્વ ઋતુમાં પ્રપ્તિલિત ધનારાં સુવાસિક પુલો અને સ્વાદિષ્ટ ફલોવાળાં ઝાડો હતાં અને તેમના ઉપર જૂદી જૂદી જાતનાં મધુર શબ્દ કરનારાં પક્ષીઓ હતાં. આ પ્રમાણે પોતાને માટે નવીન મંદિર બનાવી તેમણે તે મહેલમાં પોતાના પુત્ર પરિવાર સાથે અને સ્ત્રીઓ સહ પ્રવેશ કર્યો. નરકાસુરે બંદીબાને નાંખેલી જે સ્ત્રીઓને તેમણે બંધમુક્ત કરી આણી હતી, તેમને રહેવા માટે પોતાના મહેલમાં જ તેમણે એક ઉત્તમ જગા આપી; અને તેમને વજ્રાલંકારથી અને દાસ દાસીઓથી સંતુષ્ટ કરી, તથા પોતાના જ્ઞાતિ બાંધવોની પરવાનગીથી તેમની સાથે વિવાહ કર્યો. વસુદેવ, દેવકી, રોહિણી, આહુક, અને રેવતી એમણે પણ તે સ્ત્રીઓનો સારો સત્કાર કર્યો. અસ્તુ. શ્રીકૃષ્ણની સર્વ સ્ત્રીઓમાં સત્યભામા શ્રેષ્ઠ ભાગ્યવાળી હતી ખરી, પણ સદ્ગુણસંપન્ન અને ન્યેષ્ઠ પત્ની હોવાથી ઋકિમણી ધરતી માલીકણ (ગૃહિણી) હતી (હરિવંશ, વિ. અ. ૯૮-૯૯).

* પુરુષ થય કર્યો હોય તો તેનાં પ્રથમનાં ચોવીસ વર્ષો પ્રાતઃ-સવન થાય છે; અને આગળનાં ૪૪ વર્ષો માધ્યદિન સવન થાય છે. ચોવીસ વર્ષો એટલે આપણો પ્રાતઃકાળ એમ જે સમજે અને આગળનાં ૪૪ વર્ષો માધ્ય દિન સમજે જે ગૃહસ્થ રીત ગણે તેનો સાયંકાળ બીજા ૪૮ વર્ષો સારી રીતે નમે એમાં શંકા નહી. પચીસમા વર્ષે લગ્ન કરનારાઓએ આ ગળન સુવાળીસ વર્ષો ગૃહસ્થાશ્રમમાં નિવસથી નહી અને નંદ્યા કાઢવાં આ

* “ પુ ષ વ વ યજ્ઞસાસ્ય યા ન ચતુર્વિંશતિ વર્ષાણ તત્પ્રાતઃસવનં ચતુર્વિંશયજ્ઞરા ગાયત્રી ગયત્રં પ્રાતઃસવનમ્ । અથ યાનિ ચતુશ્ચત્વારિંશદર્ષાણિ તત્ત માધ્યંદિન* સવનં ચતુશ્ચ વર્ષે શદક્ષા ત્રિષ્ટપ્તૈશુમં માધ્યં દિન*સંવ મ્ । અથ માન્યષ્ટાચત્વારિ *શદ્દર્ષાણિ તત્તૃતીય *સવનં અષ્ટાચત્વાર*શદક્ષરા જગતી જાગતં તૃતીય *સવનમ્ ॥ ”

(છાં. પ્રપા. ૧ સં. ૧૬).

મધ્યમ વયનાં ચુંવાળીસ વર્ષો પૈકી પહેલો ભાગ પૂર્ણ તારુણ્યનો હોય છે. પૂર્ણ તારુણ્યમાં યથાગોચ્ય રીતે સંસારસુખનો અનુભવ લેવો અત્યંત શ્રેયસ્કર છે. યથાશાસ્ત્ર વર્તન કરી અને યથાન્યાય દ્રવ્ય મેળવી ગૃહસ્થાશ્રમનો ઉપ-ભોગ લેવો એ મોક્ષપ્રદ છે. કારણ, આ એ સરતો જ તલવારની ધાર પ્રમાણે કઠિણ છે. શાસ્ત્રાનુસાર ચાલવાને અને ન્યાયથી દ્રવ્યાર્જન કરવાને મનો-નિગ્રહની જોટલી જરૂર છે, તેટલી જ તેની પણ જરૂર છે. માટે જ ગૃહસ્થા-શ્રમ ઇતર આશ્રમો જોટલો જ વંદ્ય છે કિંબહુના બીજા કરતાં તે શ્રેષ્ઠ છે. કારણ, આ આશ્રમમાં બીજા આશ્રમોનો પરમર્થ લાભ શકાય છે અને પોતે સુખ ભોગવી બીજાને આપી શકાય છે. અસ્તુ. શ્રીકૃષ્ણે દ્વારિકામાં ઉત્તમ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમ પાળી સવને સુખી કર્યાં. પોતાની સ્ત્રીઓને સર્વ મનોન્ય પ્રણ કરી તેમની પાસે નાના પ્રકારનાં વસ્ત્રો કરાવ્યાં વચ્ચમાં વચ્ચમાં તેમને કુંઘે બેરાવી તેમને ચીઢવવાં પછી પોતે જ તેમનો ઠોપ શાંત કરવો. ખરો પ્રેમ કન્નારી પોતાની સ્ત્રી સથે નર્મ લાગણી કરતાં દિવસનો કાંઈ ભાગ ગાળવો, એ જ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પરમ લાભ છે. શ્રીકૃષ્ણે સ્ત્રીના પાસે વસ્ત્રો કાઢ્યાં, એટલું જ નહીં પણ પોતે પણ તેમને માટે વસ્ત્રો અનુભવ કર્યાં. જાંબવતીને પુત્ર થતો નહોતો, એથી શ્રીકૃષ્ણે તેને માટે હિમાલય ઉપર જઈ તપશ્રયા કરી મહાદેવને પ્રસન્ન કર્યાં અને એથી જાંબવતીને પુત્ર થયો; માટે તેનું નામ સાંગ રાખવામાં આવ્યું. શ્રીકૃષ્ણે પોતાની સ્ત્રીઓને જેમ સુખ આપ્યું, તેમ જ તેમણે પોતાના આપ્તોને પણ આપ્યું. વસુદેવ પાસે નાના પ્રકારના અશ્વમેધસાદત યજ્ઞ કાઢ્યા અને બ્રાહ્મણોને ઇષ્ટ ભોગને અને દક્ષિણા આપી. પોતાના નિત્યે અને તેમના છોકરાઓને વૈભવે રહાવી યથાગોચ્ય અધિકાર આપ્યા. આ ત્રિવિધ પ્રત્યેક ઉત્સવ તેમણે યાદ્ય બાંધવો સાથે ઉજવ્યા. કેટલેક વર્ષો સમુદ્રયાત્રા આવી તે વખતે શ્રી-કૃષ્ણની આશાથી સર્વ યાદવોએ સ્ત્રીઓસહિત સમુદ્ર ઉપર જઈ જલદીપ કરી. આશાએ ઇમરપૂરતા ઉંડા પાણીમાં તરતાં તરતાં પોતાના પતિઓ ઉપર પણી છાંટ્યાં. સાયંદાળે ઉત્તમ ઉત્તમ પકવાનેનાં બેજનો સમુદ્ર પીરે રહ્યાં અને રાત્રે ગાણા ગાઈ અપ્સરાઓનાં નૃત્ય કાઢ્યાં. શ્રીકૃષ્ણને અને બલરામને ન્દાનપ-ણ્યમાંથી ગાયનના છંદ લાગેલો હતો; તેમણે આ વખતે અપ્રતિમ છલિકા નામનું ગાન યાદવોને શિખવાડ્યું. આ ગાનમાં સર્વેએ મળી ગાવાનું હોય

છે. શ્રીકૃષ્ણ, બલરામ, પ્રહ્લ્લ, સાંખ ઇત્યાદિ યાદવ વીરો આ ગાનમાં પ્રવીણ હતા. છાલિક્યમાં સર્વ ગાનાવદા અંતર્ભૂત થતી હતી. આ છાલિક્ય ગાન પોતે પોતાની ભુદિય જાણી શ્રીકૃષ્ણે યાદવોને સાધ્ય કરી આપ્યું હતું. તે છાલિક્ય ગાનથી તે ચારે યાદવોએ સર્વને તલ્લીન કરી મૂક્યું. આ પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમને યોગ્ય ઉપભોગ દેતા શ્રીકૃષ્ણનાં મધ્ય વયના પૂર્વાર્ધનાં વર્ષો દારિકામાં આન દથી પસાર થયાં (હરિવંશ, વ૦ અપ૦ ૮૯).

દ્રૌપદીના સ્વયંવર વખતે શ્રીકૃષ્ણની ઉમર પીસતાળીસ છેતાળીસ વર્ષની હતી. આ સ્વયંવરમાં દ્રુપદ તરફથી યાદવોને નિમન્ત્રણ આવવાથી શ્રીકૃષ્ણ પોતાના પુત્રોને લઈને સ્વયંવરમાં ગયા. તેમને જ્યેષ્ઠ પુત્ર પ્રહ્લ અને વખતે એકવીસ બાવીસ વર્ષનો હોષ્ટ પરાક્રમી અને સુંદર હતો; તેને દ્રૌપદી મળે તો જ્યેષ્ઠી આ ઉદ્દેશથી શ્રીકૃષ્ણ પાંચાલ દેશના કાંપિલ્ય નગરમાં ગયા. આ વખતે પાંડવો જીવતા હોત તો દ્રૌપદીને અર્જુન જ યોગ્ય વર હતો. આમ તેમને લાગ્યું અને ખેદ પણ થયો. તેમની સાથે બીજા યાદવ-વીર સ્વયંવર જોવા માટે અને પોતાના પરાક્રમની પરીક્ષા આપવા માટે નિકળ્યા. બલરામ પોતાના બન્ને પુત્રો સાથે (નિશઠ અને ઉલ્મુક) સાથે હતા. બલરામ પછી રાહિણીને પેટે વસુદેવને સારણ ઇત્યાદિ બીજા પુત્રો થયા હતા. તે પણ સાથે હતા. દેવકીને શ્રીકૃષ્ણ પછી એક ગદ નામનો પુત્ર થયો હતો. તે પણ સાથે જ હતો. આ ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણને ગદાગ્રજ કહે છે. આ શિવાય અકૂર, સાત્યકિ, ઉદ્ધવ, કૃતવર્મા, પૃથુ, વિપ્રથુ, કંક, શંકુ, વિદૂરથ ઇત્યાદિ યાદવ-ભોજવીર સ્વયંવરમાં ગયા હતા. આ સ્વયંવરમાં ઝરતખડમાંના ધણાખરા મોટા મોટા રાજા આવ્યા હતા. ભારતીય યુદ્ધ વખતે હાજર રહેલા ધણાખરા રાજાઓ દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં હાજર હતા. દુર્યોધન પોતાના બધાઓ અને કહ્ન સાથે આવ્યો હતો. ગાંધાર દેશના શકુનિ, સૌબલ, બૃહદ્-બલ ઇત્યાદિ રાજાઓ હતા. તેવી જ રીતે પાંચનદ દેશમાંના મણિમાન, દંડધાર, સહદેવ, જયસેન અને મેઘસ્થિ હતા. વિનાટ દેશના રાજા શંખ આવ્યો હતો. વાઘક્ષેમિ, સુશર્મા, સેનાબિદુ, અંશુમાન, ચેકિતાન, જરા સંધ, વિદંડ, પૈંડુક વાસુદેવ, ભગદત્ત, મદ્રરાજ શલ્ય, રુકમાંગદ, રુકમરથ, સોમદત્ત, ભૂરિ, ભૂરિશ્રવા અને શલ, ઠાંખેજના સુદક્ષિણ, દઢધન્વા પૌરવ, બૃહદ્બલ, સુષેમ, શિખ, ઔશીનર, ભગીરથ, બૃહદ્ક્ષેત્ર, સૈંધવ જયદ્રથ, હનુ-

દ્રથ, આદિહક, ઉલૂક કેનવ. ચિત્રાંગદ, વતસરાજ મનિમાન, એદિપતિ શિશુ-
પાત્ર, ઇત્યાદિ રાજાઓ દ્રૌપદીના સાંદર્થની કીર્તિ સાંભળી આ સમારંભમાં
આવ્યા હતા. પણ દ્રુપદરાજાએ મૂકેલું પણ કેઈ પણ ક્ષત્રિયથી જીતી શકાયું
નહિ. શ્રીકૃષ્ણ અને સાત્યકિ સમર્થ હતા જનાં પણ ઉઠ્યા નહીં. કર્ણ
ઉઠ્યો, પણ તે અધિરથિ સૂત (સારથિ) હોઇ સત્યો ક્ષત્રિય નહિ હોવાથી
દ્રૌપદીએ તેને ધનુષ્યને હાથ લગાડવા દીધો નહિ. છેવટે બ્રાહ્મણના વેષમાં
આવેલા અર્જુને પણ જીત્યું અને દ્રૌપદીએ આનંદથી તેને માળા અપી.
અર્જુનને જોતાં જ શ્રીકૃષ્ણે તેને ઓળખ્યો. પાંચે જીવતા છે એ જોઇ તેમને
પરાકાષ્ઠાનો આનંદ થયો. અર્જુન દ્રૌપદીને લઇ પોતાના બાઇઓ સાથે
ગરીબ સ્થિતિમાંના પોતાને ઘેર આવ્યો. તે વખતે પાછળ પાછળ શ્રીકૃષ્ણ
પણ ત્યાં આવ્યા, અને તેમણે પૃથા (કુંતી)ના પગ ઉપર માથું મૂક્યું.
પાંડવોનું સમાધાન કરી દ્રૌપદીને તેમણે પોતાની બહેન માની. આ પ્રમાણે
હકીકત થઇ એટલે વારણાવતમાં પાંડવો અને કુંતી બગી ગયાં નથી પણ
સુરક્ષિત છે, આ વાત તત્કાળ ચારે તરફ ફેલાઈ. દ્રુપદને પણ પોતાને જોઇતો
હતો તે જમાઇ મળવાથી ધણો આનંદ થયો. કાંપિલ્યપુરમાં પાંચે પાંડવોનાં
એક દ્રૌપદી સાથે થાટથી લગ્ન થયાં. તે વખતે શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામે
પોતાના વૈભવાનુરૂપ પોતાના ફોઇઆઇ બાઈઓને ભેટ અને પહેરામણી
અપી (ભારત, આ. અ. ૧૮૬-૧૮૮, ૧૮૯).

પાંડવો જીવતા હોઇ તેમને દ્રુપદની કન્યા મળી અને શ્રીકૃષ્ણ બલ-
રામે તેમનો મથાથોગ્ય સત્કાર કર્યો. આ વાત અધિષ્ઠાતાના જાણવામાં
આવી, એટલે તે દેવી આંખાનાં હાંજ ગગડ્યાં. બહુધા યાદવ અને પાંચા-
લોની સહાયતા લઇ પાંડવો પોતાનો હકક માગવા માટે કુરુ દે. ઉપર ચઢી
આવશે આવી તેને ધારતી પડી. કિંજલુના આપણે તેમને કપટથી કેવી
રીતે બાળ્યાં એનો પણ પરિક્ષેપ થશે આમ તેને લાગ્યું. છેવટે બીજા કપટ
નાટક કરી પાંડવો જીવતા હોવા બદલ તેણે ધણો આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો. વિદુ-
રને મોકલી પાંડવોને અને કુંતીને શ્રીકૃષ્ણ સાથે તેણે હસ્તિનાપુરમાં આપ્યાં.
“સર્વનાશો સમુત્પન્નઃ અર્થે ત્યજતિ પાંડવતઃ” આ ન્યાયે તેણે પાંડવોને અને
દુર્યોધનને સમજાવી પાંડવોને અધુરું રાજ્ય આપ્યું. તેમાં પણ તે દેવી
બુદ્ધિએ યમુના તરફનો જંગલોથી ભરેલો મુલુક પાંડવોને આપી હસ્તિના-

પુરનો ગંગા કાંઠાનો મુલુક પોતાને અર્થાત્ પોતાના પુત્ર દુર્યોધનને માટે રાખ્યો. પાંડવોએ શાંતતાપ્રિય થઈ તે પણ રખાઈ ક્યું અને પશ્ચિમ કરુનું રાજ્ય યમુના કાંઠે સ્થાપ્યું. શ્રીકૃષ્ણની સલાહથી યમુના કાંઠે મૂળના પાંડવ-પ્રસ્થ ગામની પાસે જ ઇન્દ્રપ્રસ્થ નામનું નવીન શહેર વસાવી તે રાજધાનીમાં પાંડવો નીતિથી અને પરાક્રમથી રાજ્ય કરવા લાગ્યા, એટલે થોડા જ દિવસોમાં તેમનું રાજ્ય ભરભરાટીમાં આવ્યું. આ પ્રમાણે પાંડવોની એટલે પોતાના ફાઈઆઈ ભાઈઓની વ્યવસ્થા કરી શ્રીકૃષ્ણ દારિકા પાછા આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી પાંડવોનો પ્રેમ આ દિવસથી વધતો જ ગયો. શ્રીકૃષ્ણનું અદ્ભુત પરાક્રમ, તેમની લોકોત્તર ભુદ્ધિમત્તા, તેમનું અપ્રતિમ સૌંદર્ય ઇત્યાદિ ગુણોને લીધે તેમની ઉપર લોકોની અપ્રતિમ દેવનાર્વિશેષ ભક્તિ જડાયતી જ હતી. આ પ્રસક્ત શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર છે આમ લોકો માનતા; તે પ્રમાણે પાંડવો પણ માનવા લાગ્યા એમાં નવાઈ નથી. તેમાં ને તેમાં વળી અર્જુનનું શ્રીકૃષ્ણ સાથે અધિક સખ્ય જન્મ્યું. રંગે ઢાળા, રૂપે મનોહર અને પરાક્રમમાં ઇન્દ્રના જેવા અર્જુનનું સદૃશ જ શ્રીકૃષ્ણ સાથે સખ્ય અને પ્રેમ ગુંથાયો. તેમની જોડી એટલે નરનારાયણની જોડી હતી. અર્જુન શ્રીકૃષ્ણનો દરેક આગતમાં શિષ્ય થયો. ઇતર પાંડવોને પણ પ્રેમ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર કમી નહોતો. ધમરાજ તો રાજ્યની પ્રત્યેક આગતમાં તેમના સલાહ લેવા લાગ્યા. પણ સર્વ ક્રન્તાં અધિક ભક્તિ તો શ્રીકૃષ્ણ ઉપર દ્રૌપદીની થઈ. જે દિવસે સ્વયં વર થયો તે દિવસે જ તેની કૃણે જાહેન કહી, અને તે તેમના પ્રેમ દ્રૌપદીના ગુણોથી અને ભક્તિથી દિવસે દિવસે વધતો જ ગયો. સારાંશ; પાંડવોના કુટુંબમાં શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કાયમ થઈ અને તે પરસ્પરનાં નિન્યાંજ આચરણોથી શુદ્ધપણના અંદ્ર પ્રમાણે વધતી જ ગઈ (ભારત, આ. ૦ અ. ૦ ૨૦૦-૨૦૭).

દ્રૌપદી-સ્વયંવરની વખતે અર્જુનનું વય ૨૬-૨૭ વર્ષનું હશે તે પછી એ વર્ષે ઇન્દ્રપ્રસ્થની સ્થાપના થઈ, એટલે ૬૦ સ. ૦ પૂર્વ સુમારે ૩૨૪૦ માં વર્ષે આ અવાચીન કાલમાં પણ પ્રખ્યાત યજ્ઞેનું શહેર સ્થાપન થયું. ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં પાંચ પાંડવો પોતાની એક પ્રિય ભાયાં સાથે આનંદથી રાજ્ય કરતા હતા તેવામાં એક પ્રસંગે અર્જુનને પાંચે ભાઈઓએ આપસઆપ-સમાં ઠરાવેલો નિયમ ખાલણુ-કાર્ય માટે દુર્દેવે તોડવો પડ્યો, અને તેને

ધર્મરાજ અને દ્રૌપદી એકાંતમાં બેઠાં હતાં ત્યાં જવું પડ્યું. તેથી ઠરાવેલા પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રમાણે અર્જુન આરવર્ષની તીર્થયાત્રાએ ગયો. તીર્થયાત્રાએ જતી વખતે તેનું વય સરાસરી ૩૬ વર્ષનું હશે. તીર્થયાત્રા પૂરી થતાં અર્જુન દારિકા આવ્યો. દારિકા પાસે જ સોમનાથનું અને પ્રભાસ પાટણનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ હતું. ત્યાંની યાત્રા કરી અર્જુન દારિકામાં શ્રીકૃષ્ણને મળવા માટે આવ્યો, તે વખતે તેના સન્માનને માટે શ્રીકૃષ્ણે વૈવત પર્વત ઉપર મોટો ઉત્સવ કર્યો. આ ઉત્સવમાં અર્જુનની દષ્ટિએ સુભદ્રા પડી સુભદ્રા એ રોહિણીની છેવટની છોકરી હતી અને બલરામની સગી બહેન અને શ્રીકૃષ્ણની ઓરમાન બહેન હતી. તેનું વય આ વખતે સરાસરી સોળ સત્તર વર્ષનું હશે. તેને દુર્યોધનને આપવાનો બલરામનો વિચાર હતો. તેનું ૩૫ જોતાં જ અર્જુન તેના ઉપર મોહિત થયો. તેની ભમી ગયેલી વૃત્તિ જોઈ શ્રીકૃષ્ણે તેને સુભદ્રાને બલાત્કારે હરણ કરી જવાની સલાહ આપી. અર્જુન ઉપર શ્રીકૃષ્ણને અત્યંત પ્રેમ હતો અને તેને સુભદ્રા મળે તો ઉત્તમ થાય આમ તેમને લાગ્યું. પણ બલરામ દાદા સાંભળશે કિંવા નહિ એનો ભરોસો નહોતો. શિવાય સુભદ્રાનું મન કોને પસંદ કરશે દુર્યોધનને કે અર્જુનને, એની પણ તેમને અજમાસ થઈ નહોતી. કારણ, દુર્યોધન પોને રાખતો અને અર્જુન ફક્ત રાખતો લાઈ હતો. અરવુ. એકંદર વિચાર કરી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સુભદ્રાનું હરણ કરવાની સલાહ આપી. તે પ્રમણે અર્જુન મૃગયાએ જવાનું નિમિત્ત કયું અને તને તત્કાળ હરણ કરી, રથમાં બાંધી રવદેશ તરફ ચલવા માંડ્યું. બલરામને સુભદ્રા લઈ જવાની હકીકત ખબર પડતાં જ તેમણે સર્વ યાદવ સૈન્ય નિકળવાની આજ્ઞા કરી. પણ શ્રીકૃષ્ણ સાથે આવતા નહોતા. એટલે અર્જુન ઇંગિત બલરામના બલુવમાં આવ્યું. છેવટે બલરામે સુભદ્રાસહ અર્જુનને સામોપય રથી પાછો વાળી દારિકામાં તમનો વિવાહ ઘણા થાટથી કર્યો. આ વિવાહથી અર્જુન ૧ અને શ્રીકૃષ્ણનો સંબંધ વળી વધારે દૃઢ થયો. ફેધઆઈ લાઈ. પ્રિય શિષ્ય, માનેસો સાજો અને પ્રત્યક્ત સાજો આવી ચાર સગાઈ એકઠેકાણે એકલી થઈ (ભારત, આ૦ ૨૧૯, ૨૨૦)

શ્રીકૃષ્ણનો અને દુર્યોધનનો સંબંધ આવી રીતનો ગુંથાનાર હતો, તે જો કે ગુ થાયો નહિ તો પણ અન્ય રીતે તેમનો અન દુર્યોધનનો સંબંધ જલદીથી જ ગુંથાયો. શ્રીકૃષ્ણના પ્રથમ પુત્રનો એટલે પ્રણમનો વિવાહ

ઋકિમની છોકરી સાથે સ્વયંવરથી થયો એ પૂર્વે કહેલું જ છે. શ્રીકૃષ્ણનો જન્મવતીને પેટે થયેલો પુત્ર સાંઝ પણ મોટો પરાક્રમી હોય બલરામના શિક્ષણનીચે રઘુવિદ્યામાં તૈયાર થયો હતો. તેણે હસ્તિનાપુરમાં જન્મ દુર્યોધનની સ્વયંવરને યોગ્ય થયેલી કન્યા લક્ષ્મણા હરણ કરી. એટલે દુર્યોધન ક્રોધે ભરાય તેણે અને તેના કર્ણ વગેરે અનુયાયીઓ સાંઝને જીતી અને પકડી ફેદમાં નાંખ્યો. આ વાતની દારિકામાં ખપર પડી એટલે બલરામ દાદા શ્રીકૃષ્ણ માટે દોડયા. દુર્યોધન મારો શિષ્ય છે, તેથી તે મારું વચન માન્ય કરી લક્ષ્મણા સાંઝને જ આપશે એવી તેમની ખાત્રી હતી બલરામ આવતાં જ સર્વ કૌરવોએ તેમનો સત્કાર કરી તેમને સલામાં ખેસાડ્યા અને મધુપર્કથી પૂજા કરી; પણ તેમણે જ્યારે લગ્નની વાત કાઢી ત્યારે માની દુર્યોધને તે મન ઉપર લીધી નહિ. “ યાદવ અર્થાત્ ગોવાળીયા, તેઓ રાજ્યના અધિકારી નથી; ચામર, વ્યજન, શંખ, શ્વેતચ્છત્ર, કિરીટ, સિંહાસન અને શય્યા એ રાજચિન્હો કેવળ અમારી ઉપેક્ષાથી તેઓ વાપરે છે. * તેમને અમારી છોકરી આપીશું નહિ. પૃથા અમે અમારા કુળમાં લીધી તેથી શું જોડા માથા ઉપર જઈ ખેસશે ? ” ઇત્યાદિ નિર્ભીત્સં નાયુક્ત ઉદ્ધાર તેણે કાઢ્યા, એટલે બલરામને ઘણો ક્રોધ આવ્યો. તેમણે તરત જ ઉત્તર આપ્યો, — ‘ અમે રાજચિન્હો વાપરીએ છીએ તે તમારી મહેરબાનીથી નહિ પણ અમારા પરાક્રમથી વાપરીએ છીએ એનો તમને હમણાં પ્રત્યય દેખાડું છું. ’ આમ કહી બલરામે શહેર બહાર જઈ પોતાના હળથી આખું હસ્તિનાપુર ખેંચ્યું. તેથી આખું શહેર ઉથલી ગંગામાં પડશે કે શું આવી સર્વને બહીક લાગવા માંડી. તે બલરામનું અદ્ભુત પરાક્રમનું કૃત્ય જોઈ દુર્યોધનસહિત કૌરવો બલરામને શરણે ગયા અને તેમણે સાંઝને મુક્ત કરી તેને લક્ષ્મણા પણ અર્પણ કરી. વિવાહવિધિ આટોપી લક્ષ્મણા અને સાંઝને લઈ બલરામ દાદા દારિકા આવ્યા, એટલે શ્રીકૃષ્ણને ઘણો આનંદ થયો. આ સંબંધને લીધે દુર્યોધન શ્રીકૃષ્ણનો વહેવાળ થયો. અસ્તુ. હસ્તિનાપુર આ પ્રમાણે ખેંચાઈ ઉચ્ચ થયું, તે તરું જ ગંગાકિનારે કેટલાંક વર્ષ વાંકું રથું † (લાગવત, ૬૦ અ. ૧૮).

* ચામરવ્યજને શંખમાતપત્રં ચ પાદુરમ્ । ચિરીટમાસનં શય્યા મુંજંત્યસ્મદુપેક્ષયા ॥
મા. દ. ૨૬: ૮

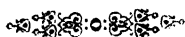
† આ આગળ જન્મેજન્ય પછી પાંચમી પેઢીએ ગંગામાં ઉથલી પડ્યું અને સમૂલ નષ્ટ થયું.

સુભદ્રાને વિવાહ થયા પછી કેટલેક વખતે શ્રીકૃષ્ણ સુભદ્રાને પીયેર આણવા માટે ઇન્દ્રપ્રસ્થ ગયા હતા. તે વખતે સુભદ્રા અભિમન્યુન સમયની ગર્ભવતી હતી. પાંડવોએ હમેશ મુજબ શ્રીકૃષ્ણનો સત્કાર કર્યો. અભ્યુન અને શ્રીકૃષ્ણ હમેશાં એકાંતમાં બેસતા. એક દિવસે યમુના ઉપર બંને જણ એકાંતમાં બેઠા હતા, તે વખતે અગ્નિએ મનુષ્યરૂપ ધારણ કરી ખાંડવવનથી મારી બૂખ શાંત કરે આવી વિનંતિ કરી. ઇન્દ્રપ્રસ્થની પાશ્વમે ખાંડવવન નામનું વન ઘાડવઘેલું હતું; ત્યાં હમેશાં વર્ષાદ પડતો હોવાથી તે ઇન્દ્રના સન્ધ્યણીએ હતું અને અગ્નિના લક્ષ્યત્વમાંથી હમેશાં બચેલું રહેતું. આ અરણ્યમાં હિંસક પશુઓ અને જંગલી લોકો રહેતા હતા અને તેમના તરફથી રાજ્યને - ત્રાસ પણ થતો હતો. એટલે શ્રીકૃષ્ણ-અભ્યુને અગ્નિને ખાંડવ-વન આપવાનું કબૂલ કર્યું. તે પ્રમાણે તે બંને વીરોએ વનની બંને બાજુએ ઉભા રહી તે વન સળગાવી દીધું. કોઈ પણ પ્રાણી કિંવા જનાવર તેમાંથી નિકળવા પામ્યું નહિ. મયાસુર નામનો દાનવ આ વનમાં રહેતો હતો. તેને માત્ર શ્રીકૃષ્ણે જીવિતદાન આપ્યું અને તેને સુરક્ષિત બહાર જવા દીધો. તક્ષક નામનો નાગ તે વનમાં રહેતો હતો, તે એક ફક્ત ત્યાંથી જીવતો નિકળી ગયો, અને પાંડવોના વંશનો કટકો શત્રુ બન્યો. અસ્તુ. ખાંડવવન બાળી નાંખવાથી એક મોટો મુલુક પાંડવોના રાજ્યમાં વસાહત અને ખેતીને માટે ખાલી થયો, એટલે તેમના રાજ્યની અધિક ભરભરાટી થઈ. મયાસુરે કૃતઙ્ગતાથી એક દિવ્ય સભા પાંડવો માટે ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં બાંધી આપી. તેના હજાર સ્તંભ રક્ષાટિકના હતા અને તે ઘણા જ શોભાયમાન જણાતા હતા. સભા આગળ એક રક્ષાટિક શિલાની અને ઇન્દ્રનીલ મણીઓની જૂદી જૂદી બતનાં રત્નોથી સુશોભિત કરેલી અને સુવર્ણ કમલોથી ભરેલી પુષ્કારણી તૈયાર કરી. તે સભામાં મયાસુરે જૂદા જૂદા પ્રકારની કારીગરીઓ પણ કરો હતી. પાણી હોય ત્યાં જામિન દેખાવી, જમિન હોય ત્યાં પાણી દેખાવું, દરવાજો હોય ત્યાં ભિંત દેખાવી, ભિંત હોય ત્યાં દરવાજો દેખાવો, આવાં કેટલાંક આશ્ચર્યનાં કામો તેણે તે સભામાં કર્યાં હતાં. આ સભાને લઘે ઇન્દ્રપ્રસ્થની કીર્તિ આપા ભરતખંડમાં ફેલાઈ ગઈ, અને પાંડવોના પરાક્રમવિષયી ખ્યાતિ ચારે તરફ ફેલાઈ (ભારત, આ. અ. ૨૨૨-૨૨૭).

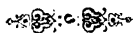
અસ્તુ. આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનું મધ્ય વય દ્વારિકામાં ગયું. તેમનો નિત્ય

ક્રમ આ પ્રમાણે હોતો. અંદિજનોએ પરોઢિયામાં સ્તવન કરી બ્રાહ્મ મુહૂર્ત ઉપર તેમને જગૃત કર્યાં એટલે તેઓ આંખોએ પાણી લગાડી થોડો વખત પરમાત્માનું ધ્યાન કરતા. પછી નિલ વિધિ આટોપી સ્નાન કરી, સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરી સંધ્યા કરતા અને અગ્નિમાં હોમ આપતા, પછી વાગ્યત ઘર્ષગાયત્રીજપ કરતા. પછી ઉદય થનારા સૂર્યનું ઉપસ્થાન કરતા, પછી દેવ, પિતૃ, અને ઋષિઓનું તર્પણ કરી, દેવોનું, બ્રાહ્મણોનું અને પોતાના વૃદ્ધ સંબંધી પુરુષોનાં દર્શન અને પૂજન કરતા. સોને મઢેલાં શિંગડાંવાળી અને રૂપે મઢેલી ખરીઓવાળી સવત્સ અલંકૃત ગાયોનાં દાન બ્રાહ્મણોને યથાવિધિ રાજ આપતા. પછી પોતે પોતાને અનુલેપન, વસ્ત્રો અને ભૂષણો વિગેરેથી અલંકૃત કરી ધીમાં અને આરસામાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈ બહાર નિકળતા અને બ્રાહ્મણ, પૌર, સેવક, અંતઃપુરજન ઇત્યાદિ જે કોઈ કાંઈ કહેતા હોય તે સાંભળી અને માગતા હોય તે આપી, મિત્ર, કારભારી અને સ્ત્રીઓ સાથે ભાષણ કરી અને આવેલા બ્રાહ્મણાદિકોને ખિડાં આપી વિદાય કરતા. પછી દારુકે શૈખ્ય, સુમીવ, બલાહક અને મેઘપુષ્પ આ ચાર ઘેડાથી જોડી આણેલો રથ દરવાજા પાસે ઊભો કરેલો હોય; તેમાં સાત્યકિ કિંવા ઉદ્ધવના હાથમાં હાથ આપી, તેમને સાથે લઈ બેસતા અને યાદવ સભામાં જતા. નાચ-ગાયન વાળી તે દિવ્ય સુધર્મા-રાજસભામાં સર્વ યાદવો સાથે ઉત્તમ આસન ઉપર બેસી નાના પ્રકારની રાજકીય કામ સંબંધી વાતો કરી અને સર્વની સાથે હસી, રમી. નમં ભાષણ કરી બે પ્રદર પછી ઘેર પાછા આવતા. ભોજનોત્તર વિશ્રાંતિ લઈ પછી ઉદ્ધવ સાથે કિંવા એક દ પ્રિય પત્ની સાથે સેગટાંને એક દાવ રમતા. સાયંકાળે જૂદા જૂદા પ્રકારની શસ્ત્રવિદ્યા જગૃત રાખતા; કદી અસિચ્છર્મ, કદી ધનુષ્ય-બાણ, કદી અશ્વચર્યા, ગજચર્યા, રથચર્યા વગેરેના આયામ કરતા. સાયંકાળ થયા પછી ફરી સાય સંધ્યા કરી ભોજનોત્તર મુખ્ય બ્રાહ્મણો સાથે સંભાષણ કરતા; ઇતિહાસ, પદ્ય, શ્રવણ કરતા; વિગ્રહ, સંધિ ઇત્યાદિકાન વિચર બલન મ સાથે કરતા, કદી ધર્મ-અર્થ-કામનો વિચાર કારભારીઓ સાથે અને સ્ત્રીઓ સાથે કરતા, પુત્ર-પુત્રીગાના વિવાહની, ઉપનયનની. યજ્ઞોની અને વ્રતો સંબંધી વ્યવસ્થા કરતા અને પછી બાજ પ્રદરમાં નિદ્રા લેવા જતા. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થિત રીતે ધર્માનુસાર ગૃહસ્થાશ્રમના પવિત્ર સદ્ધર્મ પાળતા, સુખ અનુભવતા અને લોકોને વર્તનનો ઘડે શિખવતા શ્રીકૃષ્ણ પુને ૬ વિક્રામાં ૬૬-૬૭ વર્ષ પયં તનો કાળ વ્યતીત થયો (ભાગવત, ૬૦ અ. ૬૬-૭૦).

શ્રીકૃષ્ણ-ચરિત્ર.

રાજસૂયપર્વ.

“ (૧) પરિત્રાણાય સાધૂનાં (૨) વિનાશાય ચ દુષ્ટતામ્ ।

(૩) ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય, સંભવામિ યુગે યુગે ॥ ”

આ વચનમાં કહ્યા પ્રમાણે અવતારકૃત્ય પૂર્ણ કરવાનો સમય ધીમે ધીમે પાસે આવ્યો. પોતાના ઉપરનો કિન્નર ક્ષત્રિયોનો ભાર હલકો કરવાની પૃથ્વીએ શ્રીવિષ્ણુને પૂર્વે પ્રાર્થના કર્યા પ્રમાણે ક્ષત્રિયોના હાથે તેમનો જ વિનાશ કરવા માટે અનન્વિત પાપો પણ ધડાવા લાગ્યાં. મધ્ય દેશમાંથી યાદવોએ શ્રીકૃષ્ણ સાથે પગ કાઢ્યા પછી જરાસંધને કોઈ પણ શત્રુ મધ્ય દેશમાં બાકી ન રહેવાથી તેણે સે ક્રોડ રાજાઓ છત્રી કેદમાં નાંખ્યા, અને છેવટે તેમનો પુરુષ મેઘ કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો. આવી સ્થિતિમાં જરાસંધને જ દોષસ્ત કરવા માટે કેટલાક શત્રુઓ રાજાઓ તરફથી હારિકામાં હૂત આવ્યા. જરાસંધને નિરાશ કેવી રીતે આવ્યો એ વિચારમાં શ્રીકૃષ્ણ મદ્ય સભામાં બેસા હતા તે વખતે ઇન્દ્રપ્રસ્થમાંથી ધર્મરાજાનો ઇન્દ્રસેન નામનો હૂત શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવ્યો. મથે બાંધેલી દિવ્ય સભાની પ્રતિષ્ઠાનો સમારંભ આટોળી શ્રીકૃષ્ણ ઇન્દ્રપ્રસ્થથી તરતના જ હારેકામાં આવ્યા હતા; એટલે ધર્મરાજાનું ફરી આમંત્રણ આવેલું તો તેમને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. “ ધર્મરાજાએ આપને જલદી બોલાવ્યા છે ” આવું હતાનું વાક્ય સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ તાત્પર્યે નીકળ્યા. તેમણે આ વખતે પોતાની આંતરે આંતરે ઇન્દ્રપ્રસ્થ દેખાડવાના હેતુથી સાથે લીધી. આનર્ત, સાવીર, મરુ વગેરે દેશ ઓળંગી, વિનશન તીર્થ ઉપર થઇને પર્વત, નદીઓ, સહેરો, ગામો

પાછળ નાખી, દેવદત્તી અને પછી સરસ્વતી આ બે મોટી નદીઓ ઉતરી, મત્સ્ય દેશમાં થઈ શ્રીકૃષ્ણ ઇન્દ્રપ્રસ્થ પહોંચ્યા. શ્રીકૃષ્ણ પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે આવે છે આ આનંદના સમાચાર ધર્મરાજના ગજાવામાં આવતા જ તે પોતાના ભાઈઓને લઈ શહેર બહાર શ્રીકૃષ્ણનો રાજવૈભવાનુરૂપ સાજરો કરવા આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણને જોતાં જ ધર્મરાજએ તેમને પ્રેમભરિત આલિંગન આપ્યું અને ઇતર પાંડવોએ તેમના પગ ઉપર મસ્તક મૂક્યાં. ધર્મરાજની સાથે આવેલા વૃદ્ધ લોકોને અને બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરી શ્રીકૃષ્ણ શહેરમાં જવા માટે પાંડવો સાથે મોટા સમારંભથી નિકળ્યા. આખું શહેર પતાકા-તોરણોથી શૃંગારવામાં આવ્યું હતું અને રાજમાર્ગ અંદનાદિકથી શીતલ અને ધૂલિરહિત કર્યો હતો. ઠેકઠેકાણે જૂદી જૂદી શ્રેણીના સન્માન્ય લોક પાનસોપારી અને હારતોરા લઈ શ્રીકૃષ્ણનો સત્કાર કરવા માટે ઉભા હતા. શ્રીકૃષ્ણને અને તેમની સ્ત્રીઓને જોવા માટે રસ્તાની બંને બાજુનાં મકાનોની મેડીઓની બારીઓમાં નગરવાસી સ્ત્રીઓ ઉત્સુકતાથી ઉભી હતી અને શ્રીકૃષ્ણ ઉપર અને તેમની સ્ત્રીઓ ઉપર સુવર્ણ-પુષ્પોના વર્ષાવ કરતી હતી. મૃદંગ, પણવ, શંખ, પટલ ઇલાદિ મંગલ-વાદ્યો ઘેરઘેર વાગતાં હતાં અને વારસત્રીઓ ઠેકઠેકાણે ગાતી હતી તથા નાચતી હતી. દેવળે દેવળે બ્રાહ્મણો ઉભા રહી શ્રીકૃષ્ણને આશીર્વાદ આપતા હતા. આ પ્રમાણે મોટા થાટમાટથી સ્વારી પાંડવોના મહેલ પાસે પહોંચી, તે વખતે શ્રીકૃષ્ણને અને તેમની સ્ત્રીઓને જોવા માટે અન્તઃપુરમાંની સ્ત્રીઓનું ટોળું એકઠું થયું. રાજમંદિરમાં પેસી પ્રથમ શ્રીકૃષ્ણે પૃથાના પગ ઉપર માથું મૂક્યું અને પછી તેમની આઠે સ્ત્રીઓએ તેમને નમસ્કાર કર્યાં પાંડવોની પદ-ભણી દ્રૌપદીએ ઋકિમણી, સત્યભામા, મિત્રાવંદા, સત્યા, કાલિદી, જાંબવતી, કૈકેય, અને ભદ્રા આ આઠે શ્રીકૃષ્ણ-પત્નીઓનું ધણું સન્માનથી સ્વાગત કર્યું અને તેમને ઉત્તમ ઉત્તમ વસ્ત્રો બેસ્ટ કરી હારોથી શણગાર્યાં. શ્રીકૃષ્ણના આવવાથી તે સમયથી જે ઉત્સવ પાંડવોનાં રાજમંદિરોમાં શરૂ થયો અને જે આનંદ તે ઠેકાણે ફેલાયો તેનું વર્ણન કરવું શક્ય નથી (ભાગવત, ૬૦ ૭૧ ભારત સભા ૦ અ ૧૩).

પાંચ દસ દિવસ આનંદ અને ઉત્સવમાં ગયા પછી એક દિવસે ધર્મરાજએ સભામાં શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું;—“ મધુસૂદન! તમારી કૃપાથી આ પાંડવ

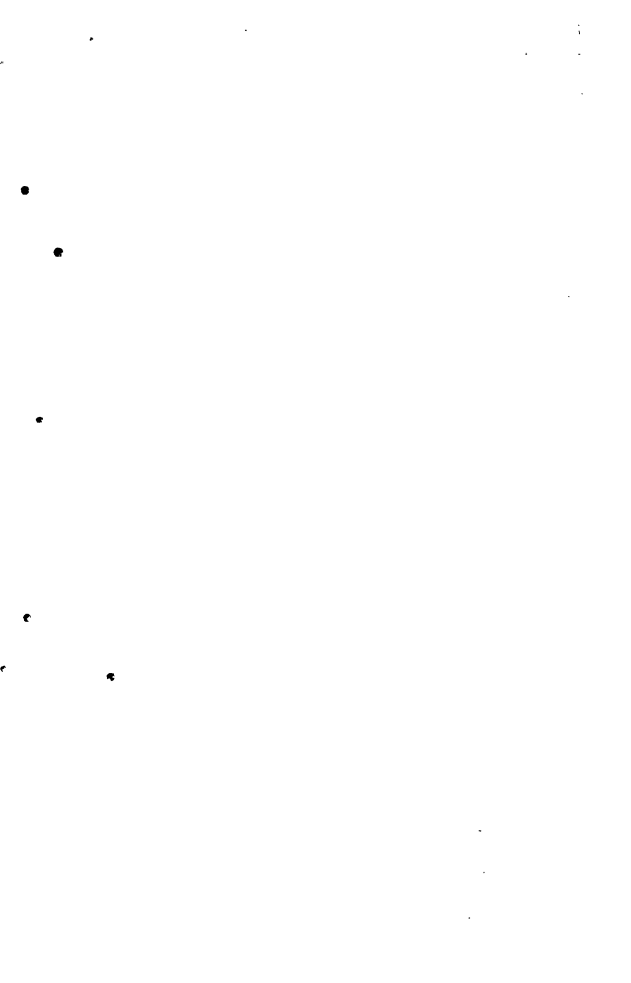
વેાનું રાજ્ય ઉત્કર્ષને પામ્યું છે અને આજ આ વૈભવે પહોંચ્યું છે. કલા-
ગત લાવનારા નારદ મુનિએ હમણાં જ આવી મને રાજસૂય યજ્ઞ કર-
વાનો આગ્રહ કર્યો. મારા અંધુ અને ઇષ્ટમિત્રોને આ વિચાર પસંદ
પડેલો છે અને તેઓ પણ મને આગ્રહ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ, મારા દોષ અને
મારી સ્થિતિમાંનું વૈગુણ્ય મને કોઈ પણ કહે નહીં, એટલા માટે મેં તમને
ખાસ બોલાવેલા છે. રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની મારી યોગ્યતા છે શું? આ
કૃતુષ્ઠ પાંડવોના હાથથી નિર્વિઘ્ને પાર પડશે એમ તમને લાગે છે શું?
દિગ્વિજય કરવો એ મારા પરાક્રમી અંધુએને શક્ય છે શું? ખરું હોય તે
માત્ર તમે કહો. કારણ, તમે અમારા વડિલ હોઈ સર્વદર્શી અને બુદ્ધિમાન
છો.” આ ભાષણ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ કિંચિત્ વિચાર કરી બોલ્યા;—
“ધર્મ, આ શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ કરવાને તું તારા ગુણોથી સર્વતોપરિ યોગ્ય
છે. પણ મને એક અડચણ જણાય છે તે હું તને કહું છું. તને ખબર છે
કે, આ ભરતખંડમાં ચંદ્રવંશી અને સૂર્યવંશી ક્ષત્રિય કુલો એક દર એકસો
એક છે. તેમાં હાલમાં ભોજકુલ, સર્વમાં બલાહય અને અધિક ફેલાયલું છે.
પરશુરામે છતેલા અને તેમની કત્તલમાંથી બચેલા ક્ષત્રિયોએ ત્યારથી આરંભી
કોઈ પણ પોતાપૈકી એકને સાર્વભૌમ માની તેની આજ્ઞામાં સર્વેએ ચાલવું
આવે નિયમ કરેલો છે, તે પણ તને ખબર છે. તે પ્રમાણે હાલમાં ભોજ-
કુલ બલાહય હોવાથી તે કુલ પૈકી મગધ દેશના રાજા જરાસંધને સર્વ
રાજાઓએ સમ્રાટ્ માનેલો છે. ચેદિપતિ શિશુપાલ તેનો સેનાપતિ છે અને
વિદર્ભનો બીષ્મક, પૈંડૂક વાસુદેવ, કરુપપતિ દંતવક્ર, ઇલાદિ રાજાઓ તેના
આજ્ઞાધારક છે. પશ્ચિમ તરફના પણ ઘણા ખરા રાજાઓ જરાસંધને જ
અનુકૂલ છે. મધ્ય દેશમાં ફક્ત કુંતિભોજ પુરુષોત્ત તારો માત્રો હોઈ તારી
બાબત છે. ઇતર સર્વ રાજાઓ મધ્યસ્થ કિંવા જરાસંધને અનુકૂલ જોવા
જ છે. જરાસંધનું સંન્ય એટલું પ્રચંડ છે, કે જો કે અમે તેનો કેટલાંયો
વખત નાશ કરેલો છે, તો પણ અમને તેના ભયથી આખરે મથુરા છોડવી
જ પડી. જરાસંધના ત્રાસથી અમે સમુદ્રના પાણીમાં આશ્રય લીધો છે.
અમારાં બાઈભાંડુઓનાં દારિકામાં અઢાર હજાર કુળો છે; આહુકના સો પુત્ર,
ચારુદેણુ, ચક્રદેવ, સાત્યકિ, હું, બળદેવ, સાંબ અને પ્રહુમ્ન આટલા
મહારથીઓ છીએ. કૃતવર્મા, અનાષ્ટિ, સમીક, સમિતિજય, કંક, શંક,

કુંતિ, અંધક ભોજના બન્ને પુત્ર અને વૃદ્ધ રાજા વસુદેવ આટલા બીભ્ર દસ વીર છે. છતાં પણ અમે મધ્ય દેશમાં પાછા જઈ શકતા નથી. મધ્ય દેશનું સ્મરણ કરતાં દારિકામાં જ રહેવું પડે છે. સારાંશ; જરાસંધ અત્યંત બલાઘ્ન છે માટે તે જીવતો છે ત્યાં સુધી દિગ્વિજય કરવો તને શક્ય નથી. અર્થાત્ રાજસૂય કૃત્તુ તને સાધ્ય થશે નહિં. અસ્તુ. હવે જો કે આવી સ્થિતિ છે તો પણ જરાસંધનો વધ કરવો શક્ય છે. તે પોતે પોતાનાં પાતકોવડે જ આ વખતે મૃત્યુની સમીપ આવી પહોંચ્યો છે. તેણે સેંકડો રાજા જીતી કેદમાં નાંખેલા છે. એટલું જ નહિ, પણ તેમનો પુરુષમેધ કરી મહાદેવને સંતુષ્ટ કરવાનો તેનો વિચાર છે. માટે આ વખતે તેને હાર મારવાથી તેનો કાંટો નષ્ટ થશે અને વળી તેણે કેદમાં નાંખેલા સર્વ રાજા તારા સહાયકતાં થશે. જરાસંધ ઊપર સૈન્યથી રવારી કરવી શક્ય નથી. કારણ, તેની પાસે અગણિત સૈન્ય હોય પણ રણાંગણમાં તેને જીતવો દુરાધિસ્ત છે. પણ દંડયુદ્ધમાં તેને અણું ન કિંવા ભીમ સહજ મારી શકશે. હું એ બન્નેને લઈ ગુપ્ત વેષે તેની રાજધાનીમાં જઈ છું. તેનું અપમાન કરી તેની પાસે દંડયુદ્ધ માગીશું, એટલે તે ગર્વથી, અપમાનથી, અને ક્ષોભથી કદી પણ દંડયુદ્ધ નાકારનાર નથી. બલુધા આ ભીમ સાથે જ તે બાહ્યુદ્ધ કબૂલ કરશે અને ભીમ તેને દંડયુદ્ધમાં હાર મારશે આવી મારી ખાતરી છે. માટે આ બન્નેને સાથે લઈ જવાની મને તું તત્કાળ પરવાનગી આપ. આ વાત ઝાઝી આનાકાની ન કરતાં તાત્પર્યેય કરવી જોઈએ. એટલા માટે અમને જવાની પરવાનગી આપવાનો તારે ફાણુવાર પણ વિલંબ ન કરવો.” આણું શ્રીકૃષ્ણનું સંવિરતર ભાષણ સાંભળી ધર્મરાજે તત્કાળ પરવાનગી આપી. “ આ મારા પ્રાણ્થ અધિક પ્રિય બંધુ તમારા સ્વાર્થમાં છે. તમે જ્યાં જશો ત્યાં જય જ છે. તમારી પછાડ બહુના અજ્ઞા મને શિર-સાવ ઘ છે ” આમ કહી ધર્મરાજે તે ત્રણેને તરત જ મગધ તરફ રવાના કર્યા (ભારત, સં અ. ૧૩).

ત્રણ અગ્નિ પ્રમાણે દેદાંધમાન તે ત્રણે વીર અપાટાથી કુરક્ષેત્રમાંથી પૂર્વ તરફ આયા. કુરુ જાંગલમાંથી વચ્ચેવચ્ચ જનારી ગંગા ઉતરી, પ્રકુલિત કમલોવાળાં અનેક સરોવરો જોતા, કાલકૂટ પર્વત ઓળંગી, ગડકી, મહાશીણ અને સદાનીરા આ નદીઓ ઉતરી તેઓ કોસલ દેશમાં પહોંચ્યા.

ત્યાં આવેલી સન્ધ્ય મહાનદી ઉતરી, મિથિલા દેશમાં પહોંચી, માલા અને ચમંડવતી નદીઓ ઉતરી, તેઓ દક્ષિણ તરફ ફર્યા. અનેક મોટી મોટી નદીઓ મળવાથી વિસ્તારને પામેલી ગંગા નદી નેમને ફરી મળી. તેને ઉતરી શોણ નદી ઉપર ગયા અને તે પણ પાર કરી; ગે ધનથી ભરેલા, આગ્ર પલાશ ઇત્યાદિ શુભ વૃક્ષોથી મંડિત થયેલા અને પાણી ઉપર હમેશાં તરત રહેનારા મગધ દેશમાં તેઓ આવ્યા. ત્યાં ગોરથ પર્વત પાસે વસેલું ગજ-નગર તેમની નજરે પડ્યું. તેમણે બ્રાહ્મણોનો વેષ લીધેલા હોતો અને કુશ-તૃણ (દાહ-ધાસ)નાં વસ્ત્રો પરિધાન કરેલાં હતાં. તેમ તેમના હાથમાં કેવળ કમંડળ જ હતાં. શહેરના દરવાજાનાં બે અંદર ન પેસતાં જ્યાં જરા-સંધના બાપ બૃહદ્રથે માંસ ખાનારા મત વૃષભોને મારી તેના ચ મડાની ત્રણ ઢોલ કરાવી એક મંદિર બાંધ્યું હતું, તે મંદિરનાં જઈ તે ઢોલ ફેડી નાંખી અને મંદિરના પ્રાકાર ઉપરનું શિખર તેમણે ધક્કેલી પાડ્યું. પછી પ્રાકાર ઉપરથી જ તેને લગોલગ આવેલા શહેરના કોટ ઉપરથી શહેરમાં પેસી તેઓ રાજમહેલ તરફ ચાલ્યા હાવી સરખા મજબૂત અને શાલવૃક્ષ સરખા ઉંચા એવા તે ત્રણે સ્વચ્છ સફેદ વસ્ત્રો ધારણ કરેલા બ્રાહ્મણોને જોઈ શહેરમાંના લોકોને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. લખતો લેશ પણ જેમના અંતઃકરણમાં પેડેલા જણાતો નથી, એવા તે તેજસ્વી બ્રાહ્મણોને જોઈ તેમને રાજમહેલમાં પેસવા માટે કોણે પણ હરકત કરી નહીં. તેઓ જરા-સંધ પાસે પહોંચ્યા, એટલે જરાસંધે અંદરની ઉડી તેમને માટે પાદ અધુપકાંદિ સત્કાર આગળ કર્યો; પણ તે તેમણે લીધો નહીં. “તમે પૂજા-સત્કાર કેમ લેતા નથી,” આવો જરાસંધે પ્રશ્ન કર્યો, તે વખતે ભીમા-ર્જુન કાંઈ જ બોલ્યા નહીં. પણ મહામતિ શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો કે:— “તેઓ બોલવા માટે આવ્યા નથી. કિ બહુના એમણે ન બોલવાનું વ્રત લીધેલું છે.” આ ઉત્તર સાંભળી જરાસંધ ચમક્યો. ધનુષ્ય ચઢાવવાથી ઘટ થએલા તેમના તે પુત્ર બુજદંડ જોઈ, તેમના કપાલમાંનું તિલક અને ગળામાંની પુષ્પમાળા જોઈ અને તેમણે કરેલાં અપમાનારૂપ કૃત્યોની સેવકોદ્ધારા તાબડોતોબ કાને આવેલી હકાકત મનમાં આણી તે બોલ્યો, “તમે કાણ છો? તમારું તેજ તો ક્ષાત્ર જણાય છે! તમે બ્રાહ્મણ સ્નાતક હો તો આ ગળામાં હાર અને આ અનુલેપન કેમ? ચૈત્યનું શિખર ભાગી અદ્રારે તમે

શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો અને મારી પાસે આવી બ્રાહ્મણને યોગ્ય કરેલો મારો સત્કાર તમે શા માટે નથી લેતા ? ” એટલે શ્રીકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો;— “ જરાસંધ, અમે સ્નાતક વેષી ક્ષત્રિય છીએ. પુષ્પમાં હમેશાં લક્ષ્મી વસે છે એટલા માટે અમે પુષ્પો ધારણ કરેલાં છે. શત્રુના ઘરમાં દારેથી પેસવું, નહિ, મિત્રના ઘરમાં દારેથી પેસવું, માટે અમે અદારથી પ્રવેશ કરેલો છે. અમારું કાર્ય થયા શિવાય અમારે શત્રુ પાસેથી પૂજા લેવી યોગ્ય નથી, માટે અમે તારી પૂજા લેતા નથી. ” આ ખડખડતો ઉત્તર સાંભળી જરાસંધે તેમને નિર- ખોતે જોયા. તે ત્રણેને નેણે ઓળખ્યા તો પણ તેણે ફરી પ્રશ્ન કર્યો;— “ તમારી સાથે મારે વૈર હોવાનું મને સાંભરતું નથી. મેં તમને કોઇપણ જાતની હરકત કરી નથી છતાં, તમે શત્રુ તરીકે મારી પાસે આવ્યા એ આશ્ચર્ય છે ? ” શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું;— “ જરાસંધ, એક રાજ્યે બીજા રાજ્યને વિના કારણ જીતી વળી તેમને મહાદેવને બલિ આપવાનો વિચાર કરવો એ મહત્પાતક છે. એ પાતક નિવારવાનું અમારામાં સામર્થ્ય છે છતાં પણ જો અમે તેનું નિવારણ કરીએ નહીં તો તે પાતક ઉત્તરું અમને લાગે. અમે જ્ઞાતિના રક્ષણ માટે, જ્ઞાતિની વિનંતિ ઉપરથી, જ્ઞાતિનો ક્ષય કરવા ઇચ્છનારા તને મારવા માટે અહીં આવ્યા છીએ. હું હાંકેશ શૈર છું. આ બન્ને પંડવ-ભીમ-અર્જુન છે. અમે તને યુદ્ધ માટે આહ્વાન કરીએ છીએ. અમારા પૈત્રી ક્ષત્રે તે એકની સાથે તું ક્ષત્રે તે પ્રકારે યુદ્ધ કર. નહિં તો જે ક્ષત્રિય રાજ્યો તે કેદમાં નાંખેલા છે તેમને છોડી દે. ” આ સાંભળી જરાસંધે ગર્વથી તથા ક્રોધથી “ એમ કે ? હીક. તું તો મારી સામેથી નાઠેલો છું; આ અર્જુન અશક્ત છે; આ ભીમ સાથે હું બાહુયુદ્ધ કરીશ; મારી સાથે લઢવાને એ જ યોગ્ય છે, ” આમ કહી ભીમ સાથે બાહુયુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી. તેણે શરીરે રોચન ચોળ્યું; પેટમાં થકવા ન દેનારાં આપઘો લાંધાં. ગળામાં માળા ધારણ કરી. પુરોહિતે આપેલો આશીર્વાદ ગ્રહણ કર્યો; અને તે કિનારો ઓળંગી જનારા સમુદ્ર પ્રમાણે ગર્જના કરતો અખાડમાં ઉતર્યો. અહીંયાં ભીમ પણ શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કરી તેની સામે આવ્યો. પછી તે બન્ને ગલ્લિશ્રેષ્ઠોએ બાહુ ઠોકી એકમેકના હાથોને સ્પર્શ કર્યો અને પરસ્પરને વંદન કર્યું; અને ફરી પોતાના વજ્ર-

આ સાંમળતાં જ ભામે જરાસંધને ઉંચકી નીચે નાંખ્યો, અને
તેના એક પગ પર પોતાનો પગ મૂકી આજે પગ અન્ને હાથોથી
જોરથી ઉંચકી તેને ઉભો ચીરી નાંખ્યો. [પૃ. ૧૧૫.

પ્રાય દડોનો ભય કર આસ્ફોટ કરી તે શ્રેષ્ઠ મલ્લ પરસ્પર ભાંડ્યા. એક-
મેકને પકડના, ચિત્રદસ્તક ઇયાદિ પેચ કરના અને વચમાં વચમાં એક-
મેકને પોતાની હોખાંડી મુક્કાઓથી અને થપાટોથી પ્રહાર કરતા તેઓ
તેજથી, ક્રોધથી અને સર્વ સામર્થ્યથી લહવા લાગ્યા. તેમનું તે ભયંકર
યુદ્ધ જોવા માટે હજારો નગરવાસી ખાલિયુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય એકઠા થયા.
કાર્તિકેશ્વર મહિનાના પહેલા દિવસે તેમનું યુદ્ધ શરૂ થયું, તે રાત્રિ દિવસ
આધાર શિરાય ચેદ દિવસ આલ્યું. છેવટે જરાસંધ થાક્યો જરાસંધની
ઉંમર આ વખતે સુમારે એંશી વર્ષની હતી અને બીમતી પચાસના સુમારે
હતી; આ જોતાં જરાસંધ થાકે એમાં અશ્વર્ય નથી. પૂર્વ કાળે ભરત-
ખંડમાં આયુષ્ય દીર્ઘ હોઇ શક્તિ પણ પ્રચંડ હતી, એની સાદી સીકંદર
સાથે આવેલા અરાયન વગેરે અંધકારો આપે છે. તેમણે એકસો વીસ વર્ષનાં
ઘણાં અશક્ત માણસો તે વખતે હિંદુસ્થાનમાં જોયાં હતાં. તે યજ્ઞી તેની
પણ અઢી ત્રણ હજાર વખ પહેલાં જરાસંધ સરખા એંશીમા વર્ષે પણ
મલ્લ યુદ્ધ ખેલનારા આર્ય હિંદુસ્થાનમાં હોય એમાં નવજ નથી. અસ્તુ.
જરાસંધ થાક્યો અને પડ્યો; એ જોતાં જ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું-“ બામ ! થાકેલો
શત્રુ વારંવાર મળતો નથી. જુએ છે શું ? જરાસંધ જરાયે સાંધેલો છે
માટે તેના ફડકાળીયાં કરી નાંખ્યા સિવાય તે મરવાનો નથી.” આ સાંભ-
ળતાં જ બીમે જરાસંધને ઉચકી દારે નાંખ્યા, અને તેના એક પગ ઉપર
પોતાનો પગ મૂકી બી ને પગ જન્ને દાણેથી જોરથી ઉચકા તેને ઉભો
ચીરી નાંખ્યો. તે વખતની તે જન્નેની ભયંકર ગર્જનાથી ગર્ભાણી સ્ત્રીઓના
ગર્ભ પણ ગળી પડ્યા. અસ્તુ. આ પ્રમાણે જરાસંધને ઠાર મારી તેનું પ્રેત
ત્યાં જ નાંખી તે ત્રણે પીર ઉઠ્યા. તેમની ક્રોધયુક્ત મુઠા તરફ કોઇની પણ
જોવાની હામ ચાલી નહિ. શ્રીકૃષ્ણે તત્કાળ જોને જમ જરાસંધને રથ
જોડી આણ્યો અને કેદમાં નાંખેલા સર્વ ક્ષત્રિય રાખ્યોને તેમણે
કેદમાંથી છૂટા કર્યાં. પછી સર્વ રાજ્ય જરાસંધના પુત્રને સ્વાધીન કરી
અને બીમાજીનને રથમાં બેસાડી તે ધર્મ, યજ્ઞ અને જય એ ત્રણેના પૂર્ણ
અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણ રાજધાનીમાંથી બહાર પડ્યા અને જગદીથી ઇન્દ્રપ્રસ્થ
આવી પહોંચ્યા. તે ત્રણેને સુખરૂપ અને કૃતકાર્ય આવેલા જોતાં જ ધર્મ-
રાજ્યને જે આતંદ થયો તેનું શું વર્ણન કરવું ? “કૃષ્ણ, તમારી જ સલાહથી

અને તમારા જ સામર્થ્યથી આ જગતનો કાંટો તમે કાઢી નાંખ્યો ” આવી રીતે તેણે શ્રીકૃષ્ણની સવાન્તર સ્તુતિ કરી, અને તેમનું અંતઃકરણ પૂર્વક પૂજન કર્યું. “ હવે તમે દિગ્વિજય કરવા માટે બીકવિના નિકળો, ” આમ પાંડવોને કહી ગર્ભવતી સુમદ્રાને સાથે લઈ શ્રીકૃષ્ણ પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે દારિકા પાછા આવ્યા (ભારત, સં ૨૦-૨૪).

શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોન લઈ એચિંતા રાજગૃહ ગયા અને બીમ પાસે દંડ યુદ્ધમાં જરાસંધને મરાગ્યો આ સમાચાર ભરતખંડમાંની પ્રત્યેક રાજધાનીમાં પહોંચ્યા; તે વખતે જૂદાજૂદા રાજાઓની ચિત્તવૃત્તિ જૂદી જૂદી રીતે શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં ક્ષુબ્ધ થઈ. કેટલાકને તેમના અચિંત્ય પરાક્રમનું અને બુદ્ધિમતાનું આશ્ચર્ય લાગ્યું અને ખરેખર આ વિષ્ણુનો જ અવતાર છે એમ લાગ્યું; તે બીજા કેટલાકને આનું બંડ વધતું ચાલ્યું એ સંબંધમાં ખેદ ઉત્પન્ન થયો. તેમાં પૈંડૂક વાસુદેવને તો આ વાતથી ઘણો જ ક્રોધ આવ્યો. તેનું પણ નામ વાસુદેવ (વસુદેવ-પુત્ર) હતું અને તે શ્રીકૃષ્ણ ઉપરના મત્સરથી ઘણા દિવસથી ગ્રસ્ત હતો. તે પોતાને અત્યંત પરાક્રમી અને ચતુર સમજતો હતો. એટલું જ નહિ, પણ તે પોતાને સત્પુરુષ માની શ્રીકૃષ્ણની વધતી કીર્તિનો દેવ કરતો હતો. એકાદ ક્રોધ મોટો સાધુ પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેની કીર્તિ ફેલાતી જાય છે એટલે બહુધા તેના પ્રતિસ્પર્ધી થવાનો મનુષ્ય સ્વભાવનો નિયમ જ છે. મહામંદનો પણ એક પ્રતિમહામંદ ઉત્પન્ન થયો હતો. બુદ્ધનો પ્રતિબુદ્ધ અને ખ્રિસ્તનો પ્રતિખ્રિસ્ત પણ નિકળ્યો હતો. અસ્તુ. હું દેવનો અવતાર છું એમ પૈંડૂક વાસુદેવ પણ કહેતો હતો અને તે પણ શ્રીકૃષ્ણની પેઠે વનમાલા ધારણ કરી પીત વસ્ત્રો પહેરતો. તેમની માફક ચક્ર, ગદા, શર્ંગ, શંખ, વગેરે આયુધો પણ તે ધારણ કરતો અને શ્રીકૃષ્ણ મુજબ તે પણ પોતાના રથ ઉપર ગરુડના ચિહ્નવાળી ધ્વજ લગાડતો. તેણે આ વખતે ખાસ શ્રીકૃષ્ણ પાસે દૂત મોકલ્યો અને બુદ્ધ માટે આહ્વાન કર્યું. “ કૃષ્ણ, અસાવધ એકત્રદુકત જરાસંધને તેં બીમ પાસે મરાગ્યો એમાં તેં કાંઈ મોટું પરાક્રમ કર્યું નથી. બલે. હું શ્રીવિષ્ણુનો અવતાર છું એમ તું બોલોને ખોટું કહે છે અને આવાં કૃત્યોથી પોતાની મોટાઈ વધારવા ધારે છે, પણ એ ઠીક વધી. મારાં ચિહ્નો ધારણ કરી તું બોલોને ભ્રમમાં નાંખે છે એ યોગ્ય છે શું? આ સર્વ

ચિન્હો છાડી દઇ દેવનો અવતાર તું નથી પણ હું છું આવું કબૂત્ર કર, નહીં તો મારી સાથે લઢવા આવ." આવો પૌંડ્રકનો ગાંડાઇમયો સંદેશો દૂને યાદવ સભામાં આવી શ્રીકૃષ્ણને કહ્યો, તે વખતે ત્યાં બેઠેલા યાદવો હસ્યા. " મારાં ચિન્હો તે જ વૃથા ધારણ કર્યાં છે તે તારી પાસે રણાગણ ઉપર હું દૂર કરાવું છું " આવો ઉત્તર મોકલી શ્રીકૃષ્ણે યાદવો સાથે પૌંડ્રક વાસુદેવ ઉપર તત્કાળ સ્વારી કરી. પૌંડ્રક પણ પોતાની ફેજ સાથે પુંડ્રદેશથી નિકળી કાશી પાસે આવ્યો અને ત્યાં તેનો મિત્ર કાશીનો રાજા પોતાની ફેજ સાથે તેને મળ્યો. યાદવોનું અને તેમનું કાશી પાસે ધનધોર મુદ્દ થયું છે તે પૌંડ્રક વાસુદેવનો શ્રીકૃષ્ણે પરાભવ કરી તેનું શિર સુદર્શન ચક્રથી ઉડાવી દીધું. આ પ્રમાણે મત્સરી પૌંડ્રક વાસુદેવને અને તેના મિત્ર કાશીરાજાને ઠાર મારી શ્રીકૃષ્ણ યાદવો સાથે દારિકા પાછા આવ્યા, તે વખતે દારિકાના લોકોએ શ્રીકૃષ્ણનો મોટો જયજયકાર કર્યો. શ્રીકૃષ્ણ ખરે-ખર શ્રીવિષ્ણુનો અવતાર છે આવી લોકોની પ્રજ્ઞા ખતી થઇ અને તેમના ઉપરની લોકોની ભક્તિ અતિશય વધી; તથા સિદ્ધ, ચારણ, ગંધર્વ મનુષ્ય વિગેરે શ્રીકૃષ્ણના યશ ગાવા લાગ્યા (ભાગવત. ૬૦ અ. ૬૬).

અહીંયાં યુત્તિરે પોતાના ચારે બાજુને ચારે દિશા જીતવા માટે રવાના કર્યાં. ઉત્તર દિશા ત ૩ અર્જુનની, પૂર્વ તરફ ભીમની, દક્ષિણ તરફ સહદેવની અને પશ્ચિમ તરફ નકુલની રવાના કરી. તે સર્વેએ પોતપોતાને સોંપાયેલી દિશા તરફના રાજાઓ જીતી તેમને ધર્મરાજના સાર્વ-ભૌમત્વને અનુકૂલ કર્યાં. અને તે રાજાઓએ પણ કારભાર લઇ રાજસૂય યજ્ઞમાં આવવાનું માન્ય કર્યું. કેટલાકોએ આ પાંડવોનું વચ્ચે આવનુંદયી સ્વીકૃત કર્યું, તે કેટલાકને સમરમાં જીતી કબૂત્ર કરાવવું પડ્યું. સહદેવ દક્ષિણ દિશા જીતે જીતે દારિકા આવ્યો, તે વખતે શ્રીકૃષ્ણ-અન્તરામે તેનું સ્વાગત કર્યું અને પાંડવોનું સામ્રાજ્ય શિરસાવંધ કર્યું તથા તેને ધર્મરાજના યજ્ઞ માટે રત્નાદિ સંપત્તિ અર્પણ કરી. આ પ્રમાણે ચારે બાજુઓએ ચારે દિશા જીતી સ્વાધીન કરી અને ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં દ્રવ્યનો રાશિ આપ્યો; એટલે ધર્મરાજાએ રાજસૂય યજ્ઞનો નિશ્ચય ઠરાવી શ્રીકૃષ્ણને બોલાવવા મોકલ્યું. બીજાં સર્વ કર્મ દૂર કરી શ્રીકૃષ્ણ ધન-રાશિ લઈ ઇન્દ્રપ્રસ્થ પહોંચ્યા; તે વખતે જેમ સૂર્યરક્તિ દેશમાં સૂર્ય

જવાથી આનંદ થાય છે, તે પ્રમાણે ઇન્દ્રપ્રસ્થ નગરમાં અત્યાનંદ થયો. શ્રીકૃષ્ણે ધર્મરાજને કહ્યું;—“ ધર્મ, હવે તું રાજસૂય યજ્ઞ પુરીથી કર. હું, તું કહીશ તે કામ કરવા તૈયાર છું, માટે મને યજ્ઞમાંનું કામ કહે. ” આ સાંભળી ધર્મરાજએ તેમની સ્તુતિ કરી અને કામો કરવા માટે માણસો ધણાં છે, તમે અમારા ઉપર પ્રસન્ન રહો એટલે અમારાં સર્વ કાર્યો સંપન્ન થશે, આમ તેમને કહ્યું. પછી ધર્મરાજએ અને દ્રાપદીએ યજ્ઞની દીક્ષા લીધી. દ્વૈપાયન વ્યાસના નિમન્ત્રણથી મોટા મોટા વેદશાસ્ત્રસંપન્ન બ્રાહ્મણો યજ્ઞ માટે આવ્યા હતા. વ્યાસ મહર્ષિ પોતે બ્રહ્મા થયા, યાગ્યવલ્ક્ય અધ્વર્યુ થયા, ધનંજય સામગાન કરનારા થયા, પૈત્ર ધૌમ્ય સાથે હોતા થયા. યોગ્ય મુર્ત ઉપર પુણ્યાહવાચન કરી તેમણે યજ્ઞભૂમિ આંકી અને જૂદાં જૂદાં યજ્ઞાયતનો (પીઠો) તૈયાર કરાવ્યાં. દીક્ષા લીધેલા ધર્મરાજ યજ્ઞમંડપમાં આવી રહ્યા. સર્વ રાજાઓ કારભાર લઈ આયા, તેમનો સત્કાર કરી ઉત્યાં અને શુભકૈલાસ-શિખર સરખાં, સર્વ સામગ્રીથી ભરેલાં, જૂદાં જૂદાં, નવીન તૈયાર કરાવેલાં મંદિરોમાં તેમને ઉતાર્યાં. નકુલે પોતે હસ્તિનાપુર જઈ બીજાં તેમને અને ધૃતરાષ્ટ્રને પુત્રોસહિત ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આણ્યા, અને તેમને પણ જૂદાં જૂદાં દિવ્ય મંદિરોમાં ઉતાર્યાં. પછી તેમને યજ્ઞકૃત્યમાંના યોગ્ય અધિકાર બહેંચી આપ્યા. સર્વની મીજબાનીની દેખરેખ અને તૈયારી કરવાના કામ ઉપર દુઃશાસનની નિમણૂક કરી. બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરવાના કામ ઉપર અશ્વત્થામાની યોજના કરી. બીજા-દ્રોણે યજ્ઞમાં બેસી કૃતઃ અકૃત જોવું. કૃપાચાર્યે સોનાની અને રત્નોની પરીક્ષા કરવી અને દક્ષિણા બહેંચવી. વિદુરે જમાખર્ચ રાખવો. દુર્યોધને રાજા દોષ તરફનો કરભાર અને નજરાણાં લેવાં. આ પ્રમાણે પોતાના બંધુવર્ગોને ધર્મરાજએ કામો સોંપ્યાં, એટલે શ્રીકૃષ્ણે પોતે પોતાની મેળે બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરતી વખતે ચરણપ્રક્ષાત્તન કરવાનું કામ પોતાની પાસે લીધું. આ પ્રમાણે આ મહાન મહાન વિભૂતિ તે યજ્ઞાયતનમાં કામ કરવા લાગી, તે વખતે લક્ષ્મીનું મહીએર બનેલું તે યજ્ઞસદન ધણું જ શોભવા લાગ્યું. હજારો ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, તે યજ્ઞ જોવા માટે એકઠા થયા. યજ્ઞમાંનો સુસ્વર વેદગોષ્ઠ, બ્રાહ્મણ, ભોજનમાંના ‘ લાવો ’ ‘ મૂકો ’ ઇલાદિ એક સરખા નિકળતા ઘાંટા, હજારો દક્ષિણારોજ બહેંચાતી તે વખતનો બ્રાહ્મણોનો આશીર્વાદ, ક્ષત્રિય

વૈશ્ય વગેરે લોકોને માટે નિત્ય થનારી મીઠાસામાંના નૃત્યનો અને જાનનો સુસ્વર ધ્વનિ ઇત્યાદિ જૂદા જૂદા શબ્દોથી તે દિસ્તીલું યજ્ઞાયતન એક મહિના સૂધી રાત્રિ દિવસ દમદમતું હતું. તે યજ્ઞસમારંભમાં દેવો હવિષી, આન્નણો દક્ષિણાથી, રાજા લોકો અનુપમ સત્કારથી અને ઇતર જન સુમૃષ્ટ પકવાન્નોથી આકંઠે તૃપ્ત થયા (આરત, સં ૨૫-૩૫).

આ પ્રમાણે સર્વ રીતે આનંદમય થયેલા તે યજ્ઞનું છેવટ પણ આનંદમય થવું જોઈતું હતું. પણ રાજસૂય યજ્ઞ નિવર્તન રીતે સિદ્ધિને પામતો નથી એ દુરાવક વાત છે. નારદે કલકનાં બીજ વાવવા માટે જ આ યજ્ઞ કરવાનો ઉપદેશ ધર્મરાજને કર્યો હતો. યજ્ઞ યથાવિધિ પૂરો થયા પછી અવલૂથ સ્નાનના સમય પહેલાં, અધ્ધારણ એટલે આવેલી મોટી મોટી વ્યક્તિઓનું પૂજન કરવાનો આરંભ શરૂ થયો. એકઠી થયેલી મંડળી-માંથી અગ્રપૂજા કોની કરવી આવો પ્રશ્ન ધર્મરાજએ કૃતાકૃત અને સૂક્તા-સૂક્ત જોવા માટે નીમેજ્ઞા બીજમને કર્યો. એટલે બીજમે એકઠા થયેલા સર્વ શ્લોકોમાં ગોવિંદ શ્રેષ્ઠ છે અને તેમને જ અગ્રપૂજનું માન શોમે છે આવો ઉત્તર આપ્યો. સાહજિક જ ધર્મરાજને અને સર્વ પાંડવોને તે વચન અત્યંત માન્ય થયું. સહદેવે તરત જ શ્રીકૃષ્ણને પ્રથમ અર્ધ આપી તેમની પૂજા કરી અને તે તેમણે પ્રેમથી અને સંતોષથી પ્રદણ કરી. પણ આ શ્રીકૃષ્ણનું અગ્ર સન્માન શિશુપાલથી સહન થઈ શક્યું નહિ. ક્રોધથી લાલચોળ થઈ તે રાજસભામાં ઉભો થયો અને બોલ્યો;—“ પાંડવો! તમે મને મૂર્ખ જણાવો છો! તમે સૂક્ષ્મ ધર્મ ગિરિકૂલ સમજતા નથી. અહીંયાં આટલું રાજાઓ અને મોટા મોટા આન્નણો ખેડેલા છે છતાં તમે શ્રીકૃષ્ણને પ્રથમ માન આપ્યું એનું કારણ શું? આ બુદ્ધા બીજમ પણ અક્ષતશૂન્ય જણાય છે. એ કેવળ પાંડવોને પ્રિય હોય તેવું જ બોલે છે. અરે મૂર્ખો, વૃદ્ધ તરીકે તમે કૃષ્ણની પૂજા કરી હોય તો અહીંયાં તેના આપ વસુદેવ હાજર છે, તેમની પૂજા કરવી જોઈતી હતી. આચાર્ય તરીકે તમે તેની પૂજા કરી હોય તો અહીંયાં દ્રોણાચાર્ય હાજર છે. છતાં તમે તેમનું કેમ અપમાન કરો છો? વેદવિત્ તરીકે કૃષ્ણની પૂજા કરી હોય તો પ્રલક્ષ વ્યાસ મહર્ષિ સર્વ વેદ જાણનારા અહીંયાં છે. રાજા તરીકે પૂજા કરી હોય તો રાજશ્રેષ્ઠ દુર્યોધન, દુરાધર્ષ બીજમક, કૃતલક્ષણ પાંડવ, તેમ જ ઋડમી, શલ્ય, શલ્ય ઇત્યાદિ

મહાન મહાન્ રાજ્ય અહીંયાં હાજર છે, છતાં તેમને પાછળ મેલી શું વિચારી તમે કૃષ્ણની પ્રથમ પૂજા કરી? એ આચાર્ય નથી, ઋત્વિક્ નથી, રાજ્ય નથી, એની પૂજા કેવળ તમને એ પ્રિય છે, માટે જ તમે કરી. પણ એની પૂજા તમારે પ્રથમ કરવી હતી, તો અમને અહીંયાં બોલાયા શા માટે? અમે બ્હીકથી, લોભથી કિંવા તમારા સમજાવવાથી તમને કરભાર આપ્યો નથી; પણ કેવળ આ ધર્મ રાજ્ય ધર્મશીલ છે, એમને સાર્વભૌમ જ્ઞાનવા યોગ્ય છે, આમ ધારી આપ્યો છે. તે તમે અવું મૂર્ખપણું કરો છો? પણ એ મૂર્ખ પાંડવો! રહો. કૃષ્ણ, તને પણ અગ્રપૂજા લેતાં શરમ કેમ ન આવી? અરે અહીંયાં આટઆટલા સન્માન્ય લોક બેઠા છે છતાં તું જ તેમાં શ્રેષ્ઠ? કલીબને સ્ત્રી, કિંવા આંધળાને અરીસો, તે પ્રમાણે અરાજ્ય એવા તને આ રાજ્યની પૂજા વ્યર્થ છે! આ યુધિષ્ઠર જોયો, આ બીષ્મ જોયો, આ કૃષ્ણ પણ જોયો; સઘળા એક જ માળાના મણકા છે!” આવું શિશુ-પાલક, લયંકર ભાષણ સાંભળી સર્વ રાજસભા સુન્ન થઈ. પરંતુ બીષ્મે ચાતકાંચત પણ મનનું સમનોલપણું ન ખોતાં ઉત્તર આપ્યો કે, “જે ક્ષત્રિય બીજાને જીતી તેને છોડી દે છે તે તેનો ગુરુ છે. આ સભામાં એક પણ રાજ્ય મને એવો જણાતો નથી, કે જેને શ્રીકૃષ્ણે જીત્યો ન હોય કિંવા જીતે નહીં. આ અચ્યુત અમને જ પૂજ્યતમ છે એટલું જ નહિ પણ ત્રણે લોકને પૂજ્યતમ છે. જ્ઞાનવૃદ્ધત્વથી બ્રહ્મણ સર્વમાં પૂજ્ય થાય છે; બલવૃદ્ધત્વથી ક્ષત્રિય સર્વમાં પૂજ્ય થાય છે. અને વૈશ્ય ધનવૃદ્ધત્વથી પૂજ્ય થાય છે. ક્ષત્ર શૂદ્રમાં વયોવૃદ્ધત્વથી મનુષ્ય પૂજ્ય હોય છે. અહીં શ્રીકૃષ્ણ સર્વમાં વયોવૃદ્ધ નથી, પણ એ જ્ઞાનવૃદ્ધ, બલવૃદ્ધ અને ધનવૃદ્ધ છે. સારાંશ; સર્વ દિગ્ગમાં તે શ્રેષ્ઠતમ છે. વેદવેદાંગવિદ્ અને સત્ત્વબલસંપન્ન આ શ્રીકૃષ્ણ સર્વના આચાર્ય, પિતા અને ગુરુ છે. માટે હે રાજાઓ! અમે જે અગ્રપૂજા કરી, તે બદલ તમે સર્વ અમને ક્ષમા કરશો. આ શિશુપાલ બાત્રક છે, શ્રીકૃષ્ણની કેવળ મૂર્ખપણાથી જ્યાં ત્યાં નિંદા કરે છે, એનું કહેવું તમે મન ઉપર લેશો નહીં.” આવું બીષ્મનું ભાષણ સાંભળી શિશુપાલ છત્રંગ મારી ઉઠ્યો અને બોલ્યો;— “ડોકરા, કુલકલંક બીષ્મ! અમથા ધાતનો રાક્ષસ બનાવી લોકોને બીવડાવતાં તને શરમ કેમ નથી આવતાં? હાડકાને હાડકાં બાધવાં કિંવા આંત્રણાની પાછળ

આંધળો દોરવવો, તે પ્રમાણે ભીષ્મ, તું આંધળાનો આંધળો આગે-
વાન છે. કૃષ્ણની ખોટી સ્તુતિ કરતાં તારી જીભ કેમ ન કપાઈ ગઈ? તેં
કદી ધર્મ સાંભળ્યો હોય તેમ નથી જણાતું, માટે તે મારી પાસેથી
સાંભળ. ગાય, સ્ત્રી, બ્રાહ્મણ, પોતાનો અનદાતા; એમના ઉપર શસ્ત્ર
ઉપાડવાં નહીં આવે. ધર્મ છે. આ શ્રીકૃષ્ણે આ સર્વ ઉપર શસ્ત્ર ચલાવેલ
છે અને તેમને ઠાર મારેલ છે. આવો આ ધર્મ કરનારો છે છતાં તમે તેને
જગતનો પ્રભુ, શ્રીવિષ્ણુનો અવતાર માનો છો, ત્યારે તમે આંધળા નહીં
શું? કિંવા પોતાની જ જ્ઞાતિનો ક્ષય કરનારા હંસ પ્રમાણે ભીષ્મ, તારું
કૃત્ય નથી શું? ગમે તે હો. સર્વ જ્ઞાતીમે મળી તને આ વખતે બાળી
નાંખવો જોઈએ, કિંવા પથ્થરથી ટીચી ટીચી મારી નાંખવો જોઈએ.”
આ શબ્દ સાંભળી માત્ર ભીષ્મનું ક્રોધ આગ્યો, અને તેણે ઉત્તર આપ્યો
“હું ઇન્દ્રામરણી છું. આ રાજા લોકોના હાથથી મારો કેશ પણ વાંકો
થવાનો નથી. હું સર્વને તુલ્યસમાન ગણું છું.” ભીષ્મની આ ગર્વોક્તિ
સાંભળી રાજા લોકોમાં ખગલ મચી ઊઠી. કોઈને આનંદ થયો કોઈ તો ક્રોધથી
ધિક્ ધિક્ આમ આરડવા લાગ્યું. એટલે ભીષ્મે ફરી કહ્યું:—“ઉત્તર
પ્રત્યુત્તરનો કદી અંત આવતો નથી. આ માધવને અમે સર્વથી
પ્રથમ પૂજેલા છે. જેમને તે માન્ય ન હોય તેમણે માધવ સાથે યુદ્ધ કરવા
ઉભા રહેવું.” શિશુપાલ તત્કાળ ઉઠી ઉભો થયો અને બોલ્યો:—“કૃષ્ણ,
તારી સાથે દ્વંદ્વ યુદ્ધ ખેલી હું આજ પાંડવો સહ તારો ક્ષય કરું છું. તેં
નહાનપણુમાં અનેક અદ્ભુત પરાક્રમ કર્યાં છે એમ લોક કહે છે અને તારા
ભક્ત તારું ભુજ જમાવે છે. તો તે હું આજ ફેલ કરી દેખાડું છું તે
તારા મામાને કપટથી ઠાર માર્યો, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત હું તને આજ આપું
છું.” આમ કહી ક્રોધથી જ્યાં શિશુપાલ કૃષ્ણ ઉપર શસ્ત્ર ઉગામે છે, ત્યાં જ
કૃષ્ણે ચક્ર ફેંકી શિશુપાલનું માથું કાપી નાંખ્યું. શ્રીકૃષ્ણનું તે અદ્ભુત કૃત્ય
જોઈ સર્વ સભા રિતમિત થઈ. કોઈએ પણ ત્યાં અધિક શબ્દ ઉચ્ચાર્યો
નહીં. પરંતુ કેટલાકોએ ક્રોધથી હાથે હાથ મસળ્યા અને કેટલાકે દાંતોથી
હોઠ કચર્યાં. અલબત્ત, ઇતર લોકોએ અંતઃકરણમાં શ્રીકૃષ્ણની પ્રશંસા
કરી, અને મહર્ષિ બ્રાહ્મણોએ ઉધડી રીતે આનંદ માની દુષ્ટ શિશુપાલનો
વધ કર્યા બદલ શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી (ભારત. સ. ૩૬-૪૫).

રાજસૂયમાં આવેલું વિદ્ય આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે ધૈર્યથી, પરાક્રમથી અને પોતાની હમેશની ચપલતાથી નિવાર્યું; એટલે યજ્ઞનો છેવટનો કાર્ય ભાગ ધણા ચાટથી સિદ્ધિને પામ્યો. યુધિષ્ઠિરે સર્વ રાજ સાથે અને બ્રાહ્મણો સાથે અવભથ રનાન કર્યા પછી તેને સર્વ રાજ્યે સામ્રાજ્યપદનો અભિષેક કર્યો. અનેક મૌલ્યવાન નજરાણાં અપાંણ કર્યાં. પછી સર્વ રાજ્યો યુધિષ્ઠિરની રજા લઇ સ્વદેશ જવા લાગ્યા, તે વખતે યુધિષ્ઠિરે તેમને યજ્ઞ-યોગ્ય પાછો સત્કાર કરી તેમને સન્માનથી રવાના કર્યા. પાંડવોએ ગોવિંદને પણ પ્રેમપુરઃસર નિરોપ આપ્યો અને તેમને અનેક બહુમોક્ષ રત્નો નજર કર્યાં. સર્વ રીતે પાંડવોનો ભાર શ્રીકૃષ્ણે ઉચ્ચકો હોય, એથી પાંડવોને કૃતજ્ઞતા લાગે એમાં નવાઈ શી? અમૃત. રાજસૂય યજ્ઞ આ પ્રમાણે સિદ્ધિને પામ્યો. પરંતુ તેણે લાવી કલકનાં મીઠા સારી રીતે રાખ્યાં. અનેક રાજ્ય દોઢ અંતર્યામી શ્રીકૃષ્ણ ઉપર અને પાંડવો ઉપર જગજગતતા પાછા ગયા. બે રાજના અંતઃકરણમાં જે દ્વંદ્વાગ્નિ અને મત્સરાગ્નિ સળગ્યો તે તો અનિવાર હતો. શ્રીકૃષ્ણના કટ્ટા શત્રુ પૈકી શાલ્વ અત્રાપિ શિશ્વક રહ્યા હોતો. કંસ, કાલયવન, જરાસંધ, પંડુક-વાસુદેવ, અને શિશુપાલ એમને પોતે કિવા બીજા પાસે ઠાર મરાવી શ્રીકૃષ્ણે પોતાનો દિવ્ય પ્રભાવ જગતમાં વ્યક્ત કર્યો હતો. કૃત શાલ્વ અને રુકમી એ તેમના શત્રુ બાકી હતા. પણ તે પૈકી ઋકમી શ્રીકૃષ્ણનો સાળો હોવાથી અન્ને તરફ શાંતિ હતી. ઋકમી પોતે આગળ થઈ શ્રીકૃષ્ણ સામે અંગળી કરી શકતો નહોતો, અને શ્રીકૃષ્ણ પણ ઋકમણીના પ્રેમને લીધે તેના ઉપર તત્તવાર ચક્રાવવા તૈયાર નહોતા. પણ શાલ્વનો ક્રોધ અને દ્વેષ કમી થવાને કાંઈ પણ કારણ નહોતું. તેની સામે થયેલા શિશુપાલના વધથી તેનો ક્રોધ ભડભડ્યો. અર્જુન પ્રભુતિ પાંડવો, બીજા પ્રભુતિ કૌરવ અને શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુતિ યાદવો આ ત્રણેના એકઠા તેજ પાસે તે વખતે તેનાથી કાંઈ કરી શકાયું નહીં એ ઉઘાડું છે. પણ સ્વદેશ પાછા આવ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણનું વેર કેવી રીતે લેવું એનો તેને નિદિધ્યાસ લાગ્યો. છેવટે શંકરની કૃપા દિવાય આ દુષ્કર કર્મ સાધ્ય થનાર નથી અ.મ માની તેણે શંકરની આરાધના શરૂ કરી. અહીંયાં દુર્યોધનની પણ પાંડવોના સંબંધમાં આવી જ સ્થિતિ થઈ. તેને અને પાંડવોને ન્હાનપણમાંથી વેર હતું. પિત્રાઈ ભાઈઓનાં વેર એટલે કેવળ હડકાયાં

કુત્રાનું ઝેર; જે કદી પણ નષ્ટ થાય નહીં પણ દિવસે દિવસે વધતું જ જનારું હોય છે. આતૃચ (કાકા કાકાના છોકરા) આ શબ્દ વેદમાં શત્રુનો જ વાચક થયેલો છે. અસ્તુ. પિત્રાષ ભાષ પાંડવોનો નાશ કરવા માટે દુર્યોધને ન્હાનપણમાંથી અનેક પ્રયત્નો કર્યા, છતાં પણ તેમનો વૈભવ વૃદ્ધિગત થતો ગયો; અને તે એટલો કે છેવટે ને હિંદુસ્થાનના સમ્રાટ થયા. રાજસૂય યજ્ઞમાં રાજા લોકો તરફથી આવનારો કરભાર લેવાના કામમાં દુર્યોધનની યોજના થઈ હતી એટલે તે વખતનો અપાર કરભાર જોઈ તેને આનંદ થવાના બદલામાં ડગલે ડગલે દુઃખ માત્ર થયું. છેવટે જે વખતે યુધિષ્ઠિરને સમ્રાટ તરીકે સર્વ રાજાઓએ નમ્રતાથી વંદન કર્યું, અને કોઈએ છત્ર, કોઈએ આમર, કોઈએ તાંબડાકરક આ પ્રમાણે ધારણ કરી સમ્રાટનું દારૂચ સ્વીકાર્યું તે વખતે યુધિષ્ઠિરનું અને દ્રૌપદીનું અપરિમત અંધર્ય જોઈ તેના પેટમાં મત્સરની આગ સળગી! જર્મનીના રાજાઓમાં સમ્રાટ નિવડવાનો અને તેનાં દારૂચિન્દો જૂદા જૂદા રાજાઓએ ધારણ કરવાનો જેવો આશ હતો, તે જ પ્રકારનો ચલ આ વખતે હિંદુસ્થાનમાં હતો એમ જણાય છે. જર્મન ક્ષત્રિયો અને ભારતવર્ષીય ક્ષત્રિયોનું ધણું અંશમાં સાદર્ય છે. તે બંને પરાક્રમી હોઈ ધર્મનિષ્ઠ હતા અને બંનેને મલ્લ અને છૂનનું વ્યસન હતું. અસ્તુ. ધર્મરાજનો સામ્રાજ્યવૈભવ જોઈ દુર્યોધનને વૈરમ્મ લાગ્યું; તેમાં તેમની મયસલા જોઈને તો તે અધિક જ બળી કેઈયો. આવા પ્રકારની દિવ્ય સલા હિંદુસ્થાનમાં બીજે કોઈ પણ ઠેકાણે નહોતી. એ શિવાય તે સલામાં જતી વખતે પાણી હોય ત્યાં જમીન ભાસવાથી દુર્યોધનનાં વસ્ત્ર બીંજ્યાં અને જમીન હતી ત્યાં પાણી ભાસવાથી તેણે પોતાનાં વસ્ત્ર હિંચાં લીધાં, તે વખતે બીમને હસતું આ યુ. આ અપમાનથી તે માની રાજા ધણો જ ચીડાયો. હસ્તિનાપુરમાં પાછા આગ્યા પછી તે, મત્સરનો અને દ્રેષનો એટલો ભોગ થઈ પડ્યો કે તે દિવસે દિવસે કૃશ થતો ગયો. પુત્રપ્રિય અથવા પુત્રારાટે તેના અંગ ઉપર એક દિવસે પ્રેમથી સહજ હાથ ફેરવ્યો, ત્યારે તેને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. “સર્વ સુખ અનુકૂલ છે છતાં તારી આવી સ્થિતિ કેમ?” આવું તેણે દુર્યોધનને પૂછ્યું તે વખતે દુર્યોધને જવાબ આપ્યો;—“પાંડવોની સંપત્તિ અને તેમનું અંધર્ય મને દુઃસહ થયું છે. તેમનો રાજસૂય યજ્ઞ જોઈ આવ્યા, ત્યારથી તો ઉઠતાં

એસતાં તેમનું એશ્વર્ય મારી આંખેને સામે હિલું રહે છે. મારી સ્થિતિ તેમની અપેક્ષાએ કેવળ કંગાલીયત ભરી! તમે ભાષનાં છોકરાંને ધરમાં આણી પોખ્યાં તેનું આ પરિણામ છે એમ હું માનું છું!” આ સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્રને ધ્રુવું ખરાબ લાગ્યું. દુર્યોધન, શકુનિ અને કણ્વે એમણે પાંડવોની સંપત્તિ હરણ કરી શ્રેવાની તેને એક દુષ્ટ યુક્તિ સુઝાડી તે તે જોખી છુટ્ટાએ તત્કાળ પસંદ કરી. યુદ્ધને મા. કામએ આજ્ઞાન કયું તો તેનો અસ્વીકાર કરવો એ તે વખતના ક્ષત્રિયો અયશસ્કર માનતા, તેમ જ છૂનના આજ્ઞાનો અસ્વીકાર એ પણ ક્ષત્રિયોને હીનતા પમાડનાર છે એમ તેઓ માનતા. જોળા ધર્મરાજને છૂને માટે જોશ વી કપટથી પાસા નાંખી તેમની સંપત્તિ હરણ કરવી આવો તે ચડાળ-ચોકડીએ વિચર કર્યો. તરત જ પાંડવોની સભા સરખી એક દિવસ સભા બાંધવાને ધૃતરાષ્ટ્રે હુકમ કર્યો. એક વર્ષમાં સભા તૈયાર કરાવી પાંડવોને હસ્તિનાપુરમાં સભા જોવા માટે પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે આવવાનું આમંત્રણ કયું. બાવી પરિણામ ખગલ છે આમ જાણતાં છતાં પણ ક્ષત્રિયના યશને બટો લાગે નહીં એટલા માટે “આહૂતાંડહં ન નિવર્તે કદાચિત્” આમ કહેતા, અને ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રેમ ઉપર વિશ્વાસ રાખતા ધર્મ પોતાના બધુઓ, પાંચેની એક ભાયાં સતી દ્રૌપદી અને ચરની છતર સુભદ્રાદિ પત્નીઓ અને રાજમાતા કુંતી, એમની સાથે પોતાના પિત્રાઇ ભાઇઓને મળવા માટે હસ્તિનાપુર ગયા (ભારત, સં. અ. ૬૦).

ભાઇઓએ ભાઇઓનું અને ભોજાઇઓએ ભોજાઇઓનું આદરથી અને પ્રેમથી સ્વાગત કયું. એ ચાર દિવસ આનંદમાં ગયા પછી કૌરવસભામાં એક દિવસે શકુનિએ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું;—“ધર્મ, આજના આનંદના પ્રસંગે પાસાથી (છૂન) રમીએ આવ બાકી તને હરકત હોય તો ન રમીશ.” ધર્મે ઉત્તર આપ્યો કે;—“શકુનિ, પાસાથી (છૂન) રમવામાં મોટું પાપ છે, વળી એનાથી અનેક અનર્થ ઉત્પન્ન થાય છે.” શકુનિએ કહ્યું;—“ચતુરે ગાંડાને ભમાવવા, સશકને અશકતને હુંટવા, એ જો પાતક નથી, તો છૂનમાં કુશલ માણસે અકુશલને જીતવા એમાં પાતક કયું? તમે દિગ્વિજયમાં અશક્ત રાજાઓને જીત્યા એમાં ન્યાય હોય શું? બાકી મારો તને આગ્રહ નથી.” આવો શકુનિનો ટોણાદાર ઉત્તર સાંભળી ધર્મરાજે કહ્યું;—“હીક છે. શકુનિ

નાંખ પાસા, દૈવી હશે તે થશે. ” આ પ્રમાણે ઉત્તર પ્રત્યુત્તર થયા પછી
 છૂન શરૂ થયું. જેમ જેમ ધર્મરાજ દાવ ઉપર દાવ હારવા લાગ્યા, તેમ
 તેમ છૂનનું ભૂત નેમના માથા ઉપર ચઢવા લાગ્યું. હળર રૂપિયા હાયાં,
 લાખ હાયાં, કરોડ હાયાં, રથ-સંપત્તિ હારી, અશ્વ-ગજ-સંપત્તિ હારી,
 છેવટે રાજ્ય હાયાં ! પછી ધર્મરાજ પોતાના પાંચ ભાઈઓને એક પછી એક
 મેલી હાયાં, છેવટે પોતે દાસ થવાનું પણ મેલી હાયાં. અધ ધૃતરાષ્ટ્ર ધણા
 ઉત્સાહથી વારંવાર “શુ જીત્યું ! શું જીત્યું !” એમ પૂછે, અને “અમુક
 જીત્યું, અમુક જીત્યું” આમ બોલ તંમને કહેતા. તે વખતે તેના અંતઃ-
 કરણમાં આનંદ ઉછળી રહેતો. પણ ઇતર રાજાઓના હૃદયમાં તે જ શબ્દ
 ભાલા પ્રમાણે ખુંચતો. છેવટે શકુનિએ કહ્યું;—ધર્મ, હજી એક પણ બાકી
 છે, અને એ પણ જીતીશ તો સર્વ પાછું આપીશું. તારી સ્ત્રીને પણ માં મૂક. ”
 તે વખતે આખી સભામાં ‘ધિક ધિક’ આવડા શબ્દ નિકળ્યા ! પણ વારંવાર
 પરાજયથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉદ્વેગથી—અંધ થયેલા ધર્મરાજ બોલ્યા;—
 “શકુનિ ! એક વળી પીળું પડુ તારા કહેવા પ્રમાણે આંતું મૂકું છું. કૃષ્ણ
 નથી અને જાડી પણ નથી. હીંગણી નથી અને ઉંચી પણ નથી, શરદ-
 ઋતુમાંના કમલ પ્રમાણે જેની આંખો ત્રિશાળ છે અને શરદઋતુમાંના
 કમલપુષ્પ પ્રમાણે જેના અંગમાં સુગંધ છે, જે મારા ઉંઘી ગયા પછી ઉંઘી
 જાય છે, અને મારી પહેલાં જન્મીત થાય છે, જે ન્હાના નોકરથી માંડીને તે
 કુલગુરુ ધૌમ્ય સુધીના સર્વને એકસરખા બુદ્ધિ છે. સાંંશ; આ સંસારમાં
 જેવા આં હોવી જોઈએ એમ મનુષ્યને લાગે છે, તેવી મારી પ્રિય બાબાં
 સતી દ્રૌપદીને હું પણ માં મૂકું છું; ચાલ નાંખ પાસા. ” તરત જ શકુ-
 નિએ પાસા નાંખ્યા અને “જીત્યા, જીત્યા” આવી ઝૂમ મારી. તે વખતે
 ચંડાળચોકડીએ આનંદથી તાળીઓ પીટી અને ઇતર સભાજનોએ કાનમાં
 આંગળાં ધામ્યાં. ઉન્મત્ત દુર્યોધને પ્રાતિકામી દૂતને કહ્યું;—“પ્રાતિકામી,
 જા, દ્રૌપદીને સર્વ હકીકત કહે અને તું દુર્યોધનની દાસી થયેલી છે, તેણે
 તને સભામાં બોલાવેલી છે આમ કહે. ” દૂત અંતઃકુરમાં જઈ પાછો
 આવ્યો, અને “જે ધર્મરાજ છૂનમાં પ્રથમ દાસ થયા તો તેમને મને પણ માં
 મૂકવાનો અધિકાર રહ્યો છે શું ? ” આવો દ્રૌપદીનો પ્રશ્ન તેણે સભામાં પૂછ્યો.
 દુર્યોધન દુઃશાસનને કહ્યું;—“આ દૂત સાંગકામી છે. ” દુઃશાસન

તત્કાળ અંતઃપુરમાં ગયો અને દ્રૌપદીને અંતઃપુરમાં આવવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યો. “હું રજસ્વલા છું! હું એકવચ્ચા છું!” ઇત્યાદિ તેણે ધણી હરકત લીધી, પણ તે દુષ્ટ શેનો માને? છેવટે દુઃશાસનનો દુષ્ટ વિચાર જોઈ દ્રૌપદીએ ગાંધારીના મહેલ તરફ દોટ મૂકી. પણ દુઃશાસને જે ચાર પગલામાં જ તેને કેશમાંથી પકડી. એકવચ્ચા હોય તો એ શું અને વિવચ્ચા હોય તો એ શું. તં દવે દાસી છે, તને સભામાં લઈ જવાની કાંઈ હરકત નથી;” આમ કહી તેણે તેને સભામાં કેશ પકડી ખેંચી આણી. તેની તે અનન્યિત દુદંશા જોઈ સભામાંના લોકોએ પોતપોતાનાં મોઢાં નીચે ધાડ્યાં! ધર્મ-રાજાએ પણ મોઢું નીચું ધાડ્યું! ક્રોધી ભીમ માત્ર સંતાપથી લાલ થઈ ઉઠ્યો અને બોલ્યો:— ‘જુગારીઆ હજારો જોયા, પણ પોતાની સ્ત્રીને પણમાં મૂકનાર આ જ જોયા! આના આ પાસા પકડનારા હાથ બાળી નાંખું છું!’” પણ અર્જુને ભીમને કાંલૂદીથી કહ્યું:— ‘ભીમ! આજ સુધી તે કદી પણ વડીલની અમર્યાદા કરી નથી. તું તારું સત્ત્વ આજ ગુમાવીશ શું?’ આ પ્રશ્ન સાંભળી ભીમ પણ નીચે બેઠો. એટલે દ્રૌપદીએ નિરાશ થઈ સબ્યોને કહ્યું:— “મહારાજા, હું દાસી છું શું? એનો મને ઉત્તર આપો. રાજસભામાં બેસી જે ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે આર્તનો જવાબ આપના નથી તેનો અધઃપાત થાય છે, એટલા માટે મારા પ્રશ્નનો યોગ્ય જવાબ તમે આપો.” તે વખતે ભીમે ઉત્તર આપ્યો કે, — “ધર્મ-રાજાએ પ્રથમ પોતે દાસ થઈ પછી તને પણમાં મૂકી છે એ જોતાં, અને બાળ પક્ષમાં પતિની સ્ત્રી ઉપરની સત્તાનો વિચાર કરતાં, તું દાસી થઈ કે નહિ એનો નિર્ણય કરવો કઠિણ છે.” ભીમનો આ મુગ્ધ ઉત્તર સાંભળી દુર્યોધનને અત્યંત આનંદ થયો. જે ધર્મરાજ-દ્રૌપદીને તેણે સામ્રાજ્યના આભણેક વખતે વૈભવના શિખર ઉપર બેઠેલાં જોયાં હતાં, તે પિત્રાઈ લાઈ અને ભોળાઈને દારૂચંપી દૈન્યના રસાળે પહોંચેલાં જોઈને તેનાં નેત્રનાં પ્રારણાં શીટ્યાં. તેણે તરત જ દુઃશાસનને કહ્યું:— “પાંડવોનાં અને દ્રૌપદીનાં ઘસ્ટો હરણ કર. એ સર્વ દાસ થયેલાં છે.” પાંડવોએ પોતાનાં મૌલ્યવાન ઘસ્ટો ફેંકી દીધાં અને તેઓ ઉઘાડા બેઠા. પણ દ્રૌપદી પોતાનું મૌલ્યવાન વસ્ત્ર કેવી રીતે કાઢે? તે જળમાં સપડાયતી હરિણી પ્રમાણે કાવરી બાવરી થઈ અને દુઃશાસન તરફ કાંકલૂદીઝરી નજરે જોવા લાગી! પણ

દુઃશાસનને તેની યતિકંચિત્ પણુ દયા આવી નહિ. તેણે તેનાં વસ્ત્રને હાથ લગાડ્યો. દ્રૌપદીએ પાંડવો તરફ જોયું; પણ તેમણે પેતાનાં મોઢાં નીચે ધાડ્યાં હતાં! આવી રિવિનિમાં કાંઈ પણ તેનો વાકી ઉભો થયો નહીં. વિવસ્વત્ થવાની બીકથી ઓશીઆળી ચયેલી મહાસતી દ્રૌપદી હાથથી પોતાનું મુઠ્ઠા ઢાંકી ગદ્ગદ સ્વરથી રુદન કરતી જગતના ચાલી પ્રભુ શ્રી-કૃષ્ણનો આશ્રય લઈ કહેવા લાગી:—“હે દ્વારિકાવાસિન્ ગોવિંદ! હે ગોપીપ્રિય કૃષ્ણ! કૈરવોએ મારો છળ કરવા માંડ્યો છે, તે હે સર્વજ્ઞ કેશવ! તને ખમર નથી શું? હે અનાયના નાથ! હે રમાનાથ! હે વ્રજના નાથ! હે દુઃખનાશન જનાદત! કૈરવેના અન્યાય-સમુદ્રમાં ડુબી ગયેલી આ દ્રૌપદીને હાથ આપ! હે કૃષ્ણ! હે મહાયોગિન્ શ્રીકૃષ્ણ! હે વિશ્વાત્મન્! હે વિશ્વભાવન ગોવિંદ! હું તારે શરણ આવી છું! કૌરવોની કદંમમાં ફસાયેલી આ ગાયનું રક્ષણ કર! * આ રીતે અનન્ય ભાવથી દ્રૌપદીએ રુદન કરી શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી, એટલે તે જગતનો પ્રભુ દયાદ્ર થયો. તે કૃપાસાગર કૃપાથી ખળમળાઈ ગયો અને દુઃશાસન જેમ જેમ દ્રૌપદીનું વસ્ત્ર ઉતારતો તેમ તેમ ધર્મસ્વરૂપી શ્રીકૃષ્ણ તેને બીજું પહેરવડા. ધુગડાં ઉતાર ધુગડાં ઉતારી દુઃશાસન થાક્યા તો પણ દ્રૌપદી મહાવસ્ત્ર પહેરેલી જ! છેવટે દુઃશાસન લજ્જાથી અને થાક્યા નીચે બેઠો, તે વખતે સમ્ય જતોએ તેનો ચિહ્ન કર્યો, અને દ્રૌપદીની “ધન્ય! ધન્ય! દ્રૌપદી મહાસતી!” આવી સ્તુતિ કરી. અર્ધધનરાષ્ટ્રને તે ભય-કર બનાવ દેખાયો નહીં. પણ તેનું અતઃકરણ આ ધન્યવાદથી કળવિકળ પામ્યું. પિદુરે તેને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી; એટલે તેણે કહ્યું:— “વહુ બેઠા, મહાસાધ્વી દ્રૌપદી તારી અસોડિક ધર્મપતાથી તું આ અમારા કુળનું ભૂષણ થઈ છું. હું તારા ઉતર આ વખતે પ્રસન્ન છું.

* મહાભારતમાંની દ્રૌપદીની સ્તુતિ ન્હાની હોઈ મીઠી છે. તે, પહેલાં, લોક પ્રાતઃસ્મરણમાં બોલતા હતા. તે આહી આપવા સરખી છે.

“ગોવિંદ દ્વારિકાવાસિન્ કૃષ્ણ ગોપી પ્રનામ્ય । કૌરવૈઃ પરિભૂતાં માં કિં ન જાનામિ કેશવ ॥ હે નાથ હે રમાનાથ વ્રજગથાતિનાશન । કૌરવાર્ગવનગ્નાં માતુરસ્વ જાગર્ન ॥ કૃગકૃગ મહાયોગિન્ વિશ્વાત્મન્ વિશ્વભાવન । પ્રવતાં પા હિ ગોવેદ કુશલધ્યેડવસીદતીન્ ॥”

તારે જોઇએ તે તું માગ. ” એટલે દ્રૌપદીએ “ મારા પતિ દાસ્યમાંથી મુક્ત થઇ મને મળે ” આવો વર માગ્યો અને તે ધૃતરાષ્ટ્રે આપ્યો. “ બીજો માગ ” આમ ધૃતરાષ્ટ્રે બીજો વર આપ્યો એટલે દ્રૌપદીએ પતિનું રાજ્ય પાછું માગ્યું. ધૃતરાષ્ટ્રે તે પણ આપ્યું અને તેણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું;— “ ધર્મ, તારું કલ્યાણ થાઓ. તું તારી પતિવ્રતા સ્ત્રી સાથે અને તારા ભાઇઓ સાથે તારી રાજધાનીમાં પાછો જા અને તારું રાજ્ય સંભાળ. મારા સામું જોઇ દુર્યોધનના અવગુણ જુવી જજે, ગુણ હોય તેટલા લક્ષમાં રાખજે, અને થયેલી વાત બદલ તેને ક્ષમા કરજે. સમજન મૃદુ ઉપર શસ્ત્રપાત કરતા નથી, તીક્ષ્ણ ઉપર કરે છે એ લક્ષમાં રાખજે. ” આ સંભળી યુધિષ્ઠિર પોતાના બંધુઓ સાથે ઉઠ્યો અને લાંથી નિકળી માતા પાસે જઈ તેને અને ઇતર સ્ત્રીઓને લઇ ઇન્દ્રપ્રસ્થ જવા માટે નિકળ્યો. અહીંયાં અંધ ધૃતરાષ્ટ્રે દુર્યોધન, દુઃશાસન, કલ્યુ અને શકુનિ આ ચંડાળ ચોકડીએ ફરીવી ઘેરો. “ સાપતી પુછડી ઉપર પગ દઇ તમે તેમને જવા દો છો એ શું ? એમાં અમારો સર્વસ્વ રીતે નાશ થશે. અર્જુન ગંડીવ ધનુષ્ય ઉપર દોડી ચઢવી ટલુન્કાર કરતો રથમાં બેઠો છે એમ કહે છે. ભીમ પણ કોંઈની માથાની આગળ પાછળ એક સરખી ગદા ફેરવે છે. માટે ભવિષ્યની આપતિ ટાળવી હોય તો ધર્મને ફરી ધૂન રમવા માટે બોલાવો. અમે એક જ પણ મૂકીશું. તે તેણે જીત્યું તો અમે આર વર્ષ વનવાસ અને એક વર્ષ અઘાતવાસ ભોગવીશું. અમે પણ જીતીએ તો પાંડવોએ વનવાસ જવું. તો મહેરબાની કરી ધર્મને પાછો બોલાવો. ” ઇલાહિ છોકરાંની કાકાકુડી ઉપરથી ડોસાએ ફરી ધર્મ-રાજને બોલાવવા મોકલ્યું. રથમાં પગ મૂકતાં મૂકતાં ધર્મરાજ ફરી પાછો ફર્યા અને તે ફરી પણ હાથાં. છેવટે ધર્મરાજ અને ચારે પાંડવો વલ્કલ પહેરી વનવાસ માટે નિકળ્યા. સતી દ્રૌપદીએ તેમને છોડ્યા નહીં. તે પણ વલ્કલ પહેરી તેમની સાથે નિકળી. વૃદ્ધ કુંતી નિરુપાયે વિદુરના ઘેર રહી; અને પાંડવોની ઇતર સ્ત્રીઓ સુમદ્રાસહ પોતપોતાના મહીબેર દુઃખ કરતી ચાલી ગઈ! (ભારત, સ૦).

પાંડવો ઉપર આ પ્રમાણે કહેર ગુજ્યો તે વખતે સાં શ્રીકૃષ્ણ ઉપર અને દારિકા ઉપર પણ કહેર વર્તી રહ્યો હતો. શાસ્ત્રે શંકરને પ્રસન્ન કરી

તેમની પાસેથી દારિકા ઉપર સ્વારી કરવા માટે એક પ્રચંડ વિમાન માગી લીધું. દારિકાની ચારે બાજુ મજબૂત કોટ હોવાથી અને સમુદ્રથી વીંટા-યલા એટમાં દારિકાની સ્થાપના હોવાથી દારિકા ઉપર હલ્લો કરવો એ ઈચ્છા ઉપર સ્વારી કરવા સરખું જ કહિયું, ધણે ભાગે અશક્ય જ હતું. આવી સ્થિતિમાં જે પ્રમાણે જર્મન લોકોએ વિમાનોની ફેજ તૈયાર કરવાની કલ્પના હાલમાં કાઢેલી છે, તે પ્રમાણે શાલ્વે વિમાનમાંથી, દારિકા ઉપર હલ્લો કરવાની યુક્તિ યોજી. * “સૈલ” અથવા એક પ્રશસ્ત વિમાન તૈયાર કરી તેમાં સર્વ શસ્ત્રોની સામગ્રી ભરી તેણે દારિકા ઉપર સ્વારી કરી. દારિકાની આગળ પાછળ તેણે પોતાનું સૈન્ય ગોઠવી દીધું અને વળી તેણે સૈલ ઉપરથી દારિકા ઉપર પથ્થર, બાણ, શત્રુની વગેરે શસ્ત્રો નાંખવાની શરૂઆત કરી. આથી દારિકાના લોક ‘ત્રાહિ, ત્રાહિ’ થયા. શ્રીકૃષ્ણ આ વખતે મલરામ સાથે આનંદ દેશમાં ગયા હતા, પરંતુ પ્રહુમ્ને ઘેરાનો પ્રતિકાર સારો કર્યો. તેણે સર્વ યુદ્ધનાં યંત્રો સજ્જ કર્યાં. શહેરમાં આવવાના રસ્તા તોડી નાંખ્યા. ખાંધાઓમાં તીક્ષ્ણ ખીલા ઉભા કર્યાં. ખાંધ ઉપરની અને સમુદ્ર ઉપરની નાવો અંધ કરી. કોઈએ પણ પરવાના શિવાય શહેરની અંદર અગર બહાર જવું નહીં, આવો નિર્ણય કર્યો. સેનામાંના પ્રત્યેક સિપાઈને ભરપૂર પગાર આપી તેમને સર્વ આયુધો આપ્યાં અને પરિત્રાણ (કવચ) પણ આપ્યાં. પછી ઠેકઠેકાણે સિપાઈઓના પહેરા મૂક્યા. શહેરના મધ્ય ભાગમાં એક ગુલ્મ (થાણું) સ્થાપન કર્યું. તેવી જ રીતે જૂદા જૂદા ભાગોમાં પણ ન્હાનાં ગુલ્મ સ્થાપન કર્યાં. દરવાજા ઉપર શત્રુની (તોપ) મૂકી. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી કોઈએ પણ દારૂ પીવો નહિ આવી દાંડી પીટાવી. પ્રહુમ્ને શાલ્વના ઘેરાનો આવો પ્રતિકાર કરી તેણે સૈલ ઉપર અસ્ત્રો છોડવાની શરૂઆત કરી. ઉપરથી પથ્થરનો અને આણોના વર્ષાદ થાય તેટલામાં તેણે પોતાનાં અસ્ત્રોનો પ્રતિકાર કર્યો. છેવટે સૈલપાંતે શાલ્વ નિરુપાય થઈ ઘેરો ઉઠાવી પોતાના દેશમાં પાછો ગયો. શ્રીકૃષ્ણ દારિકા પાછા આવ્યા, તે વખતે

* “સૈલ” કાલ્પનિક માનીએ તો એ અરશિપ મારફતે ઉચલી કિલ્લા ઉપર હલ્લો કરવાની કલ્પના પૂર્વની જ છે, એ જોઈ There is nothing new under the sun પૃથ્વી ઉપર નવું કંઈ નથી;—આ અંગ્રેજી કહેવતની સત્યતા જણાઈ આવે છે.

દારિકાની દુઃશા થયેલી જોઈ તેમને અતિશય ક્રોધ આવ્યો અને તેમણે તત્કાળ શાલ્વનો પીછો પકડ્યો. મોટું સૈન્ય લઈ શ્રીકૃષ્ણે શાલ્વના દેશ ઉપર ચઢાઈ કરી અને અનેક દેશ ઓળંગી તેમણે આખરે તેને માર્તિન્દ્રાવત પાસે પકડી પાડ્યો. પણ શાલ્વ પોતાની રાજધાની છોડી સૌભમાં બેસી સમુદ્ર તરફ દોડ્યો. શ્રીકૃષ્ણે ત્યાં પણ તેનો પીછો લીધો અને તેને સમુદ્ર કિનારા ઉપર પકડ્યો. સૌભમાંથી શાલ્વે શ્રીકૃષ્ણ ઉપર અનેક શસ્ત્રો નાંખ્યાં, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે તે સર્વનો પ્રતિકાર કરી છેવટે પાતાના સુદર્શનથી સૌભના બે કડકા કયાં. એટલે શાલ્વ જમિન ઉપર આવ્યો. શ્રીકૃષ્ણે ફરી શસ્ત્ર ફેંકી શાલ્વનું માથું ઉડાવી દીધું. આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણના શત્રુ પૈકી શાલ્વ એ એકલો શિલ્લક રહ્યો હતો, તેનો શ્રીકૃષ્ણે નાશ કર્યો અને તેઓ દારિકા પાછા આવ્યા (ભારત, ૧૦).

શ્રીકૃષ્ણ દારિકા પાછા આવ્યા પછી પાંડવો દ્રુપદમાં હાયાંની દુઃખ કારક હકીકત તેમના જાણવામાં આવી. એટલામાં સુભદ્રા પણ અભિમન્યુને લઈ મહીયેર આવી. તેના મોટે પાંડવોનો અને વિશેષતઃ દ્રૌપદીનો થયેલો છળ સાંભળી તેમને બાળું જ ખરાબ લાગ્યું. પાંડવોને વનમાં મળી તેમનું સાંત્વન કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણ તત્કાળ નિકળ્યા. તેમની સાથે વસુદેવ, બલરામ ઇત્યાદિ યાદવો પણ નિકળ્યા. પૂર્વ કાળમાં પ્રત્યેક બે રાજ્યોની વચ્ચેની સરહદ અરણ્યની હોવી જ જોઈએ આવો નિયમ હતો. આ અરણ્યો કોઈ પણ રાજ્યની માલીકીનાં ન હોઈ તેમાં ફાવે તેને રહેવા માટે અને ફરવા માટે છૂટ હતી. આવા અરણ્યમાં વનવાસ માટે ગયેલા ક્ષત્રિય મેધ્ય વન્ય પશુ મારી પોતાનો ચરિતાર્થ ચલાવતા; યોગી અને બ્રાહ્મણ વન્ય ફલ-મૂલો ખાઈ રહેતા, અને ભરવાડ લોકો પોતાનાં દોરે ચારતા અહીં તહીં ફરતા હતા. આવા એક અરણ્યમાં પાંડવો દ્રૌપદી સાથે જઈ રહ્યા હતા; ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ, બલરામ, વસુદેવ, સાત્યકિ ઇત્યાદિ યાદવો તેમને જઈ મળ્યા. પરસ્પર મળી ભેટી દુઃખ કરતા સર્વ જણ યુધિષ્ઠિર પાસે બેઠા, તે વખતે દ્રૌપદી શ્રીકૃષ્ણને શરણે આવી અને બોલી; —“કૃષ્ણ, તું પ્રત્યક્ષ શ્રીવિષ્ણુનો અવતાર છે. તું સત્ય છે, તું યશ છે, તું પ્રજાપતિ છે. તેં જ આ ચરાચર સૃષ્ટિ ઊત્પન્ન કરેલી છે. તું જ એને

ધારણ કરે છે. તું પ્રભુ, તું વિભુ, તું શોકપાલ છે. તું મનુષ્યોનું મર્ત્ય-
ત્વ છે, દેવોનું અમર પણ તું જ છે. તે તને હું દેવ, હું મારું દુઃખ
નિવેદન કરું છું ! પાંડવોની ભાયાં, અને શ્રીકૃષ્ણ, તારી પ્રિય સખી, તે હું
આ કેશમાંથી પકડાઈ ફટ ફટ ચતી સભામાં ખેંચાઈ ગઈ ! સ્ત્રીધર્મમાં
છતાં, એકવસ્ત્રા છતાં, મને કૌરવસભામાં દુઃશાસન ખેંચી લઈ
જાય શું ? મારી તે અનન્વિત દશા જોઈ સભામાં ખેડેલા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો
ખડખડ હસ્યા. પાંડવ, પાંચાલ અને વૃષ્ણિ, જીવતાં છતાં મારો દાસી-
ભાવથી ઉપભોગ શ્લેવાની તે દુર્યોધનની દુષ્ટ ઇચ્છા હતી. હું ધૃતરાષ્ટ્રની અને
ભીષ્મની સ્તુષા છતાં તેમણે મને બળાત્કારે દાસી કરી ! કૃષ્ણ, હું મારા
પતીને જ દોષ આપું, તે દુષ્ટ ધાર્તરાષ્ટ્રને શા માટે આપું ? મારા પતિ
જીવતાં અને સામે છતાં તેમણે મારી આ દુર્દશા મુગા મુગા જોવી ? પતિ
તદ્દન ગરીબ કિંવા અશક્ત હોય તો તે પણ પોતાની સ્ત્રીનું રક્ષણ કરે
છે; તો પછી આ સમર્થ હોઈ એમણે મારી ઉપેક્ષા કરી ! મારા તરફ
એમણે જોયું સુદ્ધાં નહીં ! મારા આ પાંચ પતિઓથી થયેલા પાંચ પુત્રો
તરફ જોઈને તો મારી એમણે દયા કરવી હતી ! આ દુષ્ટ દુર્યોધન હજી જીવતો
છે, તો ભીમના સામર્થ્યને પણ ધિક્કાર હો ! અર્જુનના પૌરુષને પણ
ધિક્કાર હો ! હું પાંચ સમર્થ પાંડવોની પ્રિય પત્ની ! દુપદની કન્યા !
માંડૂની પુત્રવધુ ! તે રાજસૂય યજ્ઞમાં પુણ્યજલે સિંચિત કરેલા આ મારા કેશ
પકડી દુઃશાસન મને ફર ફર ખેંચી સભામાં લઈ ગયો ! ” આમ કહેતાં
કહેતાં દ્રૌપદી હાથથી મ્હોં ઢાંકી રડવા લાગી. તેનું રુદન અનન્યરસયુત,
તેની આંખોમાંથી અશ્રુધારા તેનાં સ્તન ઉપર ટપ ટપ પડવા લાગી અને
તેનો ઉરોભાગ થરથર કંપવા લાગ્યો. છેવટે તે રડતી રડતી જ બોલી :—
“ મને પતિ પણ નથી, મને પુત્ર પણ નથી, મને બંધુ નથી, મને બાપ
પણ નથી, કૃષ્ણ ! મને તું પણ નથી ! તે કુદ્રોએ મારો આવી દુર્દશા કરી
અને તે આ બધા ગળી બેઠા. તો હું શીજી શું કરું ? ” આમ કહી
પોતાનું મુખ ઢાંકી તેણે મુક્ત કંઠે રડવાની શરૂઆત કરી. એટલે શ્રીકૃષ્ણે
તેનું સાંત્વન કરી કહ્યું ;—“ દ્રૌપદી ! જેમના ઉપર તું યોગ્ય કારણસર ક્રુદ્ધ
ગઈ છું, તેમની સ્ત્રીઓ આ પ્રમાણે કુસકે કુસકે રડશે. કૃષ્ણ ! તેમના પતિ

અર્જુનનાં આંશોથી વિદ્ય થઈ સમરાંગણમાં ગતપ્રાણ થઈ પડશે, એ તું નિશ્ચય સમજ! હું પ્રતિજ્ઞા કરી તને સત્ય કહું છું કે, તું, સર્વ રાજ્ય-ઓની મહારાણી થઈશ. આ આકાશ ઢળી પડશે! આ હિમાલય ફાટી જશે! આ પૃથ્વીના કડકા થઈ પડશે! કિંબહુના સમુદ્ર પણ સુકા પડશે! પણ મારી પ્રતિજ્ઞા ખોટી પડશે નહીં!” આ સાંભળી દ્રૌપદીએ પોતાની મધ્યમ પતિ અર્જુન તરફ તિર્યક દષ્ટિથી જોયું. એટલે અર્જુને પણ તેનું સમાધાન કરી કહ્યું;—“શુભદર્શને દ્રૌપદિ! રડ નહીં! મધુસૂદન કહે છે તે પ્રમાણે જ થશે. મિથ્યા કદી પણ થશે નહિ.” એવંટ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું;—“હું દારિકામાં હોત તો આ નિંદ્રા છૂન જ થવા દીધું ન હોત. પણ હું શાસ્ત્ર ઉપર ચઢાઈ કરવા માટે દારિકાથી ધણો દૂર ગયો હતો. મને આ ખબર આ દારિકામાં મળી હોત તો મેં તાપડનોખ આવી ભીખ, દ્રોણ અને ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવ્યા હોત. સ્ત્રીઓ, પાસા, મૃગયા અને મદ્ય આ ચાર રાજ્યનાં ભયંકર વ્યસનો છે. પ્રત્યેક શાસ્ત્ર જાણનારે એના સંબંધમાં રાજ્યને હમેશાં બોધ કરવો. વિશેષતઃ છૂત માટે તો જરૂર જ બોધ કરવો. કારણ, એમાં વર્ષોથી મેળવેલી સંપત્તિ એક દિવસમાં નાશ પામે છે, અને તે પણ ઉપભોગ લીધા શિવાય નષ્ટ થાય છે. શિવાય પરસ્પર કટુ વચ્ચનો અને નિંદા એ તો ઠરેલાં જ. આ સર્વ વાત મેં કૌરવોને સમજાવી હોત, અને દુર્યોધનને છૂનમાંથી પરાવ્રત કર્યો હોત. અને એટલું કરતાં છતાં પણ તેણે ન સાંભળ્યું હોત તો તેને તત્કાળ બાંધી દીધો હોત. અસ્તુ. અમારા તસીયર્મા તમારું આ દુઃખ જોવાનું હતું. તમારી આ દુર્દશા જોઈ પાપાણને પણ દયા આવે. તમે આ કેવી રીતે સહન કરશો એનો મને વિચાર થઈ પડ્યો છે. તથાપિ ધર્મરાજ પોતાની ધર્મપરાયણતાથી આ સંકટમાંથી પણ પાર પડશે; અને તેર વર્ષ પછી બહુવા તે દુષ્ટ તમને રાજ્ય આપશે નહીં. તે વખતે મારું સર્વ સામર્થ્ય પ્રકટ કરી હું તે દુષ્ટાનો તમારે હાથે નાશ કરાવીશ. તમે શાંતપણાથી અને ધૈર્યથી આ દુઃખના દિવસો કાઢો!” આ પ્રમાણે પાંડવોનું અને દ્રૌપદીનું સાંત્વન કરી શ્રીકૃષ્ણ અને ઇતર યાદવો દારિકા પાછા આવ્યા (ભારત, ૧૦).

વનવાસનાં બાર વર્ષ અને અસાતવાસનું એક વર્ષ, એવી રીતે તેર વર્ષ જેમ પાંડવોનાં દુઃખમાં ગયાં તેમ શ્રીકૃષ્ણનાં પણ ગયાં. તેમનું વય

રાજસૂય યજ્ઞની વખતે બહુ તો ૬૯ વર્ષનું હતું અને કૌરવોના છૂત વખતે સીત્તર વર્ષનું હતું. મધ્યમ વયનો એટલે ગૃહસ્થાશ્રમનો કાળ પૂર્વોક્ત છાંદોગ્યમાંના ઉતારા પ્રમાણે ૬૮ વર્ષનો હોય તે પછી તૃતીય સવનને એટલે ઉત્તર વયનો કાળ આવે છે. આ કામમાં મનુષ્યે ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી મન કાઢી ઉપનિષદ્ તરફ લગાડવું, ધર્મ-અર્થ-કામ આ ત્રિવર્ગને પાછળ નાંખી મોક્ષ તરફ મન વાળવું, આમ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે. પુત્રનો પુત્ર થયા પછી અરણ્યનો આશ્રય કરવો આવું મનનું વચન છે શ્રીકૃષ્ણનો પૈત્ર અનિરુદ્ધ આ વખતે મોટો થયો હતો. પાંડવોની દુર્દશાથી શ્રીકૃષ્ણને ઉદ્વેગ પશુ થયો હતો. સારાંશ, એથી આગળ સંસારમાં મન ન પરોવતાં શ્રીકૃષ્ણે મોક્ષ તરફ લક્ષ લગાડ્યું. ઔપનિષદ્ તત્ત્વોનું શ્રવણ-મનન શરૂ કરી તેમણે ઘેર આંગિરસ પાસેથી આત્મવિદ્યા પ્રદલ્ય કરી (છાંદોગ્ય ૦ પ્ર ૩): જૂંદાંજૂંદા મનોનું અને તત્ત્વોનું સંપૂર્ણ આકલન કર્યું. વિદ્વાન્ અને બ્રહ્મ-નિષ્ઠ બ્રહ્મણોનું પૂજન કરી તેમના પાસેથી મોક્ષાવિદ્યા શ્રવણ કરવામાં તેમણે આ વખત ગાળ્યો. ન્હાનપણમાં મલ્લશ્રેષ્ઠ અને તરુણપણે ધનુર્ધર શ્રેષ્ઠ, આવી તેમની કીર્તિ હતી, તે અદારે યોગિશ્રેષ્ઠ એવી તેમની કીર્તિ ફેલાય. જગતને મોક્ષ માર્ગ ઉત્તમ રીતે સમજાવી ધર્મસંસ્થાપન હજી કરવાનું હતું. એટલા માટે શ્રીકૃષ્ણે આ તેર વર્ષ દારિકામાં રહી ટપશ્રવણમાં અને વૈરાગ્યમાં કાઢ્યાં. પાંડવોએ અજ્ઞાતવાસમાંથી પ્રકટ થઈ વિરાટના રાજ્ય ઉપર આવેલી કૌરવોની સ્વારીનો પ્રતિકાર કર્યો, તે વખતે વિરાટરાજ સંતુષ્ટ થઈ પોતાની સુદર કન્યા ઉત્તરા અર્જુનને આપવા લાગ્યો, પરંતુ તે મારી શિષ્ય છે અને મારી પુત્રી સરખી છે. મારો પુત્ર અલિમન્યુ છે, તેને માટે હું તેનો સ્વીકાર કરું છું, આમ અર્જુનને કહ્યું. અર્થાત જ વિરાટ નગરમાં શ્રીકૃષ્ણ આનંદથી યાદવો સાથે સુલદ્રાને અને અલિમન્યુને લઈને ગયા. અલિમન્યુની ઉંમર આ વખતે સોળ વર્ષની હતી. તેનો જન્મ રાજસૂય યજ્ઞ પહેલાં દિગ્વિજય વખતે દારિકામાં થયો હતો. છૂત પછી તે દારિકામાં પોતાની મા સાથે ત્રણ વર્ષનો હતો ને આવ્યો તે તેર વર્ષ લાં જ રહ્યો હતો. શ્રીકૃષ્ણે તેને પોતે ધનુર્વિદ્યા શિખવી હતી. અર્જુનનો પુત્ર અને શ્રીકૃષ્ણનો શિષ્ય પછી તે મહાધનુર્ધર અને તેમાં શું આશ્ચર્ય? વિરાટની નગરીમાં અલિમન્યુનો અને ઉત્તરાનો વિવાહ

થયા પછી પાંડવોએ દુર્યોધન પાસે પોતાનું રાજ્ય પાછું માગવાના સંબંધમાં દૂત મોકલ્યો. તમે તેર વર્ષ પૂરાં થતાં પહેલાં પ્રકટ થયા, માટે તમે ફરી તેર વર્ષ વનવાસ અને અજ્ઞાતવાસ કરો. આમ તેણે બીજમના મત વિરુદ્ધ જવાબ મોકલ્યો. છેવટે પૂર્વે ધાર્યા પ્રમાણે વાત લઢાઈ ઉપર આવી અને વિરાટ અને દ્રુપદનાં સૈન્યો સાથે પાંડવો ઉપપ્લવ્ય નામનું કૌરવેના રાજ્યની સીમા ઉપર શહેર હતું ત્યાં છાવણી નાંખી બેઠા. અહીંથી તેમણે સર્વ રાજ્ય ઉપર સદેશો મોકલી મદદ માગી. દુર્યોધને પણ પોતાના દૂત દરેક રાજ્ય તરફ મોકલ્યા અને તેમને સમજાવી પોતાની મદદે બોલાવ્યા. આ સામ્રાજ્યનો ટોટો સાહજિક જ આખા હિંદુસ્થાનમાં વ્યાપી ગયો, અને જૂદા જૂદા રાજ્યો પોત પોતાના સંબંધ પ્રમાણે પાંડવોને કિંવા કૌરવોને આવી મળ્યા. દારિકા મદદ માગવા માટે અર્જુન પોતે દોડ્યો. તે સાંભળી દુર્યોધન પોતે પણ દારિકા ગયો. બન્ને જણ એક જ વખતે શ્રીકૃષ્ણને મળ્યા. શ્રીકૃષ્ણ ઉંઘતા હતા તેમના માથા પાસે દુર્યોધન અભિમાનથી બેઠો. અર્જુન શિષ્ય હતો, તે સહજ જ પગ પાસે બેઠો. શ્રીકૃષ્ણ થોડી વારે ઉડી બેઠા થયા. પ્રથમ તેમને અર્જુન જણાયો. અર્જુનને હાથ જોડી પોતાનો હેતુ જણાવ્યો. એટલામાં દુર્યોધન જણાયો. તેણે પણ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો. એટલે શ્રીકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો;— “તમે બન્ને મારા સરખા જ સંબંધી છો, (અર્જુન સાળો અને દુર્યોધન -હેવાઈ) અને મને સરખા જ માન્ય છો. પણ હું અત્યારે ધરડો ૮૩ વર્ષનો થયો છું. મારાથી લઢી શકાતું નથી યુક્તિની ચાર વાત જોઈતી હશે તો કહીશ. એક મને લેવો અને બીજાએ મારું સૈન્ય લેવું. અર્જુન નહાતો છે, માટે પ્રથમ માગવાનો હક તેને છે. બોલ અર્જુન, તારે શું જોઈએ છીએ?” અર્જુનને તત્કાળ શ્રીકૃષ્ણને પસંદ કર્યાં. દુર્યોધનને તો શ્રીકૃષ્ણની જરૂર જ નહોતી, એટલે તેને સૈન્ય મળ્યું. આ પ્રમાણે તે બન્ને સંતુષ્ટ થયા. પછી દુર્યોધન બળરામ પાસે ગયો; તેમણે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન તરફ ગયા એ વાત સાંભળી દુર્યોધનના પક્ષમાં જવાનું મન હતું છતાં પણ તે બાળુએ રાખ્યું અને “હું કોઈના તરફ પણ આવી શકતો નથી, મારે તીર્થયાત્રાએ જવાનું છે” આમ કહ્યું. બાકીના યાદવ વીરો બે બાળુ બહેંચાઈ ગયા. સાત્યકિ અથવા યુધિષ્ઠાન અર્જુનના શિષ્ય હતા તે અર્જુન તરફ ગયા,

અને કૃતવર્મા હાદિકૃત આ પહેલેથી શ્રીકૃષ્ણની વિરુદ્ધ જ હતો; સ્થમંત મણીની વખતે તેણે શ્રીકૃષ્ણની વિરુદ્ધ સતધનનાને સહાય કરી હતી; તે ભોજ, અંધક, કુકર ઇત્યાદિ સેના લઈ દુર્યોધન તરફ ગયો. આ પ્રમાણે ઇતર રાજાઓ પણ કોઈ આ બાળુ તો કોઈ તે બાળુ બેંચાઈ ગયા. પાંડવો પાસે સાત અક્ષૌહિણી સૈન્ય જમા થયું અને દુર્યોધન પાસે અગ્નિઆર અક્ષૌહિણી સૈન્ય જમા થયું. * દુર્યોધને તેર વર્ષની અવધિમાં ભાવી યુદ્ધને અનુલક્ષીને જ ધણુઓને પ્રસન્ન કર્યા હતા. અસ્તુ. હિંદુસ્થાનના સર્વ રાજા બન્ને પક્ષમાં બેંચાઈ ગયા અને હસ્તિનાપુરમાં અને ઉપપ્લવ્યમાં સૈન્ય સાથે આમ્યા, તે વખતે દક્ષિણાત્ય ઝડકમી (કૃષ્ણનો) સાળો કાઠની પણ તરફ થયો નહીં. તે ગર્વિષ્ઠ રાજાએ ઉપપ્લવ્યમાં આવી પાંડવોને

* બન્ને પક્ષ તરફ એકઠી થયેલા ફોજોની તપસીત્ર નીચે પ્રમાણે:—

પાંડવો તરફ

કૌરવો તરફ

૧ યુધિષ્ઠિર, સાત્યકિ, માદવો સાથે
અક્ષૌહિણી ૧

૧ વિરાટ, મત્સ્ય સાથે. "

૧ દ્રુપદ, પાંચાલો સાથે. "

૧ શિશુપાલ પુત્ર, એદી સાથે
(શિશુપાલ અને પાંડવો મશી-
આઈ ભાઈ હતા) "

૧ જયદ્રથ જરાસંધ પુત્ર, મગધ
સાથે (જરાસંધને માર્યા પછી
જરાસંધની છોકરી સદેહેવે
પરણી હતી) "

૧ પાંડવ, સમુદ્રવાસીઓ સાથે. "

૧ ધૃષ્ટકેતુ, ચેકિતાન, પુરુજિત
કુન્તિભોજ ઇત્યાદિ મળી. "

૭

૧ ભગદત્ત, પ્રાજ્ઞયોતિષપતિ (ચીન,
કિરાત વગેરે પીળા લોકો સાથે).

અક્ષૌહિણી ૧

૧ ભૂરિશ્રવા, પંજાબી. "

૧ શલ્ય, મદ્રો સાથે. "

૧ કૃતવર્મા ભૌજદિકા સાથે. "

૧ જયદ્રથ સિંધુસૈવીરો સાથે. "

૧ સુદક્ષિણ, (કાંભોજ, યવન, અફ-
ગાન ઇત્યાદિ દાહિવાગાઓ સાથે.) "

૧ નીલ, માહિષ્મતી (દક્ષિણાત્યો
સાથે.) "

૧ વિંદ, અનુવિંદ, આવંત્ય
(માલવો સાથે). "

૧ કૈકય બંધુ પાંચ પંજાબી. "

૧ ઇતર રાજા. "

૧ પોતે કૌરવ. "

કહ્યું;—“તમે બહીઓ છો કેમ? હું એકલો જ દુર્યોધનના સમાચાર લઉં છું.” એટલે પાંડવોએ “અમે કોઈથી પણ બહીતા નથી, તમે ખુશીથી દુર્યોધન તરફ જાઓ” આવો ઉત્તર આપ્યો. તે દુર્યોધન પાસે ગયો પણ ત્યાંથી પણ પોતાના ઉન્મત્તપણાની લીધે તેને નકાર જ મળ્યો. એટલે તે સ્વદેશ પાછો ગયો. અસ્તુ. આ પ્રમાણે ભરતખંડમાંના ધણાખરા સર્વ ક્ષત્રિઓ પોતપોતાની ફેાળે લઇ ભિન્ન પક્ષને મળ્યા અને લઢાઈ માટે સિદ્ધ થયા (ભારત, ઉલ્લેખ).

પ્રત્યક્ષ લઢાઈ શરૂ કરતાં પહેલાં શિષ્ટ સંપ્રદાયને અનુસરીને સામથી ટંટાનો નિકાલ લાવવાના સંબંધમાં ધર્મપ્રિય અને દયાશીલ ધર્મરાજાએ ધણો પ્રયત્ન કર્યો પણ તે સિદ્ધિને પામ્યો નહીં. ધૃતરાષ્ટ્રે ધર્મરાજા તરફ સંજય સાથે “તું ધર્મશીલ છે છતાં વ્યર્થ પ્રાણહાનિ કેમ કરે છે?” આવો કપટનો સંદેશો મોકલ્યો, એટલે તેનો ધર્મરાજાએ નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યો, “અમે સર્વથેવ તમારા હાથમાં છીએ, તમે અમારા સર્વના પિતા છો અને તામી છો. દુર્યોધને અને દુઃશાસને જે જે નિઘ કર્મ કર્યાં તે તે અમે ભરસરી ગયા છીએ. તમે જ અમને રાજ્ય બહેંચી આપ્યું છે અને અત્યારે અમારું રાજ્ય અમને પાછું આપવાને તમે જ સમર્થ છો. કાકા, શાન્તિ માટે હું એટલું પણ કબુલ કરું છું કે, અમે પાંચ ભાઈઓને પાંચ ગામ કુશસ્થલી, વૃકસ્થલી, માકંદી, વારણાવત અને કોઈ પણ બીજું પાંચમું તમે આપશો તો તેમાં અમે સંતુષ્ટ છીએ. એના કરતાં હું વધારે શું કહું? મારું બોલવું અન્યાયનું હોય તો આ ધર્મશ્રેષ્ઠ વાસુદેવે કહેવું.” એટલે શ્રીકૃષ્ણે સંજયને કહ્યું;—“આ બચંકર બાવી અનર્થ નિ થાય આ હેતુથી હું પોતે આવી કૌરવ સભામાં ધૃતરાષ્ટ્રને અને દુર્યોધનને સમજાવવાનો યત્ન કરું છું.” સંજય પાછો ગયા પછી શ્રીકૃષ્ણે, દુષ્ટને સમજાવવો કઠિણ છે એ જાણતાં છતાં પણ, જે પ્રમાણે મૃત્યુ પોતે મારતો નથી, પણ કોઈ પણ રોગને આગળ કરીને મારે છે તે પ્રમાણે દુષ્ટોનો સંહાર કરતાં પહેલાં તેમનો પૂર્ણ અપરાધ તેમની પાસે જ ભરાવવા માટે, પોતે હસ્તિનાપુર જવાનો નિશ્ચય કર્યો (ભારત, ઉં).

શ્રી-કૃષ્ણ-ચરિત્ર.

ભગવદ્ગીતાપર્વ.

૨૬ ઋતુ પૂરી થતાં હેમંત ઋતુની શરૂઆતના સુમારમાં. કાર્તિક મહિ-
નામાં, સર્વ દેશમાં ધાસની અને ધાન્યની સમૃદ્ધિ થતાં, રેવતી નક્ષત્ર
પર પ્રાતઃકાલે સૂચનાં મૃદુ કિરણ ચારે બાજુ ફેલાવા લાગ્યાં એવા એક શુભ
સમયે, મૈત્ર મુક્ત માં. શ્રીકૃષ્ણ કોરવો પાસે જવા માટે નિકળ્યા. તેમણે
પરોઢિયામાં ઉઠી, સ્નાન કરી, સર્વ પૌર્વાણિક ક્રિયા આટોપી પોતાને
અલંકૃત કર્યા હતા. સૂર્યોદય થતાં જ સૂર્યની અને અમિતની ઉપાસના
કરી તે તંબુ બહાર પડ્યા. પછી વૃષભની પીઠ ઉપર સ્પર્શ કરી અને
બ્રહ્મણોત્તેનમસ્કાર કરી તેઓ રથમાં બેઠા અને સાત્યકિતે રથ ઉપર લઇ
પ્રદ્વાલુ કર્યું. તે વખતે રથના ચાકદંથી પૃથ્વી અને આકાશ ભરાઇ ગયાં.
યોગીશ્વર લગવાન શ્રીકૃષ્ણ હસ્તિનાપુર ગય છે એ વાત ચારે તરફ ફેલા-
યલી જ હતી ઉપલબ્ધ થી માંડીને જ રસ્તાની બન્ને બાજુએ હજારો
ઢોઢાનાં ટોળાં શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન લેવા માટે ઉભાં હતાં. તેમના નમસ્કાર
લેતા લેતા અને પરચકના દુઃખમાંથી સદોદિત મુક્ત હોવાથી અત્યંત
સમૃ થયેલા તે કુરુરાષ્ટ્રમાંના ઢોઢાની સુરિયતિ જોતા જોતા, શ્રીકૃષ્ણ
બપોરના વખતે શાલિભવન નામના એક રમણીય નગરમાં પહોંચ્યા. પલુ
ત્યાં મુકામ ન કરતાં શ્રીકૃષ્ણ આગળ નિકળ્યા તે સાયંકાળે અસ્તપામતા
સૂર્યનાં રક્ત કિરણોથી આકાશ લાલ થવા લાગ્યું, એવા વખતે વૃકસ્થલ
પહોંચ્યા. ત્યાં રથમાંથી નીચે ઉતરી તેમણે થોડા છોડવાની આજ્ઞા કરી,
પછી શુચિર્ભૂત યર્ષ, સંધ્યાની ઉપાસના કરી, એકઠા થયેલા બ્રાહ્મણો,

સાથે તેમણે સુમૃષ્ટ અનનુ બોજન કર્યું અને ત્યાં જ રાતવાસો કર્યો. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાલે સર્વ આનિહક ક્રિયા આટોપી તેમણે ફરી પ્રયાણ કર્યું, તે સાયંકાળના સુમારે તેઓ હસ્તિનાપુર પહોંચ્યા. તેમનાં દર્શન લેવા માટે એકઠા થયેલા લોકોની ભીંડ આખા રસ્તા ઉપર વધતી જતી હતી. હસ્તિનાપુર બહાર તો, પ્રચંડ જનસમુદાય શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન લેવા માટે ઉભો હતો. ભીખમ, દ્રોણ વગેરે કૌરવોના અધિકારી અને દુર્યોધન શિવાયના ધૃતરાષ્ટ્રના સર્વ પુત્રો શ્રીકૃષ્ણનું સ્વાગત કરવા માટે સામઘએ આવ્યા હતા. ભીખમની સાથે થોડું બાપણુ થયા પછી સર્વ મંડળી શહેરમાં જવા માટે નિકળી. આખું નગર ધૃતરાષ્ટ્રની આસાથી અલંકૃત કરવામાં આવ્યું હતું. અને રસ્તા ઉપર ઠેકઠેકાણે રત્નાદિકાનાં ઉત્તમ આરકાં ઉભાં કરવામાં આવ્યાં હતાં. રસ્તાની બન્ને બાજુનાં ઘરો, જોવા માટે બેઠેલી સ્ત્રીઓથી એટલાં ખીચોખીચ બરાબ ગયાં હતાં કે તે ઘરો હાલતાં હોય એમ લાગતું. ધોળા રંગથી (કળી ચુનાથી) રંગાવેલાં અનેક મંદિરોથી શોભાવાળા થયેલા ધૃતરાષ્ટ્રના મહેલ પાસે આવતાં જ શ્રીકૃષ્ણ રથમાંથી નીચે ઉતર્યા અને રાજમહેલમાં દાખલ થઇ ત્રણ ઉમરા ઝોળંગી ત્યાં વૈચિત્રવીર્ય ધૃતરાષ્ટ્ર બેઠા હતા ત્યાં પહોંચ્યા. ભીખમ દ્રોણ-સાથે ધૃતરાષ્ટ્રે ઉઠી તેમનું સ્વાગત કર્યું અને એક ખાસ પહેલેથી આજી મૂકેલા સુવર્ણના આસન ઉપર તેમને સન્માનથી બેસાડયા. પછી પુરોહિતોએ મધુપકંથી તેમની પૂજા કરી તે તેમણે આદરથી લીધી. કેટલોક વખત સ્વાગતનાં પ્રશ્નોત્તરો અને બેવાઇપણાના સંબંધનાં ઠઠા મશ્કરીનાં બાપણો કૌરવો સાથે થયા પછી ધૃતરાષ્ટ્રની રજા લઇ શ્રીકૃષ્ણ વિદુરને ઘેર જવા માટે નિકળ્યા. દુર્યોધને પોતાને ત્યાં રહેવા માટે તેમને પુષ્કળ આગ્રહ કર્યો, પણ શ્રીકૃષ્ણે માન્યું નહીં. વિદુરે પોતાને ઘેર અત્યંત મનોભાવથી ગોવિંદનું આતિથ્ય કર્યું. ધર્મ-અર્થના સંબંધમાં નિત્ય દક્ષ અને મત્સરરહિત વિદુરે પાંડવોના સંબંધમાં અનેક કુશલ પ્રશ્નો કર્યા. તેનાં સમર્પક ઉત્તરો આપી શ્રીકૃષ્ણે પણ તેને પાંડવો તરફના વર્તમાન સ્થિતિસ્થિતિ કહ્યા. કિંબલુના તે બન્ને મહાત્માઓનાં બાપણો રાતભર પૂરાં થયાં નહિં.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાલે ઉઠી નિત્ય પ્રમાણે આનિહક આટોપી શ્રીકૃષ્ણ રાજસભામાં જવા માટે તૈયાર થયા, ત્યાં દુર્યોધન અને શકુનિ તેમને મળવા

માટે આવ્યા અને તેમણે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજસભામાં જઈ બેઠા છે એમ શ્રીકૃષ્ણને જણાવ્યું. પછી બ્રાહ્મણોને હિરણ્ય, વસ્ત્રો, ગાયો, વગેરેની દાન કરી શ્રીકૃષ્ણે અમિને પ્રદક્ષિણા કરી, અને બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કર્યા. પછી ગળામાં કૌસ્તુભ મણિ ધારવાથી અધિક દેદીપ્યમાન થએલા શ્રીકૃષ્ણ, કૌરવોની મંડળીમાંથી, રક્ષણ કરનારા યાદવો સાથે રથ પાસે આવ્યા, અને રથમાં વિદુર સાથે બેસી નિકળ્યા. શ્રીકૃષ્ણના રથનો પાસે આવતો શબ્દ સાંભળતાં જ કૌરવસભામાંના સર્વ રાજાઓ આનંદથી અને ઉત્સુકતાથી સભાદ્વાર તરફ જોવા લાગ્યા. ક્ષણ વારમાં સર્વ બલવાનોના અને બુદ્ધિમાનોના અગ્રણી જનાર્દન સભામાં પેસતાં જ ધૃતરાષ્ટ્ર સહિત બીજા-દ્રોણ ઉભા થયા અને નેમની સાથે જ ઉત્થાપન આપનારા સેંકડો રાજાની તલ્લતારોનો ખણખણતો અવાજ તે વિસ્તીર્ણ સભામાં ભરાઈ ગયો. શ્રીકૃષ્ણ માટે ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે એક રત્નખચિત સુવર્ણસિંહાસન મૂક્યું હતું, તેના ઉપર શ્રીકૃષ્ણ વિદૂરને લઈને બેઠા; એટલે દુઃશાસને સાત્યકિને પોતાના આસનપર જગા આપી. દુર્યોધન અને કણ્વ એક જ આસન ઉપર શ્રીકૃષ્ણથી થોડા અંતરે બેઠા. આ પ્રમાણે સર્વ લોક પોતપોતાના સ્થાને બેઠા પછી શ્રીકૃષ્ણનું ભાષણ સાંભળવા માટે તે રાજસભા સ્તબ્ધ થઈ. એટલે શ્રીકૃષ્ણે ધૃતરાષ્ટ્ર તરફ વળી બોલવાનો પ્રારંભ કર્યો;—“ધૃતરાષ્ટ્ર! કૌરવ-પાંડવોમાં રહેલ થાય અને લક્ષ્યાધિ વીરોનો પ્રાણનાશ થાય નહિ એવો પ્રયત્ન કરવા માટે હું અહીં આવેલો છું. રાજન્, આ કૌરવ કુલ સર્વ રાજકુલોમાં શ્રેષ્ઠ હોઈ શ્રુત અને વ્રત સદ્ગુણોથી સંપન્ન છે. આવા આ કુલમાં, વિશેષતઃ તારા નિમિત્તે, આ ભયંકર બનાવ બનતો જણાય છે એ યોગ્ય નથી. અંતર્બાહ્ય કોઈ પણ રીતે આ કુલમાં મિથ્યા આચરણ કરનારા ઉપર તારી સર્વથા સત્તા છે. આમ છતાં તારા દુર્યોધનાદિ પુત્રો ધર્મ અને અર્થ એ બન્નેનો અનાદર કરતા જણાય છે એ શું? એમનાથી ઉત્પન્ન થનારી આપત્તિ કૌરવ કુળનો જ નહીં પણ સર્વ પૃથ્વીનો નાશ કરશે. રાજન્! તારા હાથમાં શ્લમ છે. પાંડવો પરાક્રમી છે તેમને તું તારા કરી લઈશ તો આ કુરુરાજ્ય ઉપર દેવસેનાસહ ઇન્દ્ર પણ સ્વારી કરી શકનાર નથી, તો પછી ઇતર રાજાઓની તો શી વાત? માટે પાંડવોને સમજાવી અને પૂર્વ પ્રમાણે જ તેમને તારા છોકરાઓની માફક રાખી, તું આખી પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય ભોગવ.

યુદ્ધ થતાં ઉભય પક્ષનો ક્ષય થશે, એમાં હિત કોનું ? પાંડવો રણાંગણમાં પડશે કિંવા તારા પુત્રો પડશે. બંને પક્ષમાં તને શું મળશે એ મને કહે! રાજન, આ પાંડવો પણ તારા જ છે અને આ પુત્રો પણ તારા જ છે; એમનો તું નાશ ન કર. તું જો તારી પ્રકૃતિ ઉપર સ્થિર રહીશ તો સર્વ વાત યતનશે. તેં પાંડવો ઉપર પૂર્વે જે પ્રેમ કર્યો હતો તે જ. તું આજ મૃત્યુની સમીપ આવતાં કર, અને કૌરવ-પાંડવોની સલાહ કરાવી આપ. આ એકદા થએલા રાજાઓને એકમેકને મળીને અને એક ઠેકાણે ભોજન-પાન કરીને શાંત-તાપી પોતપોતાને દેશ જવા દે. એમાં તારા ધર્મ અને અર્થ એ બંનેનું રક્ષણ થશે. ધૃતરાષ્ટ્ર! પાંડવોએ તારી મહેરબાની માગી વિનંતી કરી છે, કે—“તાત! તમારી આજ્ઞાએ અમે સર્વ દુઃખ મુગા મુગા સહન કર્યાં છે. અમારા જ્યેષ્ઠ પિતા પોતાનું વચન વનવાસને અને જરૂર પાળશે, આ ભરોંસા ઉપર. અમે અમારા કરાર બહાર વત્યાં નથી, એ સંબંધમાં હજારો બ્રાહ્મણો સાક્ષી છે. માટે અમે અમારું વચન પાળીએ છીએ, તે પ્રમાણે તમે પાળો અને અમને અમારો રાજ્યાંશ આપો.” આ રાજસભાને પણ પાંડવોની આ જ વિનંતિ છે. તમે સર્વ ધર્મજ્ઞ છો. સભાસદોની સમક્ષ, જે અધર્મથી ધર્મનો અને અસત્યથી સત્યનો નાશ થાય તો તે પાતક સભાસદોને લાગે છે. એટલા માટે જો મારું વચન કામ પાળુ રીતે અયોગ્ય તો તમે કહો. ધૃતરાષ્ટ્ર! આ સવ રાજા લોકોને મૃત્યુપાશથી છોડવ, અને ક્રોધનો આશ્રય ન કરતાં શાન્તિનો આશ્રય કર. હું પાંડવોનું નહીં, પણ સર્વનું જ શ્રેય ઇચ્છું છું. અર્થને અનર્થ સમજી અને અનર્થને અર્થ માની અતિ લોભમાં ગુંથાયલા આ તારા પુત્રોનો તું નિગ્રહ કર તુ કહીશ તે સાંભળવાને પાંડવો તૈયાર છે. તું તેમ જ કહીશ તો તેઓ યુદ્ધને માટે પણ તૈયાર છે. માટે આ વખતે જે અત્યંત યુક્ત છે, તે તું કર. આમ હું તને વિનંતી કરીને કહું છું.” કેશવનું આ ધર્મ-અર્થ સહિત લાપણું સાંભળી સર્વ સભા રોમાંચિત થઇ. કાષ્ઠએ પણ વિરુદ્ધ લાપણું કરવાનો મનમાં વિચાર કર્યો નહિ. છેવટે ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું;—“ધર્મ અને ન્યાયને અનુસરીને આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખકર થાય એ વચન તહે મને કહ્યું છે. આ મૂખું દુર્યોધન જે કરે છે તે મને પણ પસંદ નથી. પણ તેના ઉપર મારા બોલવાની અસર થતી નથી. માટે જનાર્દન! તુ

તેને કહી જ્ઞે.” આ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે દુર્યોધન તરફ વળી કહ્યું:—“અંધુ દુર્યોધન! તારા અંધુસહવત્ માન તને શાન્તિના હેતુથી હું જે કહું છું તે તરફ લક્ષ આપ. તું મહા-પ્રાજ્ઞના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો છે. પ્રાજ્ઞ, સુત, ઉત્સાહી, બહુશ્રુત અને આત્મવાન્ એવા પાંડવો સાથે સલાહ કરવી એ જ તને શ્રેયસ્કર છે. કારણ, શાન્તિથી શાંતિનું અને મિત્રોનું કલ્યાણ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ સર્વ જગતનું કલ્યાણ થાય છે. વિશેષતઃ તારા સરખા શ્રુતવાન્, હીમાન્, અને આનંદશંકરવાન્ પુરુષોએ માતા-પિતાનું વચન અવશ્ય સાંભળવું જોઈએ. અત્યંત આપત્તિ આવી પડે છે ત્યારે મનુષ્યને પોતાના પિતાના વચનની રમૂનિ થાય છે. જે સુહૃદોનું બાપણુ વખતસર સાંભળતો નથી તેને પરિણામે પશ્ચાત્તાપ થાય છે, જે સુહૃદોનાં વચન બાળુ મૂઝા અસતોના નાદે લાગે છે તે ઘેર વિપત્તિમાં પડે છે પછી તેનો કેટલો ત્રાતા રહેતો નથી. ઇન્દ્રતુલ્ય પરાક્રમી અંધુએતે છોડી પરતો આશ્રય તારા શિવાય કોણ ગાંડો કરશે? તું જન્મમારનો પાંડવોનો વિન કારણ દ્રૃપ કરે છે પણ તે તારો દ્રૃપ કરતા નથી. કારણ, તેમનું સર્વ લક્ષ ધર્મ ઉપર છે. ચતુર માણુમે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે તરફ લક્ષ આપવું જોઈએ. એ ત્રણે સંધાતાં ન હોય તો ધર્મ અને અર્થ તરફ આપવું. અનરેતો વિરોધ હોય તો ધીર મનુષ્યે ધર્મના અનુરોધે ચાલવું. કારણ, ધર્મના અનુરોધથી અર્થ અને કામ એ હેવટે મળનાર જ છે. ધર્મને છોડી અર્થ અને કામ કદી પણ પ્રાપ્ત થતાં નથી. એટલા માટે ધર્મના આશ્રય કરી તું પાંડવો સાથે સંધિ કર. જે મનુષ્ય પોતાની કિંમત જાણે છે તે બીજાનું અપમાન કદી પણ કરતો નથી. પ્રાકૃત (સાધારણ) મનુષ્યની કિંમત પણ કેમ જોઈ આંકતું નથી. તો પછી પાંડવો સરખા નરપં- બોને બાળુ મૂઝા બીજાઓ પાસેથી તું રક્ષણ ઇચ્છે છે એ કીક નથી. દુઃશાસન, શકુનિ, કર્ણ કિંબલુના બીજા-દ્રોણ સુદ્ધાં અર્જુન સાથે ગરાબગી કવી શક્તા નથી, અને વળી મારી સલાયતા અર્જુનને મળ્યા પછી પુરંદર સુદ્ધાં તેની સાથે સામનો કરવા સમર્થ નથી, એ ધ્યાનમાં રાખ. તું તારી હૃદયી અંધુ, પુત્ર અને આ હજારો રાજાઓને માર નહિ. તે તો રહ્યું; પણ, આ તારા કુતનો નાશ થઈ કુલધન એવી તારી અપકીર્તિ થશે; તે તું ધરા

દે નહિ," આતું શૌરીનું અર્થપૂર્ણ બાપણ સાંભળી ધતરાષ્ટ્ર દુર્યોધનને કહ્યું;—“દુર્યોધન! મહાત્મા શૌરી જે કહે છે તે તું ધ્યાનમાં લે, અને તેમનું અત્યંત કલ્યાણકારક વચન માન. વાસુદેવ સર્વમાં સમર્થ છે. તેમની સાથે તું વિરોધ માંડ નહિ. મને કાલપ્રાપ્ત એમ જ લાગે છે કે તેમના વચનની બહાર તારે જવું નહીં.” બીજમ-દ્રોણે પણ આ જ ઉપદેશને પુષ્ટિ આપી, અને કહ્યું;—“જ્યાં સુધી અર્જુન અને કૃષ્ણ કમ્ભર કસી યુદ્ધને માટે સજ્જ થયા નથી, જ્યાં સુધી ભીમ પોતાની ગદા લઈ સૈન્યના શિરોભાગે ઉભો રહ્યો નથી, ત્યાં સુધી જ આ યુદ્ધ બંધ કર; અને તને તારા વીર બંધુઓ સાથે સંગત થયેલો જેઈ આ સર્વ રાજાઓનાં નેત્રોમાંથી આનંદાશ્રુ પડવા દે.” આ જૂદાં જૂદાં બાપણો સાંભળતાં દુર્યોધનનું મુખ ક્રોધથી લાલ થયું હતું. છેવટે તે બોલ્યો;—“તમે બધાએ મને દોષ દો છો એનું મને આશ્ચર્ય લાગે છે. રાજા, વિદુર, બીજમ અને કૃષ્ણ, તમે મારો જ અપરાધ છે એમ ધારી ચાલો છો એનું કારણ શું? પાંડવો છૂત રમ્યા અને પણ હાર્યા એ શું મારો જ અપરાધ? અમારા કયા અપરાધને લીધે પાંડવો અને સંજય અમારા ઉપર ચાત્રી આવેલા છે? અમે એવી બહીવરામણીથી કિંવા તૈયારીથી બહીવાના નથી. બીજમ, દ્રોણ અને કહ્યું એ દેવોથી પણ જીતાયા જાય તેમ નથી, તો પછી પાંડવોની તો વાત જ શી? વાર, ધર્માનુસાર યુદ્ધ કરતાં અમને મરણ આવશે તો તે પણ શ્રેયસ્કર જ છે. હમેશ ઉલ્લોભ કરવો, પંજી ખીજીને નમ્ર થવું નહિ; કિંબહુના શેરડી જેમ વચમાંથી ભાંગે છે, પણ વાંકી થતી નથી તે પ્રમાણે અકાળે સુદ્ધાં મરવું, પણ વાંકું વળવું નહીં, આવો સર્વ ક્ષત્રિય પ્રમાણે મારો મત છે. મારા પિતાએ પૂર્વે જે રાજ્યાંશ જીતી પાંડવોને આપ્યો તે હું જીવતો છું, ત્યાં સુધી તો હવે તેમને મળનાર નથી. પાંડવો પાંચ ગામ ઉપર પણ તુષ્ટ થતા હશે, પણ સોયના અગ્રભાગ (અણી)થી ઉખડે એટલી માટી પણ તેમને આપવા હું તૈયાર નથી.” દુર્યોધનનું આ બાપણ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણનાં નેત્ર ક્રોધથી લાલ થયાં અને બોલ્યા;—“ઠીક છે! તારી ઇચ્છા પ્રમાણે જ થશે. મહા ધૌર સંગ્રામ થાય, ત્યારે તું રિયર રહેજે; એટલે તારી માગણી પ્રમાણે તને વીરથયન જ મળશે. પણ તું જે કહે છે

કે પાંડવોનો મહેં અપરાધ કયોં નથી તો તહેં કરેલા અપરાધ સાંભળ. સળંગનોની પણ બુદ્ધિને બ્રષ્ટ કરનારૂં છૂત ખેલી પાંડવોની સંપત્તિ હરણ કરવાની દુષ્ટ બાજી શકુનીની; સહારતાથી તહેં રચી. જે કોઈ પણ અન્ય મનુષ્ય કરે નહિં, તે બાત્ પત્નીને સલામાં ખેંચી આણવાનું અને તેને અયોગ્ય બાષણો કહેવાનું નીચ કૃત્ય તહેં કયું. વારણાવતમાં પાંડવોને કુંતીસહ બાળી નાંખવાનો પ્રસન્ન તહેં કયોં. અને હવે ન્યાયથી પોતાનું રાજ્ય પાછું માગતાં પાંડવોને તે આપવાને તું હરકત કરે છે. વડિલોના અને સુહૃદોના ઉપદેશનો તિરસ્કાર કરી તહેં આ અનર્થ ઉત્પન્ન કયોં છે! ભલે-બ્રહ્મચર્ય થઈ રણમાં પડીશ ત્યારે તું આ રાજ્ય પાંડવોને આપીશ.” આમ શ્રીકૃષ્ણ બોલે છે, ત્યાં દુઃશાસન કૃતિસત બુદ્ધિથી વચમાં જ બોલ્યો;—

“દુર્યોધન! કૃષ્ણનું કહેવું સાંભળ. નહીં તો તને બાંધી રવે પાસેથી આ કેશવ તને પાંડવોને સ્વાધીન કરશે. તને, મને અને કણુંને, ભીષ્મ, આ દ્રોણ અને તારા પિતા અનર્થનું મૂળ સમજી, બાંધી પાંડવોને સ્વાધીન કરશે એમ મને લાગે છે.” આ સાંભળતાં જ દુર્યોધન ક્રોધથી ઉઠ્યો, અને પિતાની પરવાનગી ન લેતાં અને ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ, વિદુર, શત્ય ઇત્યાદિકોનો અનાદર કરી સલામાંથી ચાલતો થયો. એટલે શ્રીકૃષ્ણ કહ્યું;—

“હે કુરુવૃદ્ધ! આ તમે સર્વનું અપમાન છે. એટલા માટે આ મંદ-બુદ્ધિ દુર્યોધનને ખરેખર જ બંધનમાં નાંખો અને સર્વનું હિત સાધવા માટે પાંડવો સાથે સખ્ય કરો. શાંતિનું કલ્યાણ થાય એટલા માટે મેં કંસને ઠાર માર્યો. દૈત્ય-દાનવોનું અને દેવોનું લયંકર યુદ્ધ થઈ અતિશય પ્રાણ-હાનિ થવા લાગી, તે વખતે પ્રજાપતિએ દૈત્ય-દાનવોને પાશથી બાંધી વરુણને સ્વાધીન કર્યાં, તે અઘાપિ તેના તાબામાં સમુદ્રમાં છે. દુર્યોધન, શકુનિ અને કણું એમને બંધનમાં નાંખી સંધિ કરવી, એ કલ્પના ખોટી નથી. આખા કુટુંબ માટે એક મનુષ્યનો લાગ કરવો, આખા ગામ સાટે એક કુલનો લાગ કરવો અને આખા દેશને માટે એક ગામનો પણ નાશ કરવો, આવી નીતિ છે. માટે રાજન, દુર્યોધનનો ત્યાગ કરી પાંડવો સાથે સખ્ય કર એટલે લક્ષાવધિ વીર પુરુષોનો નાશ થાય નહીં.” આમ શ્રીકૃષ્ણ બોલે છે, એટલામાં બહાર દુર્યોધન અને શકુનિએ “તડાક ને લડાક કામ કરનાર કૃષ્ણ આપણને કેદ કરે તે પહેલાં તેને જ આપણે કેદ કરીએ,

આવો, ” એવો વિચાર કર્યો. “કૃષ્ણ કેદમાં પડતાં પાંડવો સહજ જ હતા-
વીર્ય થશે” આમ તેઓ કહેવા લાગ્યા. તે આતમી દ્વેતે વિદુરના જ્ઞાનમાં
કહી એટલે વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને તેના મુક્તના ઉન્નત વિચારવિષયના વર્તમાન
કહ્યા. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું;—રાજન્, મને દુર્યોધનને કેદ કરવાની
પરવાનગી આપ. તે મને કેદ કરે છે કે હું તેને કેદ કરું છું તે જો. લાવી
મુક્તનો નિકાલ અહીં જ થશે? પરંતુ તારી પરવાનગી શિવાય હું આ કમ
કરી શકતો નથી.” આ સાંભળી અંતર્યામી પુત્ર માટે ધભરાયલા પુત્ર-
પ્રિય ધૃતરાષ્ટ્ર વિદુરને ‘તું મૂર્ખ રાજ્યલુપ્ત દુર્યોધનને સભામાં લઈ આવ,’
આવી આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે વિદુરે બહાર જઈ દુર્યોધનને સભામાં
આણ્યો. ધૃતરાષ્ટ્રે દુર્યોધનને કહ્યું;— “દુષ્ટ, પાપી પુરુષોની સહાયતાથી
પાપ-કમ કરવા ઇચ્છે છે! પણ મૂર્ખ! આ કેશવ દેવ, મનુષ્ય, ગંધર્વ,
અસુર એમને સુદ્ધા અગ્નિ કય છે, એ તને ખબર નથી શું? જેમ મનુષ્ય
ચન્દ્રને સ્પર્શ કરી શકતો નથી, કિંવા વાયુને પકડી શકતો નથી, તે પ્રમાણે
આ કેશવને કેમ પણ ગ્રહણ કરી શકતું નથી.” ધૃતરાષ્ટ્ર આમ બોલતો
હતો તે વખતે સાત્યકિને કાથ જાલી શ્રીકૃષ્ણ ઉઠ્યા અને સર્વ ઋષિઓની
અને રાજાઓની આજ્ઞા લઈ સભાની બહાર નિકળ્યા. તેમની પાછળ પાછળ
બીજા-બ્રાણ સહિત ધૃતરાષ્ટ્ર દોડ્યો અને સર્વ રાજા પણ દોડ્યા; ત્યાં ધસકે
શ્રીકૃષ્ણના રથ લાવી ઉભો કર્યો. તે વખતે ધૃતરાષ્ટ્રે શ્રીકૃષ્ણને ફરી કહ્યું;—
“કૃષ્ણ, મારા પુત્રો ઉપર મારું કેટલું બળ છે, એ તેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે.
જ્ઞાન્તિ થાય એવી મારી ધણી ઇચ્છા છે, પણ મારું કંઈ ચાલતું નથી.
પાંડવો વિષયે મારો અભિપ્રાય દુષ્ટ નહીં, એ સંબંધમાં સર્વ કૌરવો અને
આ સર્વ રાજાઓ સાક્ષી છે.” એટલે શ્રીકૃષ્ણ તે જ શબ્દ ઉચ્ચારી બોલ્યા;—
“હે કૌરવો! અને હે સર્વ રાજાઓ! આજની સભામાં શું થયું અને મદ-બુદ્ધિ
દુર્યોધન કોવથી કેવો ઉઠી ગયો એ સર્વ તમે પ્રત્યક્ષ જોયેલું જ છે. ધૃત-
રાષ્ટ્ર ‘મારા પુત્રો ઉપર મારું કંઈ ચાલતું નથી’ એમ કહે છે તે પણ તમે
સાંભળ્યું છે. માટે આપ સર્વની રજા લઈ હું પાંડવો પાસે પાછો જઈ
છું.” આમ કહી શ્રીકૃષ્ણે સાત્યકિ સાથે રથમાં આરોહણ કર્યું અને તે
પોતાની ફાંદો નિરોપ થેવા માટે વિદુરને ઘેર ગયા.

કુંતીને સલામાં થયેલી હકીકત ઘોડામાં કહી અને તેના વિદુલા-
સંવાદ રૂપી ઉદ્ઘર્ષણ સંદેશો પાંડવો માટે લઈ શ્રીકૃષ્ણે તેના પગ ઉપર
પ્રેમથી અને આદરથી માથું મૂક્યું; અને પછી હસ્તિનાપુરથી તત્કાળ કુચ
કરી અપાદામાં ઉપલ્લવ્ય આવી તે પાંડવોને મળ્યા. શ્રીકૃષ્ણની આ મધ્ય-
સ્થી ફેકટ ગઈ અને છેવટે યુદ્ધનો જ પ્રસંગ આવી ઠોકાયો એ જોઈ ધર્મ-
રાજાને ધણું ખરાબ લાગ્યું. પરંતુ પ્રાપ્ત થયેલી વાત કરવી જ જોઈએ
એમ જણી તે યુદ્ધની તૈયારીએ લાગ્યા. તેમણે પોતાના સૈન્યના સાત
વિભાગ કરી તેના ઉપર સાત સેનાપતિ નીમ્યા અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સમગ્ર
સૈન્યનો અધિપતિ કર્યો. તે સર્વને મદદ અર્જુનને કરવી અને અર્જુનને
શ્રીકૃષ્ણે સલાહ આપવી આમ તેમણે ઠરાવ્યું. શ્રીકૃષ્ણે પહેલેથી જ પોતે
શસ્ત્ર ઝાલવાની ના પાડી હતી, એટલે તેમણે પોતાના પ્રિય શિષ્ય અર્જુ-
નના રથનું સારથ્ય સ્વીકારી તેના ઘોડાની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી.
પાંડવ સૈન્યનો આત્મા અર્જુન હતો તેને છોડી જૂદા રહેવું શ્રીકૃષ્ણને
શક્ય જ નહોતું. અર્જુનનો જય થવો પણ તેમના સતત સાંનિધ્ય ઉપર
અવલંબેલો હતો. સારાંશ; શ્રીકૃષ્ણે સર્વ વાત ધ્યાનમાં આણીને જ એ
બાહ્ય સ્વરૂપથી હલકું જણાવું કામ પોતાની પાસે લીધું. આ પ્રમાણે સર્વ
વ્યવસ્થા થઈ અને પાંડવોના સૈન્યે કુરુક્ષેત્ર તરફ આજ્ઞા કરી. “કુરુક્ષેત્રમાં
સામે ધા ખાઈ મરણ આવતાં મુક્તિ મળે છે” આવી તે વખતની સમ-
જૂત હોવાથી બંને સૈન્યોએ આ જ ધર્મક્ષેત્રમાં લડવાનું ઠરાવ્યું. પાંડવોએ
કુરુક્ષેત્રમાં પહોંચી પોતાના તંત્રી ઠોક્યા. તેમ જ દુર્યોધને પણ પોતાનું
સૈન્ય ઉપાડી કુરુક્ષેત્રમાં આણ્યું અને વચમાં પાંચ યોજન લાંબું અને
પાંચ યોજન પહોળું રણ-મેદાન છોડી બીજી બાજુ પોતાના તંત્રી કાયમ
કર્યા. આ પ્રમાણે બે પ્રચંડ સૈન્યો રણાંગણ ઉપર ઉતરી, એક દિવસે
પ્રાતઃકાળે પરસ્પર સાથે ભિડવા માટે તૈયાર થઈ રણમેદાન ઉપર સામસામાં
આવ્યાં. તે કાળમાં ધર્મ-યુદ્ધનો નિયમ કડકડતો હોઈ ગેરસાવધ કિંવા
કપટથી શત્રુ ઉપર તુટી પડવાની બાજુ બહુધા કોઈ પણ ઉપયોગમાં
આણવું નહોતું. પ્રાતઃકાળે સ્નાન કરી, અગ્નિ અને સૂર્યની ઉપાસના કરી,
અલંકૃત થઈ બંને પક્ષના ક્ષત્રિઓ પોતપોતાનાં સૈન્યો લઈ રણાંગણ

ઉપર આવ્યા અને બન્ને પક્ષમાંના મુખ્ય સેનાપતિઓએ પોતપોતાની કલ્પના પ્રમાણે સૈન્યોના વ્યૂહ રચવાની શરૂઆત કરી. જેના સફેદ ઘોડાની દોરી શ્રીકૃષ્ણે પોતે પોતાના હાથમાં લીધેલી છે એવા અર્જુનનો રથ પાંડવોના સૈન્યના અગ્રભાગે આવ્યો, તે વખતે તેના તરફના સૈન્યે પ્રચંડ ગર્જના ઠોકી તેનું ગૌરવ ક્યું. બીજા બાજુ ધોળા કેશવાળા, ધોળી પાઘડીવાળા, માથા ઉપર સેનાપતિના ધોળા છત્રવાળા, ધોળા ઘોડાથી જોડેલા રથમાં બેઠેલા અને રથ ઉપર ધોળા જ નિશાનવાળા વૃદ્ધ ભીષ્મ કૌરવ સૈન્યના અગ્રભાગે આવ્યા; તે વખતે કૌરવ સૈન્યે પણ જયની પ્રચંડ ગર્જનાથી તેમનું સ્વાગત ક્યું. એ પ્રમાણે લાખો દોડોની વીર ગર્જનાથી વીરોના હૃદયમાં વીરશ્રી ઉત્પન્ન થાય છે, એવા સમયે કાણુ કાણુ વીર આપણી સાથે લઢવા માટે આવેલા છે એ નિરખી જોવાના હેતુથી અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને પોતાનો રથ કૌરવ સેના પાસે લઈ જઈ મેદાનના મધ્યભાગે ઉભો કરવા કહ્યું; એટલે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનનો રથ રણમેદાનના મધ્ય ભાગે લઈ જઈ ઉભો કર્યો.

અર્જુને બન્ને સૈન્ય તરફ નજર ફેંકી તો જ્યાં સુધી દષ્ટિ પહોંચતી હતી ત્યાં સુધી, બન્ને બાજુ લક્ષ્યાવધિ વીર માર્ગ કિંવા મર્ગ આવી વીરશ્રીવી યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ ઉભા રહેલા તેની નજરે પડ્યા. અહીંયાં કૌરવોના નિશાન પાસે ભીષ્મ, દ્રોણ, શલ્ય ઇત્યાદિ મહાન્ મહાન્ મહારથી અને લક્ષ્મણ વિગેરે કૌરવોના પુત્રો પોતપોતાના રથમાં બેસી એકઠા થયેલા નજરે પડ્યા, ત્યારે બીજા બાજુ પાંડવોના સૈન્ય પાસે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, ભીમ, વિરાટ એકિતાન, પાંડવ ઇત્યાદિ મહારથી અને અભિમન્યુ વગેરે પાંડવોના પુત્રો અને વિરાટ-દુપદના પૌત્ર વગેરે, યુદ્ધના ભયંકર પ્રસંગે પણ ન બંદીનારા, વીરશ્રીથી ફરફરતા બાણવીર એકઠા થયેલા તેની નજરે પડ્યા. આ લક્ષ્યાવધિ વીર અને આ પૂજ્ય તથા પ્રિય પિતામહ, આચાર્ય, સસરા, સાગા, પુત્ર, પૌત્ર, બંધુ આમ, મિત્ર એકમેકને મારી દાર થયા પછી તેમના રક્તથી અને માંસથી કમ્બર સુધી ભરેલા રણાંગણમાંથી હું બચ્યો તો હસ્તિનાપુરના રાજ્ય તરફ જવા માટે મને રસ્તો મળશે એ વિચારે અર્જુનનું હૃદય લાખો જોવાની દયાથી અને આપ્તોના પ્રેમથી ધડક ધડક થવા લાગ્યું, તેની આંખોમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં અને તેના હાથ પગ ગળી ગયા છેવટે શ્રીકૃષ્ણને ગદ્ગદ સ્વરથી તેણે કહ્યું;—ગોવિંદ! આ લાખો વીરોને, પ્રિય બંધુઓને

અને પૂજ્ય ગુરુએને હાર મારી મહેં રાજ્ય મેળવ્યું તો પણ તે શા કામનું? જનાર્દન! જેમને માટે રાજ્ય મેળવવાનું તે આ દાદા, ગુરુ, બંધુ, સાળા, પુત્રો વગેરે તો પ્રાણ હાથમાં લઈ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી મારી સાથે લઢવા માટે ઉભા રહેલા છે; ત્રૈલોક્યના રાજ્ય માટે સુદ્ધાં એમના ઉપર મારો હાથ ચાલશે નહીં; તો પછી એક ન્હાના કુરરાજ્ય માટે હું શું એમના ઉપર શસ્ત્ર ઉગામું? આ કુલક્ષયના કૃત્યમાંથી અમને કયું સુખ મળનાર છે? જોકે આ લોભના બળી થઈ પડી કુલક્ષય કરવા માટે અમે તૈયાર થયા છીએ, છતાં પણ અમે અમને ધર્મશીલ કહેવરાવીએ છીએ; અમે કુલક્ષયનું પાતક કેટલું ભયંકર છે એ જાણીએ છીએ, છતાં પણ અમારે તેમની સાથે લઢવા માટે કેમ ઉભું રહેવું? અરેરે! આ વખતે અમે અત્યંત નિંદ્ય કર્મ કરવા માટે ઉદ્ધુક્ત થયા છીએ! આ કરતાં તેઓ જ અમારા ઉપર ભલે શસ્ત્ર નાંખે અને અમને રણાંગણમાં ભલે હાર મારે; અમને તે અધિક શ્રેયસ્કર થશે; ” આમ કહી અર્જુન રથની પાછલી બાજુ ધનુષ્ય-બાણ નાંખી દષ્ટ ઉદ્દેગથી નીચે બેઠો. અર્જુનની આવી વિવક્ષણ સ્થિતિ થયેલી જોઈ શ્રીકૃષ્ણને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું અને તેમણે કહ્યું:—“ અર્જુન! તારા આર્થ પૂર્વ જોને કદી પણ ન સૂએલો, તારી કીર્તિને કલંક લગાડનારો અને અંતે અધર્મને લીધે તને નર્કમાં લઈ જનારો આ કાળકુટ્ત બ્રમ્હો પડેલો તારી બુદ્ધિ ઉપર એકાએક કંઈ બાજુથી આવ્યો? બંધુ! આવો નપુંસક ન થાજ આ નપુંસકપણું તને શોભતું નથી; આ મનની ક્ષુદ્ર દુર્બલતા દૂર કરી યુદ્ધ માટે ઉભો રહે. ” શ્રીકૃષ્ણના આ ચાપકા સંજ્ઞા તીક્ષ્ણ શબ્દો સાંભળીને પણ અર્જુને ફરી કહ્યું:—“ શ્રીકૃષ્ણ! જે દાદાના બોળા ઉપર હું ન્હાનપણમાં આગોટયો તેની છાતી ઉપર શું હું આજ શસ્ત્ર નાંખું? જે દ્રોણ ગુરુએ મને પોતાના પુત્ર કરનાં પણ શસ્ત્રવિદ્યામાં અધિક નિપુણ કર્યો તેમની આપેલી વિદ્યા તેમના ઉપર જ હું ચલાવું શું? ગોવિંદ! આ અત્યંત પૂજ્ય અને પ્રિય ભીષ્મ દ્રોણ ઉપર હું બાણ નાંખું પણ કેમ? એ કરતાં ભીષ્મ માગી પેટ ભરવું કિંવા અમે વનમાં રહી મૃગ મારી નિર્જાંહ કરતા હતા તે પ્રમાણે કરવું સોગણું સારું એમ મને લાગે છે! જનાર્દન! આ આત્મજનોના મોહપાશથી મારી બુદ્ધિને ખરેખર દુર્બલતા આવી છે. તું સર્વ સૂક્ત-અસૂક્ત છે, તું પ્રત્યક્ષ વિષ્ણુ જ છે, તને હું

મનોભાવે શરણુ આગ્યો છું. આ વખતે અને આ પ્રસંગે જે કરવું ખરેખર ન્યાય્ય અને શ્રેયસ્કર હોય તે તું કૃપા કરી મને કહે. ” સંસારમાંના અનેક દુઃખના અને અડચણના પ્રસંગે જૂદી જૂદી રીતના વિકટ, ન છૂટનારા વિચાર મનમાં ચારે બાજુથી દોડી આવે છે અને તેથી સેંકડો મનુષ્યો આવી જ રીતે ભમી જાય છે અને પોતાનું યોગ્ય કર્તવ્ય શું છે તે તેમને સુઝતું નથી. આવા ભ્રાંત લોકો માટે અર્જુનને આગળ કરી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આ વખતે જે દિવ્ય, ત્રિકાલાબાધિત, મનોહર ઉપદેશ કર્યો, તે ઉપનિષદો સમાન યોગશાસ્ત્રસંમિત ભગવદ્ગીતા-ગ્રંથમાં મહર્ષિ વ્યાસે ભારતના મધ્ય ભાગમાં ગ્રથિત કરેલો છે. તેનું આપણે યથામતિ અહીં ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાંતર કરીએ.

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું;—“ અર્જુન ! જે લોકોના સંબંધમાં શોક કરવો યોગ્ય નથી, તેમના સંબંધમાં તું શોક કરે છે અને વળી તત્ત્વજ્ઞાનની વાત કરે છે એનું મને અશ્ચર્ય લાગે છે. બંધુ ! જીવંત કિંવા મરેલા મનુષ્યના સંબંધમાં શોક કરવો એ પાંડિત્યનું લક્ષણ નથી. હું, તું અને આ સર્વે રાજાઓ આ પહેલાં નહોતા અને હવે પછી થનાર નથી એમ બિન્ન કુલ જ નથી. જે પ્રમાણે આત્માના દેહને ખાળપણ, તરુણપણ અને વૃદ્ધપણ એવી જૂદી જૂદી અવસ્થા આવે છે, તે જ પ્રમાણે આત્માને માટે આ દેહપછી બીજા દેહની પ્રાપ્તિ રાખેલી જ છે, એટલા માટે કોઈના પણ મરણ માટે ધીર પુરુષો શોક કરતા નથી (૧૪, ૧૫). જે અસત્ એટલે કદી જ નહોતું, તે ઉત્પન્ન થાય કેવી રીતે, અને જે સત્ એટલે છે તેનો નાશ કેવી રીતે થાય ? તત્ત્વવેદાને સત્ અને અસત્ એ બંનેનો પૂર્ણ નિશ્ચય થયેલો હોય છે. સત્ અને અસત્ એની પણ પેલી તરફ રહેલા અવિનાશી તત્ત્વથી આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત થયેલું છે, તેનો જ અંશ આત્મા હોવાથી તે અવિનાશી છે. આ અવ્યય આત્માનો નાશ કોઈ પણ કરી શકતું નથી. આત્માને આ દેહ જે કે અન્ત પામે છે તો પણ દેહનો અધિષ્ઠાતા આત્મા અન્ત પામતો નથી. એટલા માટે અર્જુન ! તું નિઃશક થઈ યુદ્ધ કર. આ આત્મા મારનારો કિંવા મરનારો છે, એમ માનવું બૂલભરેલું છે. એ મારતોયે નથી અને મરતો પણ નથી. આ આત્મા અજ, નિત્ય, આશ્વત અને પુરાણ છે. શરીરનો નાશ થાય છે તો પણ એનો નાશ

થતો નથી. (૨૧). જેમ આપણે જીવું થયેલું વસ્ત્ર કાઢી નાંખી નવું પહેરીએ છીએ, તે પ્રમાણે દેહનો અધિષ્ઠાતા આત્મા જીવું થયેલું શરીર કાઢી નાંખી ફરી ફરી ખીજે નવીન દેહ ધારણ કરે છે. આ આત્મા શસ્ત્રોથી કપાતો નથી. કિંવા આગથી બળાતો નથી એ પાણીથી. ભિંજતો નથી કિંવા વાયુથી સૂકાતો નથી. એ નિલ, સર્વવ્યાપી, અચ્ચલ, સનાતન, અચ્ચક્ત, અચિંત્ય અને અવિકાર્ય છે. આ આત્માનું પૂર્ણ સ્વરૂપ તહે જાણ્યું એટલે તને શોક કરવાનું કારણ રહેશે નહિં. કદાચિત્ તું ‘ આત્માને જ જન્મ મરણ છે ’ એમ માનતો હઈશ તો પણ સુદ્ધાં તને શોક કરવાનું કારણ નથી. તારી સમજણ મુજબ જે આત્મા જન્મે આવ્યો છે તે મરનાર જ છે. અને જે મરણ પામ્યો તે ફરી જન્મનાર જ છે. માટે જન્મ મરણ અપરિહાર્ય હોવાથી તે સંબંધમાં શોક કરવો યોગ્ય નથી. ‘ કેવળ પ્રત્યક્ષ વાત જ માની અને ’ પ્રાણિમાત્ર જીવંત છે ત્યાં સુધી જ વ્યક્ત છે, તે આવે છે ક્યાંથી અને જાય છે ક્યાં, એ અવ્યક્ત છે, એમ માનીએ તો પણ સુદ્ધાં શોક શા માટે કરવો ? ‘ જો મનુષ્ય જન્મ્યાનો શોક નથી તો તે મરણ પામ્યાનો પણ શોક શા માટે ? ’ અર્જુન ! આત્માનું ખરું સ્વરૂપ જાણનારા ધણા કદિજ હોય છે. તેનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ જોનારા અતિ વિરલા. તેનું સ્વરૂપ વર્ણવનારા તેથી પણ વિરલા. આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ સાંભળનાર મળવા દુર્લભ, અને સાંભળીને પણ તેનું યથાર્થ જ્ઞાન થવું તે તેથી પણ દુર્લભ. ‘ તથાપિ ’ સર્વના દેહમાં રહેલો દેહી નિશ્ચયથી હમેશ્વ અવધ્ય છે, એટલા માટે કોઈ પણ મનુષ્યના સંબંધમાં શોક કરવો તને ઉચિત નથી, અને ‘ એમ જો છે તો ’ સ્વધર્મ તરફ લક્ષ આપી યુદ્ધ કરવા માટે આગળ પાછળ જોવાનું તને કારણ શું ? તારા જેવા ક્ષત્રિઓને, પ્રાપ્ત થયેલા યુદ્ધ કરતાં પણ અધિક શ્રેયસ્કર તે શું ? ‘ સલ તારી બાજુ છે, અને યુદ્ધ માટે ઉભા રહેતા પહેલાં સામ કરવા માટે બનતો પ્રયત્ન કરેલો છે; એવી સ્થિતિમાં ધર્મને અનુસરી આપણે જે યુદ્ધ કરીએ છીએ ’ તે કેવળ અકલ્પિત સ્વર્ગદ્વાર જ આપણે માટે ઉદ્ધત્યું છે એમ સમજ. જે ક્ષત્રિય ભાગ્યશાળી હોય છે તેને જ આવું યુદ્ધ કરવું પ્રાપ્ત થાય છે. વાર, તું આ ધર્મ યુદ્ધ ન કરતાં પાછો ફરીશ તો પણ તને ધર્મ તો મળનાર જ નથી; પણ ઉલટી તારી અપકીર્તિ થશે અને તને પાતક માત્ર લાગશે. ‘ ભીષ્મ-

દ્રોણની પ્રીતિથી તું તેમના ઉપર બાણ ન નાંખતાં પાછો ફરીશ તો પણ તારા શત્રુ તું બીજમ-દ્રોણની બહીકથી પાછો ફર્યો એમ જ કહેશે અને તારા પરાક્રમની પરસ્પર નિંદા કરશે. સંભાવિત પુરુષને અપકીર્તિ મરણ કરતાં પણ અધિક દુઃખ આપે છે. ‘શિવાય, કોઈની પણ અપકીર્તિ યવી એ પાતક જ છે.’ ‘અર્જુન! આ ધર્મ યુદ્ધમાં પાછા ન પડતાં આગળ ચલું તને ઉભય પક્ષે શ્રેયસ્કર છે.’ એમાં તને મરણ આવશે તો પણ તને સ્વર્ગ મળશે અને એમાં જય આવ્યો તો પણ તને પૃથ્વીનું રાજ્ય મળશે. એટલામાટે જય, અપજય, લાભ, અલાભ, સુખ-દુઃખ એનો વિચાર બાળુએ મૂકી કિંબદ્ધના એમને સરખાં માની તું સ્વકર્તાવ્યતો જ નિશ્ચય કર અને યુદ્ધને માટે ઉભો રહે. એમ કરતાં તને કોઈ પણ પ્રકારનું પાતક લાગશે નહિ.”

અર્જુન! અહીં સુધી આત્મા અમર છે આ સાંખ્યની એટલે તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સ્વકર્તાવ્ય કરવું તને કેમ શ્રેયસ્કર છે એ મહેં કહ્યું. હવે એના કરતાં યોગની ‘એટલે કર્મ કૌશલ્યની દૃષ્ટિએ એ જ કરવું કેમ અધિક શ્રેયસ્કર છે એનો સૂક્ષ્મ’ વિચાર હું તને કહું છું. “આ વિચાર કરવાથી કર્મથી ઉત્પન્ન થતાં પાપ-પુણ્યોનું બંધન જ રહેતું નથી. આ વિચારમાં પ્રયત્ન કરેલો ફેાકટ જતો નથી કિંવા દોષ ઉત્પન્ન થઈ પ્રત્યવાય-પ્રાયશ્ચિત્ત આવતું નથી. આ વિચારની થોડી પણ સત્તા જો, મન ઉપર એસે છે તો પણ મોટાં મોટાં સંકટોમાંથી મનુષ્ય મુક્ત થાય છે. નિશ્ચયાત્મક આ વિચાર એક જ છે. આ નિશ્ચયને છોડીને જેઓ વિચાર કરે છે તેમને માત્ર અનંત શાખા પુટેલી દેખાય છે. જે જે અજ્ઞાની લોક વેદમાં ‘કાન્ય કર્મોનું જ વિધાન છે,’ તેમાં બીજું કંઈ નથી આવે વાદ લઈ અલંકારયુક્ત ભાષણ કરે છે, જે કેવળ અનેક કામનાઓથી વ્યાપ થઈ સ્વર્ગની ઇચ્છા કરે છે; કિંવા નાના પ્રકારના ભોગ માટે અને ઐશ્વર્ય માટે જૂદાં જૂદાં અનેક કર્મો કરવાં એમ કહે છે તેમને આ નિશ્ચય રૂપી વિચાર આવતો નથી અને તેમનું મન સમાધાન અને શાંતિમાં કાયમ રહેતું નથી. વેદમાં ત્રણે ગુણોથી મિશ્ર એવો વિષય છે. પણ અર્જુન! તું આ ત્રિગુણમિશ્રિત સ્થિતિની પેલી તરફ જ. રાગ-દ્વેષ છોડી, રજ-સ્તમનો ત્યાગ કરી તું હમેશાં સત્ત્વગુણમાં રહે અને પોતાના યોગક્ષેમની ચિંતા ન કરતાં આત્મામાં જ સ્થિત થા. ‘એમ

થતાં તને બ્રહ્મનું પણ જ્ઞાન થશે.' સર્વ જ જલમય થયા પછી જે પ્રમાણે કુવા, તળાવ વિગેરેની કિંમત રહેતી નથી, તે પ્રમાણે જ્ઞાની બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને સર્વ વેદોની પણ જરૂરીઆત રહેતો નથી. અસ્તુ. આ નિશ્ચયાત્મક વિચાર કયો એ હું તને કહું છું. તારો અધિકાર કર્મ કરવા પુરતો છે, ફલ-વિષયમાં તારો અધિકાર નથી, એ તું લક્ષમાં રાખ. અને એ પ્રમાણે સમજી ફલની ઇચ્છાથી તું કર્મ કર પણ નહિ અને કર્મ કરવાં છોડ પણ નહિં. ફલમાં આસક્ત ન થતાં, યોગમાં દબથઈતું કર્તવ્ય કર. કર્મફલ-ભૂત થાઓ અગર ન થાઓ અને સ્થિતિમાં ચિત્તવૃત્તિ સરખી રાખવી એનું જ નામ યોગ. એવી માનસિક સ્થિતિથી કર્મ કરવાં એ ફલ તરફ નજર રાખી કર્મ કરવા કરતાં કેટલાં શ્રેયસ્કર છે? એટલા માટે આ બુદ્ધિને અને આ મનની સમતોલ સ્થિતિને તું શરણે જા. જે ફલ ઉપર નજર આપી કર્મ કરે છે તે દયા કરવા લાયક થાય છે. અને આ બુદ્ધિથી એટલે ફલેચ્છારહિત કર્મ કરનારા મનુષ્યને સુકૃત અને દુષ્કૃત, પાપ અને પુણ્ય એ બનેતો પણ સ્પર્શ થતો નથી. એટલા માટે આ યોગનો તું પ્રયત્ન કર. આ યોગ એટલે કર્મ કરવાનું ખરું કૌશલ્ય છે. આ બુદ્ધિથી કર્તવ્ય કર્મ કરનારા કર્મના ફલને છોડવાથી જન્મ-બંધનમાંથી મુક્ત થઈ અંતે અનામય પદે પહોંચે છે. આ બુદ્ધિ તારામાં ઉત્પન્ન થઈ તારા મોહતમનો નાશ કરશે, ત્યારે તને અધિક કહેવાની કિંમત વિચાર કરવાની જરૂર રહેશે નહીં. નાના પ્રકારના વેદ-વાદો છોડી તારી બુદ્ધિ સમાધિમાં જ્યારે નિશ્ચય થશે ત્યારે તને આ યોગ સહ જ પ્રાપ્ત થશે." અહીંયાં અર્જુને 'મનમાં કાંઈ શંકા આવવાથી' શ્રીકૃષ્ણને પ્રશ્ન કર્યો;—"કેશવ ! સ્થિતપ્રજ્ઞ કેને કહે છે ? સમાધિસ્થનું લક્ષણ શું ? સ્થિતપ્રજ્ઞ શું બોલે છે, ક્યાં બેસે છે, કેવું વર્તન કરે છે ?" શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો;—"અર્જુન ! જ્યારે મનુષ્ય સર્વ ઇચ્છાનો, 'બાહ્યસ્વરૂપથી જ નહીં પણ,' મનથી સુદ્ધાં ત્યાગ કરે છે અને પોતે પોતામાં જ સંતુષ્ટ રહે છે, ત્યારે તેને સ્થિતપ્રજ્ઞ કહે છે. દુઃખથી જેનું મન ઉદ્વિગ્ન થતું નથી, અને સુખથી જેના મનમાં ભોગની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતો નથી; જેના પ્રીતિ, ભય, રાગ વગેરે વિકાર જતા રહ્યા છે, એવા મનુષ્યને સ્થિતધી કહે છે. જે કોઈ પણ ઠેકાણે પ્રીતિ ન રાખતાં, શુભ કિંવા અશુભ પ્રાપ્ત થતાં આનંદ માનતો નથી, કિંવા દ્વેષ કરતો નથી, તેની પ્રજ્ઞા સ્થિર થયેલી છે, એમ

સમજવું. જેમ કાચબો પોતાના પગને અને મુખને અંદર ખેંચી લે છે, તે પ્રમાણે જે ઇન્દ્રિયોને તેમના વિષયોમાંથી પરાવૃત્ત કરી પોતાનામાં જ તેનો સંયમ કરે છે, તેની પ્રજ્ઞા સ્થિર હોય છે. ઇન્દ્રિયોને ભોગ મળે નહીં, એટલે વિષય આપોઆપ છૂટે છે. મનમાં રહેનારી વિષયોની પ્રીતિ કેટલાક દિવસ બાકી રહે છે પણ તે પણ પરમાત્માનું જ્ઞાન થતાં નષ્ટ થાય છે. ‘આવા પ્રકારનો ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરવો ઘણો કઠિણ છે.’ ‘કારણ, મોટામોટા ચતુર માણસોની પણ ઇન્દ્રિયો નિયમનનો પ્રયત્ન કરતાં છતાં પણ ‘એકામ ધોડા પ્રમાણે તે પ્રયત્નોને ન ગણુકારતાં’ એકાદ વખત તેના મનને લળતી બાબુલે જ લઇ જાય છે, ‘એ આપણે જોઈએ છીએ.’ તો એવી સ્વભાવતઃ જ લુચ્ચી ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરી તેમને જે પોતાના તાબામાં રાખે છે તેની પ્રજ્ઞા સ્થિર થયેલી હોય છે. ‘અર્જુન ! વિષયોનું ધ્યાન છોડવું એ ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરવાનો મુખ્ય ઉપાય છે.’ વિષયોનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા એટલે તેમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે; પ્રીતિથી કામ, કામથી ક્રોધ, ક્રોધથી મોહ, મોહથી સ્મૃતિભ્રંશ, સ્મૃતિભ્રંશથી વિવેકનાશ અને વિવેકનો નાશ થયો એટલે એકંદર સર્વ નાશ પામે છે. “એટલા માટે પ્રથમ મનથી વિષયોનું ધ્યાન છોડવું જોઈએ. તે તે ઇન્દ્રિયોનો તે તે વિષયો સાથે સંબંધ તો થવાનો જ પણ,” એવો સંબંધ રાગ અને દોષથી રહિત થયો એટલે મનુષ્યનું મન ધોળાઈ ન જતાં પ્રસન્ન થાય છે અર્થાત્ મનુષ્યની બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. (૬૬) ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર ચાલતાં તેમાં આપણું મન પરાવવાથી મનુષ્યની બુદ્ધિ જે પ્રમાણે પાણીમાં ચાલતી હોડી પવનથી આમ તેમ હેલકારા ખાતી દોડે છે તે પ્રમાણે દોડવા લાગે છે. એટલા માટે ઇન્દ્રિયોને ખરા મનથી જોણે વિષયોમાંથી પરાવૃત્ત કરેલી છે તેની પ્રજ્ઞા સ્થિર થયેલી છે. આવા સંયમી મનુષ્યોને શોકોની જે રાત તે દિવસ અને શોકોનો જે દિવસ તે, તે જોનારા મુનિની રાત હોય છે. ‘સામાન્ય મનુષ્યો જે વિષયમાં નિદ્રિત હોય છે તેમાં તે મુનિ જગૃત્ હોય છે અને જે વાતમાં તે જગૃત્ રહી ધાલમેલ કરે છે તેના સંબંધમાં તે મુનિ આંખો ઉઘાડી છતાં પણ નિદ્રિત હોય છે.’ સમુદ્રમાં હજારો નદીઓ મળતાં છતાં પણ જેમ તેનું પાણી વધતું નથી, તે પ્રમાણે જેના મનરૂપી સમુદ્રમાં હજારો ઇન્દ્રિયરૂપી નદીઓ લુપ્ત થઈ જાય છે, તે જ અક્ષય

શાંતિનો અનુભવ હો છે. કામનાની પાછળ દોડાદોડ કરનાર મનુષ્યને આવી શાંતિનો લેશ પણ મળતો નથી. સર્વ ઇચ્છા છોડી નિસ્પૃહ થઈ જે વ્યવહાર કરે છે તે મમત્વ અને અહંકારથી મુક્ત થયેલા પુરુષને શાંતિ મળે છે. આ સ્થિતિને, અર્જુન ! આહી સ્થિતિ કહે છે; આ સ્થિતિમાં મનુષ્યને મોહ થતો નથી; અને આ સ્થિતિમાં રહી મનુષ્યને મરણ આવે તોપણ તેને અભયપદનો અક્ષય આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે ” (ભ૦ અ૦ ૨).

‘ અર્જુનને ધનુષ્યખાણ નાખી દઇ અરણ્યમાં જવાની જે ઉત્કટ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ હતી તે જ ઇચ્છા આહી સ્થિતિ તરફ લઇ જનારી છે આમ સમજવાથી તેણે આ પ્રશ્ન કયો હતો. આ સ્થિતિની પ્રશંસા સાંભળી અર્જુનને પોતાની શંકા શ્રીકૃષ્ણ પાસે સ્પષ્ટ રજૂ કરી ! ’ તેણે કહ્યું;— “ શ્રીકૃષ્ણ ! ‘ સ્થિતપ્રજ્ઞની સ્થિર ’ બુદ્ધિ જે કર્મ કરતાં તારા કહેવા ઉપરથી અધિક શ્રેયસ્કર જણાય છે, તો મને કર્મ, કિંબલુના ઘોર કર્મ, કરવા માટે તું કેમ પ્રવૃત્ત કરે છે ? તારું બોલવું મને લંગ્ધડા વિનાનું જણાય છે. આથી મારી સમજણમાં થોડાળો ઉત્પન્ન થાય છે. એટલા માટે જે પ્રમાણે આચરણ કરતાં મારું કલ્યાણ થાય, તે નિશ્ચયરૂપી મત તું મને કહે.” શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો;— “ અર્જુન ! મારું બોલવું લંગ્ધડા વિનાનું નથી. હું શું કહું છું એ તરફ બરોબર લક્ષ આપ.” મહેં પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે આ લોકમાં સાંખ્ય અને યોગ એવી બે ‘ નિષ્ઠા અથવા બુદ્ધિ ’ છે. સાંખ્ય એ જ્ઞાનનિષ્ઠ છે અને યોગી એ કર્મનિષ્ઠ છે. ‘ પણ અર્જુન ! સાંખ્ય જ્ઞાન માર્ગ તરફ જનાર હોય તો પણ તેનું કર્મ કરવું કાંઈ દૂર થતું નથી. ’ ‘ તેનું સાધ્ય નૈષ્કર્મ્ય એટલે મોક્ષ હોય અને સાધન સંન્યાસ હોય તો પણ ’ કર્મનો આરંભ ન કરવાથી નૈષ્કર્મ્યનો અનુભવ થતો નથી. અને કેવળ કર્મનો સંન્યાસ કરવાથી જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. ‘ અર્જુન ! સંસાર ત્યાગ કરી અરણ્યમાં જઇ એસવાથી કર્મ છૂટે શું ? એમ કરવાથી મનુષ્ય આ પંચ મહાભૂતોની સૃષ્ટિમાંથી ‘ બહાર ગયો શું ? ભૂખ લાગતાં તું મૃગોની પાછળ પડવાનો જ. નિરાહાર રહેવાનો નિશ્ચય કરીશ તો પણ તારો શ્વાસોર્ધ્વાસ ચાલવાનો જ. વાર, શ્વાસોર્ધ્વાસ પ્રાણાયામથી બંધ કયો તો પણ તે પ્રાણાયામ કર્મ જ થશે. ’ સારાંશ; આ સૃષ્ટિમાં કાંઈ પણ જીવંત મનુષ્ય એક ક્ષણવાર

સુદ્ધાં કર્મ કર્યાં શિવાય રહી શકતો નથી. ‘ કર્મ ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ’ તો પણ પ્રકૃતિના ગુણ મનુષ્યને મુશ્કેલાટ બાંધી કર્મ કરવા લગાડે છે. ‘ કર્મેન્દ્રિયોનો અત્યંત નિગ્રહ કરતાં છતાં પણ મન ક્યાં સ્વસ્થ બેસે છે ? તે પોતાના વિષયોનાં ધ્યાનનાં કર્મો એકસરખાં કરતો જ હોય છે. ’ બાહ્યકારી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી મનથી વિષયોનું ચિંતન કરનાર મનુષ્ય નિંદ્ય અને મિથ્યાચારી હોય છે; માટે મનથી વિષયોને ત્યાગ કરી જે ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરે છે, અને આસક્તિ રહિત થઈ કર્મનો આરંભ કરે છે, તે જ ખરો યોગી છે. અર્જુન ! તું નિશ્ચયથી કર્મ કર. કર્મ ન કરવા કરતાં કર્મ કરવાં સારાં. તું અકર્મ સ્વીકારીશ તો તેથી તારો ચરિતાર્થ સુદ્ધાં ચાલશે નહિં. આ દ્વોક કર્મો સાથે જ બાંધેલો છે. પરંતુ કર્મ કરવાં તે મુક્તસંગ થઈ કરવાં એવું મારું કહેવું છે. ‘ મહેં પહેલાં વેદવાદની નિંદા કરી, એ ઉપરથી મારા મતે વૈદિક કર્મ કરવામાં તાત્પર્ય જ નથી એમ તને કદાચિત્ લાગ્યું હશે; પણ એમ નથી. ’ યજ્ઞ-ચાસાદિક ક્રિયા પ્રજ્ઞની ઉત્પત્તિ સાથે જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. પ્રજ્ઞે યજ્ઞોથી દેવોને સંતુષ્ટ કરવા અને દેવોએ પર્જન્ય (વરસાદ) થી પ્રજ્ઞને તુષ્ટ કરવી, આવો પરસ્પરનો સંબંધ પ્રજ્ઞપતિયે જોડી આપેલો છે. દેવોએ આપેલી અર્થાત્ ઉત્પન્ન કરેલી અન્ન સામગ્રીથી જે દેવોની આરાધના કરતો નથી તે ચોર કહેવાય છે. એટલા માટે દેવતાએને યજ્ઞમાં અન્નનો ભાગ અર્પણ કરી પછી બાકી રહેલું અન્ન આપણે ખાવું એ જ સન્માર્ગ છે, અને એમ કરવાથી જ મનુષ્યની પાપમાંથી મુક્તતા થાય છે. પ્રજ્ઞ અન્નથી, અન્ન વર્ષાદથી, વર્ષાદ યજ્ઞથી અને યજ્ઞ કર્મથી એવું આ ચક્ર ચાલેલું છે. (૧૫) તે જે મનુષ્ય કર્મનો ત્યાગ કરી ચલાવતો નથી તેનું આયુષ્ય વ્યર્થ છે. કિંબલુના તેનું લક્ષ ઇન્દ્રિયોના ભોગ તરફ કિંવા ઉદરપૂર્તિ તરફ જ હોવાથી તેનું આયુષ્ય પાપમય કહેવાને હરકત નથી. હવે જે મનુષ્ય આત્મામાં રત થઈ આત્મતુષ્ટ હોય છે તેને અમુક એક કર્મ કર્તવ્ય છે એમ નથી હોતું. તે કર્મ કરે તો પણ તેમાં તેનો કાંઈ હેતુ નથી હોતો અને ન કરે તો પણ તેમાં કાંઈ પણ પ્રકારનો હેતુ નથી હોતો ‘ એ ખરું છે. તો પછી તેણે આ ચક્ર શા માટે ચલાવવું એમ તું કહીશ. પણ ’ એવા મનુષ્યને જગતમાં કાંઈ પણ પ્રકારનો અર્થ ઉદિષ્ટ ન હોય તો પણ તેણે

આસકિતરહિત થઈ કર્તવ્ય કર્મ કરવાં. આસકિતવિરહિત કર્મ કરતાં મનુષ્યને પરમ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. જનકાદિ વિરકત મહાત્માઓ એવી જ રીતે કર્મ કરી સિદ્ધિને પામ્યા છે. સામાન્ય લોકોને સન્મર્ગે લાવવા માટે પણ વિદ્વાન્ મનુષ્યે કર્મ કરવાં જોઈએ. કારણ, શ્રેષ્ઠ લોક જે જે કરે છે તે તે સામાન્ય લોક કરવા ઇચ્છે છે, તે જે વાત પ્રમાણુ જ્ઞાને છે તેને અનુસરી ઇતર લોક ચાલે છે, ‘આવો જગત્સે નિયમ છે.’ મારી તરફ જ જો આ ત્રણે લોકમાં મારે કંઈ પણ કર્તવ્ય નથી. મને કંઈ ન મળેલું નથી કિંવા કંઈ મેળવવાનું પણ નથી. આમ હોઈ હું હજી કર્મ જ કરું છું. જો હું ‘ધર્મ’, નીતિ, અને વ્યવહારને અનુસરીને’ લક્ષ્યપૂર્વક કર્મ કરું નહિ તો લોક મારા માર્ગે અનુસરશે. હું જો કર્મ છોડી બેસું તો આ લોક ઉત્સન્ન થાય અને મારા ઉપર સંકરનો દોષ આવે તથા આ પ્રજાનું નુકસાન થાય. ‘અર્જુન ! જે વખતે શરીરે કરચલી પડે અને કેશ ધોળા થાય તે વખતે ધર્મશાસ્ત્રે કર્મસંન્યાસની વખત કહી છે, તે છોડી લગતી જ વખતે ક્ષણિક વૈરાગ્યથી સંન્યાસ લીધેલો તરુણ ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ ન થવાથી કુમાર્ગ ચટે છે અને વર્ણસંકર થવાને અને લોકોની નીતિ ભ્રષ્ટ કરવાને કારણ થાય છે, એ તું જાણે છે. એટલા માટે, અર્જુન ! અજ્ઞાની લોક જે પ્રમાણુ સક્ત થઈ કર્મ કરે છે તે જ પ્રમાણુ વિદ્વાન્ મનુષ્યે અસક્ત થઈ કર્મ કરવાં. ‘પણ મજા શી છે ?’ ચારે તરફ પ્રકૃતિના ગુણોથી કર્મ ઘડાતાં છતાં મનુષ્યને કર્તાપણાનો અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનું મન મૂઢ થાય છે તથા તે તે કર્મો હું કરું છું એમ માની તે તે કર્મમાં તે આસક્ત થાય છે. ‘એટલા માટે આસક્ત ન થવાનો મુખ્ય ઉપાય કહ્યો એટલે ગુણ અને કર્મના વિભાગનું ચથાર્થ જ્ઞાન કરી લેવું એ જ છે.’ પ્રકૃતિના ગુણ જૂદાં જૂદાં કર્મો પ્રવૃત્ત કરે છે એ લક્ષમાં રાખ્યું એટલે મનુષ્ય આસક્ત થતો નથી. (૨૯) બીજે એક આસક્ત ન થવાનો ઉપાય, અર્જુન ! હું તને કહું છું. પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણુ મમત્વરહિત થઈ અને સુખદુઃખ તરફ લક્ષ ન આપતાં અને પરમેશ્વરમાં ચિત્ત રાખી તું સર્વ કર્મ પરમેશ્વરને નિવેદન કર અને પાપ-પુણ્યની સર્વ કલ્પના છોડી ખુશીથી યુદ્ધ કર. જે લોક શ્રદ્ધાપૂર્વક, કાંઈ પણ શંકા મનમાં ન આણતાં આ મારા મતનું આચરણ કરે છે તે કર્મના

પાપ-પુણ્યથી મુક્ત થાય છે. પરંતુ જે અજ્ઞાની મનુષ્ય આ પ્રમાણે વર્તે તો નથી તે નષ્ટ અને પાપી થાય છે. 'કારણુ,' જ્ઞાની મનુષ્ય સુદ્ધા પોતાની પ્રકૃતિ-અનુસાર પ્રસંગવશાત્ પાપ કર્મ કર્યાં શિવાય રહેતો નથી. પ્રકૃતિ આગળ એકલા ઇન્દ્રિયનિગ્રહનું શું ચાલે ? પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં રાગ દ્વેષ એ રાખેલા જ છે. 'તે પાપ-પુણ્ય ઉત્પન્ન કરે છે.' તેના તડાકામાંથી છુટવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એથી પ્રકૃતિ-અનુસાર સ્વધર્મ ગુણહીન હોય તો પણ તેનું અનુષ્ઠાન પરધર્મના અધિષ્ઠાન કરતાં અધિક શ્રેયસ્કર છે. સ્વધર્મમાં મરણ આવે તો પણ તે ચાલે. પણ પરધર્મ ભયંકર છે. "કારણુ તેનાથી પાપાચરણ થવાની ઘણી બહીક છે."—

જ્ઞાની મનુષ્ય સુદ્ધા પ્રકૃતિના તડાકામાં સપડાઈ પાપ કેમ કરે છે. એની શંકા પડવાથી અર્જુને પૂછ્યું;—“શ્રીકૃષ્ણ ! ઇચ્છા ન છતાં, અને સર્વ વાત સમજતાં છતાં, મનુષ્યની પાસે બળાત્કારે કોણુ કર્મ કરાવે છે ?” શ્રીકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો—“પ્રકૃતિના ગુણપૈકી રજોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થનાર કામ આ પાપનો પ્રવર્તક છે. આનું જ સ્વરૂપ ક્રોધ છે, અને આનું જ સ્વરૂપ લોભ પણ છે. કામનું પેટ કદી પણ ભરાતું નથી. જેટલું ખાવાને મળે તેટલું ખાઈને પણ આ ફરી ભૂખ્યો. આ મોટો પાપી છે. આ જ મનુષ્યનો મુખ્ય શત્રુ છે. આ દુર્ધર શત્રુથી જ્ઞાની પુરુષના પણ જ્ઞાનને આવરણ પડે છે. આ કામરૂપી અગ્નિની ભુખ શાંત થવી કઠિણ છે. એ પ્રથમ ઇન્દ્રિયો, પછી મન અને પછી બુદ્ધિ એમને તાબે કરે છે, અને આ માર્ગે અંદર ઘુસી જ્ઞાનને ઢાંકી દઈ મનુષ્યને મોહમાં પાડે છે. માટે તું પ્રથમ ઇન્દ્રિયોનું નિયમન કરી આ કામશત્રુનો નાશ કર. ઇન્દ્રિયો વિષયોની પણ પેલી તરફ એટલે શ્રેષ્ઠ છે. ઇન્દ્રિયો કરતાં મન, મન કરતાં બુદ્ધિ અને બુદ્ધિ કરતાં આત્મા. આત્મા બુદ્ધિથી પણ શ્રેષ્ઠ છે એ જાણી આત્માનું આત્મબળથી જ તું સંસ્તંભન કર, અને પાપ કરાવનાર આ દુર્જન્ય કામશત્રુને તું મારી નાંખ (ભ૦ અ૦ ૩).

‘વાર. અર્જુન, મહેં તને મારો કર્મ યોગ સવિસ્તર સમજાવી કહ્યો. મમત્વરહિત થઈ, જ્યાપણ્યનો વિચાર છોડી સ્વકર્તવ્ય કરવાં; બીજું કશું ઉપર લક્ષ ન રાખતાં કર્તવ્ય કર્મ કરવાં અને ત્રીજું પરમેશ્વર ઉપર નિષ્ઠા રાખી પરમેશ્વરને સર્વ કર્મ અર્પણ કરી કર્તવ્ય કરવાં, આવો આ

મારો કર્મ કરવા સંબંધી સિદ્ધાન્ત છે. આ સિદ્ધાન્ત નવીન ન હોય
 ધણો જૂનો છે;’ આ યોગ પ્રથમ મ્હેં વિવસ્વાન એટલે સૂર્યને ઉપદેશ્યો
 છે. “ જગત્ની ઉત્પત્તિથી આરંભીને આજપર્યંત તે તે પ્રમાણે ચાલે
 છે, દેહની પર્વા ન કરતાં ફલના સંબંધમાં નિરપેક્ષ રહી પરમેશ્વર ઉપર
 ભરોસો રાખી જગતને પ્રકાશ આપવાનું કર્તવ્ય તે બળવે છે. વિવસ્વાને
 આ કર્મયોગ મનુને આપ્યો. ‘ તેણે પણ તે પ્રમાણે ચાલી જગતને વ્યવ-
 હાર સરખાવે ચાલુ કર્યો. ’ મનુ પાસેથી ઇક્ષ્વાકુ, ઇક્ષ્વાકુ પાસેથી અનેક
 ધર્મોનું આચરણ કરનારા રાજા, આ પ્રમાણે આ કર્મયોગ પરંપરાથી
 ચાલતો આવી વચમાં કાલગતિથી નષ્ટ થયો. ‘ વેદ, સાંખ્ય, યોગ ઇત્યાદિ
 મતમાં ધીમે ધીમે આગ્રહથી વિરોધ ઉત્પન્ન થવાને લીધે આ કર્મયોગ
 લોકમાંથી નષ્ટ થયો. ’ તે મ્હેં તને આજ ફરી ઉપદેશ્યો છે. તું મારો
 અત્યંત પ્રિય ભક્ત છે માટે તને મ્હેં આ ઉત્તમ રહસ્ય સમજાવેલું છે.
 અર્જુન ! તું કદાચિત્ કહીશ કે “ વિવસ્વાનનો જન્મ કરોડો વર્ષ પહેલાં
 અને શ્રીકૃષ્ણ તારો જન્મ છેક હમણાંનો; તો ત્હેં આ કર્મયોગ વિવસ્વા-
 નને કહ્યો એ સંભવે કેમ ? ” પણ, અર્જુન ! મારા અને તારા હજારો
 જન્મ થયા; તે સર્વ હું જાણું છું, તું જાણતો નથી. જો કે હું અજ્ઞ-મા
 છું જો કે હું સર્વ જુઓના ઇશ્વર છું, જો કે હું અવ્યય છું, તોપણ હું
 મારી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી, મારી માયાથી જન્મ લઉં છું. જે જે વખતે
 ધર્મની ઝાનિ થઈ અધર્મનું માથું ઉંચું થાય છે તે તે વખતે હું જન્મ
 લઉં છું સજ્જનોના રક્ષણ માટે દુર્જનોના વિનાશ માટે અને ધર્મની
 સંસ્થાપના માટે; આવી રીતે હું પ્રત્યેક યુગમાં અવતાર લઉં છું. મારા
 આ દિવ્ય જન્મ અને કર્મ જેના સારી રીતે સમજવામાં આવે છે તે ફરી
 જન્મે આવતો નથી. ભય, પ્રીતિ અને ક્રોધ એ વિકાર દૂર કરી, મારો
 આશ્રય કરી, મારામાં તન્મય થઈ, મારું ખરું જ્ઞાન થવાથી પવિત્ર થઈ,
 ધણા લોક મારી સાથે તાદાત્મ્યને પામેલા છે. ‘ બાકી ’ જે, જે ભાવથી
 મારું ભજનપૂજન કરે છે તેને તે ભાવથી હું ભજું છું; અને લોકો પણ
 જૂદા જૂદા પ્રકારે મારા જ માર્ગને અનુસરે છે. સિદ્ધિની કામના રાખી
 ધણા લોક ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓને યજ્ઞથી સંતૃપ્ત કરે છે. કારણ, યજ્ઞ કર્મથી
 આ મુખ્ય લોકમાં ધણી જ જલદીથી સિદ્ધિ મળે છે. ચારે વર્ણના

લોકોને જૂદાં જૂદાં કર્મો અને ગુણો આપી મહેં જ ઉત્પન્ન કરેલા છે. જો કે વાસ્તવિક હું અકર્તા છું તોપણ આતુર્વણ્યનો ઉત્પન્ન કરનાર હું જ છું, 'એમ સમજ; અને એટલા જ માટે તેમનાં જૂદાં જૂદાં કર્મો મહેં જ જોડી આપ્યાં હોવાથી તે મને જ પહોંચે છે એ લક્ષમાં રાખ. મને કોઈ પણ કર્મો બંધક થતાં નથી; કારણ, મને કર્મોનાં ફળની ઇચ્છા નથી; આ પ્રમાણે મારું સ્વરૂપ જે ઓળખે છે તે કર્મબંધનમાંથી મુક્ત થાય છે. અર્જુન ! એ જાણી, 'ફળની ઇચ્છા ન રાખતાં પૂર્વે થઈ ગયેલાં મુમુક્ષુઓએ કર્મ કર્યાં; તો તારા પૂર્વના લોકોએ જે કર્મો પૂર્વે કર્યાં તે જ તું પણ કર, ' અને ફળની ઇચ્છા છોડી તારું કર્તવ્ય કર.' કર્મ એટલે શું, અને અકર્મ એટલે શું, એના સંબંધમાં મોટા મોટા વિદ્વાન્ લોકોને સુદ્ધાં મોહ પડે છે, એટલા માટે તે કર્મો હું તને કહું છું. કર્મ 'એટલે વિહિત કર્મ,' વિકર્મ 'એટલે નિષિદ્ધ કર્મ' અને અકર્મ એવાં ત્રણેનાં તત્ત્વ બરોબર જાણવાં જોઈએ; કારણ, કર્મોનાં તત્ત્વ ધણાં ગહન છે. 'થોડામાં કહીએ તો, સંગરહિત વિહિત' કર્મ એટલે જ અકર્મ અને 'અહંકાર-યુક્ત' અકર્મ એટલે જ 'નિષિદ્ધ' કર્મ, એમ જે જાણે છે તે ખરો બુદ્ધિમાન. તે ખરો યોગી, તે સમસ્ત કર્મોનાં પુણ્યો લેનારો. 'અર્જુન ! ફરી બીજા શબ્દોમાં કહું છું.' જે મનુષ્ય કર્મનો આરંભ કરતાં, અમુક ઇચ્છાથી અમુક ફલપ્રાપ્તિ માટે આવા પ્રકારનું કામ કિંવા સંકલ્પ ચિત્તમાં લાવતો નથી તે પંડિત, એમ વિદ્વાન્ સમજે છે. તેનાં કર્મોનાં પાપ-પુણ્યો રૂપી બંધનો જ્ઞાન-અગ્નિથી બળી ખાખ થયાં હોય છે. કર્મફલનો સંગ છોડી જે હમેશાં તૃપ્ત રહી કોઈને પણ આશ્રય કરતો નથી, તે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય તો પણ તે કાંઈ કરતો નથી; 'એમ જ સમજવું જોઈએ.' આશરહિત થઈ, ચિત્તનું નિયમન કરી, સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરનાર 'સંન્યાસી' ફક્ત શારીરિક ક્રિયા કરે છે અને તેથી તેને પાતક લાગતું નથી. એ તો શું પણ યદ્યદ્ધા-લાલમાં સંતુષ્ટ રહી રાગ, દ્વેષ અને મત્સર છોડી સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમ રહી સંસારનાં અનેક વ્યાવહારિક કર્મો કરતાં છતાં પણ તે બંધાતો નથી. કિંબહુના સંગરહિત થઈ અને જ્ઞાનમાં ચિત્ત સ્થિર રાખી મુક્ત પુરુષોએ નાના પ્રકારના થોડાં માટે જો કર્મ કર્યાં તો તે પણ પરિણામસહ નષ્ટ થાય છે. હવનની અર્પણ ક્રિયા બ્રહ્મ, હવ-

નની વસ્તુ જ્ઞાન, જેમાં હવન કરવાનો તે અગ્નિ જ્ઞાન, હવન કરનાર જ્ઞાન અને જેને હવન અર્પણ કરવાનો તે પણ જ્ઞાન, આવી બુદ્ધિથી યજ્ઞ કરનાર જ્ઞાનને જ પામવો જોઈએ. આવી બુદ્ધિથી કર્મયોગયુક્ત થઈ કેટલાક યોગી ઇન્દ્રાદિ દેવતાનો યજ્ઞ કરે છે; તો કેટલાક વેદરૂપી અગ્નિમાં યજ્ઞોનું જ હવન કરે છે. કેટલાક સંયમરૂપી અગ્નિમાં ઇન્દ્રિયોનું હવન કરે છે. કેટલાક વિષયોનું હવન ઇન્દ્રિયાગ્નિમાં કરે છે. કેટલાક ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણ એ બન્નેનાં જોડાનો યજ્ઞ, જ્ઞાને ઉદ્દીપિત કરેલા આત્મસંયમાગ્નિમાં કરે છે. આ પ્રમાણે કોઈ દ્રવ્યયજ્ઞ, કોઈ તપોયજ્ઞ, કોઈ સંયમયોગયજ્ઞ, કોઈ સ્વાધ્યાયયજ્ઞ, અને કોઈ જ્ઞાનયજ્ઞ કરે છે. કોઈ અપાનનો પ્રાણમાં અને પ્રાણનો અપાનમાં પ્રાણાયામથી પ્રાણાપાનગતિનો રોધ કરી યજ્ઞ કરે છે. એ સર્વે યજ્ઞ જાણનારા હોઈ યજ્ઞથી પોતાનાં પાપોનો નાશ કરનારા છે. અર્જુન ! આ લોક સુધ્ધાં કોઈ પણ જાતના યજ્ઞ શિવાય સુધરતો નથી, તો પછી પરલોકની તો વાત જ શી ? આ જૂદા જૂદા યજ્ઞ જ્ઞાનની જ પ્રાપ્તિ કરી આપનારા છે; ‘પછી તે વેદાનુવચન, હવિર્ચંદ્ર, દાન, તપ, અનશન ઇત્યાદિ કોઈ પણ જાતના હો’ પણ તે કર્મથી ઉત્પન્ન થયા છે એ જાણ્યું એટલે તને મોક્ષ મળશે. ‘અન્નમત્ત’ દ્રવ્યમય યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ વધારે જલદીવી ફલ આપનારો હોય છે. અને સર્વ કર્મ ફલસહિત ‘પરમજ્ઞાનમાં’ સમાપ્ત થાય છે. ‘અર્જુન ! આત્મ પરમજ્ઞાન થયું એ મહદ્દુઃખની વાત છે; તે થવા માટે સદ્ગુરુની જ કૃપા થવી જોઈએ.’ તે જ્ઞાન તત્ત્વદર્શન જ્ઞાની તને ઉપદેશ કરશે; જ્યારે તું તેમને પશ્ચિપાત, પ્રરિપ્રશ્ન અને સેવા કરી ‘અર્થાત્ શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસન કરી’ શરણ જઈશ. આ જ્ઞાન અર્જુન, તને થયું એટલે તને આવો મોહ ફરી ઉત્પન્ન થશે નહિ. ‘કારણ’ આ જ્ઞાનથી સર્વ ભૂતમાત્ર તને તારા પોતામાં અને મારામાં જણાશે. અર્જુન ! તું “ પહેલાં કેટલોયે પાપી, ” પાપિષ્ઠથી પણ પાપી હઈશ તો પણ તને આ જ્ઞાનનો કા તારા પાતક સમુદ્રમાંથી તારી લઈ જશે. જેમ અગ્નિ એક વખત ધગધગતો થયો એટલે ગમે તેવાં લીલાં લાકડાં બાળી ભસ્મ કરે છે તે પ્રમાણે આ ‘પરમ’ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મનો નાશ કરે છે. આ ‘પરમ’ જ્ઞાનસરૂપી પવિત્ર બીજ વસ્તુ આ જગતમાં નથી. તે જ્ઞાન ‘આ સદ્ગુરુ શિવાયનો’ કર્મયોગ સિદ્ધ થયો એટલે કાલે કરી

પોતે પોતાનામાં પ્રાપ્ત કરી દે છે. શ્રદ્ધાથી આ જ્ઞાનનો સતત ધ્યાસ લઇ ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરનારા મનુષ્યને આ જ્ઞાન મળે છે અને તેમણે એટલે અક્ષય શાંતિનો લાભ જલદીથી જ થાય છે. ‘અર્જુન, તું મનમાં કોઇ પણ પ્રકારનો સંશય લાવીશ નહિ.’ અર, અશ્રદ્ધાવાન અને સંશયગ્રસ્ત મનુષ્યનો નાશ થાય છે. સંશયગ્રસ્તને આ લોકે નથી, પરલોકે નથી અને સુખ પણ નથી. યોગથી એટલે ફક્ત છોડવાથી કર્મનો સંન્યાસ કરનાર (પ્રત્યક્ષ નહિ), જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઇ જોતો સંશય દૂર થયો છે, એવો આત્મનિષ્ઠ મનુષ્ય કર્મ કરતો રહે તો પણ તે કર્મોથી બદ્ધ થતો નથી. એટલા માટે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા તારા પોતાના આ હૃદયમાંના સંશયને જ્ઞાનરૂપી તલવારથી કાપી નાંખી મહેં કહેલા કર્મયોગનો તું આશ્રય કર અને યુદ્ધને માટે નિઃશંક ઉભો રહે (ભ૦ અ૦ ૪).

‘અર્જુનનો સંશય અદ્યપિ ક્યાં દૂર થયો હતો ?’

‘યદાદિ કર્મોં બ્રહ્મને અર્પણ કરવાથી કર્મબંધન દૂર થાય છે, એ જો કે ખરું, તો પણ બ્રહ્મજ્ઞાન અત્યંત શ્રેષ્ઠ હોઇ તેમાં સર્વ કર્મની આપો આપ સમાપ્તિ થાય છે એમ કહી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને છેવટે યુદ્ધ માટે ઉભો રહે એમ જ કહે છે; આથી આશ્ચર્ય પામી’ અર્જુને કહ્યું:— ‘શ્રીકૃષ્ણ ! એક વખત કર્મસંન્યાસની પ્રશંસા કરે છે અને ફરી કર્મયોગની કરે છે એ શું ? એ પૈકી જે મારે માટે શ્રેયસ્કર હોય તે જ તું મને નિશ્ચયપૂર્વક કહે.’ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:— ‘અર્જુન ! કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ એ બન્ને મોક્ષ પ્રમાડનારા છે; પણ કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ કાંઇક વિશેષ છે. ‘કારણ’ જે મનુષ્ય ઇચ્છા અને દેષ છોડી ‘કર્મ કરે છે’ તે હમેશા જ સંન્યાસી છે. એવો ઇચ્છા-દેષરહિત પુરુષ કર્મબંધનમાંથી સહજ મુક્ત થાય છે. સાંખ્ય અને યોગ ‘અર્થાત્ જ્ઞાનનિષ્ઠા અને કર્મનિષ્ઠા’ ભિન્ન છે એમ ગાંડા લોકો સમજે છે, ચતુર સમજતા નથી. યોગ્ય રીતે તે બેમાંથી એકનું પણ અનુષ્ઠાન કર્યું હોય તો બન્નેનું પણ ફળ મળે છે. ‘જૂદા જૂદા જ્ઞાનમાર્ગોં જે જે સ્થાન છેવટે પ્રાપ્ત થાય છે તે જ ‘જૂદા જૂદા’ યોગમાર્ગોં પ્રાપ્ત થાય છે; તાત્પર્ય સાંખ્ય અને યોગ એક જ છે એમ જે જાણે છે તે ખરો જાણનારો છે. સાંખ્યમાર્ગ યોગની જોડ આપ્યા શિવાય આચરવો પણ કઠિણ છે. ‘કર્મ’ યોગથી યુક્ત મુનિ અર્થાત્

સંન્યાસી, બ્રહ્મને જલદી પ્હોચે છે. ‘કર્મ’ યોગથી શુદ્ધાન્તઃકરણ થઇ
 ઇન્દ્રિયોનો અને મનનો જય કરી, પોતાનો આત્મા અને સર્વ ભૂતોનો
 આત્મા એક થયો એટલે કર્મ કરતાં છતાં પણ તેનું બંધન ઉત્પન્ન થતું
 નથી. ‘સંન્યાસી થયો તો પણ તેનાં જરૂરીનાં કર્મ છુટે છે શું?’ જોવું,
 સાંભળવું, સ્પર્શ કરવો, વાસ લેવી, ખાવું, ચાલવું, ઉંઘવું, શ્વાસોચ્છ્વાસ
 કરવો, બેઠાવું, નાંખવું, લેવું, પાંપણો મીચવી કિંવા ઉઘાડવી આ વિગેરે
 ક્રિયા થવી જ જોઇયે; તે થતાં ઇન્દ્રિયો વિષયોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ
 પ્રવર્તે છે એ લક્ષમાં રાખી, યુક્ત પુરુષે હું કાંઈ કરતો નથી એ ધ્યાનમાં
 લેવું, અને સંગરહિત થઇ પરમેશ્વરને સર્વ કર્મો અર્પણ કરવાં એટલે કમળના
 પાંદડાને જેમ પાણી તેના ઉપર હોતાં છતાં કદી પણ સ્પર્શ કરી શકતું નથી
 તે પ્રમાણે તેને પાપનો સ્પર્શ થતો નથી. ‘કર્મ’ યોગી શરીર, મન, બુદ્ધિ, અને
 ઇન્દ્રિયોથી પણ, સંગરહિત થઇ, ચિત્તશુદ્ધિ માટે કર્મ કરતો જ જાય છે.
 ફલની ઈચ્છા છોડવાથી તેને નિત્ય શાંતિ મળે છે એથી ઉલટ યોગરહિત
 મનુષ્ય ઇચ્છા રાખવાથી ફલમાં આસક્ત થાય છે અને પાપ-પુણ્યના
 બંધનમાં ગુંથવાઇ જાય છે. એટલા માટે ‘કર્મ’ યોગમાં વિશેષ છે. આવો
 યોગયુક્ત સંન્યાસી અથવા મુનિ કેવું આચરણ કરે છે તે હું તને કહું છું.’
 એવો સંન્યાસી મનોભાવથી સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ કરી નવ દરવાજા-
 વાળા આ શરીરમાં, શરીર હોઈને પણ કાંઈ ન કરતાં કિંવા કરાવતાં
 સુખથી રહે છે. ‘કારણ, પરમેશ્વર કોઈને કર્તૃત્વ આપતો નથી, કર્મ
 કરાવતો નથી કિંવા કર્મનાં ફલ પણ આપતો નથી આ વાત સ્વભાવથી
 થાય છે. અર્થાત્ પરમેશ્વર કોઈનું પાપ પણ લેતો નથી કિંવા પુણ્ય પણ
 લેતો નથી. ‘પરમેશ્વર કરાવતા, કર્મસ્રષ્ટા કિંવા ફલદાતા છે’ આવી બ્રાંત
 કલ્પના માયાને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેથી શોક મોહમાં પડે છે.
 આવો મોહ જે “જ્ઞાનમાર્ગી” ચતી” નો દૂર થયો છે, તેને, સૂર્યોદય
 થવાથી જેમ સર્વ સ્પષ્ટ જણાય છે તેમ તે પરબ્રહ્મ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગે
 છે. અને પછી તેમાં જ બુદ્ધિ રાખી, તે જ પોતાનો આત્મા છે એમ જાણી,
 તે જ પોતાનું ધ્યેય છે એમ સમજી, તેના જ પરાયણ થઇ, જ્ઞાનથી સર્વ
 પાપમલ ધોવાઇ જવાથી આ જ્ઞાનમાર્ગી ‘સંન્યાસી’ જન્મમરણના

ફેરામાંથી મુક્ત થાય છે. ‘આવા જ્ઞાની પંડિતની પ્રાણિમાત્રમાં સમદષ્ટિ હોય છે એ લક્ષણ લક્ષમાં રાખ,’ વિદ્યા અને વિનયથી યુક્ત પૂજ્ય બ્રાહ્મણ પણ તેને સરખો અને ગાય, હાથી, કુત્રાં કિંબહુના કુત્રાં ખાનારા અસ્પૃશ્ય ચીઝોનો પણ તેને મન સરખા, આવી જેની સમદષ્ટિ થઈ તેણે આ જ લોકમાં જન્મ-મરણ જીત્યું એમાં આશ્ચર્ય શું ? કારણ, એક બ્રહ્મ જ નિર્દોષ અને સમ છે; અર્થાત્ એવો સમદષ્ટિ પુરુષ બ્રહ્મમાં જ સ્થિત છે (૨૦-૨૩). જે અંતઃસુખ, અંતરારામ, અંતજયોતિ, છે તે યોગી બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ બ્રહ્માનંદનો અનુભવ લે છે. ક્ષીણપાપ થયેલો ઋષિ “અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાની સંન્યાસી” સર્વ સંશય દૂર થઈ ચિત્તનું નિયમન કરી સર્વ ભૂતોનું કલ્યાણ કરવામાં નિમગ્ન થાય છે અને બ્રહ્મનો આનંદ ભોગવે છે. જે યતીના કામ, ક્રોધ નષ્ટ થઈ ચિત્ત સ્થિર થયું છે અને જેને પરમાત્માનું જ્ઞાન થયું છે તેની પાસે બ્રહ્માનંદ હાથ જોડી ઉભો રહે છે. આવો યતી બ્રહ્મનું ધ્યાન કરે છે. તેનો પ્રકાર આવી રીતે;—બ્રાહ્મવિષયોને બહાર જ રાખી, દષ્ટિ બંને ભૂકૃટિઓની વચ્ચેમાં રાખી, અને નાસિકામાંથી નિકળતા પ્રાણ અને અપાન વાયુને સમ કરી, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિનું નિયમન કરી, મોક્ષપરાયણ થઈ બ્રહ્મનું મનન કરવું, એટલે ઇચ્છા, લય, ક્રોધ કામમના દૂર થઈ યતી મુક્ત જ થાય છે. ‘અસ્તુ;’ સર્વ પ્રકારના યજ્ઞોનો અને તપોનો ભોક્તા હું છું, આવા યજ્ઞ-તપથી મળનારા સ્વર્ગ-બ્રહ્માદિ લોકોનો ઇશ્વર હું જ છું અને સર્વ ભૂતોના પ્રત્યુપકારની ઇચ્છા ન રાખતાં કેવળ પ્રેમથી મદદ કરનાર સુદ્ધાં હું છું એમ જાણવાથી મનુષ્ય અક્ષય શાંતિપદને પ્રાપ્ત થાય છે (ભગ૦ અ૦ ૫).

‘અર્જુન, મહેં તને કર્મ સંન્યાસનું સ્વરૂપ સમજાવી કહ્યું; હવે તને યોગનું સ્વરૂપ સમજાવી કહું છું; એટલે સાંખ્ય અને યોગ એ એક જ છે એમ જે મહેં કહ્યું છે તે તારા લક્ષમાં આવશે. લોક સંન્યાસ એટલે અર્જુનહોત્ર છોડી અરણ્યમાં જવું એમ સમજે છે, અને યોગ એટલે સર્વ કર્મો છોડી હાથ-પગ બાંધી બેસવું એમ માને છે; પણ આ વાત કેવળ બ્રાહ્મ છે, એ તેનું ખરું સ્વરૂપ નથી;’ જે કર્મનાં ફલનો આશ્રય છોડી કર્મ જ કરે છે તે જ ખરો સંન્યાસી અને તે જ ખરો યોગી. કેવળ અગ્નિ કિંવા કર્મ છોડવાથી સંન્યાસ અથવા યોગ થતો નથી. સારાંશ જે યોગ

તે જ સંન્યાસ અને જે સંન્યાસ તે જ યોગ; કારણ, ' સંન્યાસને જેમ ચિત્તનો યોગ સાધ્યા શિવાય ગત્યંતર નથી તેમ ' સંકલ્પનો સંન્યાસ ક્યાં શિવાય કોઈ યોગી થઈ શકતો નથી. યોગ ઉપર આરંભ થવાનું સાધન ' નિષ્કામ ' કર્મ છે, અને યોગ ઉપર આરંભ થઈ તેમાં કાયમ રહેવાનું સાધન શમ ' અથવા ઉપાસ અર્થાત્ સંન્યાસ ' છે. જે મનુષ્ય સર્વ સંકલ્પને ત્યાગ કરી ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં કિંવા કર્મમાં અનુષ્ઠાન થતો નથી તે યોગારંભ થયો એમ સમજવું. આ પ્રમાણે મનુષ્યે પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર પોતાના આત્માના જ જોર ઉપર કરવો; પોતાના આત્માને અધોગતિએ જવા દેવો નહિ. શીત-ઉષ્ણ, સુખ-દુઃખ અને માન-અપમાન; એમાં અત્યંત સમાધાન-વૃત્તિ રાખવી તથા મૃત્તિકા અને કાંચન સરખાં માનવાં. સર્વ લોકોમાં, -પછી તે સાધુ હો કિંવા પાપી હો—સરખી બુદ્ધિ રાખવી. આમ ક્યાં પછી યોગીએ સર્વ ઇચ્છા અને પરિગ્રહ છોડી એકાંતમાં એકલા ખેસી મનને યોગમાં સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ હમેશ કરવો. સ્વચ્છ પ્રદેશમાં, બહુ ઉંચી નહિં તેમ બહુ નીચી નહિં એવી ખેસવાની જગા પસંદ કરી, ત્યાં પ્રથમ દર્ભ, તેના ઉપર ચર્મ, અને તેના ઉપર વસ્ત્ર પાથરી સ્થિર આસન કરવું. પછી ઇન્દ્રિયો અને ચિત્તનો નિગ્રહ કરી મન એકાગ્ર કરવું, અને આત્મશુદ્ધિમાટે યોગ સાધવો. પીઠ, માથું અને ડોકું સીધું કરી સ્થિર રાખવું, અને આંખોની નજર નાસિકાના અગ્ર ભાગ ઉપર-કોઈ પંજુ દિશા તરફ ન જોતાં-નિશ્ચલ રાખવી. ભરહિત થઈ ચિત્ત શાંત રાખવું, બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરવું અને મનનું નિયમન કરી પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરતાં યોગમાં મગ્ન થવું. આ પ્રમાણે જે હમેશાં યોગ કરે છે તે પરમેશ્વરમાં રહેનારી અને આનંદથી ભરેલી શાંતિને પામે છે. યોગી કાલે તેટલું ખાય છે કિંવા ઉપવાસ કરે છે, કાલે તેટલું ઉંઘે છે કિંવા જાગે છે એ કલ્પના ભૂલભરેલી છે. ' એ વાત હાનિ કરનારી છે. ' આહાર, વિહાર, ચેષ્ટા, નિદ્રા અને જાગૃતિ એ નિયમિત કરવાથી જ યોગસાધન દુઃખરહિત થાય છે. આ પ્રમાણે નિરપ્રહ થઈ સર્વ ઇચ્છા છોડી જ્યારે મનુષ્યનું મન યોગથી સ્થિર થાય, ત્યારે તે યુક્ત અથવા યોગી થયો એમ સમજવું. નિવાંત પ્રદેશમાં દિવાની જ્યોત ન હાલતાં સરખી બળતી રહે છે, તે પ્રમાણે યોગથી સ્થિર થયેલા ચિત્તની સ્થિતિ હોય છે. ' પૂર્ણ

યોગનું સ્વરૂપ અર્જુન હું તને કહું છું.' જ્યારે યોગના સેવનથી ચિત્ત વિષયમાંથી પૂર્ણ પરાવૃત્ત થઈ ઉપરમ પામે છે, જ્યારે પોતાના મનથી પોતાને જ જોતો યોગી પોતામાં જ તુષ્ટ થાય છે; જ્યારે યોગી ઇન્દ્રિયાતીત કેવળ બુદ્ધિથી જ ગમ્ય એવું નિઃસીમ સુખ, અનુભવવા લાગે છે, જ્યારે આવા યોગ કરતાં 'સાર્વભૌમ-પ્રાપ્તિસમ સુખં' અન્ય કોઈ પણ લાલ જગત્માં યોગીને અધિક લાગતો નથી, અને જે યોગમાં સ્થિત થતાં 'પુત્રશોકાદિ' ભયંકર દુઃખોથી પણ યોગીનું મન વિચલિત થતું નથી, તે દુઃખસંયોગનો અત્યંત વિયોગ કરનારી સ્થિતિને પૂર્ણ યોગ સમજવો. આવી યોગસ્થિતિ સાધવા માટે વૈરાગી થયેલા પુરુષે જરૂર યત્ન કરવો. સર્વ સંકલ્પ છોડી મનથી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી બુદ્ધિ સૈર્વથી સ્થિર કરવી, અને મન આત્મામાં વિલીન કરી સર્વ વિચાર બંધ કરવા. મન ફરી ફરી બહાર જાય તો તેને ફરી ફરી પાછું વાળી આત્મામાં સ્થિર કરવું. આવી રીતે જે હમેશાં યોગનો અભ્યાસ કરે છે તેનાં સર્વ પાપ નષ્ટ પામી તેને છેવટે બ્રહ્મનિષ્ઠોનું જ નિરતિશ્ચય સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. તેની આ બ્રહ્મનિષ્ઠ સંન્યાસી સરખી જ સમદષ્ટિ થાય છે અને તેને સર્વભૂતમાત્રમાં પોતે દેખાવા લાગે છે અને પોતામાં સર્વ ભૂતમાત્ર યોગ-યુક્ત થવાથી દેખાવા લાગે છે. જે મારામાં સર્વ જગત્ અને સર્વ જગત્માં મને જીવે છે તે મારી પાસેથી કદી પણ દૂર થતો નથી કિંવા હું તેની પાસેથી દૂર થતો નથી. જે સર્વ સ્થળે પોતાની જ માફક સુખ અગર દુઃખ સમાનપણાથી જીએ છે તે યોગી શ્રેષ્ઠ છે. 'અહીંયાં એક શંકા આવવાથી' અર્જુને પૂછ્યું;—“આ સમદષ્ટિ સુધી જનારો યોગ તહે કહો, પણ તે, મન ચંચલ હોવાથી, કાયમ ટકશે એમ મને લાગતું નથી.” શ્રીકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો;—“તું કહે છે તે ખરું છે. મન અત્યંત ચંચલ છે અને તેનો નિગ્રહ કરવો અત્યંત કઠિણ છે. પરંતુ અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય આ બન્ને બાબતોથી તે સ્થિર કરવો શક્ય છે. 'અલબત્ત,' જેનું મન તાબામાં આવતું નથી તેને યોગ સાધ્ય થવો શક્ય નથી. જેનું મન વશ્ય હોય તે જ યોગ સિદ્ધ કરી શકે.” ‘આ સાંભળી અર્જુને પોતાની શંકા શ્રીકૃષ્ણ સામે રૂપેટ માંડી ‘એ વેમેડરણ્યે અદ્વાતપ હત્યુપાસતે, ષ્યુત્યામાય મિક્ષાચર્ય ચરંતિ’ ઇત્યાદિ વેદવાક્યોથી

વિહિત ચતુર્થાશ્રમ લાઘ્ય યતિ ન થતાં જે શ્રદ્ધાથી યોગના અભ્યાસે
લાગ્યો, પણ જેનું મન ચંચલ હોવાથી જેને યોગ સાધ્ય થયો નથી તેની
ગતિ શી ? તે વેદમાર્ગથી પણ બ્રહ્મ થયો અને યોગથી પણ બ્રહ્મ થયો;
અર્થાત્ બ્રહ્મપ્રાપ્તિથી બન્ને બાજુ સ્થુત થવાથી જેમ વાદળાં તુટતાં તેને
નાશ થાય છે તે પ્રમાણે તેનો સમૂળ નાશ તો થતો નથી ને ? શ્રીકૃષ્ણ આ
મને મોટું સંશય ઉત્પન્ન થયેલો છે. એનું નિવારણ કરનાર તારા શિવાય
મને કોઈ દેખાતો નથી. ” શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો;—“ અર્જુન ! આ
લોકમાં કિંવા પરલોકમાં આવા પુરુષનો નાશ થતો નથી. સત્કર્મ કરનાર
કોઈ પણ દુર્ગતિને પામતો નથી, ‘ આ તું નિશ્ચય સમજ. ’ તેના પુણ્ય
પ્રમાણે ઉત્તમ લોકમાં જઈ પુણ્ય હોય તેના પ્રમાણમાં કેટલોક કાળ
પર્યંત ત્યાં રહી તે આ લોકમાં શુદ્ધાચરણયુક્ત ઐશ્વર્યવાન કુળમાં જન્મે
આવે છે અને આ લોકનું સુખ ભોગવે છે. અથવા યોગીના જ કુળમાં તેને
જન્મ મળી પૂર્વ દેહમાં અધુરા છોડેલા યોગના માર્ગે તે લાગે છે. આવા
પ્રકારનો જન્મ ધણો જ દુર્લભ હોય છે. તેનું ચિત્ત ન હોય તો પણ તે
પૂર્વના અભ્યાસના જ્ઞેયથી તે યોગ તરફ જ વળે છે અને આ પ્રમાણે
પ્રયત્ન કરતાં કરતાં અનેક જન્મોના અંતે પાપરહિત થઈ તે પરમગતિને
પામે છે. અર્જુન ! મહેં તને તપસ્વી, યાત્રી અને કર્મી, (એનાં વર્ણન
કલાં) તેથી યોગી અધિક છે એમ મને લાગે છે. એટલા માટે તું યોગી
થા, અને ફલની ઇચ્છા છોડી કર્મ કરતાં કરતાં યોગમાર્ગથી બ્રહ્મ પ્રાપ્ત
કરી દેવાનો પ્રયત્ન કર. એના કરતાં પણ એક જૂદો માર્ગ છે તે હું તને
સમજાવીને કહું છું. આજ પર્યંત પુણ્યવાન લોકોએ આચરેલા આ સર્વ
માર્ગ ઉત્તમ જ છે; પણ એથી પણ એક મારા મતમાં શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે. ”
અર્જુન ! ‘ સર્વ યોગમાં ભક્તિયોગ શ્રેષ્ઠ છે, અને ‘ સર્વ યોગીઓમાં જે
યોગી મારામાં ચિત્ત રાખી શ્રદ્ધાપૂર્વક મારું ભજન કરે છે તે યુક્તતમ છે
એમ મારું માનવું છે (ભ. અ. ૬).

“ આત્મસંયમ યોગ અર્જુનને સમજાવી દીધા પછી આ નવીન
ઉપદેશોએ આપણો ભક્તિયોગ તેને સારી રીતે સમજાવેલો, આ હેતુથી
પ્રથમ પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ તેને સમજાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણે શરૂઆત કરી. ”
તેમણે કહ્યું;— “ અર્જુન ! મારા ઉપર ચિત્ત રાખી મારી ભક્તિનો યોગ

સાધનારા મનુષ્યને મારું જે મધ્યાર્થ જ્ઞાન છે તે હું તને ' પ્રથમ ' કહું છું. મારા અપર સ્વરૂપનું જ્ઞાન, મારા પર સ્વરૂપના વિજ્ઞાન સાથે હું તને સમગ્ર કહું છું. આ જ્ઞાન મનુષ્યને મળ્યું એટલે જાણવાની ધતર વસ્તુ જ જગતમાં બાકી રહેતી નથી. હજારો મનુષ્યમાં એકાદ જ આ જ્ઞાન મેળવવા મારે યત્ન કરે છે. અને યત્ન કરનારા હજારો મનુષ્યો પૈકી એકાદને જ મારું ખરું જ્ઞાન થાય છે; 'બાકીના અર્ધા જ્ઞાનથી જ સિદ્ધ થયા છે એમ માને છે.' અર્જુન ! મારી અપરા એટલે આ તરફની પ્રકૃતિ પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન. બુદ્ધિ અને અંહકાર આવી આઠ ભિન્ન પ્રકારની હોઇ મારી બીજી પર એટલે પેલી તરફની પ્રકૃતિ જીવરૂપી છે, તેણે આ સર્વ જગત ધારણ કરેલું છે. સર્વ ભૂતો આ બે પ્રકૃતિથી જ ઉત્પન્ન થયાં છે. આ સર્વ વિશ્વ આ પ્રમાણે મારાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને મારામાં જ લય પામે છે. હે ધનંજય, મારી પેલી તરફ કાંઈ નથી. આ સર્વ સૃષ્ટિ મારા અંતર્ભૂત આધાર ઉપર ધરેલી છે. જેમ હારમાંના મણિ સૂત્રથી ગુંથેલા હોઇ તેમાં પરોવેલા હોય છે, તે પ્રમાણે આ સર્વ વિશ્વ મારામાં એાત અને પ્રોત છે. જલની આર્દ્રતા સૂર્ય ચંદ્રનો પ્રકાશ, આકાશનો શબ્દ, પૃથ્વીનો પુણ્ય ગંધ, અને અગ્નિની ઉષ્ણતા હું છું. સર્વ જીવંત ભૂતોનું જીવંતપણું હું છું, મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ હું છું, તપસ્વીઓનું તપ હું છું. બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિ અને તેજસ્વીઓનું તેજ હું છું. કામ અને રાગ આ બન્નેથી રહિત એવું બલવાનોનું બલ હું છું. ધર્મને ધારણ કરી ભૂત માત્રમાં રહેલો કામ હું છું. આ સર્વ ઉત્તમ વસ્તુ હું છું. અને એનાથી નીચેની હલકી વસ્તુ પણ હું જ છું; અન્ય કોઈ નથી. તાત્પર્ય જે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ભાવ જગતમાં છે તે સર્વ મારાથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે. પણ હું તેમાં નથી; તે મારામાં છે એ લક્ષમાં રાખ. મારા આ ત્રણ ગુણમય ભાવોથી સર્વ જગત મોહ પામી ગયું છે. એને લીધે આથી પણ પેલી તરફ હું છું એ લોક જાણતા નથી. મારી આ ત્રિગુણાત્મક દિવ્ય માયા એળંગી પેલી તરફ જવું ધણું કઠિણ છે, જે મારી જ ભક્તિ કરી, મને શરણે આવે છે, તે આ માયાને તરી જાય છે; (૧૫) ચાર પ્રકારના લોક, અર્જુન, મારી ભક્તિ કરે છે; આર્ત, જિજ્ઞાસુ, જ્ઞાની, અને અર્થાર્થી. દુઃખથી ત્રસ્ત થઇ, કિંવા પરમેશ્વર કેવો છે એ જાણવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતાં, કિંવા પરમ જ્ઞાન થવાથી પણ કેવળ

નિરપેક્ષ થઈ, કિંવા કોઈ કામના મનમાં રાખી મનુષ્ય મારું ભજન કરે છે, 'એ પૈકી અર્થાત્ જ જ્ઞાની ભક્ત નિરપેક્ષતાથી મારી નિલ્ય ભક્તિ કરનાર હોવાથી વિશિષ્ટ છે, એ કહેવાની જરૂર નથી. જ્ઞાની ભક્તને હું અત્યંત પ્રિય છું અને મને પણ તે અત્યંત પ્રિય છે. મારું ભજન કરનારા સઘળા જ લોક ઉદાર હોય છે, પણ જ્ઞાની એ મારો કેવળ આત્મા છે. અનેક જન્મોના અંતે “મૃવં જગત્ વાસુદેવ છે,” આ ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે અને જે મારી નિરપેક્ષ ભક્તિ કરે છે તે જ્ઞાની ભક્ત અત્યંત દુર્લભ છે. સાધારણ રીતે લોકજૂદી જૂદી કામનાઓથી, જૂદાજૂદા નિયમોથી અને રીતીથી પોતપોતાની પ્રકૃતિ-અનુસાર ભક્તિ કરે છે અને જે જે, જે જે ઈશિસ્વરૂપની શ્રદ્ધાએ કરીને ભક્તિ કરે છે તેની તેની તે તે શ્રદ્ધા હું નિશ્ચય કરું છું. તે તે શ્રદ્ધાથી મારું આરાધન કરવાની ઇચ્છા થતાં તે તે ફલ મારા તરફથી જ તેને મળે છે. પણ આ તેનું ફલ નાશવંત છે. દેવતાની ભક્તિ કરનાર દેવતાને પૂજાયે છે, અને મારી ભક્તિ કરનારા મારી પાસે આવે છે. મારું અવ્યક્ત, પર સ્વરૂપ ન જાણનાર બુદ્ધિહીન લોક હું અવ્યક્ત છું છતાં પણ મને વ્યક્ત સ્વરૂપી જ માને છે. હું મારી યોગ-માયાથી વેષ્ટિત હોવાથી હું સર્વ લોકોને મારા ખરા સ્વરૂપે દેખાતો નથી, અને મૂઢ લોક હું અજ, અવ્યય પરમેશ્વર છું એમ ઓળખતા નથી. હું હાલમાં વર્તમાન, પૂર્વે થઈ ગયેલાં અને ભવિષ્યમાં થનારાં સર્વ પ્રાણી માત્રને જાણું છું, પણ મને કોઈ જાણતું નથી. ઇચ્છા-દ્રેષ્યો ઉત્પન્ન થયેલાં 'કાચ-કોષાદિ' દંદરૂપી મોહથી સર્વ લોક આ મૃત્યુ-લોકમાં અલંત મૂઢ થયેલા છે પણ જેનાં પાપ નષ્ટ થયાં છે, તે પુણ્યાત્મા આ જોડીના મોહથી મુક્ત થાય છે, અને મારી દઢભાવથી ભક્તિ કરે છે. 'જન્મવ્યાધિ,' જરામૃત્યુ ઇત્યાદિ દુઃખમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે મારો આશ્રય કરી જે યતન કરે છે, તેને તે પરબ્રહ્મનું જ જ્ઞાન થાય છે અને સર્વ અધ્યાત્મનું અને સર્વ કર્મોનું પણ જ્ઞાન થાય છે. અધિભૂત અને અધિદેવ એમની સાથે જે મને જ અધિયક્ષ જાણે છે તેને અંતકાલે પણ યોગયુક્ત ચિત્તથી મારું જ સ્મરણ થાય છે (ભગ૦ અ૦ ૭).

‘જ્ઞાનવિજ્ઞાન સહ પરમેશ્વરનાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપો આ પ્રમાણે અબ્જ-નને કલાં, હવે વેદાન્તમાં હમેશ આવનારા આ શબ્દોનું, વસ્તુનું અને

તરવાનું ચથાર્થજ્ઞાન થવું જોઇએ આ હેતુથી 'અર્જુને પ્રશ્ન કર્યો;—
 “શ્રીકૃષ્ણ ! તે પરબ્રહ્મ કયું, અધ્યાત્મ એટલે શું, અને કર્મ એટલે શું,
 અધિભૂત કોને કહે છે અને અધિદેવ એટલે શી વસ્તુ છે, આ દેહમાં અધિ-
 યજ્ઞ કોણ અને શું છે, અને મરણસમયે નિયતચિત્ત થયેલા પુરુષોયે તારૂં
 કેમ સ્મરણ કરવું.” ‘વેદાન્તમાં હમેશા આવનાર આ બાબતોના સંબં-
 ધમાં શ્રીકૃષ્ણે થોડામાં ઉત્તર આપ્યો;—“અર્જુન ! અક્ષર એ જ પરબ્રહ્મ
 અને સ્વભાવ એટલે જ અધ્યાત્મ કર્મ એટલે પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિના
 કારણભૂત હવનકર્મ. આ સર્વ ક્ષર અથવા નાશવંત સૃષ્ટિ અધિભૂત, અને
 પુરુષ અથવા ઈશ્વર એ અધિદેવ. દેહધારી પ્રાણીઓના દેહમાં અધિયજ્ઞ હું
 જ છું. અંતકાળે મારૂં જ સ્મરણ કરી જે દેહત્યાગ કરે છે તે નિઃસંશય
 મારા જ સ્વરૂપને પહોંચે છે. કારણ, જે જે ભાવનું મનુષ્યને અંતકાળે
 સ્મરણ થઇ દેહ છુટે છે તે આગળના જન્મમાં તે તે ભાવથી પ્રેરિત થઇ
 તે તે ભાવને પામે છે. એટલા માટે મારૂં તું હમેશાં સ્મરણ કર, અને યુદ્ધ
 કર; એટલે તારૂં મન અને બુદ્ધિ મારામાં જ નિમગ્ન હોવાથી મરણકાળે
 તું મને જ આવી પહોંચીશ. (૮) પ્રચાલકાળે ભૂકુટિના મધ્યભાગમાં પ્રાણ
 ધારણ કરી, અણ્ણ કરતાં પણ અણ્ણ, સર્વને ઉત્પન્ન કરનાર આદિત્ય
 સરખો તેજસ્વી, તમની પેલીપાસ હોનાર, પુરાણકવિ અને શાસ્ત્રા આવા
 આચંલસ્વરૂપ પરમાત્માનું ભક્તિ અને યોગબલથી મન અચલ કરી સ્મ-
 રણ કરતાં, મનુષ્ય તે દિવ્ય પરમપુરુષને પહોંચે છે, ‘આ શ્રુતિ તને ખબર
 જ છે.’ વેદાંતવેત્તા જેને અક્ષર કહે છે, જેમાં વીતરાગ સંન્યાસી પ્રવેશ
 કરે છે, અને જેની ઇચ્છાથી બ્રહ્મચારી બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, તે સ્થાન થોડામાં
 હું તને કહું છું. સર્વ શરીરદારોનો સંયમ કરી, હૃદયમાં મનનો નિરોધ
 કરી, જે દેહનો ત્યાગ કરી જાય છે, તે, તે પરમ સ્થાનને પહોંચે છે.
 (૧૪) તે ગતિને એટલે મારા પદને પહોંચ્યો એટલે અશાશ્વત અને દુઃખનું
 કેવળ મહીયેર-પીયેર એવો આ પુનર્જન્મ મનુષ્યને આવતો નથી. બ્રહ્મ-
 હોકર્થી માંડીને જેટલા હોક છે તેટલા સર્વ પુનરાવર્તિ છે;
 પરંતુ આ પરમપદે પહોંચ્યા પછી પુનર્જન્મ નથી. બ્રહ્મદેવનો એક દિવસ
 સહસ્રયુગોનો, અને સહસ્રયુગોની તેમની એક રાત્રિ, એમ જ્ઞાની જાણે
 છે. બ્રાહ્મ દિવસના પ્રારંભે અવ્યક્તમાંથી સર્વ વ્યક્ત જગત્ નિર્માણ થાય

છે; અને રાત્રિ આવી એટલે તે જ અવ્યક્ત સંશકમાં લય પામે છે, આ અવ્યક્તની પણ પેલી પાસ હોનાર જે બીજો અવ્યક્તભાવ છે, તે સર્વ ભૂતોનો નાશ થાય તો પણ નાશ પામતો નથી. તેને જ અવ્યક્ત અક્ષર એમ વેદાંતી કહે છે. તે જ તે પરમપદ છે. તેને જ પહોંચ્યા પછી પુનરાવૃત્તિ નથી. તે જ માર્ગ પરમધામ છે. જેની અંદર આ સર્વ સૃષ્ટિ છે, અને જેણે અંતર્યામિપણથી આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્યું છે, તે કેવળ અનન્ય ભક્તિથી સાધ્ય પર પુરુષ છે. હવે જે કાળે દેહમાંથી છુટતાં પુનરાવૃત્તિ થતી નથી એમ વેદાંતી જાણે છે, તે કાળ પણ હું તને કહું છું. ઉત્તરાયણના છ મહિના, શુક્લપક્ષ દિવસ અને અગ્નિજ્યોતિ આ કાળે દેહ છોડનાર બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મને પહોંચે છે. ‘અર્થાત્’ દક્ષિણાયનના છ મહિના, કૃષ્ણપક્ષ, રાત્રિ અને ધૂમજ્યોતિ આ કાળે દેહ છુટતાં યોગી અંદ્ર-લોકમાં જાય છે અને ત્યાંથી પાછો આવે છે. આ ‘અર્ચિરાદિ અને ધૂમાદિ’ શુક્લ અને કૃષ્ણ માર્ગ જગત્માં શાશ્વત ચાલૂ છે. તે જેને માહિત છે એવા યોગીઓને કદી પણ મોહ થતો નથી. માટે અર્જુન! તું યોગયુક્ત થા; વેદ-પઠન, યજ્ઞ, દાન, તપ; એમાં જે પુણ્ય-ફલ કહેલું છે, તેના કરતાં પણ આ બાબતનું જેને જ્ઞાન થયું છે એવા યોગીને અધિક ફળ મળે છે, અને તે તે પરમ સ્થાનનો જ રસ્તો પકડે છે (ભગ૦ અ૦ ૮)

• ‘આ પ્રમાણે અર્જુન, મહેં તને વેદાન્તમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું અક્ષર-બ્રહ્મનું વર્ણન કહ્યું.’ પણ એનાં કરતાં પણ જે ગુપ્તતમ જ્ઞાન હું તને કહેવાનો છું, તે હું મારી ઇષ્ટ્યા કરતો નથી, (અર્થાત્ તું દોષદર્શી નથી) માટે કહું છું. આ વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન તારા સમજવામાં આવ્યું, એટલે તું અશુભમાંથી મુક્ત થઇશ. આ શ્રેષ્ઠ વિદ્યા પવિત્ર હોઇ અત્યંત ગુહ્ય છે. આ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ સમજાય તેવું છે, ધર્મને અનુસરતું છે અને શાશ્વત હોઇ તદનુરૂપ ચાલવા માટે સહેલું છે. (૩) અર્જુન! આ સર્વ જગત્ મેં મારા પોતાના અવ્યક્ત શરીરે કરીને વ્યાપેલું છે. આ સર્વ ભૂત મારામાં વાસ કરે છે, પણ હું તેમાં વાસ કરતો ન હોઇને પણ તે મારામાં નથી; અર્થાત્ સ્વતંત્ર છે. આ માર્ગ ઇશ્વરી યોગ-સામર્થ્ય જે. અને જે કે મારો આત્મા સર્વ ભૂતોને અથવા ઉત્પત્તિમત્ વસ્તુઓને ઉત્પન્ન કરનારો હોઇ તેમને અંતર્યામિપણથી ધારણ કરે છે, તો પણ મારી શક્તિ તેમાં નથી. (૬) હે

અનુન ! સર્વ ભૂતો કલ્પાંતે મારી પ્રકૃતિને પહોંચે છે અને કલ્પારંભે હું તેમને ફરી ઉત્પન્ન કરું છું. (૮) હું અધ્યક્ષ એટલે ઉપરથી જોનારો હોવાથી પ્રકૃતિ ચરાચર સૃષ્ટિ નિર્માણ કરે છે, અને એ કારણથી આ જગત વારંવાર પરિવર્તન પામે છે. જે મૂર્ખ છે તે મને મનુષ્ય સમજી સારો અનાદર કરે છે. (૧૧) પરંતુ જે મહાત્મા દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરે છે, તે હું સર્વ ભૂતોનો અધ્યય આદિ છું એમ જાણી મારી અનન્ય મને ભક્તિ કરે છે. તે દૃઢ પ્રતે કરીને મારા જ ગુણનાં સતત વર્ણન કરે છે અને મને જ નમસ્કાર કરી નિત્યુચ્ચુક્ત થઈ મારી ઉપાસના કરે છે. ખીજા જ્ઞાની ભક્ત જ્ઞાનયજ્ઞથી મારા એક સ્વરૂપની, પૃથક્ સ્વરૂપની કિંવા વિશ્વ સ્વરૂપની ઉપાસના કરે છે (૧૬-૧૯). વેદત્રયને જાણનારા અને સોમપાન કરનારા મને જ યજ્ઞોથી સંતુષ્ટ કરે છે, પાપથી મુક્ત થઈ સ્વર્ગે જવાની ઇચ્છા કરે છે, અને ઇન્દ્ર-લોકમાં જઈ દિવ્ય ભોગ ભોગવે છે. પણ તેમનું પુણ્ય ક્ષીણ થતાં તેઓ ફરી મર્ત્ય-લોકમાં પાછા આવે છે. આ પ્રમાણે વેદત્રયમાંનું યજ્ઞ-કર્મ જૂદી જૂદી કામનાઓથી કરનારા જન-આવના ફેરામાં પડે છે; પરંતુ જે લોક અનન્ય ભાવથી મારી ભક્તિ કરે છે, તેમના યોગ-ક્ષેમની હું કાળજી રાખું છું. જે શ્રદ્ધાથી અન્ય દેવોની ભક્તિ કરે છે, તે પરિણામે મારું જ પૂજન કરે છે. કારણ, સર્વ યજ્ઞોનો ભોક્તા અને પ્રભુ હું જ છું. પરંતુ તે લોક મને તત્ત્વથી જાણતા નથી, માટે તેઓ પતન પામે છે. મારું ભજન કરનાર માત્ર મને પહોંચે છે. ‘ મારી ભક્તિ બહુ કઠિણ પણ નથી. ’ જે ભક્તિથી ફક્ત પત્ર પુષ્પ, ફલ કિંબહુના કેવળ જળ મને અર્પણ કરે છે, તે શુદ્ધ ચિત્તના પુરુષે તે ભક્તિથી આપેલું હું પોતે અશન કરું છું. અનુન ! તું જે કરે, તું જે ખાય, જે હવન કરે, જે દાન આપે, કિંવા જે તપ કરે, તે મને અર્પણ કર એટલે કર્મના શુભ ને અશુભ બંને ફલથી છૂટી ફલ-સંન્યાસ યોગમાં તારું ચિત્ત ચુકત થવાથી તું મુક્ત થઈશ; અને મને આવી પહોંચીશ. જે કે હું સમદષ્ટિ છું, મને કોઈ દ્રેષ્ય કિંવા પ્રિય નથી, તથાપિ જે ભક્તિથી મારું ભજન કરે છે તે મારામાં છે, અને હું તેનામાં છું. અત્યંત દુરાચારી મનુષ્ય સુદ્ધાં જે અનન્ય ભાવથી મારું ભજન કરે તો તે સાધુ જ સમજવો જોઈએ. કારણ, જે પુણ્ય-કર્મે લાગે છે તે તત્કાળ ધર્માત્મા થાય છે, અને નિત્ય શાંતિને પહોંચે છે. ‘ સંન્યાસ, યોગ કિંવા યજ્ઞ એ

માર્ગે ' સ્ત્રી, વૈશ્ય, શૂદ્ર કિંવા અન્ય પાપ-ગેાનિમાં ઉત્પન્ન થયેલાં મનુષ્યો પણ મારો આશ્રય કરતાં ઉત્તમ ગતિને પ્હેંચે છે, તો પછી પુણ્ય આત્મણ અને ભક્ત-રાજર્ષિ તે ગતિને પ્હેંચે એ કહેવાની જરૂર છે શું ? એટલા માટે અર્જુન ! આ અશાશ્વત અને દુઃખથી ભરેલા જ્ઞાકમાં આવી તું મારે ભજન કર. અર્જુન ! તું મારામાં મન પરાવ, મારી ભક્તિ કર, મને યજ્ઞ અર્પણ કર, અરે મને ફક્ત નમસ્કાર કર, એટલે મત્પરાયણ થઈ ભક્તિ-યોગમાં તું રત થવાથી મને જ પ્હેંચીશ (ભગ૦ અ૦ ૯).

‘ સર્વ વિદ્યામાં, સર્વ ગુણમાં અને સર્વ યોગમાં શ્રેષ્ઠ, એવી આ રાજવિદ્યા, આ રાજગુણ, આ રાજયોગ સાંભળી ’ અર્જુનનું અંતઃકરણ પ્રકુલ્લિત થયું, એ જોઈ શ્રીકૃષ્ણ આગળ બોલ્યા;—‘ અર્જુન ! તને સંતોષ થાય છે એ જોઈ હું તને વળી કહું છું. મારું આ પરમ ભાષણ સાંભળ. માત્ર પ્રભાવ દેવ અને મહર્ષિ એમના પણ પૂર્ણપણે જાણવામાં નથી. કારણ, હું તે સર્વેનો આદિ છું. (૩) બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસંમોહ, ક્ષમા, સત્ય, દમ, શમ, તેમ જ સુખ, દુઃખ, જન્મ, મૃત્યુ, ભય, અભય અને અહિંસા, સમતા, તુષ્ટિ, તપ, દાન, યજ્ઞ, અયજ્ઞ આ સર્વ જૂદા જૂદા ભાવ પ્રાણી-માત્રને મારી પાસેથી જ મળે છે. સાત મહર્ષિ અને પૂર્વેના ચાર મનુ, જેમનાથી આ સર્વ પ્રજા ઉત્પન્ન થયેલી છે, તે મારા મનથી ઉત્પન્ન થયેલા મારા જ ભાવ છે. આ પ્રમાણે જે મારો ઐશ્વર્યયુક્ત યોગ જાણે છે તે નિશ્ચય ભક્તિયોગમાં યુક્ત થાય છે. ’ અર્જુન ! પૂર્ણ ભક્તિ-યોગનું સ્વરૂપ હું તને કહું છું. ‘ હું સર્વનો પ્રભવ છું, મારાથી જ સર્વે બાબત પ્રવૃત્ત થાય છે, એમ માની આ સુજાણ ભક્ત અત્યંત ભાવયુક્ત થઈ મારે ભજન કરે છે. તેમનું ચિત્ત સદૈવ મારી તરફ જ લાગેલું હોય છે; તેમના પ્રાણ મને જ અર્પણ કરેલા હોય છે; તે એકમેકને ભક્તિતો જ બોધ કરે છે; અને મારા ગુણોનું વર્ણન કરવામાં સંતોષ પામી રમ-માણ થાય છે. ખરી પ્રીતીથી મારી ભક્તિ કરનારા આવા પુરુષને હું મને પમાડનારી બુદ્ધિ આપું છું અને તેમનાં હૃદયમાંનું અજ્ઞાનતમ પ્રદીપ્ત જ્ઞાન-જ્યોતિથી દૂર કરું છું. ’ આ સાંભળી અર્જુને ભક્તિપૂર્વક કહ્યું;—‘ શ્રી કૃષ્ણ ! તું જ પરબ્રહ્મ, તું જ પરધામ, તું જ પરમપવિત્ર, તું જ શાશ્વત પુરુષ, તું જ દિવ્ય આદિ દેવ, તું જ અજ, અને તું જ વિભુ છે. સર્વ મહર્ષિ

એ જ કહે છે, અને તું પણ મને તે જ કહે છે (૧૪-૧૫-૧૬). પણ આ તારું પરમ સ્વરૂપ જાણવા માટે કઇ કઇ વિભૂતિની સહાયતાથી તારું ધ્યાન કરવું એ મને વિસ્તારથી કહે. તારું અમૃતતુલ્ય ભાષણ સાંભળતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી.’ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું;—“ મારી વિભૂતિનો અંત નથી. તે પ્રજા મુખ્ય મુખ્ય વિભૂતિ હું તને કહું છું. હું સર્વ ભૂતમાત્રના અંતર્હૃદયમાં રહેનારો આત્મા છું અને હું સર્વનો આદિ, અંત અને મધ્ય છું. આદિત્યોમાં હું વિજય છું, અને તેજસ્વી ગોદામાં સૂર્ય હું છું; મરુતોમાં મરીચિ અને નક્ષત્રોમાં ચંદ્ર હું છું; વેદોમાં હું સામવેદ છું, દેવોમાં ઇન્દ્ર હું છું, રુદ્રોમાં શંકર હું છું, ચક્ષરાક્ષસોમાં કુબેર, વસુઓમાં પાવક, પુરોહિતોમાં દેવોનો પુરોહિત બૃહસ્પતિ, સેનાપતિઓમાં દેવોનો સેનાપતિ રકંદ, જલાશયોમાં સાગર, મહર્ષિઓમાં ભૃગુ, શબ્દોમાં એકાક્ષરી ઓંકાર, યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ, સ્થાવરોમાં હિમાલય, વૃક્ષોમાં અશ્વત્થ, દેવર્ષિઓમાં નારદ, સિધ્ધોમાં કપિલ, મનુષ્યોમાં નૃપ (૨૭-૨૮-૨૯); મૃગોમાં સિંહ, પક્ષીઓમાં ગરુડ, પવિત્ર કરનારાઓમાં વાયુ, શસ્ત્રભૂતોમાં રામચંદ્ર, નદીઓમાં જનહવી-ગંગા, વિદ્યામાં અધ્યાત્મ-વિદ્યા, અક્ષરોમાં અકાર, સમાસોમાં દ્વંદ્વ (૩૩-૩૪); છંદોમાં ગાયત્રી, વૃણ્ણીઓમાં વાસુદેવ, પાંડવોમાં ધનંજય, અને મુનિઓમાં વ્યાસ હું છું (૩૮-૩૯). અર્જુન ! મારી વિભૂતિઓનો અંત નથી. થોડામાં કહું તો, જે જે પ્રાણી અથવા જે જે વસ્તુ વિભૂતિ, ઐશ્વર્ય અને ઉત્સાહથી યુક્ત છે તે તે પ્રાણી કિંવા તે તે (વિભૂતિ) મારા ઉદ્ભૂત અંશથી થયેલી છે એમ તું જાણ; પણ એ ઉપરથી એમ ન સમજાવ કે બાકીનાં સર્વ મારાથી કોઇ જૂદાં (ખ્રિસ્તના સેતાન સરખાં કિંવા પારસીઓના અહરિમાન સરખાં) છે. અર્જુન ! મારા જ ચતુર્થાંશથી આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત થયેલું છે અને ‘ મારા ત્રણ હિસ્સા અમૃતરૂપે દિવ્ય લોકમાં છે ’ (ભ૦ અ૦ ૧૦).

‘ અર્જુનનો પ્રીતિપાત્ર આ અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો સાધકરૂપ વિભૂતિયોગ શ્રીકૃષ્ણે તેને કહ્યો.’ સારે અર્જુને કહ્યું;—‘ શ્રીકૃષ્ણ ! તારી પાસેથી આ અધ્યાત્મસંસારક પરમ ગુણ સાંભળી મારો મોહ દૂર થયો. સૃષ્ટિ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે, અને કેમ લય પામે છે એ મારા સમજવામાં આવ્યું. તારું ઐશ્વ-

①

②

③

④

⑤

⑥

⑦

આતું ને ભયં કર વિશાલ રૂપ જોઇ અજ્ઞાનના અંગ ઉપર ચિન્મયથી
અને ભાનિથી રોમાંચ ઉભા થયાં. [પૃ. ૧૭૩.

મંરૂપ પણ તહે' મને કહ્યું. તે પ્રમાણે જ તારૂં રૂપ છે, એમાં સંશય નથી. પણ તારૂં તે પરમેશ્વરી સ્વરૂપ જોવાની મને ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે, માટે જો એ શક્ય હોય તો, હે યોગેશ્વર ! તે મને દેખાડ (૫-૯) 'મનુષ્યને શબ્દોથી ઇશિસ્વરૂપ ગમે તેટલું કહીએ તો પણ સ્વાનુભવ શિવાય તેના મનનું સમાધાન થતું નથી. શ્રીકૃષ્ણ જોવા પ્રત્યક્ષ ઇશ્વર ગુરુ કહેનારા અને અર્જુન સરખો તેમના ઉપર પૂર્ણ ભરોસો રાખનાર પરમભક્ત સાંભળનાર, છતાં પણ તેના હૃદયના ખુણાખોચરામાં સંશય છુપાઈ રહેલો જ હોય; તે દૂર કરવા માટે' મહાયોગેશ્વર શ્રીહરિએ તેને પ્રથમ દિવ્ય દષ્ટિ આપી પોતાનું વિશ્વસ્વરૂપ દેખાડ્યું. આકાશમાં એકદમ હજાર સૂર્ય હૃદય પામતાં જે તેજ ફેલાય તેની ઉપમા તે સ્વરૂપના ફેલાયલા તેજને થોડીધણી સાજો. તે અદ્ભૂત રૂપને હજારો આંખો, મોઢાં, હાથ, પગ હોઈ હજારો સ્વરૂપોનું સર્વ જગત્ તેમાં એક સ્થળે દેખાતું હતું. જમિનથી માંડીને તે ન્યાંસુધી ઉંચે આકાશ દેખાતું હતું ત્યાં સુધી તે રૂપ વ્યાપેલું હોઈ, કમલ ઉપર બેઠેલા બ્રહ્મદેવ સહ સર્વ દેવ, સર્વ અસુર, સર્વ નાગ તેમાં દેખાતા હતા. એટલું જ નહિ, પણ તેનાથી સર્વ દિશા વ્યાપેલી હોઈ મહર્ષિ, સિદ્ધ, ગંધર્વ, યક્ષ, મરુત, વસુ હાથ જોડી તેની પ્રાર્થના કરતા હતા. આ રૂપના હજારો દંટાડુકત ભયંકર મુખમાં રણાંગણમાં ઉભા રહેલા બન્ને આજુના લક્ષાવધિ વીર, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર, ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, દ્રુપદ, વિરાટ ઇત્યાદિ રથી, કોઈનાં માયાં કૂટેલાં છે, કોઈના હાથ તુટેલા છે, આવી રીતે પેસતા હતા, અને નષ્ટપ્રાય થતા હતા. કિંબહુના જે પ્રમાણે પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં હજારો પતંગિયાં વેગથી આવી પડી નાશ પામે છે, તે પ્રમાણે તે સમગ્ર લોકના લોક તે સ્વરૂપના આ પહોળા થયેલા મુખમાં ગડક થતા હતા. આવું તે ભયંકર વિશાલ રૂપ જોઈ અર્જુનના અંગ ઉપર વિસ્મયથી અને ભીતીથી રોમાંચ ઉભાં થયાં. તેણે એકદમ હાથ જોડી કહ્યું;—“ દેવાધિદેવ ! ત્હમે કોણુ છો તે મને કહો; તમારૂં આ ઉગ્ર રૂપ જોઈ મને દિશાભૂલ થઈ છે અને મારો જીવ કાવરો થયેલો છે. હું તમને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. તમે કોણુ છો તે હે દેવ ! મને કહો. ” શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો;—“ હું સર્વ લોકોનો ક્ષય કરનાર કાલ છું. આ વખતે હું પ્રવૃદ્ધ થઈ લોકોનો નાશ કરવા માટે પ્રવૃદ્ધ થયેલો છું. આ યુદ્ધ

માટે ઉભા રહેલા સર્વ વીર મહેં મારેલા છે. માટે અર્જુન ! ઉઠ, યશ્ન લે અને શત્રુને જીતી સમૃદ્ધ રાજ્ય ઉપભોગ. આ દ્રોણ, બીષ્મ, કણ્વ, ઇત્યાદિ વીર મહેં જ પૂર્વે મારેલા છે; તું તો તેમને મારવાને નિમિત્ત માત્ર છું. “ આ સાંભળી થરથર અંપતાં, હાથ જોડી, ફરી ફરી નમસ્કાર કરી કિટ્ટીટ્ટી અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું;—“ હે હૃષીકેશ ! સર્વ જગત્ તારી કીર્તીથી હૃષ્ટ થઇ તારામાં અનુરક્ત થયું છે એમાં આશ્ચર્ય શું ? સર્વ રાક્ષસ તારાથી બહી દોડી જાય છે અને સર્વ સિદ્ધ તને નમસ્કાર કરે છે, તે સર્વ થેવ યોગ્ય છે. હે અનંત ! હે જગન્નિવાસ દેવ ! તું અક્ષર છે, અને સત્ અને અસત્ એની પેલી તરફ છે, તું પુરાણ પુરુષ છે, તું આ વિશ્વનું પરમનિધાન છે, તને હજારવાર નમસ્કાર હો. તને મારો મિત્ર સમજી મહેં કૃષ્ણ ! યાદવ ! ઇત્યાદિ દુઃકારાનાં નામોથી હાંકો મારેલી છે. વિહાર, શયન, આસન, ઇત્યાદિ પ્રસંગે તારી મહેં અમયાદા કરી છે, તે બદલ તું મને ક્ષમા કર. તું ચરાચર વિશ્વનો પિતા છે, પૂજ્ય ગુરુ છે, તારા સરખો કોઈપણ નથી, તો પછી તારાથી અધિક તો કોણ જ હોઈ શકે ? તારું આ અદ્વૈતપૂર્વ રૂપ જોઇ મારા અંગ ઉપર રોમાંચ થયાં છે. ભયથી મારું મન વ્યથિત થયું છે; તો દેવ-જગન્નિવાસ ! તું મને તારું પોતાનું પહેલાનું જ સૌમ્ય રૂપ દેખાડ: ” આ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે ફરી પોતાનું પૂર્વ રૂપ પ્રકટ કરી કહ્યું;— “ અર્જુન ! આ તહેં જે મારું રૂપ જોયું તે દુર્મિલ રૂપ જોવાની દેવ સુદ્ધાં ઇચ્છા કરે છે. વેદાધ્યયનથી તપથી, દાનથી કિંવા યજ્ઞથી મારું આ રૂપ જોવા માટે, મળતું નથી. કેવળ પરમ ભક્તિથી જ આ મારું રૂપ જોવા માટે, જાણવા માટે કિંવા પ્રવેશ કરવા માટે (તન્મય થવા માટે) શક્ય છે. મને સર્વ કર્મો અર્પણ કરી, મારામાં પરાયણ થઇ, મારી ભક્તિ કરી, સંગરહિત થઈ, જે સર્વ ભૂતમાત્ર ઉપરનું વેર છોડે છે તે મારા રૂપમાં મળી જાય છે ” (ભગ. અ. ૧૧).

“ શ્રીકૃષ્ણે નવીન ઉપદેશોક્તો અને વિશ્વરૂપના પ્રત્યક્ષ દર્શનથી મન ઉપર પકડો ઠસેલો આ ભક્તિમાર્ગ અધિક શ્રેષ્ઠ કે વેદમાં કહેલો અત્યંતોપાસનાનો માર્ગ અધિક શ્રેષ્ઠ, આ શંકા ફરી આવવાથી ” અર્જુને પ્રશ્ન કર્યો;— “ શ્રીકૃષ્ણ ! આ પ્રમાણે સતત યોગ સાધી જે ભક્ત તારી ઉપાસના કરે છે તે અધિક યોગ જાણનારો કે જે અત્યંત અક્ષરની ઉપાસના

કરે છે તે અધિક યોગ જાણનારો ? ” શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો;— ‘ મારામાં મન રાખી, સતત યુક્ત થઈ, પરમશ્રદ્ધાથી જે મારી ઉપાસના કરે છે તે યુક્તતમ, એવો મારો મત છે. હવે અનિર્દેશ્ય, અવ્યક્ત, સર્વ સ્થળે વ્યાપ્ત, અચિંત્ય, કૂટસ્થ, અચલ એવા અક્ષરની ઉપાસના પોતાના ઇન્દ્રિયસમૂહનું નિયમન કરી સર્વ સ્થળે સમયુક્તિ રાખી જે કરે છે તે સર્વ ભૂત-માત્રનું હિત કરવામાં તત્પર ‘ વેદાંતમાર્ગી ’ સંન્યાસી ’ મને જ પામે છે. પરંતુ અવ્યક્તની ઉપાસના કરવામાં કલેશ અધિક પડે છે. કારણ, (વ્યક્ત) શરીરધારી મનુષ્યને અવ્યક્તનું ધ્યાન ઘણા દુષ્કે થાય છે. એટલા માટે સર્વ કર્મોં મને અર્પણ કરી, અનન્ય યોગથી મારી ભક્તિ કરી (૭) તું મારામાં જ મન અને યુક્તિ પરાંવ એટલે આ લોકની યાત્રા પૂરી થતાં તું નિઃસંશય મારી પાસે જ આવી રહીશ. આ પ્રમાણે મારામાં મન નિશ્ચય કરવું શક્ય ન હોય તો એ વ્યાખતનો અભ્યાસ કર; તેમ કરવું પણ શક્ય ન હોય તો એકલાં સર્વ કર્મોં મને અર્પણ કર અને તે પણુ ન થાય તો કેવળ કર્મફલનો ત્યાગ કર, ‘ એટલે છેવટે તું મને આવી મળીશ. ’ (૧૨) ‘ અર્જુન ! જૂદા જૂદા માર્ગોથી પરમેશ્વરની ભક્તિ કરનારા મને પ્રિય જ છે. ’ સર્વ ભૂતમાત્રનો દેષ છોડી કિંબલુના મૈત્રી જોડી તેમના ઉપર કરુણા કરનાર નિર્મમ, નિરવકાર, સુખદુઃખ સમ માનનાર, ક્ષમાવાન, નિત્ય સંતુષ્ટ યોગી મારામાં જ યુક્તિ અર્પણ કરનારો મારો જ ભક્ત છે અને તે મને પ્રિય જ છે. જે દોષ પણ કર્મનો આરંભ કરતો નથી તે શુચિ, ઉદાસીન, ગતચ્ચ, ભક્ત પણ મને પ્રિય છે. શત્રુ અને મિત્ર, માન અને અપમાન, શીત અને ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખ, નિંદા અને સ્તુતિ સમ માનનાર, મૌન ધારણ કરનાર, મળે તેમાં જ સંતોષ માનનાર, એવો ગૃહનો ત્યાગ કરનાર, સ્થિરમતિ ‘ સંન્યાસી ’ મને પ્રિય છે, પરંતુ આ સર્વ કરતાં જે ઉપર કલ્યાણ પ્રમાણે મારો ધર્મ અને અમૃત મત પાળી શ્રદ્ધાથી મારામાં પરાયાણુ થાય છે તે ભક્ત મને અત્યંત પ્રિય છે (ભગ. અ. ૧૨.).

‘ આ પ્રમાણે પોતાનો ભક્તિ યોગ અર્જુનને સમજાવી તત્ત્વજ્ઞાનનો રહેલો વિષય તેને સમજાવવાના હેતુથી ‘ શ્રીકૃષ્ણે આગળ બોલ્યા;— “ અર્જુન ! આ શરીરની ક્ષેત્ર એવી સંજ્ઞા છે. ‘ કારણ, તેમાં જે વાપીએ

તે હોય છે.' અને આ શરીરને જાણનાર અંતર્યામી આત્માને તત્ત્વવેદના ક્ષેત્ર કહે છે. સર્વ ક્ષેત્રમાં આ ક્ષેત્ર એક જ છે અને તે હું જ છું. 'એ મ્હેં તને પૂર્વે કહેલું જ છે.' અને 'ક્ષેત્ર અથવા શરીર પણ હું જ હોવાથી, ક્ષેત્રનું અને ક્ષેત્રજ્ઞનું જ્ઞાન તે મારું જ જ્ઞાન છે. આ ક્ષેત્ર વિકારસહિત કાલુ અને ક્ષેત્રજ્ઞ કાલુ અને કેવો છે એ હું તને થોડામાં કહું છું. એનું વર્ણન ઋષિઓએ વેદ-મંત્રોમાં અને હેતુયુક્ત બ્રહ્મપ્રતિપાદક સૂત્રરૂપ ગદ્યમાં કહેલું છે. પંચ મહાભૂતો, અહંકાર, બુદ્ધિ અને અવ્યક્ત આવી અષ્ટવિધ પ્રકૃતિ અને મનસહિત અગ્નીઆર ઈન્દ્રિયો, પંચેન્દ્રિયોના વિષય, ઇન્દ્રિયા, દેષ, સુખ, દુઃખ, સંધાત, ચેતના અને ધૃતિ એવા વિકાર મળી આ ક્ષેત્ર બનેલું છે. અત્રા-નિત્ય, અદ્વિતિય, અહિંસા, શાંતિ, સરલતા, ગુરુની શુશ્રૂષા, શુચિભૂતતા-સ્થૈર્ય, મનોનિગ્રહ, વિષયો વિષયો પ્રત્યે વૈરાગ્ય, અહંકારનો ત્યાગ, જન્મ, મૃત્યુ-જરા-ત્યાગિ ઇત્યાદિ દુઃખ-દોષોથી આ શરીર ભરેલું છે, આવું તીવ્રજ્ઞાન, પુત્ર, ભાયાં, ગૃહ ઇત્યાદિકોના સંબંધમાં અનાસક્તિ, ઇષ્ટ, કિંવા અનિષ્ટ પ્રાપ્ત થતાં હર્ષ કિંવા શોક ન થતાં ચિત્તનું સમત્વ રહેવું, મારામાં અવ્ય-ભિચારિણી ભક્તિ, એકાંત જગામાં એસવાની ટેવ અને લોકસમૂહ તરફથી ત્રાસ (અર્થાત્ સામાન્ય લોક સમૂહમાં અપ્રીતિ), અધ્યાત્મજ્ઞાન તરફ નિત્ય લક્ષ અને તત્ત્વજ્ઞાનની સારી સમજણ આટલી બ્રહ્મજ્ઞાનની પાયરીઓ છે. અર્થાત્ આથી ઉલટું અજ્ઞાન છે. હવે જોય વસ્તુ એટલે પરબ્રહ્મનું તને સ્વ-રૂપ કહું છું. જેને આદિ નથી, જે સત્ અને અસત્ એનાથી ભિન્ન છે, જેને સર્વ બાળુએ હાથ, પગ, આંખો કાન, મોઢું માથું છે, જે સર્વ વ્યાપીને રહેલ છે, જેનામાં સર્વ ઇન્દ્રિયો ભાસે છે પરંતુ જેને કોઈ પણ પ્રકારની ઇન્દ્રિય નથી, અસક્ત હોઈ સર્વને ધારણ કરનાર, નિર્ગુણ હોઈ ગુણોનો ઉપભોગ કરનાર, સર્વ ભૂતોની બહાર હોઈ અંદર હોનાર, અચર હોઈ ચર અને દૂર હોઈ પાસે હોનાર, સૂક્ષ્મ હોવાથી જાણવાને અશક્ય, સર્વ ભૂત માત્રમાં એકત્વથી ભરેલું હોઈ ભૂત માત્રના ભિન્નપણાથી વિભક્ત દેખાતું, સર્વ ભૂતોને પોષનાર, લય પમાડનાર અને ઉત્પન્ન કરનાર, જ્યોતિષોનું પણ જ્યોતિ, તેમની પેલી પાસ હોનાર જે, તે પરબ્રહ્મ જોય છે. તે જ્ઞાન સ્વરૂપ હોઈ જ્ઞાનથી જ ગમ્ય છે અને સર્વના હૃદયમાં અધિષ્ઠિત છે. આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર, ક્ષેત્રજ્ઞ અને તેના જ્ઞાનનું સાધન થોડામાં મ્હેં તને કહ્યું. એ

જાણી મારો લક્ષ્મી મારા જ સ્વરૂપને મળે છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બન્નેને અનાદિ જાણ અને વિકાર અને ગુણ એ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણ. 'પ્રકૃતિ-પુરુષનું તને લક્ષણ કહું છું.' કાર્ય-કારણની પરંપરા ચાલવા માટે હેતુભૂત તે પ્રકૃતિ છે અને સુખ-દુઃખનો અનુભવ આવવા માટે હેતુભૂત તે પુરુષ છે. પુરુષ પ્રકૃતિમાં રહી તેના ગુણોનો ઉપભોગ લે છે અને ગુણોમાં આસક્ત થવાને લીધે શુભ-અશુભ યોનિમાં જન્મ લે છે. જૂદા જૂદા દેહમાં જનાર આ પુરુષ પ્રકૃતિને પાસે બેસી જીએ છે અર્થાત્ તેની ક્રિયાને અનુભોદન આપે છે અને આવી રીતે આ તેનો ઉપભોગ લેનાર અને તેનું પોષણ કરનાર છે, પણ તે વસ્તુતઃ મહેશ્વર પરમાત્મા જ છે. (૨૩) આ આત્માનું કોઈ પોતાની મેળે જ, કોઈ ધ્યાનથી, કોઈ સાંખ્યથી, કોઈ યોગથી કોઈ કર્મ-યોગથી સ્વરૂપ જાણે છે. (૨૪) અજ્ઞાન! જે જે સ્થાવર કિંવા જંગમ સત્ત્વ ઉત્પત્તિ પામે છે તે તે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ એના સંયોગથી પામે છે એ નિશ્ચયપૂર્વક જાણ. તેમાં ક્ષેત્ર ભિન્ન ભિન્ન અને વિનાશી હોઈ ક્ષેત્રજ્ઞ એ સમ અને અવિનાશી છે, એ જોણે જાણ્યું તે જ્ઞાની છે. સર્વમાં ઈશ્વર સરખો ભરેલો છે એ જ્ઞાન થવાથી મનુષ્ય પોતાના આત્માનો આત્માથી જ નાશ કરતો નથી; અને એથી પરમ ગતિને પામે છે. તેમ જ પ્રકૃતિ ક્રિયા કરે છે અને આત્મા એ અક્રિય છે એ જો જાણે છે તે ખરો જાણનાર છે. (૩૦) આ આત્મા અવ્યય પરમેશ્વર જ હોવાથી નિર્ગુણ અને અનાદિ છે; સખ્યદેહમાં હોઈને પણ તે કંઈ કરતો નથી, કિંવા કર્મોથી કશામાં પણ લિપ્ત થતો નથી. જેમ આકાશ સર્વગત હોઈ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી કશાથી પણ લિપ્ત નથી, તે પ્રમાણે આ આત્મા સર્વ દેહમાં હોઈને પણ અલિપ્ત છે. જેમ એકલો સૂર્ય એ સર્વ ભિન્નભિન્ન લોકોને પ્રકાશ આપે છે તે પ્રમાણે સર્વ ક્ષેત્રને આ ક્ષેત્રી પ્રકાશિત કરે છે. ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો આ ભેદ ખરોખર લક્ષમાં રાખ્યાથી અને જીવની પ્રકૃતિનો મોક્ષ કેમ થાય છે એ જાણવાથી મનુષ્ય પરમ ગતિને પામે છે (ભગ૦ અ૦ ૧૩).

'ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનો વિભાગ કહી' શ્રીકૃષ્ણ આગળ બોલ્યા;--(૧-૨) 'પ્રકૃતિનું મહદ્ બ્રહ્મ એવું પણ બીજું નામ છે,' તે યોનિરૂપ મહદ્ બ્રહ્મમાં હું ગર્ભ સ્થાપન કરું છું, ત્યારે સર્વ ભૂતમાત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે. 'કારણ તે પોતે ઉત્પત્તિ કરવાને સમર્થ નથી' 'બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો' જાણી

જૂદી યોનિમાં જે મૂર્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેની મૂળ યોનિ પ્રકૃતિ અથવા મહદ્ બ્રહ્મ છે. અને બીજા સ્થાપન કરનાર પિતા હું છું. આ પ્રકૃતિથી સત્ત્વ, રજ અને તમ આ ત્રણ ગુણ ઉત્પન્ન થયેલા છે. તે દેહમાં હોનારો અવ્યય દેહી ગુણોથી, દોરીથી આંધેશો હોય તે પ્રમાણે, આંધેશો છે. તેમાં સત્ત્વ નિર્મલત્વથી પ્રકાશક હોઇ સુખના અનુભવથી અને જ્ઞાનથી આત્માને આંધે છે. રજ પ્રીતિસ્વરૂપ હોઈ તૃષ્ણા ઉત્પન્ન કરે છે; અને કર્મ કરવા માટે યોગ આત્માને કર્મથી આંધે છે. તમ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થઇ મનુષ્યને મોહ પમાડે છે અને તેને પ્રમાદ, આલસ અને નિદ્રાથી આંધે છે.

(૬) પ્રત્યેક દેહમાં આ ત્રણ ગુણ હોઇ કદી સત્ત્વ ઇતર બેના કરતાં અધિક થાય છે, કદી રજ અને કદી તમ. જ્યારે મનુષ્યની પ્રકૃતિ જ્ઞાન તરફ દોડે છે, ત્યારે સત્ત્વ વિવૃદ્ધ છે એમ જાણવું. જ્યારે રજોવૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે લોભ કર્મનો પ્રારંભ, અને ઇચ્છા તરફ વળે છે. અને તમ વધે છે એટલે અજ્ઞાન, આલસ, પ્રમાદ અને પ્રાંતિનું સામ્રાજ્ય ચાલે છે. સત્ત્વ વિવૃદ્ધ હોય અને તે વખતે જે મરણ આવ્યું તો જીવ ઉપર ગતિએ જાય છે, રજ વિવૃદ્ધ થતાં કર્મસંગી મનુષ્યમાં જન્મે આવે છે અને તમ વિવૃદ્ધ હોતાં વૃક્ષ, પશુ ઇત્યાદિ મૂઢ યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. સત્ત્વનું ક્ષય પુણ્ય કર્મ, રજનું દુઃખ અને તમનું અજ્ઞાન (૧૭-૧૮). એટલા માટે ગુણુ શિવાય બીજો કોઇ કર્મ કરાવનાર નથી એમ જ્યારે જ્ઞાની જાણે છે અને ગુણુની પેલી તરફ રહેનારાં પરમાત્માને ઓળખે છે ત્યારે તે મારા સ્વરૂપને પહોંચે છે. દેહી ત્રિગુણુની પેલી તરફ જાય તો જ જન્મ મૃત્યુ. જરા ઇત્યાદિ દુઃખથી મુક્ત થઇ અમૃત સુખનો અનુભવ લે.” અર્જુને પૂછ્યું:— “ મનુષ્ય ત્રિગુણાતીત થયો એ શા ઉપરથી જાણવું ? ત્રિગુણાતીત થવાનો ઉપાય શા ? ” શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો:— “ સત્ત્વ, રજ અને તમ એનાં પરિણામ રૂપ પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને મોહ એ દૂર થવાની પણ જે ઇચ્છા કરતો નથી કિંવા એ આન્ધ્યાથી પણ જે ખેદ માનતો નથી, ગુણુ પ્રવર્તે છે એ જાણી ઉદાસીનપણે જેનું ચિત્ત ચંચલ થતું નથી, સુખ-દુઃખ, મૃત્તિકા-સુવર્ણ, પ્રિય-અપ્રિય, નિંદા-સ્તુતિ, માન-અપમાન, મિત્ર-શત્રુ એમને સરખા માની સર્વ કર્મોનો જે ત્યાગ કરે છે તે ત્રિગુણાતીત જાણવો. અર્જુન ! ત્રિગુણાતીત થવાનો ઉપાય મારી અવ્યભિચારિણી

લક્ષિત જ છે. જે લક્ષિતયોગથી મારી ઉપાસના કરે છે તે જ ગુણોને ઓળંગી બ્રહ્મભાવને પહોંચે છે. કારણ, અમૃત અને અવ્યય એવા બ્રહ્મનું અર્થાત્ શાશ્વત ધર્મ અને એકાંતિક સુખનું અધિષ્ઠાન હું જ છું (ભગ. અ. ૨૪).

‘ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ-પરબ્રહ્મ, પ્રકૃતિ-પુરુષ અને ગુણવિભાગ એમનું પૂર્વાચાર્યોએ કલા પ્રમાણે વર્ણન કરી, તે વિવેચનને સોનાના કળસ પ્રમાણે શોભનારો પોતાનો સમારોપ જોડતાં શ્રીકૃષ્ણ વળી બોલ્યા;— ‘ આ સંસાર ઉપર વેદોએ એક સુંદર રૂપક કયું છે. ’ આ સંસારરૂપી વૃક્ષ અશ્વત્થ એટલે આવતીકાલ પર્થ ત પણ ટકનારો ન હોઈ અવ્યય અથવા અવિનાશી છે, અને એનાં મૂળીયાં ઉંચે ગયેલાં હોઈ તેની શાખાઓ (ડાળીઓ) નીચે આવેલી છે. ‘ અર્જુન ! આ રૂપકને વળી પણ વધારી શકાય. ’ આ વૃક્ષને વેદોની ઋચા એ લીલાંછમ પાંદડાં લાગેલાં છે, આ વૃક્ષનું જેને ખરૂં જ્ઞાન થયું છે તે જ વેદનો અર્થ જાણે છે. એની ડાળી નીચે આવી, ફરી ઉંચે ગયેલી છે, અને તેને ગુણરૂપી દોરીઓથી જોર આવેલું છે. તે ડાળીઓને વિષયોરૂપી લાલ કુળાં પક્ષવો ઝુટેલાં છે. અને તેને કર્માનુસાર નીચે મનુષ્ય લોકમાં જનારાં મૂળ ફરી ઝુટેલાં છે. તેમ જ આ વૃક્ષનું રૂપ સુદક્ષ દેખાતું જ નથી, અને તેનો આદિ, અંત કિંવા મધ્ય લક્ષ્યમાં આવતો નથી. નીચે મૂળ ઊગવાથી અધિક મજબુત થયેલા આ વૃક્ષને અસંગરૂપી દૃઢ શસ્ત્રથી છેદી નાંખવું જોઈએ, અને પછી, જેનાથી આ પુરાણ સનાતન વૃક્ષ પ્રસૂત થયેલો તેને જ હું શરણ જાઉં છું આવી ભાવના ધરી જે પદને પામતાં પુનરાવૃત્તિ થતી નથી તે પદનો શોધ કરવો જોઈએ. (૫) અર્જુન ! તે પરમપદને સૂચનો પણ પ્રકાશ પહોંચતો નથી, અને ચંદ્રનો પણ પહોંચતો નથી. તો પછી અગ્નિની તો વાત જ શી ? તે માફ. તેજોરૂપી પરમ ધામ છે; ત્યાં ગયા પછી મનુષ્ય ફરી પાછો ફરતો નથી. ‘ આ સંસારમાં પણ હું જ ભરેલો છું. ’ મારો જ સનાતન અવિનાશી અંશ જીવરૂપે આ જીવલોકમાં છે; તે પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છઠ્ઠું મન આવાં પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલાં ‘ ડાળાં ગળામાં ’ ધાલી ફરે છે. જીવ, શરીરમાં જે પ્રવેશ કરે છે કિંવા શરીરમાંથી બહાર નિકળે છે, તે આ ડાળા સાથે, જેમ વાયુ પદાર્થો, માંથી વાસ લઈ નિકળે છે તે પ્રમાણે જાય છે. (૬) શરીરમાંથી જત-

કિંવા સરીરમાં રહી ઇન્દ્રિયોએ કરીને ગુણોની સહાયતાથી વિષયોનો ઉપ-
ભોગ લેતાં અજ્ઞ લોકોને આ જીવ દેખાતો નથી. જ્ઞાનથી જ્ઞેનારા વિદ્વાન
મનુષ્યને જ કક્ત આ દેખાય છે. યોગી પણ પ્રયત્ન કરતાં પોતામાં જ
રહેનારા આ જીવને જોઈ શકે છે, પરંતુ જે યુક્તચિત્ત નથી તેને અચત્ન
કરતાં પણ આ જીવ દેખાઈ શકતો નથી. ‘અસ્તુ; સજીવ સૃષ્ટિમાં જેવો
હું છું; તે પ્રમાણે આ જડ સૃષ્ટિમાં પણ હું જ છું.’ જે તેજ સ્વર્ગમાં રહી
જમતને પ્રકાશિત કરે છે, જે ચંદ્રમાં અને તદનંતર અગ્નિમાં રહે છે તે
તેજ માટે જ છે. પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરી હું મારી પોતાની શક્તિથી સર્વ
ભૂતાને ધારણ કરું છું; અને જલરૂપી સોમ થઈ સર્વ ઔષધિનું પોષણ હું
જ કરું છું. પ્રાણીઓના જડ દેહમાં રહેલા વૈશ્વનાર અગ્નિ પણ હું જ છું,
અને પ્રાણાપાન વાયુ હું જ છું અને તેમની સહાયતાથી તે અગ્નિને પ્રદીપ્ત
કરી હું જ ચતુર્વિધ અન્ન પચન કરું છું. ‘અગ્નિરપ શિવાય’ પ્રત્યેકના હૃદયમાં
અદ્વિતીયેકરૂપથી રહેનારો ઈશ અને મસ્તકમાં બુદ્ધિરૂપે રહેનારો હું જ છું.
‘જ્ઞેનાં જે જ્ઞુ વધતાં સ્વરૂપો’ સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને વિવેકતા છે; એ મારી
પાસેથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ વેદોથી જેનું જ્ઞાન થાય છે તે હું જ
છું; અને વેદોનું રહસ્ય કહેનાર અને વેદ જાણનાર પણ હું જ છું. સારાંશ,
‘દમ્ય મેદને અનુસરી સાંખ્યશાસ્ત્રે પ્રકૃતિ અને પુરુષ આવી બે કાટિઓ
કહી’ પણ વસ્તુતઃ આ જગતમાં ક્ષર અને અક્ષર એવા બે પુરુષ છે. સર્વ
પ્રાણી એ ક્ષર છે, અને લિન્ન દેખાતાં જડમાં રહેનાર અક્ષર છે. આ ક્ષર-
અક્ષર પુરુષ કરતાં પણ ઉત્તમ અથવા વરિષ્ઠ “ત્રીજો” પુરુષ છે; તેને
પરમાત્મા કહે છે. તે અવ્યય ઈશ્વર આ લોકત્રયને આપી તેને ધારણ કરે
છે. અબ્જુન ! જે અર્થે હું ક્ષરથી પણ પેલી તરફ છું, અને અક્ષરથી પણ
પેલી તરફ છું અથવા ઉત્તમ છું તે અર્થે મને લોકમાં અને વેદમાં પુરુષોત્ત-
તમ કહે છે. જે પુરુષ બ્રાંતિરહિત થઈ મને આ પ્રમાણે પુરુષોત્તમ જાણે
છે, તેને સર્વ વસ્તુનું મથાર્થ જ્ઞાન થવાથી સર્વ સ્વરૂપે તે મારી બક્તિ
કરે છે. ‘સાંખ્યાદિ શાસ્ત્ર કરતાં પણ’ ગુણતમ એવું આ શાસ્ત્ર મ્હેં તમે
કહ્યું છે. એ બુદ્ધિમાન મનુષ્યે જાણ્યું એટલે તેની ઇતિકર્તવ્યતા સંપૂર્ણ થાય
છે (ભગવદ્ ગી. ૧૫).

‘પુરુષોત્તમ—યોગને પામવાની યોગ્યતા અબ્જુનની ખાસ છે આવી

તેની ખાત્રી કરવા માટે, કિંબહુના તેનાસરખો સંસારમાં સદાચરણથી આલનાર મનુષ્ય પણ આખરે મોક્ષને પામે છે એ તેના મન ઉપર ઠસાવવા માટે' શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું;—'જે પ્રમાણે સત્ત્વ, રજ, તમ એનાથી સૃષ્ટિ ત્રિધા બિન્ન છે તે જ પ્રમાણે દૈવી અને આસુરી સંપત્તિ આ એ સ્વભાવથી પણ સૃષ્ટિ દ્વિધા છે.' સંકટના પ્રસંગે નિર્ભયતા, અંતઃકરણની શુદ્ધતા અને જ્ઞાનયોગમાં નિશ્ચલતા, તેમજ દાન, દમ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ અને ઝજ્જુતા, અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ફલનો ત્યાગ, શાંતિ, સુદૃઢપણું સર્વ જૂતોના સંબંધમાં દયા, વિષયોમાં લંપટ ન થવું, મૃદુતા, લોકલક્ષ્મી સ્થિરતા, તેજ, ક્ષમા ધૈર્ય, શુચિભૂતપણું, અદ્રોહ અને ફોકટીયા માનનાં સંબંધમાં નિરિચ્છતા, આ ગુણ દૈવી સંપત્તિ લાઇ જન્મે આવેલા મનુષ્યમાં રહે છે. એનું ઉલટ દંભ, દર્પ, અભિમાન, ક્રોધ, કઠોરપણું અને અજ્ઞાન એ ગુણ આસુરી સંપત્તિની વહેંચણીમાં આવેલા છે. દૈવી સંપત્તિ મોક્ષને પમાડનારી છે અને આસુરી સંપત્તિ બંધનમાં નાંખનારી છે. અભૂત ન તું ચિંતા કર નહિ. તું દૈવી સંપત્તિ લાઇ જન્મે આવેલો છે. પાંચ ગામ ઉપર તૂમ થઇ તું લાખો જીવોને બચાવવા માટે તૈયાર થયો હતો; એટલી વાત તારી દૈવી સંપત્તિ સિદ્ધ કરવા માટે પુરતી છે. આ લોકમાં મનુષ્યો ઉપજતાં જ એ પ્રકારનાં હોય છે. દૈવી કિંવા આસુર. દૈવી સ્વભાવનું વર્ણન પૂર્વે વિસ્તારથી કર્યું. આસુરનું વર્ણન થાડું કર્યું. તે ફરી સાંભળ—આસુરી સ્વભાવના લોક પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એને બિલકુલ ઓળખતા નથી; અને શુદ્ધતા, આચાર કિંવા સત્ય એને જાણતા નથી. જગત્ અસત્ય છે, તેને પ્રતિષ્ઠા એટલે કાંઈ પણ આધાર નથી, અર્થાત્ આ લોક શિવાય કાંઈ નથી, તેનો કાંઈ ઈશ્વર નથી કિંવા શાસ્ત્ર નથી, એનો કાંઈ કર્તા નથી, તે ચાર સ્વતંત્ર પરમાણુને બનેલું છે. સારાંશ, આ લોકનો કેવળ ઉપભોગ, આ જ હેતુ છે, એમ આ લોક માને છે. આવું એમનું તત્ત્વજ્ઞાન હોવાથી એ દુષ્ટ લોક દુષ્ટ કામની પાછળ લાગી દંભ, માન, મદથી ગ્રસ્ત થઈ, આયુષ્યની દત્તિકર્તવ્યતા ભળતી જ સમજી કેવળ દુર્વર્તન કરે છે. કેવળ મરણપર્યંતની જ અપરિમેય ચિંતા કરી અન્યાયથી કામભોગ માટે દ્રવ્યસંચય કરે છે. આજ આ મેળવ્યું,—કાલ આ વળી મેળવીશું, આ જ આ જન્મ માર્યો, કાલ તે મારીશું;

આવે સંકલ્પ કરે છે; હું ઈશ્વર, હું ભોગી, હું બલવાન, હું સુખી, હું શ્રીમંત, હું કુલીન, મારી બરોબરી કરનારો ખીજો કોણ છે ? હું અમુક યજ્ઞ કરીશ, હું તે દાન કરીશ, હું તે ઉત્સવ કરીશ, આવા દંભના પુંદ્ર-વાડા મારી કેવળ કામભોગમાં પ્રસક્ત થાય છે; અને છેવટે નરકમાં પડે છે. પોતાને જ મોટા સમજી ધન અને માનના ગર્વથી ઉન્મત્ત થઈ શાસ્ત્રવિધિ છોડીને કેવળ નામનો યજ્ઞ કરે છે. અહંકાર, બલ, દર્પ, ક્રોધ એના ઉપર સ્વાર થયાથી પોતાના હૃદયમાંના આત્માના સદુપદેશને કિંવા ખીજના ઉપદેશને ન ગણીકારતાં એ મારો દોષ અને અવહેલના કરે છે. આવા નરા-ધર્મેને હું આસુરી યોનિમાં જ વારંવાર નાખું છું. જન્મોજન્મ આસુરી યોનિમાં ઉત્પન્ન થવાથી તે ઉત્તરોત્તર અધોગતિએ જ જાય છે, મને પ્રાપ્ત થતા નથી. અર્જુન ! ‘તને મથિતાર્થ કહું છું.’ કામ, ક્રોધ અને લોભ એ નરકના ત્રણ દરવાજા હોઈ આ લોકમાં પણ આત્માનો નાશ કરનારા છે. એટલા માટે સંસારીઓએ એમનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ નરક-દ્વારથી મુક્ત થયેલ સંસારી પોતાના કલ્યાણનો જ માર્ગ સ્વીકારે છે; અને અંતે પરમ ગતિને પામે છે. સંસારીને પોતાના કલ્યાણનો માર્ગ સ્વીકારવાનું સાધન શાસ્ત્ર છે. શાસ્ત્રવિધિને એટલે ધર્મ, નીતિ અને વ્યવહારની આજ્ઞાને છોડીને જે કેવળ સ્વેચ્છાથી મરજી મુજબ આચરણ કરે છે, તેને આ લોકમાં જય કિંવા સુખ મળતું નથી અને પર-લોકમાં પણ પરમ ગતિ મળતી નથી. એટલા માટે કર્તવ્ય શું અને અકર્તવ્ય શું એ ઠરાવવાનું સાધન-શાસ્ત્ર છે. શાસ્ત્રવિધિથી યુક્ત હોય તે કર્મ તું કર (ભગ૦ અ૦ ૧૬).

‘શાસ્ત્ર બરોબર સમજવું કદી કદી કઠિણ હોય છે એવા પ્રસંગે શાસ્ત્રને છોડી આચરણ થવાની બહીક છે, એ મનમાં આવ્યાથી’ અર્જુનને પ્રશ્ન કર્યો;— “જે શાસ્ત્રવિધિને છોડી, પણ શ્રદ્ધાથી, યજ્ઞાદિ કર્મો કરે છે તેની નિષ્ઠા સાત્ત્વિક કિંવા રાજસ કે તામસ ?” શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો કે, “શ્રદ્ધા જ પોતે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારની હોય છે. અને તે ઉપજતાં જ સ્વભાવ સાથે આવે છે. શ્રદ્ધા સ્વભાવાનુરૂપ જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે અને જેવી શ્રદ્ધા હોય છે તેવું મનુષ્ય આચરણ કરે છે, કિંમદુના મનુષ્ય શ્રદ્ધારૂપ જ હોય છે. સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાના લોક દેવોનું

યજ્ઞન કરે છે; રાજસ, યજ્ઞ-રાક્ષસોનું અને તામસ ભૂત-પિશાચોનું (૫-૬). 'શ્રદ્ધા અંતઃકરણનો ધર્મ છે, અને અંતઃકરણ સ્વાભાવાનુરૂપ હોય છે એટલું જ નહિ પણ "અન્નમયં હિ સોમ્ય મનઃ" આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આહારાનુરૂપ બદલાય છે, એટલામાટે આહાર શુદ્ધ અને સાર્વિક હોવો જોઈએ" (૮-૬-૧૦). યજ્ઞ, દાન અને તપ એ પણ ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે. ફલાકાંક્ષા છોડી કરેલો યજ્ઞ સાર્વિક હોય છે; ફલની ઇચ્છાથી કિંવા દંભ માટે કરેલો યજ્ઞ રાજસ હોય છે; અને કેવળ અશ્રદ્ધાથી કરેલો તામસ હોય છે. 'તપ કાયિક, વાયિક અને માનસિક આમ ત્રણ પ્રકારનું છે.' દેવ, બ્રાહ્મણ, ગુરુ, સજ્જન એમની સેવા કરવી, શુચિભૂતતા રાખવી, બ્રહ્મચર્ય રાખવું અને હિંસા છોડવી એ શરીરનું તપ છે. કઠોરપણાથી ઉદ્વેગ ન કરનાર, સત્ય, પ્રિય અને હિતકર ભાષણ હમેશા બોલવું એ વાણીનું તપ છે. પ્રસન્નતા, સૌમ્યપણું, ઈશ્વરનું ભજન, મનનો નિગ્રહ, અને શુદ્ધ ભાવ સદોદિત રાખવો એ મનનું તપ છે, આ ત્રણે તપો, ફલની ઇચ્છા છોડી ક્યાં હોય તો તે સાર્વિક થાય છે; લોકમાં પ્રતિષ્ઠા વધારવા માટે, કિંવા દંભથી ક્યાં હોય તો રાજસ થાય છે; અને મૂર્ખ સમજણથી, પોતાના ઉપર જ સંતાપી કિંવા શત્રુના નાશ માટે ક્યાં હોય તો તે તામસ થાય છે. યોગ્ય સ્થાને, યોગ્ય કાળે, યોગ્ય પાત્રે, પ્રત્યુપકારની ઇચ્છા ન રાખતાં કેવલ દાન આપવાની બુદ્ધિથી આપેલું દાન સાર્વિક સમજવું. પાંછો ફાયદો મેળવવાના હેતુથી કિંવા બીજા ફલની ઇચ્છાથી કંટાળીને આપેલું દાન તામસ કહેવાય. અને ગાળો દષ્ટિ કિંવા ધિક્કારીને, કિંવા અયોગ્ય દેશ-કાલ-પાત્રે આપેલું દાન તામસ કહેવાય. 'યજ્ઞ, દાન અને તપ નિર્દોષ થવા માટે એક યુક્તિ કહું છું.' ઓમ્ તત્ સત્. આવો બ્રહ્મનો ત્રણ પ્રકારનો નિર્દોષ છે. 'ઓમ્ તત્ સત્' આમ કહી બ્રહ્મવાદી ફલની આશા ન રાખતાં યજ્ઞ, તપ અને દાન કરે છે. એટલા માટે 'ઓમ્ તત્સદ્વજ્રાપર્ણમસ્તુ' આવા નિર્દેશથી યજ્ઞ, દાન, તપ કિંવા તદર્થે કોઈ પણ પ્રકારનું કર્મ શ્રદ્ધાથી બ્રહ્મને અર્પણ કર્યું હોય તો સર્વ દોષ નષ્ટ થાય છે અને તે કર્મ સફળ થાય છે એ લક્ષમાં રાખ. જેને શ્રદ્ધા જ ન હોય તેણે અશ્રદ્ધાથી કરેલાં વિધિયુક્ત પણ યજ્ઞ, દાન, તપ, કિંવા તદર્થ કર્મો આ લોકમાં કિંવા પરલોકમાં કાંઈ જ કામનાં નથી એ જૂઠું કહેવાની જરૂર નથી (ભ૦ અ૦ ૧૭).

‘સર્વ કર્મોનો લાગ કરી સંન્યાસ લેવો, આ જ પરમ પુરુષાર્થ છે’
આવી અર્જુનની મૂળ સમજણ હતી. તે શ્રીકૃષ્ણના એકંદર બાપણથી,
વિશેષતઃ યજ્ઞ-દાન તપાદિ કર્મો પણ શ્રદ્ધાથી બ્રહ્માર્પણ કર્યાં હોય તો મોક્ષ-
દાયક થાય છે. આ છેવટના વાક્યથી દૂર થઇ. તો પણ, આ આપણી નવી
સમજણ ખરી કે ખોટી એનો નિશ્ચય કરી જોવા માટે’ અર્જુને પ્રશ્ન કર્યો;
—“સંન્યાસનું તત્ત્વ જાણવાની મને ઇચ્છા છે; અને લાગનું પણ તત્ત્વ
લિન્ન હોય તો તે સમજવા ઇચ્છું છું” શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો;—“જ્ઞાની
લોક કામ્ય-કર્મ એટલે કામના-ઇચ્છાથી કરેલું કર્મ છોડવું એને સંન્યાસ
કહે છે; અને સર્વ કર્મોનાં ફલનો લાગ કરવો એને લાગ કહે છે. સારાંશ,
લાગ અને સંન્યાસ તત્ત્વતઃ એક જ છે. કેટલાક તત્ત્વવેત્તા કર્મો દોષ
ઉત્પન્ન કરનારાં; પુણ્ય કર્મ હોય તો પણ અંધન જ ઉત્પન્ન કરનારાં છે.
એટલા માટે સર્વ કર્મ છોડવાં એમ કહે છે; પણ ખીજા યજ્ઞ, દાન અને તપ
છોડવાં નહિ એમ કહે છે. અર્જુન! આ પ્રશ્ન સંબંધે મારો નિશ્ચયરૂપી
સિદ્ધાન્ત. સાંભળ. યજ્ઞ, દાન અને તપ એ કર્મો લાજ્ય નથી માટે તે જરૂર
કરવાં. કારણ, યજ્ઞ દાન તપ એ મનને પવિત્ર કરનારાં છે. પણ આ સુદ્ધાં કર્મો
સંગ છોડી ફલની ઇચ્છા ન રાખતાં કરવાં આવો મારો ઉત્તમ મત છે. નિત્ય
અને અવશ્ય કર્મોનો લાગ તો શક્ય જ નથી. આવાં કર્મોનો માંડપણથી
લાગ કરવો એને જ લાભસ-લાગ કહે છે. સુખકર કર્મો હોય તેટલાં કરી
દુઃખે થનારાં કર્તવ્ય-કર્મો છોડવાં એને રાજસ-ત્યાગ કહે છે. તેનાથી કોઈ
પણ પ્રકારનું ફલ મળતું નથી. કર્તવ્ય તરીકે પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મો સંગરહિત
થઈ ફલની ઇચ્છા છોડી કરવાં આ ત્યાગને સાત્ત્વિક ત્યાગ કહે છે. સાત્ત્વિક
ત્યાગ કરનાર સંશયરહિત બુદ્ધિમાન પુરુષ દુઃખકર કર્તવ્ય-કર્મો છોડી
દેતો નથી, કિંવા કર્તવ્ય સુખકર જાણી તેમાં રમમાણ થતો નથી. સારાંશ,
સર્વ તોપરિ કર્મોનો ત્યાગ કરવો એ, દેહ છે ત્યાં સુધી મનુષ્યને શક્ય નથી.
એટલા માટે જ, કર્મ-ફલનો ત્યાગ કરે છે તે ત્યાગી જાણવો. કર્મોનાં ફલ
અનિષ્ટ ઇષ્ટ કિંવા મિશ્ર એવાં ત્રણ પ્રકારનાં છે; પણ તે કેને માટે? જોણ
ફલનો ત્યાગ કર્યો નથી તેને માટે. જોણ ફલનો ત્યાગ કર્યો છે એવા મનુ-
ષ્યને આ ત્રણે ફલો સરખાં જ છે. સર્વ કર્મોની સિદ્ધિને માટે પાંચ વાત
કારણીભૂત છે, એવું સર્વ પ્રશ્નોનો નિશ્ચય કરનારા સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનમ

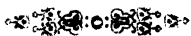
કહેલું છે. 'તે કારણ કયાં તે સાંભળ.' અધિષ્ઠાન, કર્તા, જૂદાં જૂદાં સાધનો, જૂદી જૂદી યેષ્ટાઓ અને પાંચમું, દૈવ અથવા ઇશ્વરી ઇચ્છા. 'ખેતર ઉત્તમ જોઈએ, ખેતી કરનાર હુશિયાર જોઈએ, હળ, ખી, ઇત્યાદિ ખેતીનાં સાધનો, ઉત્તમ જોઈએ, મહેનત સારી કરવી જોઈએ, અને છેવટે વર્ષાદિ ઉત્તમ પાડવો જોઈએ, અર્થાત્ દૈવ સારું જોઈએ, તો ખેતી ઉત્તમ થાય. આ દષ્ટાંત અહીંયાં સંપૂર્ણ છે.' શરીર, વાચા કિંવા મન એનાથી મનુષ્ય જે જે કર્મો કરે છે-પછી તે ન્યાય કિંવા તદ્વિપરીત અન્યાય હો-તેની સિદ્ધિને આ પાંચ બાબતો કારણીભૂત છે. આ પાંચ વાત સિદ્ધિમાટે કારણીભૂત હોતાં છતાં, કર્તા કેવળ પોતાની જ શેખી મૂખપણાથી મારે તો તેને યોગ્ય દષ્ટિ આવી નથી, એમ જ કહેવું જોઈએ. જે મનુષ્યને કર્તા-પણાનો અહંકાર નથી, અને જેની બુદ્ધિ ફક્તમાં લિપ્ત થઈ નથી, તેણે સર્વ જગતને દાર માર્યું તો પણ તે કોઈને મારતો નથી, અને બંધનમાં પણ પડતો નથી (૧૮). અસ્તુ; ત્યાગ જેમ ત્રિવિધ છે, તેમ કર્તા ત્રિવિધ છે, જ્ઞાન પણ ત્રિવિધ છે. તેમ જ કર્મ, બુદ્ધિ, ધૃતિ અને સુખ એ ત્રિગુણથી ત્રિવિધ છે (૨૦-૩૬). સારાંશ, આ પૃથ્વી ઉપર કિંવા દેવલોકમાં દેવોમાં, એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી, કે જે આ ત્રિગુણમાંથી છૂટેલી હોય. તે જ પ્રમાણે સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા આ ગુણોથી બાહ્ય બુદ્ધિ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એનાં પણ કર્મો લિપ્ત છે. શમ, દમ, તપ, શુચિ-ર્જીતતા, ક્ષમા, ઝગજગત, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને આસ્તિક્ય એ બાહ્યજનનાં સ્વભાવોત્પન્ન કર્મો છે. શૌર્ય, તેજ, ધૈર્ય, દક્ષતા, યુદ્ધમાં અપલાયન, દાન, ઇશ્વર-ભાવ અર્થાત્ રાજ્ય કરવું આ બાબતો ક્ષત્રિયોનાં સ્વાભાવિક કર્મો છે. કૃષિ, ગાય-બળદોનું પાલન અને વ્યાપાર એ વૈશ્યોનાં સ્વભાવોત્પન્ન કર્મો છે; અને શૂદ્રોનું સ્વાભાવિક કર્મ સેવા છે. પોતપોતાની જાતનુસાર કર્મ કરીને પણ મનુષ્યને સંસિદ્ધિ અથવા મોક્ષ મળે છે. તે કેવી રીતે એ હું તને કહું છું. જે પરમેશ્વરે સર્વ ભૂતોની 'જાતિસહિત' ઉત્પત્તિ કરેલી છે; તે પરમેશ્વરને સ્વકર્મો અર્પણ કરતાં પણ કોઈ પણ જાતિમાં મનુષ્યને સિદ્ધિ મળે છે. 'અર્જુન! તારું ક્ષાત્રજ સ્વાભાવોત્પન્ન કર્મ, યુદ્ધમાં અપલાયન એ છે; તે જ તું પરમેશ્વરને અર્પણ કરી બચાવ. એટલે તેથી જ તું મોક્ષને પામીશ.' સ્વકર્મ વિગુણ જણાય તો પણ તે પર ધર્મ

જિતમ ક્યાં કરતાં પણ અધિક શ્રેયસ્કર છે. કારણ, સ્વભાવપ્રાપ્ત કર્મ કરતાં કદી પણ પાપ લાગતું નથી. સ્વભાવોત્પન્ન કર્મ સદૌષ હોય તો પણ છોડવાં નહિં. કારણ, પ્રત્યેક ધર્મનો આરંભ, જેમ અગ્નિનો આરંભ ધૂમથી વ્યાપ્ત હોય છે તેમ દૌષથી વ્યાપ્ત હોય છે જ. સારાંશ, કોઇ પણ ઠેકાણે આસક્ત ન થતાં મનનો જય કરી ઇચ્છા છોડી એટલે આ ઇચ્છાના સંન્યાસથી નૈષ્કર્મ્યની જ સિદ્ધિ મળે છે. આ સિદ્ધિ મળી એટલે બ્રહ્મ કેમ પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્ઞાનની પરમ નિષ્ઠા કઇ એ હું તને 'કરી' થોડામાં કહું છું. યુદ્ધશુદ્ધિ થઇ, ધૈર્યથી મન સિદ્ધ કરી, શબ્દાદિ વિષય છોડી, રાગ-દેવનો નાશ કરી, એકાંત જગામાં જઇ, લઘુ આહારતું સેવન રાખી, શરીર, વાચા અને મન એતું નિયમન કરી ધ્યાન-યોગમાં મગ્ન થવું અને વૈરાગ્યનો આશ્રય કરી અહંકાર, બલ, દર્પ, કામ, ક્રોધ અને પરિગ્રહ છોડવો, એટલે મનુષ્ય શાંત થઇ બ્રહ્મભાવને પહોંચે છે. મનુષ્ય બ્રહ્મભાવને પહોંચ્યો એટલે પ્રસન્ન ચિત્તથી શોક-રહિત અને ઇચ્છારહિત થાય છે, સર્વ ભૂતોમાં સમદૃષ્ટિ થાય છે અને તેમનામાં મારી પરમ ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ભક્તિથી તેમને માર્ગ યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે અને આ જ્ઞાનથી તે મારામાં સમાવિષ્ટ થાય છે. 'અહુન! સંન્યાસી અને યોગી એમની જેમ પાયરી પાયરીએ ગતિ છે.' પણ સર્વ પ્રકારનાં કર્મો કરીને પણ જે મારો આશ્રય કરે છે, તે મારી કૃપાથી શાશ્વત અને અવ્યય પદને પહોંચે છે. એટલા માટે અહુન! તું સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરી મત્પરાયણ થા; અને શુદ્ધિયોગનો આશ્રય કરી મારામાં ચિત્ત પરાવ એટલે મારી કૃપાથી તું સર્વ સંકટમાંથી તરી જઇશ. હવે, અહંકારના કાંદામાં પડી તું મારું કહેણું નહિ સાંભળે તો તું સર્વથા નાશ પામીશ. અહંકારનો આશ્રય કરવાથી યુદ્ધ કરવું નહિ એમ તને 'હમણા' લાગે છે; પણ તારો આ નિશ્રય અર્થ છે. તારી પ્રકૃતિ જ તને યુદ્ધ કરવા લગાડે છે. ક્ષત્રિયનાં કર્મોથી તું બંધાયેલો છું. ગાંડપણને લીધે તું અત્યારે જે કરવાને ઇચ્છતો નથી તે તારો સ્વભાવ તને મુશ્કેલ ઝાંધી તારી પાસે 'ભળતી વખતે' કરાવશે. ઇશ્વર પ્રાણી માત્રના હૃદયમાં વાસ કરી તેમને યંત્રારૂઢ પ્રમાણે ચોતાની માયાથી ફેરવે છે. તેમને જ તું સર્વસ્વ-ભાવે શરણે જા, એટલે તેમની કૃપાથી તું શાશ્વત પરમ શાંતિને અને શાશ્વત પરમ સ્થાનને પહોંચીશ.

આ ગુણ કરતાં પણ ગુણ જ્ઞાન મેં તને કહ્યું, એનો તું પૂર્ણ વિચાર કર અને જે તને યોગ્ય લાગે તે કર. ફરી સર્વ ગુણ કરતાં પણ ગુણતમ એવું મારું બાપણુ સાંભળ. તું મને અત્યંત પ્રિય છે એટલે હું તને હિતકર એવું વચન કહું છું. તું ‘સંન્યાસી અથવા યોગી હો, તો’ મારામાં મન પડેવ, તારે ‘ભક્તિ કરવી હોય તો’ મારી ભક્તિ કર, તારે ‘યજ્ઞ કરવા હોય તો’ મારું યજ્ઞન કર, તારે ‘આ ન કરતાં ઇતર કર્મ કરવાં હોય તો’ મને ફક્ત નમસ્કાર કર, એમ કરીશ તો, પણ તું મને અત્યંત પ્રિય છે, એ રીતે, પ્રતિજ્ઞા કરી સત્ય કહું છું કે, તું મને જ આવી પહોંચીશ. તાત્પર્ય ધર્મના ઇતર સર્વ પ્રકાર છોડી તું મને એકલાને શરણુ જા; જે અનેક પાપોની તને ખીક લાગે છે તે સર્વ પાપમાંથી હું તને મુક્ત કરીશ, તું બિભક્ષુ ચિંતા કરીશ નહિ. આ મારું પરમ બાપણુ જે મનુષ્ય તપનશીલ ન હોય, જેને મારા ઉપર ભક્તિ ન હોય અને જેને સાંભળવાની ઇચ્છા ન હોય તેને કદી પણ કહીશ નહિ. જે મારી અવહેલના કરતો હોય તેને તો કહેવાનું કારણ જ નથી. આ પરમ ગુણ જ્ઞાન જે કોઈ મારા ભક્તને કહેશે તે મારી શુભૂષા કરવાથી મારા જ પદને પામશે. (૬૯-૭૧) અર્જુન ! મહેં કહેલાં આ સર્વ વચન તહેં એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળ્યાં શું ? અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી તારી જ્ઞાતિ દૂર થઈ શું ?” અર્જુને ઉત્તર આપ્યો;— “દેવાધિદેવ શ્રીકૃષ્ણ ! મારો ભ્રમ દૂર થયો. તારી કૃપાથી હું ઠેકાણે આપ્યો. મારા સર્વ સંશય દૂર થયા. તારું વચન માન્ય કરવાને હું તૈયાર છું.” અહીંયાં આ શ્રીકૃષ્ણ-અર્જુનનો શરીરને રોમાંચિત કરનારો અદ્ભુત દિવ્ય સંવાદ પૂરો થયો. આ અદ્ભુત સંવાદ પુનઃ પુનઃ રમરણુ થઈ સંજયના અંગ ઉપર જેમ હર્ષથી રોમાંચ ઉભાં રહે છે, તે પ્રમાણે તે વારંવાર વાંચી અને મનન કરી કયા વાચકને નવો નવો આનંદ પ્રાપ્ત થશે નહિ ? અને જ્યાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ અને ધનુર્ધર પાર્થ એકમત થયા, ત્યાં શ્રી, વિજય, ઐશ્વર્ય અને શાશ્વત નીતિ એ રાખેલી જ છે, એ કોણુ કબૂલ કરશે નહિ (ભગ૦ અ૦ ૧૮).

શ્રી રૂપણ-ચરિત્ર.

યુદ્ધપર્વ.

શ્રી કૃષ્ણનો અને અર્જુનનો આ સંવાદ સરાસરી કલાક બે કલાક ચાલ્યો હતો. * આટલી વાર બરાબર યુદ્ધ પ્રસંગે રણમેદાનના મધ્યભાગમાં સંવાદ ચાલવો શક્ય નથી, એમ કેટલાકને લાગે છે અને તેઓ પ્રશ્ન પૂછે છે કે, કૌરવ-પાંડવો તરફના બાકીના સર્વ લોક તટસ્થ રહી જોઈ રહ્યા હતા કે શું? કિંવા રંગભૂમિ ઉપર જો પ્રમાણે બોલનારાં પાત્રો શિવાય ઇતર પાત્રો અંટકચાળાં કરતા વખત ગુમાવે છે તે પ્રમાણે ઇતર લોક ગાંડા સરખા રણ-ભૂમિ ઉપર બોલતા કિંવા ફરતા હતા કે શું? પરંતુ આવા પ્રશ્ન પોતાની સંકુચિત કલ્પનાને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. લઢાઇનું મેદાન સાધારણ લઢાઇઓના ઠેકાણા સરખું નહોતું, કિંવા એકઠાં થયેલાં માણસો સાધારણ લઢાઇઓ પ્રમાણે દસ પાંચ હજાર નહોતાં; પરંતુ એક બાબત એ અગીઆર અક્ષૌહિણી † તો બીજી બાબત એ સાત એકઠી થયેલી હતી; અર્થાત્ યુદ્ધ કરનારાઓની સંખ્યા પચાસ લાક્ષ ઉપર ગયેલી હતી. આ પ્રચંડ સૈન્યનાં મોંઢાં ઓછામાં ઓછા દસ બાર ગાઉ ફેલાયલાં હોવાં જોઈએ, અને બન્ને સૈન્ય વચ્ચેનું અંતર એક ગાઉનું તો ખાસ હોવું જોઈએ. અર્જુનનો રથ કૌરવ સૈન્ય પાસેથી માઇલ પોણા માઇલ દૂર ઉભો હતો.

* આની સત્યતા આ પુસ્તકમાંનું ભાષાંતર વાંચવાને કેટલો વખત લાગે છે એના ઉપરથી વાચકના ધ્યાનમાં આવશે.

† એક અક્ષૌહિણી એટલે ૨૧૮૭૦ હાથી, ૨૧૮૭૦ રથી, ત્રણ ગણા એટલે ૬૫૬૧૦ હોડેરવાર અને પાંચ ગણાં એટલે ૧૦૯૩૫૦ પાયદળ આ હિસાબે સરાસરી ૩ લાખ માણસો એક અક્ષૌહિણીમાં હોય છે.

અને લાંથી દુર્યોધનના નિશાન પાસે એકઠા થયેલા વીર દેખાતા હતા, પરંતુ કૃષ્ણ-અર્જુનનું ભાષણ તેમના સાંભળવામાં આવતું નહોતું. પરસ્પરના સૈન્યોના વિભાગની માંડણી ચાલુ હતી અને ઘોડા ઉપરના ભાલા-દાર યુધિષ્ઠિર અને દુર્યોધનના નિશાન પાસે એકઠા થયેલા સેનાપતિઓના હુકમ સૈન્યના જૂદા જૂદા ભાગમાં પહોંચાડતા હતા. અર્જુનનો રથ કલાક-ભર રણમેદાનના મધ્ય ભાગમાં ઉભો હતો, પણ તેનું કોઈને આશ્ચર્ય લાગતું નહોતું. કારણ, સર્વ સૈન્યની ટેહેલણી કરી, સૈન્યો વચ્ચેના સપાટ મેદાનમાંનાં અનેક ગામોનું નિરીક્ષણ કરી, યુદ્ધનો ક્રમ ઠરાવવો એ દસ પાંચ મિનિટનું કામ નહોતું. હાલની અને પહેલાંની મોટી મોટી લડાઈઓનાં વર્ણન વાંચતાં એ જ જણાઈ આવે છે કે, વિરુદ્ધ સૈન્યો પરસ્પરના દષ્ટિ-પ્રથમાં આપ્ત પછી પણ પ્રત્યક્ષ યુદ્ધ શરૂ થતાં પહેલાં કેટલાક કલાક કિં-અહુના પ્રહર એ પ્રહર ટેહેલણીમાં અને હાલચાલ કરવામાં જાય છે. તેમાં વળી તે કાળ ધર્મયુધ્ધનો હતો અને ઇરાવિક સૂચના શિવાય શસ્ત્ર કિંવા આણુ નખાતાં ન હોતાં. અસ્તુ; અર્જુન ધનુષ્ય-ખાણ લઈ યુધ્ધ માટે તૈયાર થયો તે વખતે શ્રીકૃષ્ણ તેનો રથ પાંડવોના સૈન્ય પાસે ઝપાટામાં આણ્યો. અને વીરોને પ્રસન્ન જોઈ પાંડવ સૈન્યે જયંતી ખૂમ મારી અને યુધ્ધની શરૂઆત કરવાની વખત પાસે આવી ઉભી. ત્યાં જ પ્રકારની ભાવનાથી અર્જુનનું મન વિઠ્ઠલ થયું હતું તે જ પ્રકારની ભાવના ધર્મરાજના પણ મનમાં અન્યરૂપે ઉદ્ભવી અને તે એકાએક કવચ-કાઠી રથમાંથી નીચે કુદકો મારી કેરવ સૈન્ય તરફ પગપાળા જ દોડ્યા. ધર્મરાજની આ ચમત્કારિક કૃતિ જોઈ ઇતર પાંડવો રથમાંથી ફૂટી પડી તેમની પાછળ દોડ્યા અને તેમના રથ પણ તેમની પાછળ નિકળ્યા. સાખો જીવેનો નાશ ન કરતાં દ્વંદ્વ-યુદ્ધથી જ વાદનો નિકાલ કરવો અર્થાત્ એક પ્રકારનું દૂત જ ખેલવું આવા વિચારથી તો ધર્મરાજ અસ્ત અસ્ત નથી ને? આમ પાંડવ તરફના હોકોને લાગ્યું; ત્યારે, ઉન્મત્ત દુર્યોધનને, આ નામનો યુધિષ્ઠિર, ભીષ્મ-દ્રોણ સાથે આવી પડેલા યુદ્ધથી બહી મને શસ્ત્રો આવે છે એમ લાગ્યું. આ શું? આ શું? આવા બાંહુઓએ ધણા પ્રશ્નો કર્યા પશ્ચાત્તઃ ઉત્તર ન આપતાં ઝપાટાખંધ ભીષ્મના રથ તરફ ચાલવા માંડ્યું અને રથ પાસે પહોંચી ભીષ્મના પગ પકડી ગદગદ સ્વરે કહ્યું;—“પ્રિય અને પૂજ્ય દાદા, તમારી સાથે હું નિરુપાયે યુદ્ધ કરું છું.”

માટે મને ક્ષમા કરો, અને મને આશીર્વાદ આપો. તમે કુદ્ધ હશો તો મને જય મળશે નહિ;” આ શબ્દ સાંભળી બીજાનું ગળું ભરાઇ આવ્યું અને બોલ્યા;—“ધર્મ ! તો આવી મને નમસ્કાર ન કર્યો હોત તો કદાચિત્ત મેં તારો અપજય ઇચ્છ્યો હોત; પણ તું પૂણું ધર્મનિષ્ઠ છે. ‘યતો ધર્મસ્તતો જયઃ’ જ તારો પરાજય થશે નહિ. પુરુષ અર્થનો દાસ છે, અર્થ પુરુષનો દાસ નથી. હું અર્થથી દુર્યોધન સાથે બંધાયેલો છું. મારા કર્તવ્ય તરીકે હું તેના વતી તારી સાથે યુદ્ધ કરું છું; તારા દેવથી નહિ; માટે તું જ, અને નિઃશંક મને મારી સાથે યુદ્ધ કર.” ધર્મે પિતામહના પગ ઉપર ફરી માથું મૂક્યું અને ત્યાંથી દ્રોણાચાર્યના રથ પાસે જઈ તેમને નમસ્કાર કરી આશીર્વાદ લીધો; અને તેવી જ રીતે કૃપાચાર્ય અને મામા શલ્યને નમસ્કાર કરી તેમના પણ આશીર્વાદ લીધા. પછી પોતાના રથ પાસે પાછા આવતાં તે મોટા સ્વરે બોલ્યા;—“હું ન્યાયથી યુદ્ધ કરું છું એમ મને લાગે છે; મારો મત જેમને પસંદ હોય અને મારી પાસે જેમને આવડું હોય તેમણે આ વખતે જરૂર આવડું. પછી આવડું શક્ય નથી.” તે વખતે દુર્યોધનને દુર્યોધનનો પક્ષ છોડી તરત જ યુધિષ્ઠિરનો પક્ષ સ્વીકાર્યો. ધર્મરાજને તેનું સ્ખલિત્તન કરી ધૃતરાષ્ટ્રનો એક વંશ પણ શિક્ષક રહેશે એ વિચારથી આનંદ માન્યો. પછી કવચ ધારણ કરી તેમણે રથમાં આરોહણ કર્યું અને સર્વને નમસ્કાર કરી પોતાના સૈન્ય તરફ પ્રયાણ કર્યું. પાંડવોની આ ધર્મશીલતા જોઈ કૌરવ-પાંડવ તરફના નફાના મોટા રાજ હોકાને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું; કેટલાકે એ પાંડવોને ઉઘાડો ધન્યવાદ આપ્યો તો સંકેતોની આંખોમાંથી પ્રેમથી અને પ્રશંસાથી અશ્રુ આવ્યાં. થોડી જ વારે બન્ને સૈન્યો એકમેક ઉપર ચાલી આયાં. તુરાંતજોના અવાજથી પરસ્પર હવારા થયા અને યુદ્ધની શરૂઆત થઈ.

ભારતીય યુદ્ધની હકીકત આપવી એ આ પ્રાંથનું પ્રયોજન નથી; પણ શ્રીકૃષ્ણે આ યુદ્ધમાં શી કામગિરી કરી એ અહીંયાં આપણે જોવાનું છે. પ્રાચીન કાળમાં હિંદુસ્થાનમાં યુદ્ધશાસ્ત્ર ધણું જ પ્રગતિએ પહોંચ્યું હતું. સૈન્યના મધ્ય અને પક્ષ એવા વિભાગ તે વખતે પણ હતા. કિંબહુના કોઈ પણ પક્ષનું સ્વરૂપ સૈન્યનું કદપી તેણે પર સૈન્ય ઉપર ઝડપ મારવી આવી-વ્યૂહકલ્પના તે વખતે હતી. આ જ કલ્પના ‘વિંગસ’ અથવા

‘પક્ષ’ આ શબ્દમાં હજુ સુધી પાશ્વાસ યુદ્ધશાસ્ત્રમાં પણ રહે છે. પાંડવો તરફનો મુખ્ય સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન હોય અર્જુનને ગળા કિંવા જમણા પક્ષને જરૂર પડતી મદદ આપવી આમ કહ્યું હતું. પ્રથમ દિવસે પૂર્વાહ્ણે યુદ્ધની શરૂઆત થઈ ત્યારે પાંચદળોના પગનો અને શસ્ત્રોનો, ઘોડાઓની પડખો-ઓનો અને ખોખારવાનો, હાથીઓની ઘંટાઓનો અને ચીતકારોનો, રથોના ગડગડાટનો અને પતાકાઓના ફડકડાટનો, વીરોના સિંહનાદનો અને શંખોનો એકઠો થયેલો ભયંકર શબ્દ પૃથ્વી ઉપરથી જમ આકાશ સાથે અથડાયો. એટલામાં હાથી હાથી સાથે ભીડ્યા, રથી રથી સાથે, પાંચદળ પાંચદળ સાથે અને ઘોડેસ્વાર ઘોડેસ્વાર સાથે; આ પ્રમાણે જૂદાં જૂદાં સૈન્યોનો વિભાગ કેટલાક ગાઉ ફેલાયેલો હતો તે એકમેક ઉપર તુરી પડ્યો, ત્યારે બંને બાજુના વીર કસાયલા અને નિશ્ચયી હોવાથી કોઈ પણ સ્થળે પાછાંપડ્યા નહીં. આવા ભયંકર યુદ્ધમાં અર્થાત જ હજારો હાથી, ઘોડા, રથી અને પાંચદળ મરી રણમેદાન થોડી વારમાં રક્તમાં સ્થિત બરાબ મયું. એટલામાં મોટા મોટા રથીઓનાં દાંડયુદ્ધ શરૂ થયાં, તેમાં અર્જુનનું અને બીષ્મનું યુદ્ધ શરૂ થઈ બંને વીરોએ શૌર્યની પરાકાષ્ઠા કરી. પણ કોઈની પણ હાર-જીત થઈ નહિ, ત્યારે તેઓ એકમેકથી છુટા થઈ બીજા બાજુ પર્યા અને તેમણે વિરુદ્ધ પક્ષ તરફના હજારો વીર, હાથી, રથી, સ્વાર હાર માયા. આ પ્રમાણે સાયંકાળ થતાં સુધી રણકંદન થયું અને ધર્મયુદ્ધના નિયમ પ્રમાણે બંને બાજુના સેનાપતિઓએ પોતપોતાનાં સૈન્યો તુરંત-ઓના વિશિષ્ટ અવાજથી પાછા ફેરવ્યાં-રણાંગણમાંથી પાછાં વાળ્યાં. શસ્ત્ર અલાવવાં નહિં આવો ધર્મયુદ્ધનો નિયમ હોવાથી રાત્રે બંને સૈન્યોએ બીન-ધાસ્ત પોતપોતાની છાવણીમાં વિશ્રાંતિ લીધી. સવારે ક્ષત્રિય વીર રનાન કરી અને સૂર્યની તથા અગ્નિની ઉપાસના કરી તથા અલ્પાહાર કરી ફરી રણમેદાન ઉપર આવ્યા અને પૂર્વ દિવસ પ્રમાણે યુધ્ધમાં લિડ્યા. આ પ્રમાણે દરદિવસ ક્રમ શરૂ થયો. બંને પક્ષ તરફનાં માણસોની અને જનાવ-રોની ભયંકર હાનિ હમેશાં થવા લાગી. એથે દિવસે ભીમે અતિશય પરા-ક્રમ કર્યું. હજારો હાથી માર્યા; દુર્યોધનને બાણથી રથમાં મૂર્છિત પાડ્યો; સારથીએ દુર્યોધનનો રથ સૈન્યની પાછળ કાઢ્યો. અર્થાત કૌરવોનું સૈન્ય ભગ્ન થઈ પાછું ફર્યું. બીષ્મ-દ્રોણ સુદાંના પગ પણ ટટાર રહ્યા નહિ.

દુર્યોધન યુદ્ધિ ઉપર આવી જુએ છે તો સર્વ સૈન્ય ભીષ્મ-દ્રોણ સાથે પાછું હટે છે. તે જોતાં જ તેણે ભીષ્મના રથ પાસે જઈ વિનંતિ કરી; “દાદા! તમને પાંડવોની દયા આવે છે કિંબહુના તેમના ઉપર તમારી કૃપા છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. પાંડવો સાથે હું ખરા મનથી યુદ્ધ કરીશ નહીં એમ મને તમે પહેલાં જ કહ્યું હોત, તો કહ્યું સાથે મહેં બીજો વિચાર કર્યો હોત.” આવું દુર્યોધનનું અપ્રિય લાપણું સાંભળી ભીષ્મની આંખો ક્રોધથી લાલ થઈ, અને તેમણે કહ્યું;—“દુર્યોધન! દેવેને સુધ્ધાં પાંડવો અગ્નિકથ છે એ મેં તને પચાસ વખત કહ્યું, પણ મોહથી તે તારા સમજવામાં આવ્યું નહિં. અસ્તુ, મારા વૃધ્ધના હાથથી શું થાય છે તે હું તને દેખાડું છું.” આમ કહી, મહારાવ હોલકર જેમ રાક્ષસજીવનની લઢાઈમાં માધવરાવના વાકપ્રતોદથી પાછો ફર્યો તે પ્રમાણે ભીષ્મ પાછા ફર્યા. તે જોઈ દુર્યોધને આનંદથી શંખ પ્રકર્યો, એટલે મુખ ફેરવેલા સર્વ વીર પાછા ફર્યા, અને ફરી તુમુલ્યુધની શરૂઆત થઈ. હજારો માથાં પુટી નીચે પડ્યાં. રથિરની નદી વહી. મરી પડેલા હાથી તે નદીમાં શિલા-સરખા દેખાવા લાગ્યા, અને મનુષ્યના અને ઘેડાના માંસનો તે નદીમાં કાદવ થયો. ભીષ્મ ઉપર ક્રોધની નજર દરી શકી નહિ. તેમનું ધનુષ્ય સતત મંડલાકાર દેખાતું હતું. તેમના રથમાંથી એકસરખાં બાણ નિકળતાં હતાં. જે જે વીર તેમની સામે થયો તે તે અગ્નિમાં પતંગીયું જઈ પડે તેમ મૃત્યુમુખમાં પડવા લાગ્યો. છેવટે અર્જુનનો રથ શ્રીકૃષ્ણે ભીષ્મ ઉપર દોડાવ્યો. અર્જુને પણ પરાકાષ્ઠા કરી. પણ ભીષ્મે અર્જુનને પણ ચીત કર્યો. શ્રીકૃષ્ણે સારથીપણાની કમાલ કરી જૂદાં જૂદાં મંડળો કરી ભીષ્મનાં બાણ વ્યર્થ કરવાં ધણી ખટખટ કરી પરંતુ તે ફેંકટ ગયા. અર્જુનના રથ-માંથી બાણ દૂર જ ન થતાં. તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે પાછા વળી જોયું, તો અર્જુન રથમાં મૂર્છિત પડેલો દષ્ટિયે પડ્યો. પ્રિય શિષ્ય અર્જુનની તે સ્થિતિ જોઈ શ્રીકૃષ્ણને અતિશય ખરાબ લાગ્યું. “આ ભીષ્મ પાસે યુધિષ્ઠિરના સૈન્યનો ટકાવ થેનાર નથી, આ ભીષ્મ પાંડવોનો સર્વ સૈન્ય સાથે આ જ જ ફડક્યો પાડશે એમ જણાય છે. માટે હવે તો મારા બકતની બહારે ધાયા શિવાય મલંતર નથી. આ ભીષ્મને દાર મારી પાંડવોનો કાંટો હું સમૂળગો દૂર કરું છું. કિંબહુના ભીષ્મને, દ્રોણને, દુર્યોધનને, ધૃતરા-

દ્રુના સર્વ પુત્રોને, તેમના સર્વ સહાયકોને ઠાર મારી આજ જ યુધિષ્ઠિરને હું પૃથ્વીનું રાજ્ય આપું છું. ” આમ કહી શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું રથમાં મોકલું સુદર્શન ચક્ર લીધું; ઘોડાની લગામ ફેંકી દધ રથ નીચે કુદકો માર્યો અને ચક્ર લઈ ભીષ્મ ઉપર દોડ્યા. રથાંગ ઉઘટ કરી શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ આપણા ઉપર દોડી આવે છે, એ જોઈ ભીષ્મે ધનુષ્ય આણી નીચે મૂક્યાં અને હાથ જોડી કહ્યું;—“ દેવદેવેશ જગન્નિવાસ શ્રીકૃષ્ણ ! તારા હાથે મરણ આવે તો ધાણું જ સારું. આલોક અને પરલોક બન્ને સુધરે. આવ અને ખુશીથી મને માર.” આવા ભીષ્મના શબ્દ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણનો હાથ કાંઈક ઢીંચા પડ્યો. “ ભીષ્મ ! તું આ અનર્થનું મૂળ છે, તું આ ભયંકર ક્ષયનું કારણ છે, સન્માર્ગવર્તી પ્રધાનનું આ કર્તવ્ય છે કે, નિંદ્રા છૂત ખેલનારા રાગનું નિવારણ કરવું. તેણે ન સાંભળ્યું તો તેનો નાશ કરવો. જે કુલ પાંસન રાગ ધર્મને છોડી ચાલે છે, તે કાલવિપરીનબુધ્ધિ રાગને દૂર કરવો. આમ છે છતાં તું દુર્યોધનને ઉલટી જયશ્રી મેળવી આપીશ શું ? ” ભીષ્મે ઉત્તર આપ્યો;—“ રાગ પરમ દૈવત છે, તેનું અનારાધી નિવારણ કરી શકાય નહિ.” શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું;—“ કંસને યાદવોયે દૂર કર્યો. કારણ, તેને સમજાવતાં છતાં પણ તે સમજ્યો નહીં. એ તને ખબર છેને ? ” આવું ભાષણ શ્રીકૃષ્ણ—ભીષ્મનું ચાલેલું છે ત્યાં અર્જુને શુદ્ધિ ઉપર આવી રથ નીચે કુદકો મારી દોડી શ્રીકૃષ્ણના પગ પકડ્યા અને કહ્યું;—“ જનાદન! તું તારી પ્રતિજ્ઞા છોડ નહીં. હું તારી કૃપાર્થી જરૂર શત્રુને નશ કરીશ. તું તારી પોતાની પ્રતિજ્ઞા તોડીને અમારો ઉધ્ધાર કરીશ તો પણ તેમાં અમારું ભૂખણ શું ? માટે શ્રીકૃષ્ણ ! ક્ષમા કર અને રથનું સારથ્ય ફરી સ્વીકાર. ” શ્રીકૃષ્ણે કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપતાં ફરી રથ ઉપર ચઢી ઘોડાની દોરીઓ ફરી હાથમાં લીધી અને અર્જુને ધનુષ્ય—આણી લઈ યુધ્ધ શરૂ કર્યું. અને તે એટલા જોરથી શરૂ કર્યું કે, ભીષ્મથી પણ તેનો પ્રતિકાર કરી શકાયો નહીં. આ પ્રમાણે સાયંકાળ સુધીમાં ભીષ્મ—અર્જુનનું ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ યુદ્ધ થયું અને અન્ને સૈન્યો નિત્ય મુગ્ધ સાયંકાળે પાછાં ફર્યા.

સર્વસ્વનો નાશ ટાળવા માટે પોતાની પ્રતિજ્ઞા તોડીને પણ શ્રીકૃષ્ણે ભીષ્મના અત્યુત્કટ પરાક્રમનો વેગ કમી કર્યો અને ભીષ્મના રનેહયા

શિથિલ પડનારા અર્જુનના બાહુને સામર્થ્યવાન કરી તે દિવસે પાંડવોની જે ચઢતી કરી તે છેવટ પર્યંત વધતી જ ગઈ. ભીમ અને ભીષ્મ આ બન્ને જણુ ભયંકર જ હતા, અને નિત્ય પરસ્પરનાં સૈન્યોનું કંદન કરતા; તો પણ ભીમના પરાક્રમરૂપી અગ્નિમાં દુર્યોધનના બંધુ બળી જવા લાગ્યા. નવમા દિવસે તો તેણે એક પછી એક ધૃતરાષ્ટ્રના દસ પુત્રો માર્યા, ત્યારે દુર્યોધને ભીષ્મના કાન ફરી ઉઘાડ્યા. “દાદા ! તમે પાંડવોની ઉપેક્ષા કરો છો. મારા અનેક બંધુ ભીમે માર્યા તો પણ તેનો બંદોબસ્ત તમારાથી થતો નથી. માટે મારા ઉપર મોટું સંકટ આવી પડેલું છે.” ભીષ્મે ઉત્તર આપ્યો;—“આપુ ! હું, દ્રોણ, વિદુર, અને ગાંધારી તને વારંવાર આ જ કહેતા હતા; પણ તે તારી ધ્યાનમાં આવ્યું નહીં. ભીમ જે જે ધૃતરાષ્ટ્રના છોકરા સાથે લિંડશે તેને તેને તે દાર માર્યા શિવાય રહેશે નહિ. પણ રણંગણમાં પડેલા બંધુઓનો શોક ન કરતાં તું પોતે સ્થિર થઈ યુદ્ધ કર. સ્વર્ગપરાયણ થઈ તું જ પાંડવો સાથે લડ.” આ સાંભળી દાંત ઓઠ કચકચાવી દુર્યોધન પોતે ભીમ ઉપર ધસ્યો અને એક બાણથી તેનું કવચ તોડી તેને એટલા જોરથી ધાયલ કર્યો કે ભીમ બેશુદ્ધ થઈ પડ્યો. પણ ક્ષણવારમાં અવસાન ઉપર આવી ભીમે ગદા લઈ રથમાંથી નીચે કુદકો માર્યો અને શત્રુસૈન્ય ઉપર દોડ્યો. તે ગદાના તડાકા નીચે કાંઈ પણ બચી શક્યું નહિ; દ્રોણના રથના પણ તુરાડ થયા. આચાર્યની મદદે દુર્યોધન, દુઃશાસન ઇત્યાદિ વીર દોડ્યા; અને ભીમની મદદે અભિમન્યુ, ધૃષ્ટાક્રુચ વગેરે દોડ્યા. તે વખતે તે કેકાણે ભયંકર રણકંદન થયું અને અગણિત વીર દાર થયા. એટલામાં સાયંકાળ થવાથી રણમાંથી પાછા ફરવાની તુરાઈ વાગવા લાગી; એટલે વિરોધી સૈન્યો વિલગ થઈ પોતપોતાની છાવણીમાં પાછાં આવ્યાં.

રાત્રે ભોજન પછી શકુનિ, કર્ણ, દુઃશાસન વગેરેની સાથે દુર્યોધન પોતાની પડતી બાણુને કેમ કેમ આણવી એનો વિચાર કરવા લાગ્યો. “ભીષ્મ બાણુએ થાય તો હું તને યશ મેળવી આપું.” આવું કર્ણનું ભાષણ સાંભળી દુર્યોધન ઉઠ્યો અને થોડો તૈયાર કરી લાવવાની તેણે આજ્ઞા કરી. થોડી જ વારે ભાઈઓ સાથે અને અનેક રાજાઓ સાથે દુર્યોધન પોતાના તંબુમાંથી બહાર પડ્યો અને થોડા ઉપર જેસી સોનાની મૂડીવાળી અને

સુગંધી તેલથી સળગાવેલી મશાલના અજવાળામાં અને સેંકડો ભાલેદારના લલકારામાં ભોળમના તંબુ પાસે આવી પહોંચ્યો. ભીષ્મે પોતાના રાજનો યોગ્ય આદર કરી તેનો નમસ્કાર લઈ તેને ઉત્તમ આસન ઉપર બેસાડ્યો. દુર્યોધને હાથ જોડી આંખમાં આંસુ આણી કહ્યું:—“ દાદા ! તમારા પરાક્રમનો આશ્રય કરી અમે ઇંદ્ર સાથે સુદ્ધાં ટક્કર જીલવાની હિંમત રાખીએ છીએ. એટલામાટે મારી ઉપર કૃપા કરો અને મારા શત્રુઓને હાર મારો. પણ પાંડવોપરની દયાને લીધે કહો, કિંવા મારા મંદ ભાગ્યને લીધે કહો ! તમારો હાથ તેમના ઉપર ચાલતો નથી. માટે કહ્યું ને આગળ થવાની પરવાનગી આપો. તે નિઃસંશય પાંડવોને જીતશે. ” દુર્યોધનનું આ ભાષણ સાંભળી ધણી વાર સુધી ભીષ્મ રતબ્ધ રહ્યા છેવટે દુઃખ અને રોષથી સંતોષ થઈ તે આંખો ફાડી બોલ્યા:—“ હું તારે માટે યથાશક્તિ પરિશ્રમ કરું છું છતાં તું મને આવાં વાક્યશ્લોકોથી તાડન કરે છે એ ધણું આશ્ચર્ય છે. અરે જે વખતે ગંધર્વોએ કહ્યું સહ તને જીતી લઈ જવા માંડ્યો અને પાંડવોએ તને છોડાવ્યો, તે જ વખતે કહ્યું ના પરાક્રમની પરીક્ષા થઈ નહીં શું ? અમે સર્વને વિરાટ નગર પાસે અર્જુને પરાજીત કરી કહ્યું સહ સર્વનાં વસ્ત્રો ઉતારી લઈ ઉત્તરાને બાહુલ્ય તરીકે આપવાં ત્યારે જ કહ્યું ના પરાક્રમની પરીક્ષા થઈ નહિં શું ? આ અર્જુનનો, વિશેષતઃ—સાક્ષાત્ વિષ્ણુનો અવતાર શ્રીકૃષ્ણ તેના સારથી હોતાં, કાણુ પરાજીત કરે ? મૂર્ખપણાને લીધે આ ઉઘાડી વાત તને જણાતી નથી. અસ્તુ; આવતી કાલે હું ભરીશ, નહિં તો પાંડવો મરશે. કાલે હું એવું ભયંકર યુદ્ધ કરીશ કે તેની સ્મૃતિ હજારો વર્ષ સુધી લોકોને રહે ! ! અને કાલે તારો હેતુ કાંઈ પણ રીતે સિદ્ધ થશે. તું નિષ્કાળજી થા અને નિશ્ચિન્તપણે ઘેર જઈ બેઠ. ” આ ભીષ્મનું નિર્વાણીનું ભાષણ સાંભળી દુર્યોધનને આનંદ થયો અને ભીષ્મના પગ ઉપર માથું મૂકી તે પાસેના તંબુમાં પાછો ગયો.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે ભીષ્મ રણાંગણ ઉપર આવ્યો ત્યારે દુર્યોધને આનંદથી શંખ ઝૂંક્યો અને દુઃશાસનને કહ્યું:—“ આજ કેટલાંક વર્ષોથી જે વાતનું હું ધ્યાન કરું છું, તે મળવાની વખત આવી છે. આજ ભીષ્મ, પાંડવોને મારી મને પૃથ્વીનું નિષ્કંટક રાજ્ય જરૂર આપશે. માત્ર શિખાંડી

તરફથી તેમને અચાવવા જોઈએ. કારણ, શિખંડી ઉપર બાણ નાંખીશ નહિ આવી તેમની પ્રતિજ્ઞા તેમણે આપણને જણાવેલી જ છે. માટે આજ બીજાનું શિખંડી તરફથી સંરક્ષણ કરવા તરફ સારી રીતે લક્ષ રાખો. ” આ પ્રમાણે તે બંને બંધુઓનાં બાંધણુ યતાં હતાં ત્યાં બીજાંનો રથ નિશાન પાસે આવ્યો અને તેમને ધત્તરાષ્ટ્રના પુત્રોએ ઘેરી લીધા. તે વખતે સૂર્યસપ્તભ હતો છતાં એકાએક નિસ્તેજ પડ્યો. વાદળાં એકઠાં થયાં. વટો-ળીયાનો મેઢો પવન ધુન્કાવા લાગ્યો. તથાપિ કોઈ પણ વીરે આ દુસ્થિતિ તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ. યમનું રાષ્ટ્ર વધારનારે ભયંકર યુદ્ધ રોજની માફક શરૂ થયું. બીજાં પરશુરામ પાસેથી મેળવેલી વિશિષ્ટ અશ્વશિક્ષાથી પાંડવોના સૈન્યનો નાશ કરવાની શરૂઆત કરી. તે દિવસે તેમણે પાંચ હજાર રથી, દસ હજાર હાથી, દસ હજાર ઘોડા અને ચૈદ હજાર પાયદળ મારી સાત મહારથીઓ ઠાર માયાં. વિરાટનો ભાષ્ટ શતાનીક માર્યો. પણ આખું પરાક્રમ કરતાં કરતાં બીજા આવેશથી કૌરવોના સૈન્યની ધણી જ પાસે આવ્ય, અને તેમના રક્ષક ધણા જ પાછળ રહી ગયા. આ સંધિ જોઈ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું--“ અરે ! આ વખતે બીજાને ચારે બાજુથી ઘેરી ઠાર કરો. આવી વખત ફરી આવવાની નથી. ” તરત જ શિખંડીનો રથ આગળ કરી અર્જુન બીજા ઉપર ધસ્યો. શિખંડી અને અર્જુન બંનેએ બીજા ઉપર બાણ ચલાયાં. સાત્યકિ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, દ્રુપદ, બંને માદ્રિ પુત્ર અને અભિમન્યુ આટલા અને બીજા વીરો ચારે બાજુથી ધસ્યા. શિખંડીને સામે જોઈ બીજા ધનુષ્ય નીચે મૂક્યું, તો સેંકડો બાણો ચારે બાજુથી તેના અંગ ઉપર પડી કવચ તોડી અદર પેઠાં. “ અરે, આ શિખંડીનાં બાણ નથી, આતો અર્જુનનાં બાણ છે, એ મારાં મર્માં તોડે છે; ” આમ કહી તે ડાસાએ ધનુષ્ય ઉંચક્યું તો તે અર્જુને તોડી નાંખ્યું. બીજા ઉંચક્યું, તે પણ તોડ્યું. અર્જુનનાં અને બીજા વીરોનાં આટલી અવાધમાં સેંકડો બાણ બીજાના અંગમાં ઘુસી બે આગળ જગા પણ ખાલી રહી નહિ. છેવટે પ્રાણ ધલરાઈ ગયા અને સૂર્ય અસ્ત પામવાને સુમારે બીજા રથમાંથી પૂર્વ તરફ માથું કરી નીચે પડ્યા. તો અંગમાં પેઠેલાં બાણોને લીધે તે જમિન ઉપર અધાંતરે જ રહ્યા. તે વખતે ધરણી-કંપ થયો, અને એકાએક વર્ષાદ પડવા લાગ્યો. પાંડવોના સૈન્યમાંથી પ્રચંડ

જયધોષ પણ નિકળ્યો. તે લયં કર બનાવ જોઇ દુર્યોધન પાછળ હતો તેને કાંઈ પણ અનિષ્ટ થયું છે એમ લાગ્યું અને તેની આંખોમાંથી આંસુ નિકળવા લાગ્યાં. કૌરવોનું સીમાવૃક્ષ ઉખડી પડ્યું; એ સાંભળીને તો સર્વ કૌરવો દુઃખથી રડવા લાગ્યા. દેવે જીજી તરફ લલતા હતા તેમને દુઃશાસને જઈ ખબર જણાવી. તો તે પણ શસ્ત્ર મૂકી શોક કરતા ભીષ્મ પાસે આવ્યા. લલ્લાઈ ચારે તરફ બંધ થઈ. બન્ને બાજુના પ્રમુખ વીર દ્વાય જોડી ભીષ્મ પાસે આવ્યા. સૂર્ય દક્ષિણાયનના છે એ જોઈ ઉત્તરાયણની વાટ જોતા દિવ્યરૂપ થયેલા ભીષ્મનો જીવ દેહમાં જ હતો. ‘માયું લટકે છે, આમ ભીષ્મે કહેતાં જ કેટલાકાએ મોટાં મોટાં મોટાં ઓશીકાં આપ્યાં, પણ ભીષ્મે તે લીધાં નહીં. એટલે અનુને એસી ત્રણ બાણ મારી તે બાણથી ભીષ્મનું માયું ટેકવી રાખ્યું. મોટા મોટા વૈદ્ય બાણ કાઢી ચિકિત્સા કરવા માટે આવ્યા હતા, તેમને બક્ષિસ આપી પાછા મોકલવા ભીષ્મે દુર્યોધનને કહ્યું. “મારું શબ બાણ ઉપર જ રહેવા દો પણ મારી આગળ પાછળ ખાંધ જોદો એટલે શ્વાપદો આવી શકે નહિ. હું ઉત્તરાયણ થાય ત્યાં સુધી આવી જ રીતે બાણશય્યા ઉપર રહીશ અને પછી પ્રાણ છોડીશ પિતાના આશીર્વાદથી હું ઇચ્છામરણી છું.” આમ ભીષ્મે કહ્યું, ત્યારે તેની આગળ પાછળ દુર્યોધને ખાંધ જોદાવી. “બાપુ દુર્યોધન ! અનુનનું પરાક્રમ ત્હં પ્રત્યક્ષ જોયું છે. આ તારી લલ્લાઈ ભીષ્મના અંત સાથે જ અંત પામવા દે. અધુરું રાજ્ય પ્રથમ મુજબ પાંડવોને આપી સંધિ કર, અને બાકી રહેલા બન્ને તરફના વીરોને પોતપોતાને ઘેર આનંદથી જવા દે.” આમ ભીષ્મે કહ્યું. પણ દુર્યોધને કાંઈ જ ઉત્તર આપ્યો નહીં. તે જોઈ ભીષ્મે આંખો મીચી. છેવટે બન્ને પક્ષ તરફના રાજા અને મહારથી ભીષ્મને નમસ્કાર કરી નિઃશ્વાસ નાંખતા પોતપોતાના તંબુમાં પાછા ગયા.

પાંડવોને કર્ણ દાર મારશે, આમ દુર્યોધન શરૂઆતથી જ સમજતો હતો. આને લીધે જ તેણે ભીષ્મનું કહેવું કબુલ કર્યું નહિં. ભીષ્મ સેનાપતિ છે ત્યાં સુધી હું લડીશ નહીં, આવી કહેવું પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. આથી તે દશ દિવસ-મુદ્દમાં નહોતો. અગીઆરમા દિવસે પ્રાતઃકાળે કર્ણને લલ્લાઈ માટે જજી થયેલા જોઈ દુર્યોધનને અને તેની તરફના લોકોને આનંદ થયો. દુર્યોધન કર્ણને જ સેનાપત્ય આપનાર હતો; પણ કર્ણે કહ્યું:—“મહારથી

આચાર્ય દ્રાણ હોય અને બીજાને સેનાપત્ય આપવું વાજબી નથી.”
 કર્ણના મત મુજબ દુર્યોધને તત્કાળ દ્રાણને સેનાપત્યનો અભિષેક કરાવ્યો.
 વર્ણશ્રેષ્ઠથી, શ્રુતિથી, વયથી, બુદ્ધિથી, વીર્યથી, તપથી, અભિવિદ્યાથી,
 સારાંશ અનેક ગુણોથી તમે જ અમારા સેનાપતિ થવાને યોગ્ય છો. આવી
 દુર્યોધને સેનાપતિની સ્તુતી કરી. ત્યારે દ્રાણે સંતુષ્ટ થઈ કહ્યું;—“દુર્યો-
 ધન હું તારા ઉપર પ્રસન્ન છું. કોઈ પણ એક વર માગ.” દુર્યોધને ઉત્તર
 આપ્યો;—“તમે પ્રસન્ન હો તો ધર્મને જીવતા પકડી મારી પાસે આણો”
 દ્રાણે કહ્યું;—“અરે જીવતા કાં કહે છે, મારીને કેમ નથી કહેતો.”
 મહાત્માઓના સુદ્ધાં અભિપ્રાય પ્રસંગે સહસા બહાર પડ્યા શિવાય રહેતા
 નથી, તે પછી દુર્યોધનની વાત જ શી ? તેણે કહ્યું;—“ધર્મ મરી જશે,
 તોપણ ભીમ-અર્જુન તો રહેવાના ને ? મારો કાયદો ધર્મ મરે તેમાં નથી.
 ધર્મને જીવતા પકડ્યા હોય તો તેમને ફરી છૂત રમવા લાવી શકાય. તે
 પોતાના વ્રત પ્રમાણે છૂત રમ્યા શિવાય રહેશે નહીં. પછી તેમને છૂનમાં
 હરાવી બધુઓ સહિત ફરી વનવાસ મોકલીશ.” આ ઉત્તર સાંભળી
 દ્રાણને ધણું ખરાબ લાગ્યું. પણ બોલ્યા મુજબ વર આપવો જ જોઈએ
 એ મનમાં વિચારી તેમણે કહ્યું;—“અર્જુન જો ધર્મનું રક્ષણ કરશે
 નહીં તો હું ધર્મને પકડી આપીશ.” આ પ્રમાણે વાતચિત થયા પછી તે
 દિવસે યુધ્ધની શરૂઆત થઈ. સૈંધવ, કલિંગ, વિકર્ણ એ કૌરવ સૈન્યની
 જમણી પાંખ તરફ હતા; અને તેમને શકુનિ પોતાના ગાંધાર સ્વાર સાથે
 મદદ આપતો હતો. ડાબા પક્ષ તરફ કૃપ, કૃતવર્મા અને ચિત્રસેન, વિવિં-
 શ્વતિ, દુઃશાસન છત્યાદિ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો હોઈ, તેમને સુદક્ષિણ કાંબોજ
 મદદ આપતો હતો. મધ્ય ભાગે દ્રાણ પોતે હતા અને સર્વની આગળ
 મોખરે કર્ણ હતો. રણના અગ્ર ભાગે કર્ણને જોઈ કૌરવ સૈન્યને ભીષ્મના
 મરણની ક્ષતિ લાગી નહિ. કિંબહુના ભીષ્મે પાંડવોને જવા દીધા, કર્ણ
 જવા દેશે નહિ, આ વિચારે તેને અધિક હિંમત આવી. આ પ્રમાણે કૌર-
 વોનું સૈન્ય તૈયાર થયું અને ત્વેષ્ઠી અને હિમ્મતથી પાંડવ સૈન્ય ઉપર
 ધસ્યું, ત્યારે પૂર્વ દિવસ કરતાં પણ અધિક ભયંકર યુદ્ધ શરૂ થયું. દ્રાણ
 અને કર્ણ એમના પરાક્રમથી પાંડવોના સૈન્યનો ઘણો જ નાશ થયો. યુધિ-
 ણ્ઠિરની આજી ઉઘાડી પડી અને દ્રાણે તેમને પકડ્યા, અને તેમના રથ સાથે

રથ લિંડવ્યો. તે ભયંકર પ્રકાર જોઈ 'રાગ મરણ પામ્યા' આવો હાહાકાર પાંડવોના સૈન્યમાં ફેલાઈ ગયો. શ્રીકૃષ્ણે દૂરથી તે ઘોંઘાટ સાંભળ્યો અને અર્જુનનો રથ એકાએક આણી દ્રોણના રથ ઉપર દોડાવ્યો, અને ધર્મને છોડાવ્યા. આ પ્રમાણે પ્રથમ દિવસે યુદ્ધ થયું અને સાયંકાળે બન્ને સૈન્યો પોતપોતાના તંબુઓમાં પાછા આવ્યા.

બીજો દિવસે અર્જુનને દૂર કાઢવા માટે દુર્યોધને સંસપ્તકગણ તરફથી તેને બહાનું ખાસ આપ્ત કયું. આ સંસપ્તક મોટા યોદ્ધા હોઈ યુદ્ધમાંથી પાછું ફરવું જ નહીં આવો તેમનો નિશ્ચય હોય છે. કોઈએ છૂતને માટે આપ્ત કયું તો ના કહેવું એ જેમ ક્ષત્રિયોને અયશસ્કર લાગે છે, તેમ યુદ્ધ માટે કોઈએ આપ્ત કયું તો તે પણ નાકારવું એ તેમને લાંછનારૂપ લાગે છે. અર્જુન સંસપ્તક સાથે સ્વતંત્ર યુદ્ધ કરવા માટે ત્રિશુલ તરફ ગયો, ત્યારે દ્રોણ પાંડવોના સૈન્ય ઉપર ચઢી જઈ ધર્મ સાથે બીડ્યા. દ્રોણને સત્યગિત પાંડવ આડો આવ્યો, તેને દ્રોણે બાણથી ઠાર માર્યો. પાંચાલ, કેકય, મત્સ્ય, વૈદિ, કારુપ આટલા લોક ધર્મની મદદે ગયા. અહીંયાં ભીમનું અને પ્રાગૃત્યોત્તિષના રાગ ભગદત્તનું યુદ્ધ જામ્યું. ભગદત્તની પાસે મોટું ગજસૈન્ય હતું, અને તે પાને હાથી ઉપરથી લડતો હતો. ભીમે તેના ગજસૈન્ય સાથે ભયંકર યુદ્ધ કર્યું, પરંતુ ભગદત્ત ભીમને છોડતો નહિ. સાયંકાળના સુમારે સંસપ્તકનો નાશ કરી અર્જુન પાછો આવતો હતો, ત્યાં ભગદત્તની ગજના સાંભળી તે ભગદત્ત તરફ વળ્યો. ભગદત્તે પણ પોતાનો હાથી અર્જુન ઉપર ચઢાવ્યો. તે હાથી મહા બલાદય હોઈ લલાઈમાં કસાયેલો હતો. તેને દમ શરેલો હોઈ તે શસ્ત્રને કિંવા અગ્નિને પણ બિલકલ ગણકારતો નહોતો. તેના અંગ ઉપર અને માથા ઉપર કવચ ઘાલેલ હોઈ મોઢામાં સાંકળાદંડ આપેલો હતો. આવો તે હાથી અર્જુન ઉપર દોડ્યો, ત્યારે અર્જુને એટલા જોરથી તેના મસ્તક ઉપર બાણ માર્યું કે, તે તેનું કવચ તોડી તેના મસ્તકમાં ઘુસ્યું. અહીંયાં ભગદત્તે અકુશને વૈળ્ણવાસ્ત્રથી અભિયંત્રી અર્જુન ઉપર ફેંક્યું. પણ હાથીએ તે વખતે ઘુમરી ખાધાથી તે અંકુશ અર્જુન ઉપર ન પડતાં શ્રીકૃષ્ણની છાતી ઉપર પડ્યું. તે વૈળ્ણવાસ્ત્રનું પ્રત્યક્ષ શ્રીવિષ્ણુ ઉપર જ કાંઈ ન ચાલવાથી તે અંકુશ કેવળ

કુલની માળા સરખું હલકું લાગી નીચે પડ્યું. એટલે ક્રોધ કરી અર્જુન ઉપર હાથી ચલાવવાનો ચત્ર કર્યો. પણ દરિદ્રની આં જોમ પોતાના ધણીની આસા સાંભળતી નથી, તે પ્રમાણે તે હાથી આગળ પગ ઉપાડી શક્યો નહીં. છેવટે તે હાથી ધડાક દહ પડ્યો અને મરણ પામ્યો. એટલામાં ભગદત્તનું પણ હૃદય અર્જુને બાણથી ચીરી નાંખ્યું. તેને લીધે તે પણ, હાથી પડતાં પડતાં, તેના ઉપરથી નીચે પડી મરણ પામ્યો. આ પ્રમાણે નરકાસુરના પુત્ર ભગદત્તનો અર્જુને નાશ કર્યા પછી સાયંકાળ થવાથી બંને સૈન્યો સેનાપતિઓએ રણાંગણમાંથી પાછા ફર્યા.

બીજા દિવસના યુદ્ધમાં પણ દ્રોણથી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી શકાઈ નહિ. ત્યારે ત્રીજો દિવસે તેણે પોતાના સૈન્યની વિલક્ષણ માંડણી ચક્રરૂપ વ્યૂહમાં કરી, અને આજ ધર્મ સપડાયા નહિં તો બીજો કોઈ મહારથી જરૂર સપડાશે આમ દુર્યોધનને આશ્વાસન આપ્યું. બીજા સંસૃતક ગણો તરફથી અર્જુનને ફરી યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી બહાર કાઢી દ્રોણે પાંડવ સૈન્ય સાથે યુદ્ધ ચલાવ્યું. ત્યારે તે સૈન્યની ચાલ બંધ પડી. બીમ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ઇત્યાદિ વીરોનું ચક્રવ્યૂહ ઉપર કાંઈ ચાલ્યું નહીં, ત્યારે યુધિષ્ઠિરે અભિમન્યુને ચક્રવ્યૂહમાં પેસવા કહ્યું. ‘ચક્રવ્યૂહમાં પ્રવેશ કરવાનું હું શિખ્યો છું; પણ મને પાછું ફરતાં આવડતું નથી,’ આમ તેણે કહ્યું;—પરંતુ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, બીમ ઇત્યાદિ વીરોએ તારી પાછળ પાછળ અમે પેસીએ છીએ એમ કહ્યું. ભાવિ ટળતું નથી. તે દિવસે છોકરાને આગળ કરવાની ઈચ્છા યુધિષ્ઠિરને થઈ, એ આશ્ચર્ય નહિં શું? અભિમન્યુ પરાક્રમ કરી દ્રોણ ઉપર જઈ પડ્યો. દ્રોણે તેને ન અટકાવતાં ચક્રમાં જવા દીધો. પરંતુ તેની પાછળ બીજા વીરો ધુસવા લાગ્યા, ત્યારે તેમને જવા દીધા નહિં. બીમ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ઇત્યાદિ કેટલાક યોદ્ધાઓ કાંઈક આગળ ધુસ્યા; પણ તેમને જયદ્રથે પકડા અટકાવી દીધા. એથી અભિમન્યુ શત્રુસૈન્યના ચક્રમાં એકઠો સપડાયો. પણ તે મહારથી શ્રીકૃષ્ણનો શિષ્ય હોવાથી ધલારાયો નહીં. તેણે દિવ્ય પરાક્રમ કરી સેંકડો વર ઠાર માર્યાં. દુર્યોધનના પુત્ર લક્ષ્મણને પણ ઠાર માર્યાં. એટલે દુર્યોધન ક્રોધમાં આવી ‘મારો’ ‘મારો’ કરતો તેના ઉપર દોડ્યો. તે વખતે કહ્યું, અશ્વત્થામા, બૃહદ્બલ, કૃતવર્મા અને દુર્યોધન એ છ વીરોએ સામટા તેના ઉપર તુટી પડી તેના ઘોડા અને સારથી

મારી તેને વિરથ કર્યો. અભિમન્યુ ગદા લઈ પગપાળો જ લડવા લાગ્યો. તે વખતે દુઃશાસનનો પુત્ર ગદા લઈ તેની સામે થયો. તેમણે એકમેકને ગદાના પ્રહારથી મૂર્છિત કર્યાં. પણ થોડી વારમાં દુઃશાસનનો પુત્ર પ્રથમ સાવધ થઈ અભિમન્યુ ઉપર દોડ્યો; અને તેના તેણે મૂર્છિત અવસ્થામાં ગદાથી પ્રાણ લીધા.

અર્જુનનો પ્રિય પુત્ર અને શ્રીકૃષ્ણનો પ્રિય ભાગિનેય અભિમન્યુ આ પ્રમાણે પરાક્રમ કરી સ્વર્ગે ગયો, તે વખતે અર્જુન સંસૃતકનો નાશ કરી પાછો આવતો હતો. તેને એકાએક રડવું આવ્યું અને દયાયલાં અશ્રુથી તેનો કંઠ ભરાઈ ગયો. તેના મુખમાંથી શબ્દ નિકળ્યો નહિ. વિલક્ષણ અપશુકન પણ થવા લાગ્યા. “કાંઈ પણ અનિષ્ટ થયું છે. રાજાને દ્રોણે પકડ્યા તો નહિં હોય ને ?” આમ તેણે શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યું. “ધર્મને કાંઈ પણ ધ્વજ થવી શક્ય નથી, બીજું કાંઈ પણ અરિષ્ટ હશે.” આમ શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો. બન્ને સૈન્યો તંજુ તરફ પાછાં ફર્યાં હતાં. પાંડવોની આખી છાવણી શોકમય જણાતી હતી. તંજુમાં પહોંચ્યા પછી પોતાના બંધુઓને દુઃખમાં મગ્ન થયેલા જોઈને અર્જુને તેનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે યુધિષ્ઠિરે ઉત્તર આપ્યો;—“આપુ અર્જુન ! દ્રોણે રચેલા ચક્રવ્યૂહમાં મૂખ-પણાથી મ્હેં અભિમન્યુને પેસાડ્યો. દ્રોણે મારા ઉપર ચઢી આવીને મને પકડવાનો પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે સિદ્ધ થયો નહિં. પણ હેણે ભીમ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, દુપદ વગેરે સર્વ વીરોને અભિમન્યુની પાછળ જતાં જતાં, એકલા જયદ્રથે શંકરના વંશદાનના જોરથી અટકાવી રાખ્યા અને અભિમન્યુ એકલો જ વ્યૂહમાં પેસી અત્યંત પરાક્રમ કરતાં તેને કૌરવ-વીરોએ વિરથ કરી માર્યો.” આ શબ્દો સાંભળી અર્જુન એકદમ મૂંઝા ખાઈ નીચે પડ્યો. થોડી વારે સાવધ થઈ તે બોલ્યો;—“અરે રે ! મારા અભિમન્યુને કોણે માર્યો ? સુભદ્રાનો, દ્રૌપદીનો, માતા કુંતીનો લાડકો બાળ કોણે માર્યો ? કૌમલ સુંવાળા કેશવાળો, મૃગસરખાં નેત્રોવાળો, મદોન્મત્ત હાથીની પેઠે ચાલનારો ચાલવીર મરી ગયો શું ? તેનું તે સુંદર નાક, આંખો અને કપાળવાળું મોઢું ફરી મારી દષ્ટિયે પડશે નહિ શું ? તેની મદદે તમે દોડતાં તમે સર્વને એકલા જયદ્રથે અટકાવી રાખ્યા ! આપણે તેને પૂર્વે જીવદાન આપ્યું, તેનો ઉપકાર તેમણે આવી રીતે ફેડ્યો શું ? આવતાં

કાલે સાયંકાળ સુધીમાં જો હું તેને હાર ન મારું તો અમિકાળે ભક્ષણ કરી પ્રાણ આપીશ. જીવની ખીકથી યુદ્ધ છોડી મૃત્યુ પાસેથી છુટી જવાનો જયદ્રથે યત્ન કર્યો નહિ, તો હું તેને આવતી કાલે જરૂર હાર મારીશ. જો તે પ્રમાણે ન કરે તો મને પુણ્યગતિ મળે નહિ.” આમ કહી અર્જુનને ગાંડીવ ધનુષ્યની દોરી ખેંચી ચઢાવી, તે વખતે તે દોરીના અવાજથી દિશાઓ ભરાઈ ગઈ. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના સોગનને અનુમતિ આપવાને પોતાનો પાંચજન્ય શંખ જોરથી ઝુક્યો ! તે સાથે સર્વ વીરોએ ભર્જના કરી પોતપોતાના શંખ ઝુક્યા. પાંડવોના સૈન્યમાંથી શોકનો કાલાહલ સાંભળવાને અદલે આનંદથી ઝુકાયલા શંખોના અવાજ સંભળાય છે એ શું ? આમ કૌરવવીરો આશ્ચર્ય કરતા હતા, ત્યાં જ દુર્યોધને આવી અર્જુનની પ્રતિજ્ઞાની બાતમી જયદ્રથને કહી. તે સાંભળતાં જ ગભરાઈ જઈ તેણે દુર્યોધન પાસે યુધ્ધ છોડી તત્કાળ નિકળી જવાની પરવાનગી માગી. પણ દુર્યોધન તેને આશ્વાસન આપી દ્રોણ પાસે લઈ ગયો. દ્રોણે તેમનું સ્વાગત કરી સર્વ હકીકત સાંભળી કહ્યું;—“ જયદ્રથ ! હું તારું રક્ષણ કરીશ. તું ખીશ નહિ. હું આવતી કાલે એવો વ્યૂહ રચીશ કે, અર્જુનને તે વ્યૂહ ભેદી તને મારવો કઠિણ પડશે. એ શિવાય ક્ષત્રિયને વિશેષતઃ જેણે વેદનું અધ્યયન કરી યથાશક્તિ પ્રજનનું પાલન કર્યું છે, અને અનેક દક્ષિણાયુક્ત યશ્ન કર્યા છે તેને રણગણમાં મરવાની ખિલકુલ ખીક લાગવી જોઈએ નહિ. કૌરવ, પાંડવ, વૃષ્ણિ, હું, મારો પુત્ર અશ્વત્થામા સહ્યાં, આપણે સર્વ ગમે ત્યારે પણ મરવાના જ છીએ. યુદ્ધમાં મરેલા ક્ષત્રિયવીર તપસ્વી-ઓના તપથી મળનારા પુણ્યલોકમાં જાય છે, એ તું લક્ષમાં રાખ. માટે મૃત્યુથી ન ખીટાં રિથર થઈ યુદ્ધ કર.” આમ દ્રોણનું આશ્વાસન અને પ્રોત્સાહન સાંભળી દુર્યોધન અને જયદ્રથ સમાધાન પામ્યા, અને પોતપોતાના તંબુમાં પાછા ગયા.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં વૃદ્ધ દ્રોણ શંખ ઝુકતા અને પોતાના લાલ ઘોડાને રથ આવીથી તહીં ફેંકતા, કૌરવસૈન્યની શકટવ્યૂહમાં માંડણી કરતા દૃષ્ટિએ પડ્યા. તે વ્યૂહની લંબાઈ ચોવીસ ગાઉની હોઈ પાછળની બાજુથી પહોળાઈ દસ કોસ હતી. શકટના અગ્ર ભાગે દ્રોણે પોતે ઉભા રહી જૂદા જૂદા વીરોને જૂદા જૂદા ભાગમાં ઉભા કર્યા. વિશેષતઃ

તે ચક્રના ઠેકાણે મોટા મોટા સૈન્યના ભાગ તેમણે ગોઠવ્યા. આ વ્યૂહને છોડી પાછળ ત્રણ ગાઉ દૂર રહેવા માટે તેમણે જયદ્રથને કહ્યું, અને તેના રક્ષણ માટે સૌમદત્તિ, કણ્વ, અશ્વત્થામા, શલ્ય, વૃષ અને દ્રુપ આ છ વીરો આપ્યા. અને ઘણું ગજસૈન્ય અને અશ્વસૈન્ય પણ આપ્યું. આ પ્રમાણે બૃહાદ્વસ્ત કરી કૃતાન્ત પ્રમાણે તે શુભ્ર કવચ અને પાઘડીવાળા દ્રોણ ધનુષ્ય ચઢાવી શકટના અગ્ર ભાગે ઉભા રહ્યા તે વખતે તેમના તરફ કાષ્ઠનાથી જોઈ શકાયું નહિ. પરંતુ પોતાની ભયંકર પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરવા માટે સત્તજ થયેલા સુવર્ણ કવચવાળો કૃષ્ણ-સારથી અર્જુન આ તૈયારી જોઈ ધભરાયો નહિ. શ્રીકૃષ્ણની સલાહથી તેણે દ્રોણને નમસ્કાર કરી તેમની પાસેથી વળાવો લીધો. “અરે શત્રુને જીતા શિવાય આગળ જવું નહિ, આવી તારી પ્રતિજ્ઞા છે ને !” આમ અર્જુનને દ્રોણે કહ્યું. ત્યારે અર્જુનને જગ્ગામ આપ્યો:—“તમે મારા આચાર્ય છો, શત્રુ નથી.” જતાં જતાં દ્રોણે અર્જુન ઉપર અનેક બાણ નાંખ્યાં પણ તેને ન ગણુકારતાં શ્રીકૃષ્ણે દુઃશાસનના ગજસૈન્ય ઉપર અર્જુનનો રથ દોડાવી થોડી જ વારમાં શત્રુ સૈન્યમાં ફાચર મારી. દુર્યોધનથી તે જોઈ શકાયું નહિ. તેણે દ્રોણ પાસે જઈ વિનંતિ કરી:—“ગુરુજી ! આવડી સેના તોડી અર્જુન અંદર પેઠો. દ્રોણને જીત્યા શિવાય કાંઈ અંદર ધુસી શકશે નહિ. આવી સર્વની ખાત્રી હતી પણ તે ફેંકટ ગઢ. તમે જયદ્રથને અને મને ફસાવ્યા એમ જ કહેવું જોઈએ. તમે મને આપનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય કહ્યા હોત તો મહેં જયદ્રથને રાખી લીધો ન હોત.” દ્રોણે ક્રોધ ન કરતાં ઉત્તર આપ્યો:—“ભાઈ દુર્યોધન ! તારાં કઠોર ભાષણથી મને ખોટું લાગ્યું નથી, તું મારા પુત્રતુલ્ય છે. અરે અર્જુનના રથનો વેગ તું જોતો નથી શું ? શ્રીકૃષ્ણ સરખો કુશલ સારથી અને તેના શ્વેત દિવ્ય ઘોડા ! પ્રસંગે અર્જુનને ફેંકેલાં બાણ તેના જ રથની પાછળ પડે છે. થોડું વિવર કરી અર્જુનનો રથ અંદર ધુસે છે. તેનો પીછો મારા ધરડાથી કેમ થાય ? તે મારી સાથે યુદ્ધ માટે ઉભો જ રહેતો નથી ત્યાં મારો દલજ શો ? અસ્તુ, તું જઈ તેને મળી તેની સાથે યુધ્ધ કર. હું તને દિવ્ય કવચ એવું આપું છું કે, અર્જુનનાં બાણ પણ તે કવચ તોડી શકે નહિ.” આમ કહી દ્રોણે અભિમંત્રણ કરી દુર્યોધનનું કવચ ફરી આપ્યું; અને દુર્યોધન જોરથી અર્જુનના રથની પાછળ દોડ્યો. દુર્યો-

ધનનો રથ અર્જુનના રથ ઉપર દોડી આવે છે એ જોઈ શ્રીકૃષ્ણને આનંદ થયો. તેણે અર્જુનને કહ્યું:—“ આ સુયોગ જવા ન દે, આ અત્યંત માની અને સુખમાં વધેલા દુર્યોધન એની મેળે સામે આવે છે. તેને ઠાર મારી યુધ્ધનો નિકાલ લાવ, અર્થાત્ તારું પરાક્રમ કેવું છે એ પણ આને આજ દેખાડ; ” આ સાંભળી અર્જુને ઠીક કહ્યું અને પોતાનાં બાણોનો સમૂહ દુર્યોધન ઉપર ચલાવ્યો; પણ આશ્ચર્ય એ કે, અર્જુનના બાણવડે જોરથી નાંખાયલાં બાણ દુર્યોધનના કવચ ઉપર પડી નિરુપદ્રવપણે નીચે પડતાં. શ્રીકૃષ્ણે આ આશ્ચર્ય જોઈ મસ્કરામાં કહ્યું:—“ અર્જુન ! પથરા જેવાં બાણ નીચે પડે છે, કવચમાં પેસતાં નથી એ શું ? તારા બાણમાં અને મુઠીમાં બધા કાયમ છે ને ? ” શ્રીકૃષ્ણનું ઇંગિત તત્કાળ અર્જુનના લક્ષમાં આવ્યું અને તેણે કહ્યું:—“ દ્રોણાચાર્યે આ અમેઘ કવચની ધારણા દુર્યોધનને આપેલી છે. શ્રીકૃષ્ણ ! તું સર્વ જાણે છે છતાં મને તું ખાસ ભુંઠો પાડે છે. અસ્તુ, પણ આ દુર્યોધન આ ધારણાનો મર્મ જાણતો નથી. જેમ સ્ત્રીને કવચ ધલાય તેમ આને વાણીલું છે. આની આંખો હું હવે ઉઘાડું છું. ” આમ કહી અર્જુને દુર્યોધન ઉપર બાણ નાંખતાં સારથી ઉપર નાંખી તેને ઠાર કર્યો. આ પ્રમાણે દુર્યોધનને વિરથ કરી તેણે તેનાં બન્ને હાથનાં તળીયાં ઉપર જ્યાં કવચ નહોતું ત્યાં બાણ માર્યાં. તે વિશ્વ-લક્ષ્ય કૌશલ્યથી મારેલાં બાણોથી દુર્યોધનના હાથનાં તળીયાંમાં અતિ-શય વેદના થવા લાગી અને તે વેદના અસહ્ય થવાથી તેણે છેવટે પલાયન કર્યું.

દુર્યોધનની સંશયિત સ્થિતિ જોઈ અનેક વીર અર્જુન ઉપર દોડ્યા; તે વખતે ત્યાં ભયંકર કંદન શરૂ થયું. અહીંયાં ભીમ પણ કૌરવસૈન્ય સાથે બીજે ઠેકાણે ઝઘડી શકટવ્યૂહ ફેડતો હતો. તે દિવસનું યુધ્ધ યુધ્ધના સર્વ દિવસોમાં અતિ ભયંકર થયું. છેવટે ભીમ-અર્જુને કૌરવસૈન્યનો પુષ્કળ નાશ કરી વ્યૂહરચના તોડી. સાયંકાળના સુમારે અર્જુનનો રથ વ્યૂહની પાછળ જયદ્રથ છ મહારથીઓના આશ્રય નીચે નિર્ભય ખેડો હતો ત્યાં પહોંચ્યો. ત્યાં તે છ વીરોનું અને અર્જુનનું ફરી ભયંકર યુદ્ધ શરૂ થયું. તે પૂરું થતું નહિ, એથી અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણે માયા રચી. સાયંકાળના સૂર્ય ઉપર વાદળો ફેલાઈ કાળાશ પડવા લાગી, તે

વખતે જ્યદ્રથ નિર્ભય થઇ લઢાઇના ક્ષેત્રમાંથી ગેરસાવધ પાછો ફરવા લાગ્યો. કદાચિત્ સૂર્યાસ્ત થવાથી લઢાઇ બંધ રાખવાના તુરાઇઓના અવાજ હમણાં વાગશે અને અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા ખોટી પડવાથી તેને પ્રાણ-ત્યાગ કરવો પડશે આવી તેને અકાળે આનંદની સ્ફૂર્તિ થઇ હોવી જોઇએ. એટલામાં એકદમ સૂર્ય વાદળોમાંથી બહાર પડ્યો અને રણાંગણ ઉપર ફિરજો પડ્યાં. તેના પ્રકાશમાં અર્જુને એક બાણથી જ્યદ્રથનું ડોકું ઉડાવી દીધું. આ પ્રમાણે જ્યદ્રથનો વધ થયેલો જોઇ કૌરવોએ આંસુ પાડ્યાં અને પાંડવોએ જયની ગર્જના કરી. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનનો રથ તત્કાળ પાછો ફેરવી ઝપાટામાં ધર્મ પાસે આણ્યો. ધર્મ તેમને જોતાં રથમાંથી ફૂદી પડી બન્ને કૃષ્ણને ભેટ્યા. ત્રણેની આંખોમાંથી આનંદાશ્રુ વહેતાં હતાં. ધર્મે કહ્યું—

“ શ્રીકૃષ્ણ ! તારી કૃપાથી અર્જુને પોતાની દુસ્તર પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી; તારી કૃપાથી અમે શત્રુને જીતીશું એમાં સંશય નથી. ” એટલે શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો—

“ યુધિષ્ઠિર ! તારા તપથી, તારી ધર્મશીલતાથી, તારા સાધુ-ત્વથી, તારી યુક્તિથી જ જ્યદ્રથ મર્યો એમ સમજ. ” આ પ્રમાણે પાંડ-વોના સૈન્યમાં આનંદનાં ભાષણો ચાલતાં હતાં, ત્યાં પહેલું કૌરવસૈન્યમાં દુઃખનાં અને ક્રોધનાં ભાષણો ચાલતાં હતાં. જ્યદ્રથ મરવાથી દુર્યોધનને પોતાના મરણ કરતાં પણ વધારે થયું. દાંત તોડી નાંખેલા સર્પ પ્રમાણે સુઝારા નાંખતો તે દ્રોણને મળ્યો અને દુઃખથી અને ક્રોધથી તેમને કહ્યું;—

“ આચાર્ય ! ભીમ-અર્જુને કરેલું આ ક્ષત્રિયોનું ભયંકર કંદન જુઓ. સાત અક્ષૌહિણી દાર થઈ છેવટે જ્યદ્રથ પણ દાર થયો. વિજય માટે ધડ પડતા મારા નાદે જાગી મરેલા આ વીરનું ઝલ હું કેમ ફેડીશ ? આ લાખો જીવોને દાર માયાનું પાતક હું સહસ્ત્ર અશ્વમેધ કરીશ તો પણ દૂર થશે નહીં. લાખો મિત્રોનો દ્રોહ કરનારા મને દુષ્ટને પૃથ્વીયે તે રાજસભામાં જ કાં ન ગળી નાંખ્યો ? અસ્તુ. મારા માટે પ્રાણ આપનારા આ મારા મિત્રો પાછળ હું પણ ચમસદને જઈ છું. તમે માત્ર તમારા પ્રિય શિષ્યની આવી જ રીતે ઉપેક્ષા કરતા રહો. ” આ અપ્રિય ભાષણ સાંભળી દ્રોણને ઘણો ક્રોધ આવી. મુહૂર્તભર ધ્યાનસ્થ રહી તે બોલ્યા—

“ દુર્યોધન ! આવાં વાક્ષણ્યોથી મને ટોણા કેમ મારે છે ? અર્જુન યુદ્ધમાં અજિંહ્ય છે એ મ્હેં તને સંકેત વખત કહેલું છે. જેને અમે ત્રેલોક્યમાં શૂર-શ્રેષ્ઠ માનતા

હતા તે બીજાને પણ અર્જુને માયાં, આના કરતાં વધારે પુરાવો શો જોઈએ ? બાપુ ! શકુનિયે છૂતમાં જે પાસા નાંખ્યા તે પાસા નહોતા, પણ અર્જુનનાં બાણ હતાં. જે મૂર્ખ મનુષ્ય માખાપનું, આતોનું, અને મિત્રોનું કહેવું તિરસ્કારી પોતાનો જ મત ચલાવે છે તે જલદીથી જ શોક કરે છે. સતી દ્રૌપદીને સભામાં ખેંચી આણવાનો તમે જે પ્રયત્ન કર્યો એનું તમે હવે ફળ ભોગવો. વાર તું મને કેમ દોષ આપે છે ? તમે જ વીરો જ્યારથી સંભાળતા હતા તે સર્વ તમે જીવતા છો, અશ્વત્થામા જીવતો છે, કર્ણ જીવતો છે, કૃપ જીવતો છે, અને જ્યારથી માર્યો એની લાજ તમારે જોઈએ. અસ્તુ. હું પણ આજ કવચ કાઢતો નથી. તારી યુદ્ધ ચાલુ રાખવાની ઇચ્છા છે તે જ પૂરી થવા દે. અશ્વત્થામાને કહે કે, પાંચાલ સૃજયને તારો પોતાનો જીવ બચાવી જીવતા છોડીશ નહિ. હું પણ જીવમાં જીવ છે ત્યાં સુધી તારા શત્રુઓને ઠાર જ કરીશ. ક્ષુબ્ધ થયેલા કૌરવ અને સૃજય રાત્રિયે સુદ્ધાં યુદ્ધ કરશે.” આમ કહી દ્રોણે પોતાનો રથ પાંડવોના સૈન્ય તરફ હાંક્યો. રણાંગણમાંથી પાછા જવાની તુરાઈએ કૌરવો તરફથી વાગી નાંધ, એથી પાંડવોનું સૈન્ય પણ રણાંગણમાંથી પાછું ફર્યું નહોતું. દુર્યોધને ક્રોધના આવેશમાં યુદ્ધ ચાલુ રાખવાનું જ પસંદ કર્યું અને સેનાપતિઓને પોતપોતાનાં હતશેષ સૈન્ય હલાવવાના સંબંધમાં હુકમ કર્યો. સર્વ પાયદળોને શસ્ત્રો મૂકી મશાલ લેવાની તેણે આજ્ઞા કરી, તે પ્રમાણે તેમણે મશાલો લઈ સળગાવી. પ્રત્યેક રથ પાસે પાંચ, હાથી પાસે ત્રણ, અને ઘોડા પાસે એક આ પ્રમાણે પાયદળ લોક મશાલો લઈ ચાલવા લાગ્યા. પાંડવો તરફથી પણ તેવી જ વ્યવસ્થા થઈ અને પાયદળોનું યુદ્ધ અંધ થયું; અને રથી, ગજ અને અશ્વ એમનું યુદ્ધ રાત્રીની કાલીમામાં મશાલોના અજવાળામાં શરૂ થયું. દ્રોણ દુર્યોધનની ત્ર્યં નિંદાથી કંટાળી ગયો હતો, પણ કર્ણ દ્રોણનાં વારતવિક દૂષણોથી અધિક ક્ષુબ્ધ થયેો હતો. તેણે ક્રોધથી અજ્ઞાનિત થઈ પાંડવસૈન્ય સાથે ભયંકર યુદ્ધ ચલાવ્યું. તેની આગળ ટાંકતો પણ ટકાવ થઈ શક્યો નહીં. પાંડવો તરફના પાયદળ વીરો ખડીકથી મશાલો ટપક ટપક હેતા નાંખી દઈ છોડી જવા લાગ્યા. આ પ્રસંગે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનનો રથ કર્ણ ઉપર દોડાવ્યો નહીં એનો મર્મ અર્જુનના લક્ષમાં આવ્યો નહિં. તેમણે આ વખતે ઘટાટકચને આગળ કર્યો;--“ એટા ઘટાટકચ !

તારા પિતાની અને કાકાઓની સેવા કરવાની વખત આ જ છે. રાક્ષસોને રાત્રિયુદ્ધમાં અધિક જોર હોય છે માટે આ કઠિણ પ્રસંગે તું તારું પોતાનું પરાક્રમ દેખાડ.” આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે ધૃતોત્કચને પ્રોત્સાહન આપ્યું: એટલે તેણે પોતાની લયંકર રાક્ષસી માયા પ્રકટ કરી કહ્યું ઉપર ચાલ કરી. અદૃશ્ય થઈ તેણે કૌરવસૈન્ય ઉપર પથરાઓનો અને શસ્ત્રોનો વર્ષાદ ચલાવ્યો. આકાશની અંધારામાંથી હજારો જાણુ, શક્તિ, મુસલ, તોમર, પદ્મિશ વગેરે શસ્ત્રો પડી કૌરવસૈન્યનાં ફડસાળીયાં થવા લાગ્યાં. કહ્યું યથાશક્તિ તેનો પ્રતિકાર કરતો હતો પરંતુ પ્રજ્વળ થયેલી રાક્ષસી માયા આગળ તેનું કાંઈ ચાલ્યું નહીં. ધૃતોત્કચના અદૃશ્ય વર્ષાદથી કૌરવસૈન્યમાં એટલો હાહાકાર ઉડ્યો કે ધૃતોત્કચના રાત્રિયુદ્ધમાંથી બચીશું તો આગળ પાંડવો સાથે લઢાશું એમ સર્વને થયું. છેવટે કહ્યુંને પોતાની અમોઘ શક્તિ ચક્રાવવાના સંખ-ધમાં દુર્યોધને વિનાંતિ કરી. તે શક્તિનો પ્રયોગ દ્રક્ષા અમુક ઉપર જ કરવાનો હતો. કહ્યુંના વિલક્ષણ દાતૃત્વબદ્ધ સંતુષ્ટ થઈ ઇન્દ્રે તે શક્તિ એક વીરનો નિશ્ચયથી નાશ કરશે આવા વરદાન સાથે કહ્યુંને આપી હતી. તે છેવટે કહ્યું ધૃતોત્કચ ઉપર ચલાવી, એટલે તે અદૃશ્ય સ્થિતિમાં જ માર્યો જઈ ધડાકે દઈ આકાશમાંથી નીચે પડ્યો અને પડતાં પડતાં તેના પ્રચંડ દેહ નીચે બન્ને સૈન્યોમાંનાં સેંકડો માણસો મરણ પામ્યાં. આ પ્રમાણે વીર-શક્તિ ધૃતોત્કચ મરણ પામ્યો એ જોઈ ભીમ-અર્જુનને ઘણું દુઃખ થયું. પણ શ્રીકૃષ્ણને એટલો આનંદ થયો કે, તેમણે આનંદના આવેશમાં અર્જુનને આલિંગન આપ્યું. સિંહનાદ કરી, રથ ઉભો રાખ્યો અને નીચે ફેંકો મારી તે નાચવા લાગ્યા. અર્જુનને તેથી મોટું આશ્ચર્ય લાગ્યું અને તે બોલ્યો—“ શ્રીકૃષ્ણ ! શોકની વખતે તારી આ અસાનંદની રિયતિ જોઈ મને ઘણું નવલ લાગે છે. જેમ સમુદ્ર સુકાઈ જાય કિંવા મેરુ જગ્યા ઉપરથી ખસી જાય તે પ્રમાણે તારા આ હમેશના શાંતરવભાવની વિરુદ્ધ આવું તારું વિલક્ષણ વર્તન મને ચમત્કારિક લાગે છે.” શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું:—“ ભાઈ અર્જુન ! મારા અતિહર્ષનું કારણ સાંભળ, જે શક્તિની બીકથી હું આજ સુધી તને કહ્યું પાસેથી બચાવતો હતો, તે શક્તિ ધૃતોત્કચ ઉપર ફેંકટ ગયાથી આજ તું શ્રવંત થયો છું, અને કહ્યું મર્યો એમ હું સમજું છું. આ કહ્યું પાસેની શક્તિ એવી અમોઘ હતી, કે તેની આગળ કોઈ પણ વાર

જીવતો રહી શકતો નહોતો. તારા ગાંડીવથી કિંબહુના મારા ચક્રથી સુદ્ધાં તેનો પ્રતિકાર થવો શક્ય ન હોતો. તે શક્તિનો પોતા ઉપર વિનિયોગ કરી લઇ ઘટોત્કચે તારા ઉપર અગણિત ઉપકાર કર્યા છે.” અરતુ; શ્રીકૃષ્ણે પોતાના શુદ્ધિપ્રભાવથી અને દૈવી માયાથી જ કણુંની અમોઘ શક્તિ ફેલેટ કરી એમ કહેવું જોઇએ. દર રાત્રિયે દુર્યોધનની અને કણુંની સલાહ મસલત ચાલતી અને અર્જુનને દૈરથને માટે આશ્વિન કરી તેના ઉપર શક્તિ ચલાવવાનો તેમનો સંકેત થતો. પણ પ્રાતઃકાલ થયો કે તે સર્વ વિચાર ભૂલી જવાઇ જૂદી જ રીત થતી. યુધિષ્ઠિરને પકડવાની આશાથી ત્રણ દિવસ તો અર્જુનને સંસમક પાસે જ કૌરવોયે ગુંથવ્યો. આ ચોથા દિવસે જયદ્રથને સંભાળવાના નાદમાં શક્તિનો પ્રયોગ કરવાનું કણું ભૂલી ગયો; અને છેવટે રાત્રિશુદ્ધનો પ્રસંગ આવી ઘટોત્કચ પોતાની રાક્ષસી માયાથી રાત્રિ-યુદ્ધમાં અનાવર થયાથી આ શક્તિથી તેને ઠાર મારવો પડ્યો. કદાચિત્ કણુંના પેટમાં એમ પણ હોય કે હું સેનાપતિ યદ્યથ ત્યારે અર્જુનને દૈરથ માટે ખેલાવી ઠાર મારીશ, અને સ્વતંત્ર યશ લઇશ. આ સંસારમાં સેંકડો વખત આવા પ્રસંગ ઘડાઇ આવે છે. અમુક વાત પહેલાં કેમ કરી નહીં એનું આપણને જ પાછળથી આશ્ચર્ય લાગે છે, અને દુઃખ થાય છે. સુલભ જતાં પણ વખતસર વાત સુઝતી નથી, અને સુઝી તો વખત ઉપર ધ્યાનમાં રહેતી નથી, અને લળતો જ નાદ ભરાય છે. આવી આ દૈવી માયા વિલક્ષણ છે. ધૃતરાષ્ટ્ર આ વાતથી આશ્ચર્ય પામ્યા, ત્યારે સંજયે પણ તેમને કણું હવું હવું કે;—શ્રીકૃષ્ણની માયાથી અમે રાત્રે કરેલો વિચાર રોજ વિસરતા અને અર્જુનને ગમે તેમ કરીને પણ શ્રીકૃષ્ણ કણું પાસેથી બચાવતા.” ઘટોત્કચ મર્યા પછી બન્ને સૈન્યો અત્યંત થાડા જવાને લીધે અર્જુનની સુચનાથી બન્ને સેનાપતિઓએ ચંદ્રોદય થતાં સુધી પોતપોતાના સૈન્યને રણાંગણ ઉપર જ નિદ્રા લેવાની પરવાનગી આપી. એટલે સર્વ મનુષ્યો અને જનાવરો તે દિવસના ભયંકર પરિશ્રમથી થાકેલાં હોવાથી કાલવારમાં મરેલાં સરખાં રણાંગણ ઉપર જ ઉઘી ગયાં. સર્વત્ર સૂમસામ થઇ હજારો ઘોડાના અને હાથીના મોટા મોટા શ્વાસોન્ધ્રીસ શિવાય રણાંગણ ઉપર એક શબ્દ પણ સંભળાતો નહિ.

શકપૂર્વે ૩૧૭ ૯ ના માર્ગશીર્ષ શુદ્ધ ચતુર્દશીયે ભારતી યુદ્ધને

આરંભ થયો. દશ દિવસ બીજા પરાક્રમ કરી વદી ૮ મે દેહ છોડ્યો. પછી ચાર દિવસ દ્રોણના અધિપત્ય નીચે ભયંકર યુદ્ધ થયું અને સાયંકાળે જય-
દ્રથ અને રાત્રિયુદ્ધમાં ઘટોત્કચ માર્યા ગયા પછી બન્ને સૈન્યો રણાંગણ ઉપ-
ર જ નિદ્રાવશ થયાં. તે રાત્રે પરાધ્યાના ચાર વાગ્યાના સુમારે વદી દાદ-
શીનો ચન્દ્ર ઉદયોન્મુખ થયો અને તે કુમુદિનીનાથનું નેત્રને આનંદ
આપનારું, બિંબ કામિનીના કપોલ પ્રમાણે જાત્યા ગૌર છતાં પણ ઉદય-
રાગથી આરક્ત થયેલ પૂર્વ તરફના ક્ષિતિજ ઉપર ધીમે ધીમે આવ્યું. થોડી
જ વારમાં ચાંદીના ચૂરું સરખો સ્વચ્છ ધોળા ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના રણાંગણ
ઉપર ફેલાઈ. રથની પાછલી બાજુને અટ્ટેલી ઉંઘેલા રથી, રથના આગલા
દાંડાને ટેકી ઉંઘેલા સારથી, ઉભા ઉભા જ ઉંઘ લેનારા ઘોડા, ઘોડાની
લગામ હાથમાં ઝાલીને જમિન ઉપર શિરપેચ સાથે પડેલા ઘોડેસ્વાર,
સુંઢનું શુંછળું વાળી જમિન ઉપર ઉંઘી ગયેલા હાથીના ગંડસ્થલ ઉપર
માથાં મૂકી નિદ્રિત થયેલા હાથી ઉપરના વીર અને ઢાલ ઉપર માથું ટેકવી
સુતેલા પાયદળ સિપાઈઓ ચંદ્રકિરણથી જાગૃત થયા. ચંદ્ર ઉદય પામતાં
જેમ સમુદ્ર ઉછાળા મારવા લાગે છે, તે પ્રમાણે તે સૈન્યસાગર પણ થોડી
જ વારમાં ઉછળવા લાગ્યો, અને તે બન્ને સૈન્યો એકમેક ઉપર તુટી પડ-
વાને તૈયાર થયાં. તે વખતે દુર્યોધને ાણને કહ્યું;—“ આચાર્ય ! પ્રિય
શિષ્યના પ્રેમથી કિંવા મંદભાગ્યથી તમે પાંડવોને જવા દો છો; પણ હવે
તેમ મુદ્દલ કન્થો નહિ. મારા માટે, થાકેલા અને ન થાકેલા, સાવધ અને
અસાવધ, ક્રોધને, પણ ન જવા દેતાં શત્રુના સૈન્યનો ફડકો કરો ! ” દ્રોણે
ઉત્તર આપ્યો;—“ મારાથી જેટલું શક્ય હતું તેટલું હું આજ સુધી કરતો
આવ્યો છું. પણ હવે તારા માટે વળી આ કરું છું કે, જે શસ્ત્ર નહિ જાણ-
નારા છે, તેમને પણ અસ્ત્રથી હાર મારીશ. હું સર્વ પાંચાલોને માર્યા
શિવાય આજ કવચ જ ઉતારવાનો નથી. પણ અર્જુન ઉપર તું જ ધસ.
તું આ વૈરનું મૂળ છે. તું ઇતર ક્ષત્રિયોનો કાં ધાત કરાવે છે ? અર્જુન
થાકેલો છે માટે તું જ તેના ઉપર જઈ તારું વૈર ઉતારી લે. ” આમ કહી
દ્રોણે ક્રોધથી અને ~~વેપ્રસ્થ~~ રણનો મધ્ય ભાગ છોડી ઉત્તર તરફની પાંખ
ઉપર જઈ પાંચાલો ઉપર અસ્ત્રો નાંખવાની શરૂઆત કરી. પાંચાલની મદદ
ચેદિ, મત્સ્ય દોડ્યા; તે સર્વને દ્રોણે પરાસ્ત કરી દુપદના ત્રણ પુત્રો હાર

કયાં અને પ્રત્યક્ષ દ્રુપદ અને વિરાટ એમને પણ ચમત્કોકમાં મોકલ્યા. તે જોઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પ્રતિજ્ઞા કરી;—“ આજ હું દોણને છોડું તો મારાં ઇષ્ટા-પૂર્તાનું, ક્ષાત્રનું અને બ્રાહ્મણ્યનું સર્વ પુણ્ય નષ્ટ થાઓ.” આવી પ્રતિજ્ઞા સર્વ ક્ષત્રિયો સમક્ષ કરી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણ ઉપર ઉઠ્યો. એટલામાં સૂર્ય ક્ષિતિજ ઉપર આવવાથી સર્વ ક્ષત્રિયોયે પોતપોતાની જગા ઉપર જ યુદ્ધ અટકાવી સંધ્યાગત આદિત્યનું ઉપસ્થાન કર્યું; અને પછી ફરી પ્રાણ્વૈતિક યુદ્ધ શરૂ કર્યું.

મરીશ કિંવા મારીશ આવા નિશ્ચયથી યુદ્ધ કરનારા દ્રોણનો પ્રતિરોધ ક્રમ કરવો એની પાંડવપક્ષને મોટી ચિંતા પડી. પાંડવોના જમણા પક્ષ ઉપર દ્રોણે એવો ભયંકર મારો ચલાવ્યો કે, આ પક્ષ સમૂળગો નાશ પામશે કે શું એમ તેમને થવા લાગ્યું. જે પક્ષને મદદની આવશ્યકતા હોય ત્યાં અર્જુનનો રથ શ્રીકૃષ્ણે લઈ જવાના જ; પરંતુ દ્રોણ આગળ અર્જુનનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ, તે પણ પાછો પડ્યો. અર્જુન જાણનારાઓ ઉપર પણ અસ્ત્રો છોડવાનો સપાટો દ્રોણે ચલાવેલો હોવાથી પાંચાલસૈન્ય ધણું ખરું નષ્ટ થયું, અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પ્રતિજ્ઞા વ્યર્થ જવાની વેળા આવી. આવી સ્થિતિમાં શ્રીકૃષ્ણે કૂટયુદ્ધ કરવાની સલાહ આપી. “ ધર્મયુદ્ધ છોડી કૂટયુદ્ધ કર્યાં શિવાય આ દ્રોણ આટોપાવાના નથી. એમનો હાથ ધીમે પાડવા માટે એક યુક્તિ છે. અશ્વત્થામા ડાબી પાંખ તરફ લડે છે; માટે તે મર્યો એવી જો ખૂમ ઉઠાવીશું તો આ ભુલોડો પુત્રશોકથી હતવીય થશે.” આ શ્રીકૃષ્ણની સલાહ ધણાખરાઓને પસંદ પડી. અર્જુનને માત્ર તે કહેવું રુચ્યું નહિ. પણ યુધિષ્ઠિરે પ્રસંગ કઠિણ છે જાણી મોટા કષ્ટે રૂકાર આપ્યો. તેવામાં વળી માલવાના રાજા ઇન્દ્રવર્માનો એક અશ્વત્થામા નામનો બલાહય હાથી પાંડવો તરફ જ હતો, તેને બીમે ગદાથી ઠાર માર્યો. અને અશ્વત્થામા મર્યો, આવી ખૂમ ઉઠાડી. ચારે તરફ અશ્વત્થામા મર્યો આવી વાત ચાલી; એટલે દ્રોણાચાર્યના કાન ઉપર પણ તે વાત ગઈ અને તેમણે શસ્ત્ર અટકાવ્યાં; અને યુધિષ્ઠિરનો રથ સામે જોઈ તેમની પાસે ચોકસાઈ કરવા માટે ઘોડેસ્વાર મોકલ્યો. ધર્મને ખોટું બોલવાના સંકટમાં પડેલા જોઈ શ્રીકૃષ્ણે દુઃખથી કહ્યું;—“ ધર્મ ! મધ્યાન્હ થતાં સુધી દ્રોણ આવી જ રીતે યુદ્ધ કરતા રહેશે તો પાંડવ-પાંચાલોની સર્વ સેના નષ્ટ થશે; માટે તું આ

વખતે અમારી તરફ જો. ધર્મ ! પાંચ પ્રસંગે સત્ય કરતાં પણ અસત્ય વધારે આદરણીય છે. સર્વસ્વના નાશ પ્રસંગે, વિવાહવેળાયે, રતિપ્રસંગે, ગાય માટે કિંવા આલિણુ માટે ખોટું બોલીયે તો પાતક નહિ.” આ ગેર્વિન્દનું વચન સાંભળી એક તરફ જયની આશાથી તો ખીજી તરફ અનૃતની ખીકથી ખેંચતાણુ થનારા ધર્મ આગળ થઈ બોલ્યા:—“ આપુ ! અશ્વ-ત્યામા મર્યો, પછી હાથી કે મનુષ્ય તે ખચર નથી.” ધર્મે આશ્ચર્યથી અનૃત આપણુ કયું નહોતું; એથી તેમનો રથ જમિનને ન અડકતાં અધાન્તરે જ ચાલતો હતો. હવે આ શબ્દો તેમના મુખમાંથી નિકળતાં જ તેમનો રથ જમિનને અડડ્યો. દ્રોણને સ્વાર પામેથી ધર્મનો જવાબ સભાગાર્તા આશ્ચર્ય લાગ્યું અને તેમનો હાથ ચાલતો અટકી પડ્યો. પહેલેથી જ ચાર દિવસના થાકેલા, તેમાં પુત્ર અદ્વ આ અનિષ્ટ ખાતમી સાંભળી, એથી તેમને અસ્ત્રોની પણ રમૃતિ રહી નહિ. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ઉપર તે બાણ નાંખતા હતા, તે બાણ અધ થયાં. તે વખતે દ્રોણે ધનુષ્ય નીચે મૂકી ક્ષણવાર સમાધિ લગાવી. તે અવસર જોઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને રથ નીચે કુદકો મારી, દોડતા જઈ દ્રોણના રથ ઉપર ચઢી પ્યાનરથ દ્રોણના કેશ પકડી ચારે બાજુથી લોકોએ હાં હાં હાં કહેતામાં તો તલવારથી તેમનું મસ્તક ઉડાવ્યું. દ્રોણનું જેવટ—અન્ત-થયું.

શ્રીકૃષ્ણે આપેલી આ સલાહ વાજખી કિંવા ગેરવાજખી આવો પ્રશ્ન અહીં ઉપસ્થિત થાય છે. આ ધર્મ યુદ્ધ નથી એવું તેમણે પણ કહ્યું. ધર્મનો રથ અધાન્તરે ચાલતો હતો તે આ વખતે પૃથ્વીને અડક્યો એવું વ્યાસે કરેલું કવિત્વનું વર્ણન પણ આ જ સિદ્ધ કરે છે, કે ધર્મે કરી તે પાતક સારી નહિ. કિંબહુના રામને જેમ વાલિરધનું અક્ષય કલંક લાગ્યું તેમ યુધિષ્ઠિરને આ કલંક લાગ્યું એવું પણ તેમણે આગળ વર્ણન કરેલું છે. પરંતુ વ્યવહાર કિંવા રાજનીતિની દૃષ્ટિયે જે ધર્મે કયું, તે પ્રશ્ન નહિ તો પણ ક્ષમ્ય છે. Every thing is fair in love and war આવો પાશ્ચાત્યોનો પણ સિદ્ધાંત છે. જે પાંચ પ્રસંગ અસત્ય આદરવાના કલા તે વ્યતિરિકત અસત્ય આદરવું નિંદ્ય છે, આ મર્યાદા માત્ર લક્ષ્મી રાખતી જોઈએ. જમાઈ કિંવા સ્ત્રી રીસાઈ હોય તો ખોટું બોલી રાજ કરવાં આ મન માટે કોઈ હરકત દેશે નહિ; ગો-આલિણુનો જીવ બચાવવા માટે

અર્થાત કેવળ પરાર્થ ખોટું ખોલવું એ નીતિદષ્ટિયા યોગ્ય જણાય છે, અને સર્વસ્વ નાશ થવાના પ્રસંગે ખોટું ખોલવું વ્યાવહારિક દષ્ટિએ ક્ષમ્ય છે. પીટર ધી ઝોટે આવા એક પ્રસંગે તુકોને શરણુ જઈ જીવ બચાવ્યો; અને ફરી સૈન્ય એકઠું કરી વચન તોડી યુદ્ધ શરૂ કર્યું. અધર્મથી આપણા ઉપર ચાલી આવી પોતાનો સર્વસ્વઘાત કરનારાઓનો આવો પ્રતિરોધ કરવો એ મનુષ્યની સદસદ્વિવેક બુદ્ધિને ક્ષમ્ય લાગ્યા શિવાય રહે નહિ. એ આપણને હાંટતો હોય તે વખતે ખોટું ખોલવું એ કાંઈને પણ પાપકારક લાગશે નહિ. કિંવા શત્રુએ આપણા ઉપર શસ્ત્ર ચલાવ્યાં તે વખતે મર્યાદા ગયાનું બહાનું કરી પાછળથી એકદમ શત્રુ ઉપર તુટી પડવું એ પણ પાપ નથી, એ ઉઘાડું છે. આ વખતે દ્રોણ પોતે ધર્મયુદ્ધ છોડી અધર્મથી પાડવોના સૈન્ય ઉપર અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરતા હતા, એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. આવી રિથિતિમાં અધર્મનો પ્રતિકાર અધર્મથી કરવો એ નિન્દ્ય નથી, એ કહેવામાં હરકત નથી. આ જ વાત વ્યાસે પણ આગળના વાદવિવાદમાં બડી ખુખીથી દેખાડી છે.

ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણના કેશ પકડી તેમનું ડોકું ઉડાવી સિંહનાદ કરતો રણાંગણમાં કુદકો માર્યો એ જોઈ દ્રોણનું સૈન્ય દોડવા લાગ્યું. શક્ય તે જ બાજુએ લડતો હતો, તે પણ ભયથી આ વખતે પાછો પડ્યો. શકુનિયે પણ ભયથી પગ ફેરવ્યા. ડાબી પાંખ તરફ અશ્વત્થામા લઢતો હતો, ત્યાં પણ દોડાદોડી-શરૂ થઈ, એટલે અશ્વત્થામાને આશ્ચર્ય લાગ્યું. તે દુર્યોધનને મળ્યો અને “છે પણ શું ?” આમ તેને પૂછ્યું. એટલે તેને સર્વ હકીકત જણાઈ. તે સાંભળી તેના પગની આગ મસ્તકે ગઈ. “ધર્મે” અધર્મથી મારા પિતાને મરાવ્યા કેમ ? હું જીવતાં છતાં મારા પિતાની તે ક્ષુદ્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ચોટલી પકડી ! રણમાં જય-અપજય ઈશ્વિરાધીન છે પણ શરૂ મૂક્યા પછી આવું અચશરકર મૃત્યુ આવવું એટલે મહદ્ દુર્ભાગ્ય છે. તંત્રીશો નહીં, અન્નુનને, અરે વાસુદેવને સુદ્ધાં આવડે નહિ એવું અસ્ત્ર માન પાસે છે. હું ધર્મનો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સાથે આજ નાશ કરું છું.” આમ કહેતા અશ્વત્થામા આગળ થયો, એટલે સર્વ કૌરવસૈન્ય જયની આશાએ જોરે પાછું ફર્યું. પ્રતિપક્ષ તરફના આનંદથી ધ્રુંગાયલા શંખોનાં રકુરણ સંભળાવા લાગ્યાં, એટલે પાંડવો તરફના લોકોને નવાઈ લાગી. કૌરવોનું નાશ

છુટેલું સૈન્ય કાણુ પાછું ફેરવે છે આવો યુધિષ્ઠિરનો પ્રશ્ન સાંભળી ધૃષ્ટદ્યુમ્નની નિંદ્રા કૃતિથી સંતપ્ત થયેલો અર્જુન બોલ્યો:—“ આ દ્રોણનો પુત્ર અશ્વત્થામા તમારા ઉપર ચઢી આવે છે. જેના જન્મોત્સવમાં દ્રોણે હજારો માથે આપી હતી, જેણે જન્મતાં બરોબર અશ્વસરખો અવાજ કાઢી સર્વ ત્રૈલોક્યને કંપિત કર્યું, અને જેને પુત્રપ્રેમથી દ્રોણે સર્વ અસ્ત્રો શિખવાડ્યાં, તે અશ્વત્થામા પોતાના આપની તમે કરેલી દુર્દશા સાંભળી ગર્જના કરતો તમારા ઉપર ચઢી આવે છે. તમે ધર્મનું ચાકું રાખી અધર્મથી દ્રોણને ફસાવ્યા; અને આ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તે મારા ન્યસ્તશસ્ત્ર ગુરુનું નૃશંસની પેઢે ગળું કાપ્યું. તો હવે તેને અશ્વત્થામા પાસેથી બચાવવો શક્ય હોય તો બચાવો. અરે ! રે ! આ મારા વૃદ્ધગુરુનો રાજ્યલોભે મ્હેં આવો ધાત કર્યો, આના કરતાં હું જ મરી ગયો હોત તો સારું થાત ।” આમ કહેતાં કહેતાં અર્જુનની આંખોમાંથી ટીપાં પડવા લાગ્યાં. અર્જુનના આ દુઃખી ઉદ્ગાર સાંભળી સર્વ મંડળ ક્ષણવાર સ્તબ્ધ થયું. કોઈ પણ પ્રિય કે અપ્રિય બોલ્યું નહીં. છેવટે ભીમ સંતપ્ત થઈ બોલ્યો:—“ અર્જુન ! તારી આ ધર્મશીલતા પ્રશંસનીય છે. તેર વર્ષ ભોગવેલું દુઃખ ગળીને પણ તું ધર્મનું જ પુંછકું પકડે છે, એ જોઈ કાણુ તારી પ્રશંસા કરશે નહિં ? પણ જે વેળાએ શત્રુએ અધર્મથી આપણું રાજ્ય હરણુ કર્યું, આપણી સતી ભાયાંને સલામ્માં ખેંચી આણી, અને લંગોટી પહેરાવી આપણને વનવાસ મોકલ્યા, તે વખતે જે દુઃખ મને થયું નહિં તે આ વખતે તારી ધર્મપરતા જોઈ થાય છે. શત્રુના સર્વ અધર્મ સહન કરી તું પોતાનો ધર્મ જ કાયમ રાખે છે એ જોઈ મારું હૃદય ફાટી જાય છે. અને જે અશ્વત્થામા તારા પોડશાંશની પણ બરોબર નથી તેના પરાક્રમની તારીફ આ વાસુદેવ સામે કરે છે એ આશ્ચર્યની વાત ! અશ્વત્થામાની આટલી બીક શા માટે રાખે છે ? હું તેના આ ગદાથી સમાચાર લઉંશ.” ભીમનું આ આવેશનું ભાષણ સાંભળી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પણ બોલવાનું શરૂ છુટ્યું, અને તે બોલ્યો:—“ અર્જુન ! દ્રોણે આપણા સર્વ સૈન્યનો અધર્મથી ફડચો કર્યો. અને અસ્ત્ર ન જાણનારાં એને અસ્ત્રથી હાર કર્યા; તે બદલ તું કાંઈ પણ બોલતો નથી; અને મ્હેં આ દુષ્ટ બાહિણનું ક્રોધના આવેશમાં ડોકું ઉડાવ્યું, આ અધર્મ બદલ તું આટલું બધું અકાંડતાંડવ કરે છે ? હાથી જેમ નમ્ર થઈ માવતને માથા ઉપર

બઢવા દે છે, તે પ્રમાણે દ્રૌપદી માટે મહેં સંબંધને લાઇને અવનત થઇ આ તારૂં ભાષણ માથે બઢાવેલું છે; નહીં તો એનો મહેં ક્યારનો બઢાવો લીધો હોત.” ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું આ ગંવંભયું બોલતું સાંભળી અર્જુનના ગુરુબંધુ સાલ્યકિયે સંતાપથી કહ્યું:—“ અરે, એવો કોઇ વીર અહીં નથી શું ? કે જે આ મહાપાપી નરાધમને આવું અભદ્ર ભાષણ કરવા બદલ દેહાન્ત પ્રાપ્તિ શિત્ત આપી શકે ? ધ્યાનસ્થ ન્યસ્તશસ્ત્ર સદ્ગુરુની તારા શિવાય કયો નરાધમ ચોટલી પકડે ? અને સર્વ લોકમાં આવું નિન્દા કર્મ કરી ફરી સભામાં નિલંબ સરખી કાણ વલ્ગના કરે ? ફરી જે આવું બોલીશ તો ગદાથી તારા મસ્તકના ટુકડા કરી નાંખીશ, સમજ્યો ! ” ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તરત જ ઉત્તર આપ્યો:—“ હું સાંભળી રહું છું તેમ તેમ તું વધારે બોલે છે. ક્ષમા કરવી પ્રશંસનીય છે એ ખરું પણ પાપીને ક્ષમા કરવી યોગ્ય નથી. કારણ પાપી મનુષ્ય ક્ષમા કરનારને મહેં જીત્યો એમ માને છે. તું પોતે એટલો પાપી છે કે, બીજાનાં હિદ્દો કાઢવાનો તને અધિકાર નથી. પ્રાયોગવેશન કરી બેઠેલા જુરિશ્રવાના તહેં પરમ દિવસે જ અધર્મથી પ્રાણ લીધા. તારા સરખા પાપીને મારા અધર્મબદલ કડોરપણાથી બોલતાં લાજ આવવી જોઇએ. ચુપ બેસ; નહિં તો દ્રૌણ પ્રમાણે તારૂં પણ ડોકું ઉડાવી દઇશ.” તે સાંભળી ક્રોધથી આરકૃત થયેલો સાલ્યકિ ઉત્તર આપવાની ભાંજધડમાં ન પડતાં ગદા ઉગામી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ઉપર દોડ્યો. શ્રીકૃષ્ણે તત્કાળ ભીમને વચ્ચમાં પડવા હશારો કર્યો, એટલે આ લઢાઇ અહીંયાં જ અટકી; અને ભીમે રથ ઉપરથી કુદકા મારી સાલ્યકિને બાથમાં મારી પાછો ફેરવ્યો.

પાંડવો તરફના વીરોની આવી લઢાઇ ચાહેલી છે ત્યાં અશ્વત્થામાયે પાંડવોના સૈન્ય ઉપર નારાયણાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો. તે અસ્ત્રને લીધે સર્વ અંતરિક્ષ શસ્ત્રોથી વ્યાપ્ત થયું. હજારો બાણ, મુસલ, પદ્મિશ, શતધ્વી વગેરે પાંડવોના સૈન્ય ઉપર પડવા લાગ્યાં. પ્રતિકાર કરનારા પાંડવો તરફના વીર મરી પડવા લાગ્યા. અર્જુન હજુ પણ મધ્યસ્થ રહી ધનુષ્ય હિંચકતો નથી એ જોઇ ધર્મને ધણું ખરાબ લાગ્યું. તે ઘાંટો પાડી બોલ્યા—“ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ! તું રણ છોડી સ્વદેશ જા. સાલ્યકિ ! તું પણ દારિકા જા. અને હે સર્વ રાજાઓ ! તમે પણ રણ છોડી જાઓ, અને પ્રાણ બચાવો; વાસુદેવ પણ પોતાના કલ્યાણનો માર્ગ સ્વીકારશે. સર્વ જગતનું

કલ્યાણ કરે છે તેને કહેવાની મને કાંઈ પણ જરૂર નથી. હું મારા બંધુઓ સાથે અહીંયાં જ રહી મરી જઈશ. ભીષ્મ દ્રોણ સરખા સમુદ્ર તરી આ અશ્વત્થામા રૂપી ખાખોચીયામાં હું આજ છુડો જાઉં છું. મહેં ધણાં પાપ કર્યાં છે. જેણે બાલ અભિમન્યુ છ વીરો પામે વિરથ કરાવી મરાવ્યો; જેણે સભામાં ખેંચી આણેલી દુઃખિત દ્રૌપદીના પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યો નહિ; જેણે બ્રહ્માસ્ત્રથી આ પાંચત્રસેના ઘણી ખરી નિઃશેષ કરી, તે દ્રોણને મહેં મરાવ્યા આ પાતક બદલ હું અહીંયાં જ રણાંગણ ઉપર દેહ મૂકું છું.” આ ધર્મનું નિરાશાનું ભાષણ સાંભળી ભીષ્મ ક્રોધથી ગદા ઉપાડી અશ્વત્થામા ઉપર દોડ્યો. એટલે શ્રીકૃષ્ણે મોટી કહ્યું—“હે સર્વ રાજાઓ ! અને સર્વ વીરો ! આ નારાયણાસ્ત્રને નમસ્કાર કરો. આનો પ્રતિકાર કરશો નહિ. પ્રતિકાર કરશો તો મરશો;” ભીષ્મ વાસુદેવનું પણ સાંભળતો નથી એ જોઈ અર્જુને ધાંટો પાડી કહ્યું—“ભીષ્મ ! ભીષ્મ ! નારાયણાસ્ત્ર સામે, બ્રહ્માસ્ત્ર સામે અને ગાય સામે હું ગાંડિવ નીચે મૂકું છું. ભાષ ! લઢ નહિ.” તે સાંભળી સર્વ લોકોએ શસ્ત્રો મૂકી દધ નારાયણાસ્ત્રને નમસ્કાર કર્યાં. એટલે તે અસ્ત્ર પોતાની મેળે શાંત થયું અને અંતરિક્ષ પણ થોડી વારમાં શાંત થયું. આ જોઈ અશ્વત્થામાને ઘણો ક્રોધ આવ્યો; તેણે અગ્નિશિર નામનું અસ્ત્ર પાંડવો ઉપર નાંખ્યું. એટલે પાંડવોનું સ્વપ્ન સૈન્ય અગ્નિની પ્રજ્વલિત જ્વાળામાં ગુંગળાઈ ગયું. ચારે તરફ અગ્નિની જ્વાલા શિવાય કાંઈ પણ દેખાતું નહિ. પણ અર્જુને બ્રહ્માસ્ત્રનો તેના ઉપર પ્રયોગ કર્યો એટલે તે અસ્ત્ર પણ શાંત થયું. હનરો લોક પાંડવ તરફના બળી ગયા પણ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને પોતાના રથ ઉપર સુરક્ષિત જોઈ “ધિક્કાર, ધિક્કાર” “અસત્ય અસત્ય,” આમ કહેતો અશ્વત્થામા રથ નીચે કુદી પડી દુઃખથી નિઃશ્વાસ નાંખતો રણાંગણ છોડી ચાલતો થયો.

તે દિવસે એ પ્રહરમાં જ બન્ને સૈન્યો રણાંગણમાંથી પાછાં ફર્યાં. બન્ને બાળુ દુઃખનો પૂર્ણ અમલ ખેડેલો હતો. ધૃષ્ટદ્યુમ્નની નીચ કૃતિથી, આપસઆપસમાંના ટંટાથી અને અગ્ન્યસ્ત્રને લાંબે થયેલા ક્ષયથી પાંડવ ત્રાસ પામી ગયા હતા, તો પણ આ કરતાં પણ ભયંકર હાનિ થવાથી, દ્રોણના મરણથી અને અશ્વત્થામાની નિરાશાથી કૌરવો અસ્ત થયા હતા.

બાકી રહેલા અર્ધો દિવસ અને આખો રાત બન્ને સૈન્યોએ દુઃખમાં ગાળ્યા. બીજો દિવસે નિત્ય પ્રમાણે સ્નાન કરી, અગ્નિ અને સૂર્યની ઉપાસના કરી, પાંડવો તરફના ક્ષત્રિયો રણાંગણ ઉપર આવ્યા. હજી પણ દુર્યોધનને એવો ભરોસો હતો કે કર્ણ જરૂર પાંડવોને મારશે. કિંબહુના, આજસુધી તેના જ ભરોસા ઉપર તેણે પાંડવો સાથે ઉમ્મ વૈર ચલાવેલું હતું. “શાસ્ત્ર” અને ગાંડીવ ધનુષ્ય ધારણ કરનારા તે બન્ને કૃષ્ણનો પરાભવ આજસુધી ડાઘી ક્યો નહિ, પણ હું તે બન્નેને એક રથ ઉપર ઠાર કરી નીચે પાડું છું, તું બીચે છે કેમ ?” કર્ણની આવી વલ્ગના દુર્યોધનના કાનમાં હમેશાં ગણગણતી હતી. તે ચિરસંભૂત આશ્વા આજ ફલીભૂત થશે, આવી કલ્પનાથી દુર્યોધને કર્ણને સેનાપતિ ક્યો. સુવર્ણ કુંભમાંના અને ગાયના શી ગડામાંથી પડનારા ગંગાજલથી સર્વ રાજાઓએ કર્ણને સેનાપત્યનો ત્રિધિયુક્ત અભિષેક ક્યો. તે વખતે હમેશ મુજબ કર્યું, “રાજા તું સ્થિર થા; આજ પાંડવો જીતાયા છે એમ જ સમજ.” આવા આશ્વાસનપર ગર્વના ઉદ્ગાર કાઢ્યા. તે સાંભળી સર્વ સેનાપતિઓએ આનંદથી શંખ પૂંક્યા. પછી શુભ્ર પતાકાવાળા, અગલા સરખા શુભ્ર ઘોડાવાળા અને અનેક શસ્ત્ર, ધનુષ્ય, બાણ ઇલાદિ આયુધોથી ભરેલા રથમાં બેસી શંખ પૂંકતા અહીંથી તહીં દોડતા કર્યું પોતાના સૈન્યનો મકર વ્યૂહ રચ્યો; અને પાંડવો ઉપર ચાલ્યો. પાંડવોનું સૈન્ય પણ તૈયાર જ હતું. તે દિવસે ફરી પિશાચ, શીયાળવાં, કુતરાં વગેરેને આનંદ આપનારું યુદ્ધ શરૂ થયું. હાથી, રથ, અશ્વ ઉપરના હજારો વીરો, ક્ષીણપુણ્યવાળા જીવો સ્વર્ગમાંથી પડે છે તેમ નીચે પડવાં લાગ્યા. પદ્મસમાન કાંતિવાળાં અને સુગંધયુક્ત ક્ષત્રિયોનાં ડોકાંથી પૃથ્વી આસ્તીર્ણ થઈ. રથી, પાયદળ, ઘોડેસ્વાર, હાથી ઉપરના વીર આ સર્વને સરળે માર આપતો આપતો કર્ણ ક્ષણમાં અહીંયાં તો ક્ષણમાં ત્યાં એમ આખા રણમેદાન ઉપર વિચ્છુત્કાંતિ પ્રમાણે ચમકતો દોડતો હતો. કેટલીક વાર તેનું અને અર્જુનનું દ્વૈરથ એટલે રથ ઉપરનું દ્વંદ્વયુદ્ધ પણ થયું. પણ કોઈ કોઈથી હારી ગયું નહિ. આ પ્રમાણે દિવસભર યુદ્ધ ચાલ્યું અને બન્ને સૈન્યો હેવટે હાર ન ખાતાં, રાત્રિયુદ્ધ કેટલું ભય કર છે એનો અનુભવ હોવાથી, સંધ્યાકાળે પોતપોતાના તંબુએ પાછાં ફર્યા.

બીજો દિવસે પ્રાતઃકાળે સૈન્યો ફરી રણાંગણ ઉપર આવ્યાં, તે વખતે

કર્ણે દુર્યોધનને કહ્યું—“ આજ હું જરૂર અર્જુનને મારીશ. ધનુર્વિદ્યામાં લાઘવ, લક્ષ્યભેદ, દૂરપાતન અને સૌષ્ટવ આમાં અર્જુન મારી ખરોખરી કરી શકતો નથી; પ્રાણ, શૌર્ય, વિક્રમ અને વિજ્ઞાન આમાં પણ તે મારી ખરોખરીતો નથી. સર્વ ધનુષ્યના સરદારરૂપ આ વિજય ધનુષ્ય ઇન્દ્રમાટે ઉત્પન્ન કરેલું પરશુરામે મને આપ્યું છે; તે મહેં આજ યુદ્ધ કરવા માટે આણેલું છે; આ ધનુષ્યની ખરોખરી ગાંડિવ કરી શકતું નથી. પણ મારી એક ન્યૂનતા છે, તે હું તને કહું છું. જેમ અર્જુનને ગોવિંદ સારથી છે તેમ મારે નથી. વાસુદેવ અશ્વત્થામા હૃદય ઉત્તમ રીતે જાણે છે, અને તે જાણે જાણે અર્જુનને વિષમ પ્રસંગોમાંથી બચાવે છે. જો આ શલ્ય મારો સારથી થાય તો પછી મારી ખરોખરી અર્જુન કોઈ પણ બાબતમાં કરી શકે નહિ. આ શલ્ય પણ સારથ્યમાં અને અશ્વહૃદયના જ્ઞાનમાં અપ્રતિમ છે. એટલામાટે તું મારે માટે શલ્યને વિનંતિ કર અને તેની પાસે મારું સારથ્ય કરાવ.” દુર્યોધને તત્કાળ જઈ શલ્યને વિનંતિ કરી. તેણે પ્રથમ તો દુર્યોધનને ઝડકાવી નાંખ્યો. “ હું મૂર્ખાંલિષિકત રાજા, હું પોતે પરાક્રમી, હું અનેક મહાયજ્ઞ કરનારો, હું તે સૂતપુત્રનું સારથ્ય કરું ? દુર્યોધન ! તું મારું અપમાન કરે છે.” આવી રીતે શલ્યે પ્રથમ ક્રોધથી કહ્યું. પણ છેવટે કાર્યનું મહત્ત્વ જાણી અને હું ફાવે તે બોલીશ પરંતુ કર્ણના તાબામાં રહીશ નહિ, આવી પૈઠણ કરી તેણે દુર્યોધન માટે કર્ણનું સારથ્ય કબૂલ કર્યું. આ પ્રમાણે સજ્જ થઈ કર્ણ નિકળ્યો તે વખતે હમેશ મુજબ વલ્ગના કરવા લાગ્યો. “ અરે અર્જુનનો રથ કયાં છે ? મને દેખાડ, હું નેને આ આપું તે આપું,” આમ તે બડબડવા લાગ્યો. એટલે “ ભાઈ, અર્જુન હમણાં જણાશે, તેને બક્ષિશ શામાટે જોઈયે ? વૃથાપુષ્ટ કાકસરખો બડબડ કર નહિ.” આવી શલ્યે કર્ણની મશ્કરી કરી. તે વખતે તે બંનેનું ત્રાગ્યુદ્ધ જમ્યું, અને તેમણે પરસ્પરની મનસોડત નિંદા કરી. પણ છેવટે “ આ જો અર્જુનનો રથ દેખાય છે, સ ભાળ હવે ! ” આમ કહી શલ્યે અર્જુનના રથ ઉપર કર્ણનો રથ ચલાવ્યો. પણ શ્રીકૃષ્ણે કર્ણનો રથ પોતાના રથ ઉપર આવે છે, એ જોઈ અર્જુનનું ઉત્સાહબલ વધારવાના હેતુથી કહ્યું—“ અર્જુન ! આ કર્ણ પોતે પોતાની મેળે તારા ઉપર ચાલી આવે છે, એને તું આજ છોડીશ નહીં. એ મોટો યોધ્ધો છે એ ખરું છે, તારી

બરોબરીનો કિંબલુના તારા કરતાં પણ વધારે એ વીર છે, આઠ વેંત ઉંચો, મહાબાહુ, મજબૂત છાતીનો અને દેખાવમાં સુસ્વરૂપ આ વીર અસ્ત્રવિદ્યા શીખેલો છે; ચિત્રયુદ્ધ રમનારો છે અને કસાયેલો છે. આને તું કમી સમજી ગાફિલ રહીશ નહિં. આને તું તારા પૂર્ણ સામર્થ્યથી આજ દાર માર. આ ગર્વિષ્ઠ હોવાથી તારા પંજામાં જરૂર સપડાશે. આ દુષ્ટે આજ પર્યંત દુર્યોધનને ખોટી સલાહો આપી આ ભયંકર વૈર ચક્રાવેલું છે. આની જ્ઞાપતાથી તેણે તમને લાક્ષાગૃહમાં બાળ્યા. અભિમન્યુને છ વીરોએ ઘેરી દાર કર્યો તેમાં આ પ્રમુખ હતો. દ્રૌપદીને સલામાં આણી, “દ્રૌપદી ! પાંડવો અસ્ત પામ્યા, તો હવે તારું સૈન્દર્ય ફેંકટનું ન ગુમાવ, ખીજો ધણી કર !” આવું આ નીચ બોલ્યો હતો. સલાહ કરવામાટે હું હસ્તિનાપુર ગયો હતો તે વખતે આણે મને દેદ કરવાની યુક્તિ દુર્યોધનને સુઝાડી. અર્જુન અને વાસુદેવને જીતી હું તેમને દાર કરીશ આવી આ દુર્યોધન પાસે હમૈશાં વલ્ગના કરે છે; માટે તારાં તીક્ષ્ણ બાણોથી ઉડાવેલું આનું મસ્તક હાલકાર કરનારા કૌરવોની દષ્ટિએ આજ પડવા દે, અને દુર્યોધનની રાજ્ય-મેળવવાની આશા આજ સમૂળ ઉખેડી નાંખ.” આ શ્રીકૃષ્ણનું ઉત્સાહજનક ભાષણ સાંભળી અર્જુનને ધણો જ ક્રોધ આવ્યો અને તેણે પોતાના ગાંડીવ ધનુષ્યની દોરીનો ટણત્તાર કર્યો. થોડી જ વારમાં બન્ને રથ સામસામે આવ્યા અને કર્ણ-અર્જુનનું દ્વૈત્ય યુદ્ધ શરૂ થયું.

સૈન્યના ખીજ ભાગમાં ભીમ-દુઃશાસનનું ભયંકર યુદ્ધ થયું અને ભીમે દુઃશાસનને દાર મારી તેના કંઠમાંનું રક્ત પોતાની પ્રતિજ્ઞા મુજબ એ જ વખતે પ્રાશન કર્યું. તે હકીકત સાંભળી કર્ણ ધણો જ ચીડાઇ ગયો અને અર્જુન ઉપર દોડ્યો. કર્ણ જોરથી અર્જુન ઉપર ચાલ્યો એ જોઇ કૌરવ તરફના વીરો આન દથી બાહુદંડ ઠોકવા લાગ્યા અને વસ્ત્રો ઉડાડવા લાગ્યા. આજ અર્જુન જરૂર મરશે, આમ તેમને લાગ્યું અને તેમણે રણભેરી ઠોકી. પાંડવો તરફના લોકોએ પણ અર્જુનના પ્રોત્સાહન માટે તૂથ અને શંખ વગાડ્યા. બન્ને બાજુના વીર તટસ્થ થઈ કર્ણ-અર્જુનનું રણભૂત જોવા લાગ્યા. આકાશમાં દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, પિશાચ અને રાક્ષસો પણ તે યુદ્ધ જોવા માટે એકઠા થયા. દેવ, ગંધર્વ, નાગ અર્જુન તરફ થયા. દાનવ, રાક્ષસ, પિશાચ કર્ણ તરફ થયા. “મને અર્જુને માર્યો તો તું શું કરીશ ?”

આમ કણે શલ્યને પૂછ્યું; ત્યારે શલ્યે માધવ-પાંડવ બન્નેને હું દાર કરીશ, આવો ઉત્સાહવર્ધક ઉત્તર આપ્યો. અહીંયાં ગોવિંદે પણ અનુનને, કણે શલ્યને હું મારીશ આમ જ કહ્યું. આ પ્રમાણે રથી સારથીનાં ભાષણ થયાં અને યુદ્ધની શરૂઆત થઈ, તે વખતે બન્ને વીરોએ પરસ્પર સેંકડો બાણોથી મારો ચલાવ્યો. પણ બન્નેનાં કવચો મજબૂત હોવાથી તેમાં બાણનો પ્રવેશ થયો નહીં. કૃષ્ણ-શલ્ય ઉપર પણ બાણ પડ્યાં; પણ તેમનાં પણ કવચો મજબૂત હતાં. આ પ્રમાણે કેટલાક કલાક સુધી તેમનું યુદ્ધ ચાલ્યું. તેમણે પરસ્પર ઉપર અનેક અસ્ત્રો પણ નાંખ્યાં; તેનો પરસ્પરે પ્રત્યક્ષથી પ્રતિકાર પણ કર્યો. બન્ને જણ અત્યાચ્છ ગણનારા હતા. એને લાંબે કાંઈ કાંઈથી વિશેષ થઈ શકતું નહિ. કણે છેવટે એક સર્પમુખ બાણ તેની પાસે હતું તે કાઢ્યું. આ બાણ અનુનનો કંઠનાળ છેદશે જ આવી વલ્ગના કરી કણે તે જોરથી છોડ્યું; પણ થોડામાં જ તેમ મુકવાથી તે તેના મુકટને લાગ્યું અને મુકટ છિન્નભિન્ન થઈ નીચે પડ્યો. અનુનને માથે ઉત્તરીય બાંધ્યું અને યુદ્ધ ચલાવ્યું. કદી કણે અધિક તો કદી અનુન અધિક, આમ થતાં થતાં છેવટે દુદૈવે કણના રથનું ડાબી બાજુનું ચાક એક ખાડામાં પેસી ગયું; અને રથ અટકી કળતો થયો. એટલામાં કણે અસ્ત્રોની પણ વિરમૃતિ થઈ. આવી અનર્થ પરંપરા આવી પડેલી જોઈ કણે બંધણી સંતાપ પામ્યો. ક્રોધથી રથ નીચે કુદકો મારી તે રથનું ચાક ઊંચું કરવા લાગ્યો; પણ અનુનનાં બાણ તેને હાથ લાંબો કરવા દે નહિ. એટલે તે વિષ્ણુ થઈ ધાટો પાડી બોલ્યો; —“ અનુન ! મહેં આ વખતે શસ્ત્ર મૂકી દીધાં છે; માટે યુદ્ધ ન કરતાં આ રથનું ચાક ઊંચું કરે ત્યાં સુધી કૃપા કરી તું અટક. તું રણકર્મમાં પ્રખ્યાત છે. શરણાગત, ન્યસ્તશસ્ત્ર, યાચમાન અને ભ્રષ્ટકવચ આટલા ઉપર શૂર સાધુવત-વીર બાણ નાંખતા નથી.” તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો:—“ કણ ! આ વખતે તને ધર્મ ઠીક સાંભર્યો ? નીચ દુઃખમાં પડ્યો એટલે પછી ધર્મને સંભારે છે. ભાઈ, એકવચ દ્રોપદીને તહેં દુઃશાસનપાસે સભામાં બેસી અણાવી, તે વખતે તને ધર્મ સાંભર્યો નહીં ? શકુનિપાસે કપટી પાસા ન ખાવી ધર્મને વનવાસ મોકલ્યા, તે વખતે તારો ધર્મ ક્યાં પેસી ગયો હતો ? અભિમન્યુને તમે છ વીરોએ ઘેરી માર્યો તે વખતે તારો ધર્મ ક્યાં પેસી ગયો હતો ? અસારે

ધર્મ ધર્મ કહી ગળું ખોખરું કરવામાં શો અર્થ છે ? ” આ સાંભળી કર્ણે લજ્જાથી મોઢું નીચે ધાલ્યું, કાંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહીં. ક્રોધથી અને ચીઢથી ઓઠ ફફડાવતો તે કળતા રથ ઉપર ચઢ્યો; અને ધનુષ્યબાણ લઈ લઢવા લાગ્યો. અભાસથી બાણોનો વર્ષાવ કરી ફરી કુદકો મારી તે રથનું ચાક ઉંચકવા લાગ્યો. એટલામાં અર્જુને અભાસનો અભાસથી જ પ્રતિધાત કરી એક અતિ તીક્ષ્ણ બાણથી કર્ણનું ડોકું ઉડાવ્યું. આ પ્રમાણે બંનેનું તે ભયંકર યુદ્ધ અપરાધજ્ઞના સમયે સમાપ્ત થયું; અને કર્ણ રથનું ચાક ઉંચકતાં માર્યો જઈ ધડાકદેતો જમિન ઉપર નીચે પડ્યો. છિન્ન વિન્નિન્ન થયેલા રથને લઈ મદ્રરાજ કર્ણનું શબ ત્યાં જ નાંખી દુર્યોધન પાસે ગયો, અને આંખોમાં આંસુ આણી બોલ્યો—“લાઈ દુર્યોધન ! આપણું દૈવ વિપરીત છે; તે આપણને ઠાર મારે છે; અને પાંડવોને તારે છે. કર્ણે ભયંકર યુદ્ધ કર્યું, પણ છેવટે જમિનમાં ચાક ગળી જવાથી તે માર્યો ગયો શૈય, વીર્ય, બલ અને તેજ ઇલાદિ ગુણોથી અપ્રતિમ તારા તરફના વીર એક પછી એક પડે છે. માટે દૈવબલવત્તર છે એમજ કહેવું જોઈએ ! ” આવી રીતે શલ્યે દુર્યોધનને આશ્વાસન આપ્યું. પણ દુર્યોધનને દુઃખનો ઉદ્વેગ આવ્યો અને તે “ હા કર્ણ ! હા કર્ણ ! ” આવો અનિવાર્ય શોક કરતો દુઃખના સુસ્કારા નાંખતો પાછો ફર્યો. અહીંયાં પાંડવોનો આનંદ ગગનમાં પણ માતો નહિ. ભીમે બાહુદંડ ઠોકી નાચી ગદા ઉછાળી આકાશ પાતાળ એક કર્યું. રક્તથી ભરેલા કર્ણના શરીરને સ્પર્શ કરવા માં જ જાણે શું રક્ત-કિરણ થયેલો સૂર્ય અસ્ત પામ્યો ! તો પણ મરેલો કર્ણ જોવાની પ્રબલ ઇચ્છાથી આનંદિત થયેલો યુધિષ્ઠિર મશાલ સળગાવરાવી રણાંગણ ઉપર જ્યાં કર્ણ પડ્યો હતો ત્યાં આવ્યો. યુદ્ધમાં પડેલા વીરોને રણાંગણમાં જ પડી રહેવા દઈ હિંસક શ્વાપદો પાસે ખવરાવવા એ જ તેમનો અલ્પવિધિ; તેમની ક્રિયા નહીં, તેમનું સત્ક નહિ, આવો તે સમયે ભારતીય આવ્યો નો યુદ્ધમાં વિલક્ષણ કઠોર સંપ્રદાય હતો. મશાલોના અગ્નિવાળામાં કર્ણનાં રણાંગણ ઉપર છુટાં છુટાં પડેલાં ધડ અને માથું પાંડવો જોવા લાગ્યા. ઠેકઠેકાણે પુટેલું તેનું તનુત્રાણ રક્તથી ભરેલું હતું; તોપણ તેના દેહ ઉપર અને મુખ ઉપર અતિશય કાંતિ ચમકતી હતી. તેને ખરેખર મરેલો જોઈ યુધિષ્ઠિરને એટલો આનંદ અને એટલું સમાધાન થયું કે,

તેણે શ્રીકૃષ્ણને આલિંગન આપી કહ્યું—“ ગોવિંદ ! આજ તારી કૃપાથી હું રાજ્ય થયો. મારા બંધુઓસાથે આજ મને પૃથ્વીનું રાજ્ય મળ્યું. જનાર્દન ! તારી સહાયતાથી જ અર્જુને આ અપ્રતિમ વીર માર્યો. તારી મહેરબાનીથી અમને સર્વ વસ્તુ પ્રાપ્ત થશે. આજ રાતે મને ગાઢ ઉંઘ આવશે.” આમ કહી કર્ણનું શબ્દ તેમને તેમજ ત્યાં રહેવા દઇ પાંડવો તરફના વીર શ્રીકૃષ્ણ સાથે પોતાના તંબુએ પાછા આવ્યા.

શોક, બીક અને વૈરાગ્યથી કૌરવ તરફના વીરો જે પાછા ફર્યા તે કેટલાક ગાઢે જઈ હિમાલયની તળેટી પાસે સરસ્વતીતીરે પહોંચી તેના પુણ્ય જલથી સ્નાન અને પાન કરી શાંતચિત્ત થયા. આ સમયે કૃપાચાર્યે પોતાના પક્ષનું દુર્દૈવ અને દૈન્ય જોઇ દુર્યોધનને પાંડવોસાથે સલાહ કરવા આગ્રહ કર્યો. ‘ હવે લઢવું એટલે કેવળ કુત્રાંનાં મોતે મરવાનું છે; ધૃતરાષ્ટ્રની મધ્યસ્થીથી યુધિષ્ઠિર કિંબહુના શ્રીકૃષ્ણ પણ પ્રસન્ન થશે અને તને અધુરું રાજ્ય આપશે; માટે તું તારો પોતાનો અને આ હતશેષ વીરોના પ્રાણ હવે વ્યર્થ બલિ ન આપ.’ કૃપાચાર્યનું આ દોલગીરીનું અને પ્રેમનું ભાષણ સાંભળી દુર્યોધન થોડી વાર સ્તબ્ધ થઇ ગયો અને બોલ્યો,—“ આચાર્ય, તમે મારા ઉપરના પ્રેમથી જે કહો છો તે મહેં સાંભળ્યું; પણ સર્વ રાજ્યોના શિરોભાગે ચમકી અચારે હું યુધિષ્ઠિરનો પડતો બોલ ઝીલી તેની પાછળ ચાલું ? કૃષ્ણનો ભયંકર અપરાધ કરી તેની સાથે હું અત્યારે સલાહ કરું ? મારે માટે હજારો વીર મરાવી અત્યારે હું મારો જીવ બચાવું ? ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, દુઃશાસન મર્યા; હવે આ રાજ્ય સંપૂર્ણ મેળવ્યું તો પણ તે શા સુખનું ? ક્ષત્રિયોએ ઘરમાં પાથરણા ઉપર અધત્તા મુતરતા મરવું એના જેવી દુર્ગતિ નથી. તેણે કાં તો રણમાં દેહ છોડવો કાં તો અરણ્યમાં છોડવો. એટલામાટે હવે મને પૃથ્વીની ઇચ્છા નથી. મારે માટે જે ભાષો વીર રણાંગણમાં દેહ છોડી ગયા તેમનું ઝણ ફેડી હું પણ રણાંગણમાં દેહ મૂકાશ અને સ્વર્ગમાં જઈશ ! ” દુર્યોધનનું તેજસ્વિતાનું અને નિશ્ચયનું ભાષણ સાંભળી સર્વ ક્ષત્રિયોને સ્ફુરણ ચઢ્યું, અને તેમણે ‘ ઉત્તમ ’ ‘ ઉત્તમ ’ કહી તેને ધન્યવાદ આપ્યા. ફરી યુદ્ધની ઈર્ષ્યાથી ભરેલું તે સૈન્ય તે અમાવાસવીની કાળી રાતે પોતાના તંબુએ પાછું આવ્યું અને સ્વસ્થ મને નિદ્રાવશ થયું. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે નિસ મુજબ તે વીર

રનાનાદિ કર્મો કરી અને અગ્નિસૂર્યની ઉપાસના કરી રણાંગણ ઉપર આવ્યા અને તેમણે શલ્યને પોતાનો સેનાપતિ નિમ્ણે. પછી શલ્યે “ સંહત યુદ્ધ કરો, એકમેકને છોડી દે દુષ્ટ ન કરો.” આવી તાકીદ આપી કૌરવસૈન્યને સજ્જ કર્યું. અહીંયાં પાંડવોનું સૈન્ય પણ સજ્જ હતું જ. બન્ને સૈન્યો ફરી એકમેકને અથડાયાં અને ભયંકર યુદ્ધ શરૂ થયું. તે દિવસનું યુદ્ધ એટલે કેવળ છેવટની પાણીપતના યુદ્ધની પૂર્વાવૃત્તિ જ. પૌષ શુ. ૧ ની કૌરવપાંડવોની આ લઢાઈ મરાઠા-દુરાનીની લડાઈસરખી જ થઈ. કૌરવો તરફના ૧૧૦૦૦ રથ ૧૦૭૦ હાથી, અને બે લાખ ઘોડેસ્વાર શિવાય પાયદળ લશ્કર શિક્ષક રહેલું હતું, અને પાંડવ તરફનું ૬૦૦૦ રથ, ૬૦૦૦ હાથી અને ૧૦૦૦૦ સ્વાર શિવાય પાયદળ લશ્કર શિક્ષક રહેલું હતું. પણ પાંડવો પાસે અર્જુન, ભીમ, સાત્યકિ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જેવા બલાઘ્ન યોદ્ધાઓ અને નેતાઓ હતા; એથી છેવટે તેમનો જ જય થયો. મધ્યહ્નના સુમારે વિશ્વાસરાવ પ્રમાણે કૌરવોનો સેનાપતિ શલ્ય યુધિષ્ઠિરના હાથે માર્યો ગયો; એટલે દુર્યોધને ભાઉસાહેબ પ્રમાણે દાંત પીસી યુદ્ધની ખરી ગદીમાં પોતાને રથ ધાલ્યો. અહીંયાં શકુનિયે પોતાના ગાંધારી ઘોડેસ્વારો સાથે પાંડવોના પાછલા ભાગ ઉપર જઈ હલ્લો કર્યો. પણ આ આગળથી અને પાછળથી થયેલો છેવટનો હલ્લો સામેથી અર્જુને અને પાછળથી સહદેવે તોડી નાંખ્યો. અહીંયાં સહદેવે શકુનિ અને તેના પુત્ર ઉલૂકને ઠાર કર્યો, તો પણ અર્જુને દુર્યોધનનો આરથિ અને ઘોડા ઠાર મારી તેનો રથ પણ છિન્નભિન્ન કર્યો. એટલે ભાઉસાહેબ પ્રમાણે પાયદળ થઈ એકલી ગદા સાથે યુદ્ધની ગદીમાં પેસી દુર્યોધન અદષ્ટ થયો. મુખ્ય માંલીક અદષ્ટ થયો એટલે કૌરવો તરફના જે ભડવીર યોદ્ધા હતા તે નાસી છુટ્યા; અધકચ્યા હતા તે દુર્યોધનની ચોકસી કરતા ફરવા લાગ્યા, અને જે કદા મજબૂત છાતીના હતા તે “ દુર્યોધનની ચોકસી શા માટે કરો છો ? અત્યારે તો સામું જુઓ.” આમ કહેતા પાંડવ ઉપર તુટી પડ્યા. પણ છેવટે ધણાખરા માર્યા ગયા અને કૌરવો તરફની બાજુ મોકળી દેખાવા લાગી. ત્રણ વાગ્યાના સુમારે દુર્યોધન એકલો જ રણાંગણથી ધણે દૂર પહોંચ્યો અને સંજયને હાથે ધૃતરાષ્ટ્રને આખરનો સદેશો મોકલી પોતે એક ધરામાં સંતાઈ ગયો. અહીંયાં અશ્વત્થામા, કૃપ અને કૃતવર્મા આ ત્રણ વીર આમ તેમ ફરતા

હતા; તેમને સંજય મળ્યો ત્યારે દુર્યોધનની વાત તેમના જાણવામાં આવી. એટલે તેઓ ધરાના કિનારે જઈ દુર્યોધનને બહાર નિકળવા વિનંતિ કરવા લાગ્યા. ‘અમે હજુ જીવતા છીએ, હજુ પણ આપણે પાંડવો સાથે લડીશું.’ આવી તેમની વિનવણી સાંભળી દુર્યોધને પાણીમાંથી જ જવાબ આપ્યો—“તમારી રાજનિષ્ઠા અને ધમક જોઈ હું સંતુષ્ટ છું. પણ હું અત્યારે ધણો જ થાકી ગયેલો છું. માટે કાલે આપણે જરૂર લડીશું.” તેમનું આ સંભાષણ તે તળાવ ઉપર માછી મારતા ધીવરે સાંભળ્યું. અને તે પાંડવ તરફને નોકર હોવાથી તેણે તત્કાળ તે બચ્ચર પાંડવોને આપી. પાંડવો અત્યંત ઉત્સુક-તાથી દુર્યોધનની સર્વ રણાંગણ ઉપર નપાસ કરતા ફરતા જ હતા. તે આતમી સાંભળી તેઓ તે તળાવના કાંઠે દોડતા જ આવ્યા; અને દુર્યોધનની વારવાર નિર્ભત્સના કરવા લાગ્યા. એટલે ક્રોધથી લાલ આંખો કરી દુર્યોધન ઝપાટાબંધ પાણીની બહાર આવ્યો; અને ગદા ફેરવી બોલ્યો:— “હું યુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર છું, પણ હું એકલો, તમે અનેક; હું પાદચારી, તમે રથમાં બેઠેલા. ધર્મયુદ્ધ કરતા હો તો હું એક એકની સાથે ગદાયુધ્ધ કરીશ.” તે સાંભળી યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—“ દુર્યોધન તું એકલો છે માટે બહીશ નહિ. અમારામાંના કોઈ પણ એક સાથે તું યુધ્ધ કર. અને વળી ‘ગીજી’ હું તને સવળતા આપું છે કે, તું જીતે તો તારે રાજ્ય કરવું.” વિજયથી ઉન્મત્ત થયેલા યુધિષ્ઠિરનું આ છૂનસરખું ભાષણ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે ક્રોધથી અને દુઃખથી કહ્યું—“ શું ? પાંડુ અને કુતીની સતતિના કપાળે વનવાસ કાય-સ્થનો લખેલો છે ? અરે ધર્મ ! આટલી પ્રાણહાનિ કરી તારા બંધુઓએ જે પરાક્રમ કર્યું; તે તું એક દ્વંદ્વયુદ્ધમાં નષ્ટ કરી નાંખે છે ! ” આ સાંભળી દુર્યોધને ગર્વથી કહ્યું—“ કૃષ્ણ ! હું આ ગદાથી ભીમ સાથે લડીશ; કારણ કે તે મારી બરોબરીનો છે; પછી તો કાંઈ હરકત નથી ને ? ” મેલી કહ્યું— “ગોવિંદ ! તું બહીશ નહિ. આ મારી ગદા દુર્યોધનથી દોઢી છે. આ ગદાથી તેના પ્રાણ લીધા શિવાય હું રહેવાનો નથી.” આ પ્રમાણે ભાષણ થઈ ભીમ દુર્યોધનનું ગદાયુધ્ધ ઠર્યું; અને સર્વ મંડળી ટોળું વળી યુધ્ધ જોવા માટે તે જગા ઉપર ખેડી.

એટલામાં સરસ્વતીની યાત્રાએ ગયેલા બલ્લનામ ત્યાં આવ્યા. તેમને જોતાં જ સર્વને ધણો આનંદ થયો; અને સર્વેએ તેમનો સત્કાર કર્યો.

ભીમ-દુર્યોધને તો પોતાના ગુરુનું પાદવંદન કર્યું. તે બંને જણ તેમની પાસે જ ગદાયુધ શીખેલા હતા. બલરામે કહ્યું—“કૃષ્ણ ! મને દારિકાથી નિકળવાને આજ બેતાળીસમો દિવસ છે. હું પુષ્યનક્ષત્ર ઉપર નીકળ્યો હતો. આજ શ્રવણ નક્ષત્ર છે. * સરસ્વતી તીર ઉપર બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે, ભીમ-દુર્યોધનનું યુધ્ધ પાસે જ થાય છે. એટલામાટે ખાસ વાંકો રસ્તો કરી હું અહીં આવ્યો છું. ચાલો હવે મારી સમક્ષ આ યુધ્ધ થવા દો. ” આમ બલરામે કહ્યું. એટલે તેમને સર્વેએ મુખ્ય સ્થાન ઉપર બેસાડ્યા. પછી તે બંને વીર ભરતખંડનું સાત્રાજ્ય પણ ઉપર લાવનાર પોતાનું પ્રાણાતિક ગદાયુધ ખેલવા લાગ્યા. બંનેના અંગમાં મજબૂત કવચ હતાં અને માથા ઉપર મજબૂત મુકુટ હતો. બંનેના અંગમાં ~~સ્વેષ~~ અને વૈરનો પવન ભરાયેલો હતો; અને આંખો ક્રોધથી લાલ હીંગલોક જેવી લાલચોળ થઈ હતી. દુર્યોધન શરીરે હલકો પણ ચપળ હતો. ભીમ શરીરે પ્રચંડ પણ બેથડ હતો. એકમેકને પ્રથમ સલામી આપી ફરી દૂર થઈ જોરથી ગદા ઉગામી તેઓ મંડળો ફરવા લાગ્યા. ઉત્તર દિગ્દુસ્થાનમાં હજીપણ આવું ગદાયુધ, નહીં તે લાડી યુધ્ધ પણ જોવાને મળે છે. ઉલટાસુલટા વેગથી મંડળમાં ફરતા અને એકમેકની નજર ચુકવતા તેઓ એકમેકને થડાથડ ગદા મારવા લાગ્યા. તે વખતે પ્રેક્ષકોના પ્રાણ ઉત્કંઠાથી આંખોમાં આંસુ. છેવટે શું થાય છે એ જોવામાટે ઉત્સુક થયેલા પ્રેક્ષકોના શ્વાસોશ્વાસ રતબ્ધ થઈ પાંપણો પણ હાલતી બંધ થઈ. એટલામાં અબુને શ્રીકૃષ્ણને ઉત્કંઠાથી હલકા સ્વરે “કાણુ જીતશે ? ” એવો પ્રશ્ન કર્યો. શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—“જો કે ભીમ વધારે બળવાન છે પણ દુર્યોધન અધિક ચપળ છે. બંનેને સરખું જ શિક્ષણ મળેલું છે, પણ દુર્યોધનની કસરત વધારે છે. તેણે આજ તેર વર્ષથી દોખંડી ભીમ કરી તેની સાથે સતત ગદા યુધ્ધની કસરત કરી છે. તે દોખંડી ભીમ દુર્યોધનના તંબુમાં છે. એ તહે સાંભળ્યું જ હશે. એ શિવાય જે વીર હિંસ પશુ માફક માર ખાઈ પાછો ફર્યો અને કારડમાં સપડાયો તેની સામે ઉભા રહેવું કઠિણ છે. જો ધર્મથી યુદ્ધ થશે તો દુર્યો-

* આ ઉપરથી પણ દુર્યોધનના ગદાયુધનો દિવસ પૌષ શુભ ૧ જ ઠરે છે. આ દિવસની આસપાસ શ્રવણ નક્ષત્ર હમેશ આવવાનું જ.

ધન જીતશે; અને છેવટે ધર્મરાજે કરેલું મૂર્ખપણું તમારી સાક્ષત દુર્મ-
તિનું કારણ થશે. એટલામાટે અહીંયાં પણ જલયુદ્ધ કરવું જોઈએ. ભીમે
દુર્યોધનની જંઘા ઉપર પ્રહાર કરવો જોઈએ. અને ભીમની તેવી પ્રતિજ્ઞા પણ
છે.” શ્રીકૃષ્ણની આ સલાહ સાંભળી અર્જુને તે યોદ્ધા મંડળ કરના હતા,
તે વખતે દુર્યોધનની પાંડુ પોતાની તરફ છે એ જોઈ ભીમને જંઘા ઉપર
પ્રહાર કરવાનો ઇશારો કર્યો. એટલામાં દુર્યોધને અપાટાથી એકે તડાકે
ભીમના મસ્તક ઉપર પ્રહાર કર્યો, આ પ્રહાર ભીમને સખત લાગ્યો. પણ
તે પી જઈ ભીમ જોરથી જ ઉછળ્યો તે દુર્યોધન ઉપર અપાટામાં જઈ
તેણે તેની છાતી ઉપર ગદાનો પ્રહાર કર્યો. દુર્યોધને ઉછાળો મારી ફટકો
ચુકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એથી તેની છાતી બચી પણ ભીમે પોતાનો વાર
રોક્યો નહિ; દુર્યોધનની આંધ્ર ઉપર પૂરા વેગથી તેવો જ પ્રહાર કર્યો; તે
સાથે તેની આંધ્રના ચુરાડા થયા, અને મૂર્ખાં આવી દુર્યોધન ધડાક દબ
નીચે પડ્યો ! આ પ્રમાણે તે બન્નેના ગદાયુદ્ધનું છેવટ થયું. તે વખતે તે
એકઠા થયેલા સર્વ દોકોએ—તેઓ પાંડવો તરફના જ હોવાથી—પ્રચંડ જય-
ધોર કર્યો : ભીમે પણ વિજયની ધુનમાં દુર્યોધન પાસે જઈ તેના માથા
ઉપર લત્તાપ્રહાર કર્યો અને “ દ્રૌપદીને “ ગાય ” “ ગાય ” કહે ફરી,
કહે ! ” આમ ઘાંટા પાડી તેના મુકુટવાળા માથાને પગથી ઠેસ મારી.
એટલામાં બલરામકોષથી પોતાનું દગા કિંચું કરી એકદમ ભીમ ઉપર ઉઠ્યા.
બલરામના હૃદયમાં અંતર્યામી દુર્યોધન માટે પ્રેમ હતો. એ શિવાય કંમ-
રૂની નીચે ગદાનો ફટકો મારવો નહીં આવો ગદાયુદ્ધનો નિયમ હતો. “ દુષ્ટ
ભીમ ! અધમે યુધ્ધ કરી ફરી રાજનો આવી રીતે ઉપમર્દ કરે છે ? ”
આમ કહેતા બલરામ ભીમ ઉપર ધસ્યા, એટલે શ્રીકૃષ્ણે વચમાં પડી
પોતાની બાથમાં બલરામને મજબૂત પકડ્યા. તે વખતે તે બન્ને નીકળ
અને ગૌરવર્ણના, પરંતુ સરખા રૂપવાળા બંધુ અમાવાસ્યાના સૂર્ય—ચંદ્ર
પ્રમાણે એકમેકને લપટાયેલા જોઈ જોનારને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું ! શ્રી-
કૃષ્ણે કાકલૂદી કરી કહ્યું—“ રામ ! તું પાંડવો ઉપર ક્ષમા કર. એ આપણી
ફેલના પુત્ર છે. એમની વૃદ્ધિ તે આપણી વૃદ્ધિ, એ તું લક્ષમાં લે. દુર્યો-
ધને શરૂઆતથી જ આમની સાથે કપટી વર્તન રાખેલું છે. છેવટે કપટ-
જૂનથી આમનું રાજ્ય પણ હરણ કર્યું. દ્રૌપદીને સલામાં આણી તેને આણે

પોતાની ઝાંધ દેખાડી હતી; તે વખતે મારી ગદા તારી ઝાંધ ઉપર પડશે આવી ભામે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે આજે આ વખતે પૂરી કરી. ક્ષત્રિયે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવી એવો તેનો ધર્મ છે. આ સર્વ વાત ધ્યાનમાં આણતાં આજે અધર્મ કયો નથી. શિવાય રામ ! અત્યારે કલિયુગ જ આજે છે એમ સમજી તું આમને ક્ષમા કર.” શ્રીકૃષ્ણની આ પ્રીતિના સાંભળી બલરામે કહ્યું—“ હીક ! જે થયું તે થયું. પણ આ ભીમ જિહ્વ-યોધી તરીકે જગતમાં નિંદાને પામશે, અને આ બિચારો ઝડપીયોંવી દુર્યો-ધન માર્યો. જવાથી યજ્ઞમાં અવજ્ઞથસ્નાનથી જેમ પાપી મનુષ્ય પણ પવિત્ર થાય છે, તેમ ધર્મયુદ્ધ કરતાં મરણ પામ્યો હોવાથી એ પવિત્ર થઈસ્વર્ગે જશે !” આમ કહીબલરામે પોતાના રથ ઉપર ચઢી દારિકા તરફ પ્રયાણ કર્યું. અહીંયાં પાંડવ અને શ્રીકૃષ્ણ દુર્યોધનનું શ્રમ ત્યાં જ નાંખી કોર-વેના તંબુ તરફ જવા નિકળ્યા. ત્યાંથી તો સર્વ સ્ત્રીયો નોકરચાકરો સાથે પહેલી દોડાદોડી સાથે જ સર્વ સંપત્તિ રહેવા દઇ હસ્તિનાપુર નાસી ગઇ હતી. પાંડવોને, ત્યાં અગણિત રત્નો અને તંબુઓનો મૌલ્યવાન સામાન મળ્યો. તે તેમણે પોતાના તાઆમાં લીધો. પાંડવો તરફના વીરોયે પણ પોતપોતાનાં ચાણાં સાચંકાળે તે તંબુઓમાં જ રાખ્યાં. પાંચ પાંડવ અને દ્રૌપદી આટલાં માત્ર શ્રીકૃષ્ણની સલાહથી શ્રીકૃષ્ણ અને સાસકિ સાધે ક્ષેમકુશલતા માટે તંબુથી દૂર સરસ્વતી કિનારે જઇ રહ્યાં.

સૂર્યાસ્તસમયનાં લાલ કિરણો રણાંગણ ઉપર પડ્યાં અને હિંસ્ર શ્વાપદો ધીમે ધીમે બહાર પડવા લાગ્યાં. એટલામાં દુર્યોધનની મૂર્છા ઉતરી અને તે તુટેલી જ્ઞાંધની વેદનાથી વિષ્ણુ થવા લાગ્યો. આ જ સુમારે પાંડવોની બીક દૂર થવાથી પાછો ફરેલા સંજય દુર્યોધનની શી અવસ્થા છે એ જોવા માટે રણાંગણ ઉપર આવ્યો; અને પોતાનો રાજા હજીસુધી જીવંત છે એ જોઇ તેની સાથે બેસી વિલાપ કરવા લાગ્યો. તે વખતે દુર્યો-ધને તેને કહ્યું—“ સંજય, દૈવ દુરતિક્રમ છે. અગ્નીઆર અક્ષૌહિણી મહારી પાસે હતી છતાં, ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, અશ્વત્થામા જેવા નામાંકિત યોદ્ધા મારી બાળુયે હતા છતાં ભગ્નસકય થઇ હું અહીંયાં મરતો પડ્યો છું !” તો દૈવ અત્યંત ! બીજું શું ? અસ્તુ. તું શોક ન કર. સામરાન્ત પૃથ્વીનું રાજ્ય કરી મહેં અનેક યજ્ઞ કર્યાં. શત્રુના માથા ઉપર નાખ્યો; મિત્રોને

અંપતિ આપી. મારા કરતાં કોનો અંત અધિક સારો થયો હશે ? વેદાધ્ય-
યન કરી ધર્મનું આચરણ કર્યું, રોગરહિત અને બલયુક્ત આયુષ્ય ગાળી
છેવટે ધર્મથી યુદ્ધ કરતાં કરતાં મને રણમાં મૃત્યુ આવેલું છે. મારા કરતાં
કોનો અંત પ્રશસ્તર છે ? આ મારું સુદૈવ જ, કે હું જીતાયો પણ શત્રુની
દુશ્મનુજબ તણખલાની તોલે થઇ જવતો રહ્યો નહિ ! સુદૈવ જ કે મારા
જીવતાં મારી લક્ષ્મી શત્રુના હાથે લાગી નહિ ! સંજય ! બીજા, દ્રોણ,
કર્ણ, શલ્ય, દુઃશાસન ઇલાદિ વીરોની પાછળપાછળ હું આનંદથી સ્વર્ગે
જાઉં છું. તું જઇ મારાં માતાપિતાનું સાંત્વન કરજે. તેમની માત્ર શી
અવસ્થા થશે એ હું કળી શકતો નથી ! તે અંધ માતાપિતરો પુત્રવિહીન
થઇ શત્રુના તડાકામાં સપડાઇ કેમ કાળ કાઢશે ? મારી પ્રિય ભગિની દુઃશ-
લાની, બંધુ, પુત્ર અને પતિ પણ મરણ પામ્યાથી શી ગતિ થશે ! બિચારી
લક્ષ્મણની માતાની પતિપુત્ર શિવાય શી ગતિ થશે !” દુર્યોધનનો આવો
આક્રોશ સાંભળી રણાંગણમાંના ઝડો સુદ્ધાં રડવા લાગ્યાં; અને હિંસ્ર શ્વા-
મદો અશ્રુ ગાળતાં દસે દિશાએ દોડી જવા લાગ્યાં. એટલામાં અશ્વત્થામા,
કૃપ અને કૃતવર્મા બાતમીદારો પાસેથી સર્વ હકીકત જાણવાથી શોક
કરતા દુર્યોધન પડ્યો હતો ત્યાં આવ્યા. દુર્યોધનનો આક્રોશ સાંભળી અને
જોની તે ભયંકર અવસ્થા જોઇ અશ્વત્થામા સંતાપથી થરથર ઓઠ કંપા-
વતો બોલ્યો—“ દુનિયામાં ખરેખર સલ રહ્યું નથી. હે પુરુષવ્યાધ ! તું
આખી પૃથ્વીનો ધર્મશીલ ભતાં છે અને અધર્મે જાંઘ તુટવાથી ધૂળ
મટીમાં વિજૈય થતો પડેલો છે ! ! આ તારું દુર્ધર દુઃખ જોઇ—લક્ષ્મી
ખરેખર અધ્રુવ છે એમજ કહેવું જોઇયે.” દુર્યોધને પોતાની આંખો હાથથી
સુછી નાંખી કહ્યું—“ પરમેશ્વરે આવી જ રીતનો આ શોક નિર્માણ
કરેલો છે. કાલપર્યાયે સર્વનો વિનાશ છેજ. તમારી સમક્ષ તે કાળ આજ
મને પ્રાપ્ત થયો છે. તેમાં મને એટલું સમાધાન છે કે, હું યુદ્ધમાંથી કદી
પણ પરાવૃત્ત થયો નથી; અને તે દુષ્ટે મારો કપટથી જ વધ કર્યો, તોપણ
તમે મારા ઉપરના રોહથી દુઃખ કરશો નહિ. જો વેદ પ્રમાણ હશે તો મને
જરૂર અક્ષય્ય શોક મળશે. કૃષ્ણની મધ્યસ્થીથી મહેં ક્ષાત્ર ધર્મ છોડ્યો
નથી. તમે પણ તમારું કર્તવ્ય ઉત્તમ કરી યોગ્ય પરાક્રમ કરેલું છે. દૈવ
પ્રવપરીત છે, તેને માટે તમારો અને મારો મલાજ નથી. ” આ પ્રમાણે

રાજના અદ્ય નિશ્ચયનું ભાષણ સાંભળી અશ્વત્થામાઃખોલ્યો:—“રાજન્ ! શત્રુએ કેવળ અધર્મથી આપણને હુલા. મારા પિતાને અધર્મથી માર્યા એને માટે મને જેટલો ત્રોષ આવ્યો નથી, તેટલો તને તેઓએ અધર્મે માર્યા એ જોઈ મને આવેલો છે. રાજન્ ! તારી પરવાનગી હોય, તો હું હજુ પણ પાંચાત્ર-પાંડવોને ઠાર મારીશ.” આ સાંભળી દુર્યોધને આનંદ થી કહ્યું:—“કૃપાચાર્ય, આણી પાણી, જલદી આણ. અને મારો જીવ છે ત્યાં સુધીમાં આને મારા સેનાપત્યનો અભિષેક કર.” કૃપાચાર્યે દુર્યોધનની આજ્ઞાથી સરસ્વતીનું જલ આણી અશ્વત્થામાને અભિષેક કર્યો. એટલે દુર્યોધને કહ્યું:—“રાજની આજ્ઞાથી પ્રત્યેક અવશ્ય લઢવું. વિશેષતઃ ક્ષાત્ર-ધર્મથી રહેનારા બ્રાહ્મણે જરૂર યુદ્ધ કરવું. માટે તું મારે માટે યુદ્ધ કર.” આમ કહ્યા પછી દુર્યોધને આંખો મીચી અને ક્ષણવારમાં સર્વ પ્રાણી-માત્રને ભયંકર થઈ પડેલા કલ્પનાતીત અધિકારના પ્રદેશમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો.

સૂર્યનો અને દુર્યોધનનો અસ્ત સાથે સાથે જ થયો; અને તે ત્રણે વીર પણ સાથે સાથે જ રણભૂમિ છોડી પોતાના રથમાં બેસી દક્ષિણ તરફ ગયા અને એક અરણ્યમાં પેદા. ત્યાં પ્રચંડ ન્યગ્રોધ વૃક્ષ નીચે જલસંચય જોઈ ઘોડા છોડી તેમણે સંધ્યાવંદન કર્યું, અને પછી તેઓ જમિન ઉપર જ પડેાડી ગયા. પણ અશ્વત્થામા થાકેલો હતો છતાં પણ સંતાપને લીધે ઉંઘી ગયો નહિ. શરીર ઉપરથી કવચ પણ ઉતાર્યું નહોતું અને તેમને તેમ જ તે ધ્યાનસ્થ આકાશ તરફ જોતો પડેલો હતો. નક્ષત્ર અને તારાથી ખચિત આકાશ તે કાળી રાત્રિએ ચંદ્રકલાના જેવું રમણીય દેખાતું હતું. પણ અશ્વત્થામાનું લક્ષ આકાશની રમણીયતા તરફ નહોતું. જયથી ઉદીર્ણ થયેલા પાંડવોનો નાશ ઉઘાડી લઢાઈમાં થવો શક્ય નથી; એથી મેં તેમનો નાશ કરવાની જે પ્રતિજ્ઞા દુર્યોધનપાસે કરી, તે કેવળ અગ્નિમાં પતંગીયાના કુદકાના જેવી છે એમ રહી રહીને તેને લાગતું હોવાથી તે ચિંતામસ્ત બનેલો હતો. એટલામાં એક પીળા રંગનો, મોટા શરીરનો અને ભયંકર આંખનો ધ્રુવડ ધીમે ધીમે શબ્દ કરતો, તે વિસ્તીર્ણ ન્યગ્રોધ વૃક્ષ ઉપર, જે જગ્યા ઉપર કામડા ઉંઘી ગયા હતા તે જગ્યામાં ધુસ્યો; અને કામડાઓનાં શરીર કોતરી રક્ત પ્રાશન કરી તેમની પાંખો અને પગ વગેરે

અવયવો નીચે નાંખવા લાગ્યો. આ ધ્રુવડની તે દારુણ કૃતિ જોઇ અશ્વ-
ત્થામાને એક કલ્પના સુઝી આવી. આ વખતે પાંડવો અને પાંચાળ કૌર-
વના તંબુમાં વિજયની ધૂનમાં નિદ્રાવશ થયા હશે; તે તંબુ મારી પગરવ-
ટનો છે, તેમાં આ ધ્રુવડ પ્રમાણે પેસી હું તે કાગડાઓનું મુંડીભોચન કરું;
આવો વિચાર કરી તેણે પોતાના મામાને ઉદાડ્યા અને તેમને કહ્યું:—
“મામા ! આ પાંડવોએ ડગલે ડગલે નિંદિત અને કપટી કૃત્યો કરી આપણી
તરફના વીર માથાં માટે આપણે પણ તેમના ઉપર રાત્રિયે છાપો મારીયે.
થોકેલા, કંટાળેલા, બીજા શત્રુથી ગ્રસ્ત થયેલા, તંબુમાંથી બહાર પડેલા,
કિંવા અંદર પેઠેલા શત્રુનું સૈન્ય જરૂર મારવું, આમ યુદ્ધશાસ્ત્રકાર પણ કહે
છે. તેવી જ રીતે રાત્રિયે નિદ્રામાં મગ્ન થયેલા કિંવા સેનાપતિ મરવાથી
નાયકહીન થયેલા કિંવા આપસઆપસમાં લડેલા કિંવા જૂદી જૂદી ટુક-
ડીમાં વહેંચાઇ ગયેલા શત્રુનું સૈન્ય મારવું સહેલું છે.” આ સાંભળી કૃપા-
ચાચા આશ્ચર્યચકિત થયો. ક્ષણવાર સ્તબ્ધ રહી તે બોલ્યો:—“અશ્વત્થામા !
તહેં આ શો વિચાર કર્યો ? તહેં આજ સુધી ચતકિંચિત પણ પાપ કર્યું
નથી; અને અત્યારે ઉઘેલાઓને દાર મારવાનું ભયંકર પાતક કરીશ ?
આપુ, ઉત્થાન અથવા પરાક્રમ પ્રશસ્ત છે, એ ખરું; પણ દૈવ અને પરાક્ર-
મના સંમેલનથી જ ફલ મળે છે. તેમાં દૈવ આપણા હાથમાં નથી, પુરુ-
ષાર્થ આપણા હાથમાં છે. તે કરવો એ પ્રત્યેકનું ખરું કર્તવ્ય છે એ ખરું,
પણ પરાક્રમ કરવો તે વિચારથી જ કરવો જોઇયે, અને તે આચારશુદ્ધ
હોવો જોઇયે. ભાઇ, દુર્યોધને પરાક્રમ કર્યું, પણ સર્વ સહદોના મતવિરુદ્ધ
થઇને તેણે અવિચારથી આ ભયંકર ટટો કર્યો. તે દુર્દૈવથી જ મર્યો એમ
નથી; પણ અવિચારથી મર્યો. એટલામાટે તું અવિચાર કરીશ નહિ. ધૃત
રાષ્ટ્ર, વિદુર, ગાંધારી વિગેરેની કાલે સત્તાહ લઇ આપણે લડીશું.” અશ્વ-
ત્થામાએ શાંતપણે કહ્યું:—“મામા ! માથે માથે મતિ લિન્ન હોય છે, અને
ઠરેકને પોતાનો મત મોટી હુંશિયારીનો લાગે છે. તમે મને મદદ નહિ કરો
તો હું એકલો આ કર્મ કરીશ; મારો નિશ્ચય ઠરેલો છે. જે દુષ્ટે સ્વધ-
ર્મથી મારા બાપને માર્યો અને રાજાની ગાંધ તોડી, તેમના ઉપર આજ
રાત્રે છાપો મારી વિજયથી ધૂમ થયેલા અને અમારા તંબુઓમાં નિદ્રામ
ચક્રર થયેલા શત્રુને હું મારીશ !” કૃપે કહ્યું:—“અશ્વત્થામા ! વજ્ર-

પાણિ ઇન્દ્ર સુદ્ધા જોકે તને રાકી શકે તેમ નથી, પણ જરા મારું કહેવું સંભળ, વિશ્વાંતિ હે અને થોડો ઉંઘ. પછી તારું મગજ શાંત થશે એટલે કાલે આપણે ત્રણે મળી જરૂર પાડવો સાથે લઢીશું. આપણુ એકાઠા ત્રણેને જીતવા કેવળ દુરાપાર્ત છે. ઉંઘતા વીગેને કિંવા શસ્ત્ર છોડી નીરાંતે વિશ્વાસથી ફરનારાઓને ઠાર મારવામાં મહાપાતક છે અને તે કેવળ નરકે પહોંચાડનારું છે. તું મહા ધનુર્ધર, સર્વ શાસ્ત્ર જાણનારો છે અને નિષ્પાપ છે. તું દિવસના પ્રકાશમાં ઉઘાડી રીતે શત્રુસાથે કાલે ખુશાલ યુદ્ધ કરજે.” અશ્વત્થામાએ જવાબ આપ્યો:--“ અરે મામા, આ મયાંદાનો સેતુ શત્રુએ જ સો વખત તોડેલો છે. પછી આપણને શી હરકત છે ? તેમાં વળી ધર્મ છોડી મારા પિતાને અને રાજાને મારનારા સૈનિકોને માર્યા પછી તેના પાતકથી મને કીડાનો કિંવા પતંગનો જન્મ આવશે તો પણ હરકત નથી. વાદમાં વખત જય છે. આ હું તો ચાલ્યો. તમારે આવવું હોય તો આવો.” આમ કહી અશ્વત્થામાએ ઉઠી પોતાના રથના ઘોડા જોડ્યા. એટલે નિરુપાયે કૃપાચાર્યે કૃતવર્માને જાગૃત કર્યો, અને તેઓએ પણ પોતાના રથ જોડ્યા. પછી તે ત્રણે વીર દીપ્ત અગ્નિ પ્રમાણે તંબુઓ બાળવા નીકળ્યા. તંબુના મુખ્ય મોખરા ઉપર બંનેને ઉભા રાખી અશ્વત્થામા લજળતા જ રસ્તે અંદર ધુસ્યો, અને પ્રથમ એક મોટા તંબુમાં પેઠો. ત્યાં ધૂળદુઃખ પથંક ઉપર બિંધારત ઉંઘતો હતો, તેની જાતિ ઉપર ચઢી બેસી અશ્વત્થામાએ તેનું ગળું દાખ્યું. અં અં અં આવી બૂમો મારતાંમાં તો અશ્વત્થામાએ તેને ઠાર કર્યો. તેના નોકર અને તેની સ્ત્રી તેની ધક્કપછાડથી જાગૃત થયાં. તેમને અશ્વત્થામાએ ઠાર માર્યાં. આજ પ્રમાણે ખીજ તંબુમાં પેસી તેણે ત્યાં ઉંઘી ગયેલાઓનાં મોઢાં ગુંગળાવી નાંખ્યાં, અને જાગી જઈ જે આડા આવ્યા, તેમને તલવારથી કાપી નાંખ્યા. ક્ષણવારમાં આખી જાવણીમાં મહારાટ મચી રહ્યા. જેકોઈ ભૂત, પિશાચ કિંવા રાક્ષસ જાવણીમાં પેઠો છે, આવી બૂમો મારતા બહીતા નાસી ધુટ્યા, તેમને જાવણી બહાર પડતાં કૃપ અને કૃતવર્માએ ઠાર માર્યાં. જેઓ શરવીર હતા તેઓ અશ્વત્થામા ઉપર દોડ્યા, પણ તે વીરોએ અસ્ત્રોથી અને તલવારથી તેમને ચમલોકમાં મોકલી દીધા. આ પ્રમાણે નિર્દય કર્મ કરી જાવણીમાં પેસતી વખતે જેવી શાંતતા હતી તેવી જ જાવણી છોડતી વખતે શાંતતા રાખી તે ત્રણે વીર પરાદીવાના સુમારમાં ચાલ્યા ગયા.

તે ભયંકર કતલમાંથી બચેલા એક બે મનુષ્યોએ પ્રાતઃકાળમાં આવતમાન ધર્મરાજને કહ્યા, એટલે તે ભયંકર સમાચાર સાંભળી તેમને એકદમ મૂઝાં આવી. હાલુવારમાં સાવધ થઇ આક્રોશ કરતા યુધિષ્ઠિરે કહ્યું:—“ શ્રીકૃષ્ણ ! દુનિયાની ગતિ બુદ્ધિવાનો પણ સમજી શકતા નથી. સર્વ શત્રુઓને જીતી છેવટે અમે જ જીતાયા. પ્રમાદસરખું અનર્થકારક બીજું કંઈ પણ નથી. ફક્ત પ્રમાદથી જ મનુષ્યોને પૈસા અને જીવતર મૂકતું પડે છે. વિદ્યા, તપ, સંપત્તિ, અને યશ પ્રમત્ત મનુષ્યોને મળી શકતાં નથી. અસ્તુ. જે નસીમે હતું તે થયું. પણ આ પુત્રોનો અને અંધુઓનો ભયંકર વધ સાંભળી જિવારી દ્રૌપદીની શી અવસ્થા થશે ? નકુલ ! તું દ્રૌપદીને રથમાં ખેસાડી તંબુઓમાં લઇ આવ, અમે આગળ જઇએ છીએ;” આમ કહી યુધિષ્ઠિર ત્રણ પાંડવો, શ્રીકૃષ્ણ અને સાલકિ સાથે તંબુઓએ આવ્યા. ત્યાં પુત્રોનાં અને આપ્તોનાં છિન્નવિચ્છિન્ન થયેલાં કિંવા ગળું દબાયેલાં પ્રેતો જોઇ તેમની આંખોમાંથી ટપટપ આંસુ પડવા લાગ્યાં. એટલામાં દ્રૌપદી ત્યાં આવી અને ધર્મરાજ પાસે આવતાં જ “ મહારાજ ! આ શું થયું !” આમ આક્રંદ કરતી મૂર્છિત થઇ પડી. તેને સર્વ જણે સાવધ કરી. પુત્રોનાં અને ભાઇઓનાં પ્રેતો જોઇ રડતી રડતી તે બોલી, “ મહારાજ ! ભોગવો હવે આ પૃથ્વીનું નિષ્કંટક રાજ્ય ! રાજ્ય કરતાં કરતાં તમને મારા પ્રિય પુત્રો કિંવા સુલદાના પ્રિય પુત્રો કેમ સાંભરશે ? પણ મારા જીવના તો આમને માટે તત્તલ જીવડા તુકડા થાય છે. તે દુષ્ટ દ્રોણ-પુત્રો તમે વધ કયાં શિવાય મારો શોક શાંત થનાર નથી. ભીમ ! મારા લાડ ત્હોં હમેશાં પૂર્યાં છે. આ મારા અન્ય પતિ ને દ્રોણપુત્રને શાસન કરશે નહિ, પણ તું કરીશ. મારા ઉપર તારો પ્રેમ હોય, તો તું હમણા જ જા અને તેને મારી તેના માથા ઉપરનો દિવ્ય મણિ લઇ આવ. આ મારા લાડકા પુત્રોને ઠાર મારનારને યોગ્ય શિક્ષા થઇ એમ સાંભળ્યા શિવાય, હું સોગંદ લઇ કહું છું, કે હું અન્ન લઇશ નહિ !” આ તેના નિશ્ચયના શબ્દ સાંભળી શીઘ્ર-કોપી ભીમ રથમાં બેઠો, અને ધનુષ્ય, બાણ અને ગદા લઇ નિકળ્યો. ભીમ-અશ્વત્થામાની લડાઇમાં વખત છે કાંઈ અનર્થ થશે એ વિંતાથી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન અને ધર્મને રથમાં લઇ ભીમ પાછળ દોડ્યા, તે ચમુના ઉતરી ભાગીરથી તીર ઉપર વ્યાસના આશ્રમમાં તેને પાને લામ-

વાથી ત્યાં પહોંચ્યા. ભાગીરથીના તીર ઉપર ઋષિઓ સાથે વ્યાસ બેઠા હતા, તેમની જ પાસે કુશવસ્ત્રો ધારણ કરી માથા ઉપર ધો ચોપડી અને ધુળથી આખા શરીરે ભરેલો અશ્વત્થામા દૂરથી નજરે પડતા જ, “ ઉભો રહે, દુષ્ટ ઉભો રહે; નાસ નહિ.” આમ ધુરકતો ભીમ તેની સામે દોડ્યો. એટલે અશ્વત્થામાએ પણ સંતાપ અને પ્રાણુની ખેંચી કથી દર્ભ લઈ ભીમ ઉપર બ્રહ્મશિરાસ્ત્ર અભિમંત્રણ કરી, ‘ સર્વ પાંડવો મરો,’ આમ કહી દર્ભ ફેંક્યો. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું:—“ અર્જુન ! આ અસ્ત્ર દ્રોણે તને શીખવ્યું હશે, તો તેનાથી આ અસ્ત્રનો પ્રતિકાર કર.” એટલે અર્જુને રથ નીચે ઉતરી અશ્વત્થામા સાથે ત્યાં બેઠેલા સર્વ માણસોનું અભીષ્ટ ચિંતી તે જ અસ્ત્રનો તેના ઉપર પ્રયોગ કર્યો. આ પ્રમાણે તે અસ્ત્રો એક-એક સાથે અથડાઈ તેમાંથી અગ્નિજ્વાળા ઉડી. એટલે વ્યાસે અશ્વત્થામાને કહ્યું:—“ ભાઈ, તારું આ અસ્ત્ર તું પાછું ખેંચી લે; નહીં તો આ રથને બાર વર્ષનો દુકાળ પડશે. આ ધર્મને શરણે જ, અને દ્રૌપદીના સમાધાન માટે આ માથાનો મણિ તેમને કાઢી આપ.” હાંના કરતાં તે હટી બ્રાહ્મણે છેવટે તે કબૂલ કર્યું, અને તે અસ્ત્ર પાછું લેતાં લેતાં તે ઉત્તરાના ગર્ભમાં રહેલા ભાવી પાંડવવંશ ઉપર નાંખ્યું. પછી તેણે પોતાનો મણિ કાઢી ભીમને હવાલે કર્યો. એટલે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું:—“ અશ્વત્થામા ! તહે જે આ અત્યંત નીચ કર્મ કર્યું છે, તેનું ફળ તને મળ્યા શિવાય રહેવાનું નથી. યુદ્ધ શરૂ હોય તે વખતે ધર્મ—અધર્મનો વિચાર ગોણુ હોય છે, પણ યુદ્ધ બંધ થયા પછી એકમેકના વિશ્વાસથી નિઃશસ્ત્ર થઈ નિદ્રિત થયેલા નિરપરાધી બાલ-તરુણ-વૃદ્ધોને તહે જે દાર માયાં તે યુદ્ધ નહિ. જ્ઞાતી લોક તેને અત્યંત નિંદા પાપ સમજે છે. આ દારુણ પાપને લીધે તું ત્રણ હજાર વર્ષો સુધી આ પૃથ્વી ઉપર એકલો ફરીશ. કોઈ પણ, કદી પણ, થોડીવાર પણ તારી છાયામાં ઉભો રહેશે નહિ. તારા માથામાં કીડા પડશે અને આખે શરીરે વ્યાધિ થઈ દુર્ગંધથી તારું મગજ ભમી જશે, અને તું વનવગડમાં બટકતો રહીશ. જા.” શ્રીકૃષ્ણનું આ ભાષણ સાંભળી અશ્વત્થામા ખિન્ન થઈ ત્યાંથી સર્વના સમક્ષ ચાલતો થયો.

અશ્વત્થામાના માથા ઉપરનો અમૂલ્ય મણિ લઈ તે વીરો રથમાં બેસી પાછા નિકળ્યા, તે જલદીથી સાવંકાલના સુમારે દ્રૌપદી પાસે પહોંચ્યા.

મુષિષ્ઠિગ્ની આગથી ભીમે તે મણિ લઈ દ્રૌપદીને આપ્યો અને કહ્યું:—
 “ દ્રૌપદિ ! આ મણિ અમે અશ્વત્થામાને જીતીને આપ્યો છે. હે, ઉઠ હવે;
 તારા પુત્રોનો નાશ કરનારા તે પાપિષ્ઠને શાસન કર્યું છે, બ્રાહ્મણ ગણી
 અને ગુરુપુત્ર ગણી તેને ફક્ત જીવદાન આપી છોડેલો છે. તેનું શરીર જે કે
 જીવંત છે તો પણ તેનો યશ નષ્ટ થયો છે. માટે તું હવે શોક કરવો બંધ
 કર.” અત્રિ દ્રૌપદીએ કહ્યું:—“ ગુરુપુત્ર મારો પણ ગુરુ જ છે. તેને તમે જીવ-
 દાન આપ્યું, એ સારું કર્યું. હવે આ મણિ રાગના મુકુટ ઉપર બાંધો
 એટલે મને પુત્રોનું ઋણ શીટ્યા સરખું લાગશે. ” એટલે ધર્મે
 મુરનું ઉચ્છિષ્ટ ગણી દ્રૌપદીના સમાધાન માટે તે મણિ માથા ઉપર
 ધારણ કર્યો.

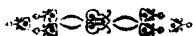
આ પ્રમાણે ભારતો યુદ્ધનું છેવટ થયું. પાંડવો તરફની સાત અક્ષૌહિ-
 ણીમાંથી સાત બાકી રહ્યા. કૌરવો તરફની અગ્ની બાર અક્ષૌ હિણીમાંથી ત્રણ
 જ બાકી રહ્યા. પૃથ્વીનો ભાર હલકો કરવાનું મુખ્ય અવતારકૃત્ય શ્રીકૃષ્ણે
 યોદ્ધાઓના જ શૈર્ષ્યથી, હઠથી, અને અનયથી આ પ્રમાણે કરાવ્યું. પાંચ
 પાંડવો, શ્રીકૃષ્ણ અને સાલકિ અવશિષ્ટ રહ્યા. તેઓ હસ્તિનાપુર જવા માટે
 નિકળ્યા; ત્યાં ધૃતરાષ્ટ્ર, સંજય-વિદુર સાથે અને ગાંધારી કુંતી વગેરે સર્વ
 સ્ત્રિયો સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ધર્મ દુઃખથી સામે ગયા. અને ધૃતરાષ્ટ્રને
 વંદન કર્યું, એટલે ધૃતરાષ્ટ્રે પુત્રશ્લેષથી સંતપ્ત થયેલા પોતાના મનને ગમે
 તેમ કરી રોકી તેને આલિંગન આપ્યું. ધર્મ પાછળ ભીમે તેમને નમસ્કાર
 કર્યો. પોતાના સૌ પુત્રોને દાર મારનાર આ જ, આ વિચાર ધૃતરાષ્ટ્રના
 મનમાં આવ્યો અને તેનો ક્રોધાનલ ધગધગતો પ્રગ્વલિત થયો. તેનો ચહેરો
 કાવરોઆવરો થઈ શબ્દ વિસ્વર થયો; અને “ આવ, ભીમ, આવ, મને
 આલિંગન આપ ! ” આમ કહી તે આગળ સરક્યો. એટલે શ્રીકૃષ્ણે ધૃત-
 રાષ્ટ્રનું સામર્થ્ય અને તેના ક્રોધનું તીવ્ર કારણ મનમાં આણી ભીમને એક-
 દમ બાણુપર ખેંચી લીધો અને ભીમની જે લોખંડી પ્રતિમા દુર્યોધને
 અખાડામાં ગદાચુદ્ધની કસરત કરવામાટે તૈયાર કરી હતી, અને જે તેના
 તંબુમાંથી જ મળી આવી હતી તે આગળ કરી. ધૃતરાષ્ટ્રે તે પ્રતિમાને
 એટલું કડકડીને આલિંગન આપ્યું કે, અંદરથી પોલી તે મૃતિ કડકડ

અવાજ કરતો ચપટી થઈ ગયો. અડીયાં ધૃતરાષ્ટ્રનું પણ તે ભયંકર પ્રત્યાયી હૃદય ફાટી જઈ રક્તની ઉલટી થઈ અને તે ધ્રુમરી ખાઈ નીચે બેઠો. “અરેરે, ભીમને કાંઈ ઇજા તો નથી થઈને !” આવો ઉલટું ટોંગ કરી તે ડોસો દુઃખ કરવા લાગ્યો; એટલે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—“રાજા ! તું બીજી યાત્રી થઈશ નહિ. ચુરડા થયેલા આ લોખંડી ભીમ છે, એ પ્રત્યક્ષ ભીમ નથી. તારા સરખી શક્તિ કોનામાં છે ? પુત્રશોકથી તને સંતાપ થયેલો છે એ જોઈ મેં ભીમને તારા આ મૃત્યુદંષ્ટાતુલ્ય બળવાન બાહુના વેગમાંથી બચાવ્યો છે. રાજા ! ભીમને ઠાર મારવાનો તારા મનમાં જે વિચાર આવ્યો તે સર્વથેય અયોગ્ય છે. તારા પુત્ર મરી ગયા તે શું ફરી જીવતા થશે ? મેં શાંતિને માટે કેટલો પ્રયત્ન કર્યો તે તને ખબર જ છે. માટે અત્યાર સુધી જે થયું તે સર્વ માન્ય કરી પેટમાં ધાત.” એટલામાં પરિવારકોએ શુદ્ધિમાટે પાણી આપ્યું, તેનાથી ધૃતરાષ્ટ્રે કાગળો કરી નાંખ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—રાજા ! ત્હેં વેદ-શાસ્ત્ર-પુરાણોનું અધ્યયન કરેલું છે; તું બધી બાબત જાણે છે; તારો અપરાધ છે છતાં તું પાંડવો ઉપર કોપ કરે છે એ ન્યાય નથી. ભીમ, દ્રોણ, વિદુર અને હું વગેરેઓએ રાજસભામાં આ ભાવી અનર્થ દૂર કરવા તને અનેક પ્રકારે સમજાવ્યો હતો, છતાં ત્હેં તે વખતે, અમારું વચન સાંભળ્યું નહોતું. તો હવે તું પાંડવો ઉપર ક્રોધ ન કર. એ જ તારા પુત્રો છે એમ હવે તું સમજ.” કેશવનું આ ભાષણ સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—“શ્રીકૃષ્ણ ! તું કહે છે તે બધું સાચું છે. બલવાન પુત્રનેહે મને ધૈર્યથી ચ્યુત કર્યો. અસ્તુ. હવે મારો ક્રોધ શાંત થયો છે. હવે મને ભીમને નિઃશંક બેટવા દે.” એટલે ભીમે આગળ થઈ ધૃતરાષ્ટ્રને આલિંગન આપ્યું. પછી અર્જુન-નકુલ-સહદેવને પણ પેટસાથે ડાખી તે અંધ ડોસાએ સર્વને “તમારું કલ્યાણ થાઓ” આવો આશીર્વાદ આપ્યો. પછી યુધિષ્ઠિર ગાંધારીને નમસ્કાર કરવા ગયા, તે વખતે તેના પણ ક્રોધ અત્યાચર થયો અને તે તેને શ્રાપ આપવા માટે તૈયાર થઈ. એટલે યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—દેવિ માતૃશ્રી ! આ હતભાગ્યને તું બેલાશક શ્રાપ આપ. પિતામહ, આચાર્ય, અંધુ વિગેરેનો ધાત કરી અને પોતાના પુત્ર અને આપ્તોનો પણ નાશ કરી આ મહેલું રાજ્ય મને ઝેર જેવું લાગે છે. કિંબહુના મને હવે જીવવાની ઇચ્છા નથી.

તારા શ્રાપથી હું આ દુઃખોદધિમાથી અને શોકસમુદ્રમાથી મુક્ત થઈશ ! ”
 યુધિષ્ઠિરનું આ નમ્ર અને દીન લાપણું સાંભળી ગાંધારીના શોક અને ક્રોધ
 શાંત થયો. તે આગળ કાંઈ પણ બોલી નહીં. પણ યુધિષ્ઠિર નમસ્કાર
 કરતા હતા તે વખતે તેના નખ ઉપર તેની કુદ નજર પડી, તેથી તેના
 નખ ઉતરી ગયા અને ખરાબ દેખાવા લાગ્યું. પછી સર્વ પાંડવ પોતાની
 માને મળ્યા. તેણે તેમને આલિંગન આપી પુષ્કળ વિલાપ કર્યો. કૌપદીયે
 તે બન્ને સાસુને નમસ્કાર કર્યા અને ઘણો શોક કર્યો. એટલે ગાંધારીયે
 કહ્યું:—“બેટા ! મારી સાસુ જે અને તારો શોક રોક.” આ પ્રમાણે બધા
 એકમેકને મળ્યા અને તે બધા ધીમે ધીમે રણભૂમિ છોડી બાગીરથના તીરે
 આવ્યા અને મૃતોને તેમણે ઉદક આપ્યું.

શ્રીકૃષ્ણ-ચરિત્ર.

ઉત્તરપર્વ.

ય શસ્ત્રી યુધિષ્ઠિર મૃતોને જલ આપી ધણા કષ્ટ લાગીરથી તોર ઉપર આવ્યો. અને હસ્તિનાપુર બહાર પુત્રોનું આશ્રય પાળવા માટે એક મહિનો રહ્યા. “ ભીષ્મ, દ્રોણ ઇત્યાદિ શત્રુઓ સાથે તમે જે કશુંને માર્યો તે તમારો જ્યેષ્ઠ બ્રાતા હતો,” આમ માતૃશ્રીએ તિશ્નાંજલિ આપતાં ધર્મને કહ્યું ત્યારથી તો તેને અતિશય દુઃખ થતું હતું. પોતાના અને શત્રુના સર્વ લોક દાર મારી મેળવેલું રાજ્ય તેને વિષસરખું લાસવા લાગ્યું. છેવટે એક દિવસે તેણે અર્જુનને કહ્યું:—“ અર્જુન ! લોભનાનાદે લાગી આપણી આ ભયંકર અવસ્થા થયેલી છે. આ કરતાં વનમાં રહેતારા મુનિયોનું ક્ષમા, વૈરાગ્ય, નિમંત્રસરતા, અહિંસા અને સત્યવચન ઇત્યાદિ શુભોથી ભરપૂર આયુષ્ય ધણું સારું. અર્જુન ! ત્યાગી પુરુષના હાથથી પાપ જ થતું નથી; એટલા માટે રાજ્યનો ત્યાગ કરી મુનિ થઈ હું વનમાં જઈ છું. તું આ પૃથ્વીનું નિષ્કંટક રાજ્ય સંભાળ.” ધર્મનું આ ઉદ્દિગ્ન-પણાનું ભાષણ સાંભળી સર્વને ધણું ખરાબ લાગ્યું. અર્જુનને કહ્યું:— “ રાજન્ ! તો પછી તમે હજારો ક્ષત્રિયોને શ્વા માટે મરાવ્યા ? નિષ્કાન્ત-ત્વ મુનિઓને જ યોગ્ય છે, રાજાને નથી. રાજ્યે દ્રવ્ય મેળવી અશ્વમેધસરખા યજ્ઞ કરવા અને પ્રજાનું ધર્મથી પાલન કરવું. દાશરથી રામથી માંડીને આ મુમાર્ગ આલ્પનો આવેલો છે. તે છોડી તમે કુમાર્ગે જાઓ નહિ. પાણી, માટી, ફળફળાદિ વગેરેમાં સેંકડો જંતુઓ છે, તેમની હિંસા પ્રત્યેકને લાગે જ છેને ? હિંસા શિવાય કિંવા દુર્ધટ કર્મ કયાં શિવાય મહતી શ્રી મળવી

જક્ય. નથી. સિવાય લોકના કલ્યાણ માટે જે હિંસા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે, તે કરવી એ હિંસા નથી. સર્વતોપરિ ગુણયુક્ત કિંવા સર્વતોપરિ ગુણહીન એવી વસ્તુ જ આ જગતમાં નથી. પ્રત્યેક કર્મમાં સારા અને ખોટાનું મિશ્રણ હોય છે જ. આવી રીતના આ દુનિયામાંના મિશ્ર વ્યવહારમાં ન્યાયથી વર્તનારા લોક પૂર્વેથી જે કરતા આવ્યા છે તે તમે કરો. ” આ સાંભળી ધર્મે જવાબ આપ્યો. “ અસંતોષ, મોહ, બલ, અહંકાર, ઇલાદિ પાપગુણોના સપાટામાં સપડાયાથી તું રાજ્યનો ભૂખ્યો થયો છું, પણ આમાં તને સુખ મળશે નહિ. તું નિરિચ્છ અને દંદમુક્ત થઈશ તો જ તને સુખ મળશે. દંદરહિત, વિમુક્ત જનકે શું કહ્યું છે તે તું ધ્યાનમાં રાખ. મિથિલા સળગેલી જ્વેષ જનકે કહ્યું:—“ જે મારીપાસે યત્નિચિત્ત પણ ધન નથી તે મારું ધન અનંત છે. મિથિલા બળે છે પણ મારું કાંઈ જ બળતું નથી. ” એટલામાટે મનને કલ્યાણ તરફ વાળી અને તૃષ્ણાનું નિયમન કરી હું કર્મ પરંપરાનો લાગ કરીશ અને નિરાલંબન થઈ સુખી થઈશ. ” બીમે, દ્રૌપદીયે અને અર્જુને ધર્મને સમજાવવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેનું વિરક્ત થયેલું મન રાજ્ય તરફ વળ્યું નહિ. યુદ્ધની પૂર્વે સંન્યાસ લેવાનો જે ઉમાળો અર્જુનને આવ્યો હતો, તે જ યુદ્ધની છેવટે યુધિષ્ઠિરને આવ્યો. વ્યાસે આખરે તેને કહ્યું, —“ ધર્મ ! ગાર્હસ્થ્ય છોડી અરણ્યમાં જવામાટે ધર્મશાસ્ત્ર મુજબ તું અત્યાપિ યોગ્ય થયો નથી. યજ્ઞ, વિદ્યા, ઉલ્લેગ, સંપત્તિ સંબંધે અસંતોષ, પ્રજાપાલન અને દંડધારણ એ રાજાનાં કર્તવ્યો છે. તેમાં દંડધારણ એ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે. પોતાના બંધુઓ સાથે ધર્મથી કામનો યથાશાસ્ત્ર ઉપભોગ લઈ પ્રથમ તારું કર્તવ્ય બજાવ અને પછી અરણ્યમાં જા. સુખ કિંવા દુઃખ, પ્રિય કિંવા અપ્રિય વગેરે જે જે, ધર્મથી ચાલનારા મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય, તે તે અપરાજિત હૃદયે મનુષ્યે ભોગવવાં જોઈએ. તારી ઇચ્છા નહોતી તે છતાં તારે આ ધોર કર્મ કરવું પડ્યું તો તેને માટે તું સંતાપ કરીશ નહિ. પૃથ્વીનું રાજ્ય પરાક્રમથી તને મળેલું છે. તેનું યથાશાસ્ત્ર પાલન કર. જે માંડલિક રાજા મરણ પામ્યા છે તેમના પુત્રોનું સમાધાન કરી તેમને ગાદી ઉપર બેસાડ. ન્યાય પુત્ર ન હોય ત્યાં કન્યા હોય તો તેને પણ બેસાડ. આ પ્રમાણે સર્વ રાષ્ટ્રોનું આશ્વાસન કરી તું અશ્વમેધ યજ્ઞ કર એટલે તારું હિંસાક્રૂત સર્વ

પાપ દૂર થશે.” ધર્મે પ્રશ્ન કર્યો;—“ મહર્ષિ ! રાજ્ય અને ધર્મમાં ચરણુનો હમેશા વિરોધ છે. અધર્મ સિવાય રાજ્ય કરવું શક્ય નથી. મહેં વારંવાર વિચાર કર્યો તો પણ મને એમ જ લાગે છે, માટે મારો આ મોહ દૂર કરો. ” વ્યાસે ઉત્તર આપ્યો “ રાજન્ ! તારા વૃદ્ધ પિતામહ ભીષ્મ રાજ-ધર્મ અને મોક્ષધર્મ સારી રીતે જાણે છે. ધર્મરહસ્યના સંબંધમાં તને જે સંશય હોય તે તું તેમને જ પૂછ.” દાદાનો અધર્મથી ધાત કરી અભારે તેમને હું ધર્મનો પ્રશ્ન કરું આવી રીતે ધર્મ આનાકાની કરવા લાગ્યો એટલે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—“ ધર્મ ! શોકનો અતિનિર્બંધ ન કરતાં ભગવાન વ્યાસ તને જે કહે છે તે તું કર અને અમો સર્વ મિત્રોને અને દ્રૌપદીને આનંદ આપી દ્રૌપદીનું કલ્યાણ કર.” શ્રીકૃષ્ણના આ શબ્દ સાંભળતાં જ ધર્મ-રાજ ઉઠ્યા અને રાજ્ય સ્વીકારવા માટે કશુલ થયા. પછી પ્રજાજનોએ ધણી ઉત્સાહથી અક્ષત કરેલા નગરમાં યુધિષ્ઠિરે યાટથી પ્રવેશ કર્યો. ધૃતરાષ્ટ્રને પાલખીમાં બેસાડી, આગળ કરી, સોળ ધોળા બળદથી જોડેલા એક મોટા નવીન તૈયાર કરેલા રથમાં બેસી ધર્મરાજ નિકળ્યા. ભીષ્મ તેમનું સારથ્ય કરતો હતો. અન્તરુને તેમના ઉપર ધોળું છત્ર ધરેલું હતું, અને નકુલ સહદેવે ચામર અને પંખો લીધેલા હતા. તેમની પાછળ શ્રીકૃષ્ણ સાલકિસાથે સુવર્ણના રથમાં બેસી જતા હતા. પાછળ ગાંધારી, કુંતી, દ્રૌપદી અને ઇતર કુરુક્ષિત્રો સુંદર સુંદર રથમાં બેસી ચાલતો હતો. સેંકડો સરદારો હાથી ઉપર અને ધોડા ઉપર બેસી સ્વારી સાથે ચાલતા હતા. આખા રસ્તા ઉપર શંખ અને દુંદુભિ વાગતા હતા. વારંવાર પ્રજાજન આનંદથી જયઘોષ કરતો હતો. આવી રીતે સ્વારી રાજવાડામાં પહોંચી. ધૌમ્યે ત્યાં ઉદ્દકમુખ વેદી કરી હતી, તેના ઉપર વ્યાઘ્રચર્મ પાથરી તેના ઉપર સર્વ તોલદ્ર સિંહાસન મૂકેલું હતું. તે સિંહાસન આખું સુવર્ણનું હતું અને અગ્નિસરખું ચમકતું હતું અને તેની ઉપર અનેક રત્નો બેસાડેલાં હતાં. આવા દીપ્ત સિંહાસન ઉપર ધર્મરાજ અને દ્રૌપદીને બેસાડી શ્રીકૃષ્ણ પોતે હિતમ શંખમાંના ગગોદકથી તેમને પૃથ્વીના સામ્રાજ્યનો અભિષેક કર્યો-તે વખતે મંગલવાદોનો પ્રચંડ જયઘોષ થયો. બ્રાહ્મણોએ ધર્મરાજને આશીર્વાદ આપ્યો. ધર્મરાજને હજાર હજાર મહેરો દક્ષિણા પ્રત્યેક બ્રાહ્મણને આપી અને સરદારોને અમૂલ્ય પોષાખ આપ્યો; અને પછી તે બોલ્યા;—“ ધૃત-

રાષ્ટ્ર મહારાજ મારા પરમપૂજ્ય જ્યેષ્ઠ પિતા છે; તેમની આજ્ઞા તમે પૂર્વે પાળતા હતા તે પ્રમાણે જ પાળો, એટલે મને અત્યંત પ્રિય લાગશે.” આ પ્રમાણે સર્વને તાકીદ આપી તેમણે ભીમને યુવરાજ નિમ્મે. નકુલને સેનાપતિ નિમ્મે. પરરાજ્ય ઉપર અને દુષ્ટોને શાસન કરવાના કામ ઉપર અર્જુનને નિમ્મે અને સહદેવને પોતાનો સમીપસ્થ (પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી) નિમ્મે. વિદુર, સંજય, કૃપ ઇત્યાદિકોને યોગ્ય કામો વહેંચી આપ્યાં. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી ધર્મ, શ્રીકૃષ્ણ સાથે કુરુક્ષેત્રમાં ભીષ્મ ચરપંજર ઉપર પડેલા હતા ત્યાં આવ્યા. સંધ્યાકાળના સૂર્યપ્રમાણે તેજસ્વી જણાતા તે ભીષ્મની આગળપાછળ અનેક મુનીઓ બેઠા હતા. દૂરથી જ રથમાંથી ઉતરી તે બધા હાથ જોડી પગપાળા જ ભીષ્મ પાસે આવ્યા અને તેમને નમસ્કાર કરી જ્યાં જગા મળી ત્યાં બેઠા. પ્રછી શ્રીકૃષ્ણ કિંચિત્ દીન સ્વરે બોલ્યા;—“ ભીષ્મ ! તારું મન હમેશ પ્રમાણે શાંત અને પ્રસન્ન છેને ? તારું જ્ઞાન પૂર્વે પ્રમાણે ઉજ્જવલ છેને ? તારાં સરખો પુરુષ આ પૃથ્વી ઉપર મહેં જોયો પણ નથી અને સાંભળ્યો પણ નથી ! જ્ઞાતીના લયંકર ક્ષયથી સંતપ્ત થયેલ આ યુધિષ્ઠિર તારા ચરણ-શરણે આવ્યો છે. એને આતુર્વંશ્ય અને ચતુરાશ્રમ્યના ધર્મ સાંભળવાની ઇચ્છા છે. માટે એને ધર્મનો ઉપદેશ કરી તું એનો શોક દૂર કર. ”

શ્રીકૃષ્ણનું આ ભાષણ સાંભળી ભીષ્મે કહ્યું—“ શ્રીકૃષ્ણ ! હું સ્વસ્થ અને સુખી છું; મારું મન અને વાણી દૃઢ છે. તારી કૃપાથી મને સર્વ રાજધર્મ અને મોક્ષધર્મ પ્રત્યક્ષ ગોચર છે. પણ શ્રીકૃષ્ણ ! સર્વ ધર્મોનો પ્રવર્તક પ્રત્યક્ષ શ્રીવિષ્ણુ તું છે છતાં અને વર્ગી ધર્મરાજની પાસે હમેશ તું રહે છે છતાં, ધર્મ પૂછવામાટે તું મારી પાસે આવ્યો એ આશ્ચર્ય નહિ શું ? શ્રીકૃષ્ણ ! કાર્યકારણની પેલી તરફ રહેલું, સત્ય, અદિતીય, અદિ, મધ્ય તથા અંતરહિત આવું જે પરબ્રહ્મ તે તું છે. અદિતીના પેટ દ્વાદશરૂપે અવતીર્ણ થનારો સુવર્ણકાંતિ સૂર્ય તું છે. શુકલપક્ષમાં દેવો અને કૃષ્ણપક્ષમાં પિતરોને તૃપ્ત કરનારો રજતકાંતિ ચંદ્ર તું છે. જેનું બૃહદાદિ ઉકથોમાં અને અગ્નિષ્ટોમાદિ યજ્ઞોમાં બ્રાહ્મણો સ્તવન કરે છે, તે વેદરૂપી પરમેશ્વર તું છે. સહસ્ત્ર રૂણાથી શોભનારા શેષના પર્યાંક ઉપર યોગનું

અવલંબન કરી નિદ્રા લેનાર નિદ્રાસ્વરૂપી પરમેશ્વર તું છે. વેદોક્ત સાધનોથી સંસારમાંથી તરી જવાનો મોક્ષ માર્ગ ઉત્પન્ન કરનારો સત્યસ્વરૂપી પરમેશ્વર તું છે. જૂદા જૂદા ધર્મનું આચરણ કરનારો લોક જે એક પ્રજુતું જૂદી જૂદી રીતે પૂજન કરે છે, તે ધર્મસ્વરૂપી પરમેશ્વર તું છે. જૂદા જૂદા મનો-રથોથી પ્રાણિમાત્રને ઉન્મત્ત કરી છોડનારો કામનાશી ઇશ્વર તું છે. સર્વ સૃષ્ટિ પદાર્થોમાં વ્યાપી રહેલો અને પ્રાણિમાત્રના શરીરમાં જીવસ્વરૂપે રહેનારો પરમાત્મા તું છે, તે તને નમસ્કાર હો. જગતિ, સ્વપ્ન અંતે સુષુપ્તિ આ ત્રણ અવસ્થામાં એકસરખો રહેનારો આત્મા, પાંચ મહાભૂતો અને મનસાથે અગ્નિઆર ઇન્દ્રિયો આ સોળ તત્ત્વોને લઈ જે સત્તરમો જ્ઞાની કહેવાય છે, તે સાંખ્ય સ્વરૂપી પરમાત્મા, તને નમસ્કાર હો. નિદ્રાનો લાગ કરી અને પ્રાણુવાયુનો જય કરી સર્વગુણમાં નિલ સ્થિત રહેલો યોગી જેને તેજોરૂપે હમેશ જુએ છે, તે યોગસ્વરૂપી પરમાત્મા તને નમસ્કાર હો. પાપ-પુણ્યનો ક્ષય થવાથી પુનર્જન્મથી મુક્ત થયેલો સંન્યાસી જેમાં લીન થાય છે તે મોક્ષસ્વરૂપી પરમાત્મારૂપ તને નમસ્કાર હો. ઉત્પત્તિ અને નાશથી વિશિષ્ટ સર્વ કાર્યરૂપ વસ્તુનો જેનાથી ઉગમ છે અને જેનામાં લય છે, તે કારણસ્વરૂપી પરમાત્મા, તને હું નમસ્કાર કરું છું. અગ્નિ એ મુખ, સ્વર્ગ એ મસ્તક, આકાશ એ નાભિ, ભૂમિ એ ચરણ, સૂર્ય-ચંદ્ર એ નેત્ર, અને દિશા એ કણુ આવાં અવયવોથી યુક્ત વિશ્વરૂપી તું પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. જે, સૃષ્ટિ ચક્રાવવામટે સ્નેહરૂપી પાશથી પ્રાણીઓને મોહમાં નાંખે છે તે મોહરૂપી તું પરમેશ્વરને નમસ્કાર છે. જેને મુમુક્ષુ લોક જ્ઞાન-સાધનના યોગે પ્રાપ્ત કરી લે છે તે જ્ઞાનસ્વરૂપી તું પરમેશ્વરને નમસ્કાર છે. જટા અને દંડથી યુક્ત, લંબોદર, કમંડલુ ધારણ કરનાર બ્રહ્મા તું જ છે. શૂરધારી, ભસ્મચર્ચિત્ ઉધ્વાંલંગ, ત્રિનેત્ર, દેવાધિપતિ રુદ્ર તું જ છે, હે વિશ્વકર્માન્ ! હે વિશ્વાત્માન્ ! હે વિશ્વસંભવ ! હે પંચભૂતાતીત ! તને નમસ્કાર હો. જે પુરુષ શ્રીકૃષ્ણનિષ્ઠ થઈ રાત્રિદિવસ, બોલતાં ચાલતાં શ્રીકૃષ્ણનું ભજન કરે છે તે શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપ થઈ તેનામાં જ પ્રવિષ્ટ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ ! આ મારા વાગૂરૂપી થઈ મહેં તારું આરાધન કરેલું છે, તું મારા ઉપર પ્રસન્ન થા.” આ પ્રમાણે બીજો શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતી કરી, તે સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ ગદગતિ થઈ બોલ્યા—“ તીર્થમ્ હું તારા ઉપર પ્રસન્ન

હુ. તું પરમગતિને પામીશ એમાં તલમાત્ર સંશય નથી. આ યુધિષ્ઠિરને રાજધર્મનો અને મોક્ષધર્મનો તું જ ઉપદેશ કર. ગુરુસ્થાને રહેલા આ રાજાને ઉપદેશ કરવાનો મારો અધિકાર નથી. એટલામાટે મહેં તેને તારી પાસે આણેલ છે. તું નિઃશંક મને તેને જ્ઞાનાપદેશ કર. તારા મુખમાંથી જે ઉપદેશામૃત નિકળશે તે આ લોકમાં સ્મૃતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે આદરણીય થશે. ”

શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા સાંભળી ભીષ્મે ધર્મને “ તને જે જે સંશય હોય, અને જે જે પ્રશ્ન પૂછવાના હોય તે તું પૂછ. હું તેનો યથામતિ ઉત્તર આપીશ ” આમ કહ્યું. પછી ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને તેના અનેક પ્રશ્નરૂપ રાજધર્મ અને મોક્ષધર્મનું રહસ્ય સમગ્રવ્યું. સર્વ મહર્ષિઓએ અને રાજાઓએ તે ધમ ધણા આદર્યો અને એકાગ્રતાથી સાંભળ્યો. ભીષ્મનો સમગ્ર ઉપદેશ સાંભળી સર્વ ઋષિઓ અને ઇતર શ્રેતા રોમાંચિત થયા. છેવટે ભીષ્મે કહ્યું—

“ યુધિષ્ઠિર ! તું હસ્તિનાપુર જઈ પ્રાપ્ત થયેલું પૃથ્વીનું રાજ્ય ચક્રાવ અને જૂદા જૂદા યજ્ઞ કરી પિતરોનું અને દેવોનું ઋણ ફેડ. પ્રગતે સર્વ રીતે ખુશી કરી પ્રકૃતિને અને સુહૃદોને દાન અને વૈભવથી સંતુષ્ટ કર. અસારે તું જા અને સૂર્ય ઉત્તરાયણ તરફ વળે તે વખતે મારું ઉત્તર કાર્ય કરવા મારે આવી પાછો આવજે. ” આ પ્રમાણે ભીષ્મની આજ્ઞા થઈ; એટલે ધર્મ શ્રીકૃષ્ણ અને ઇતર મંડળી સાથે હસ્તિનાપુર પાછા આવ્યા. પછી ધર્મે ધણા પ્રેમથી શ્રીકૃષ્ણની દ્વારિકા તરફ રવાનગી કરી. “ જોવિંદ ! તારી કૃપાથી આ પૃથ્વી અમને મળેલી છે. એમાંથી ફાવે તે રત્નો તું લે અને તારા પિતાને મળવા જા. ” આવું ધર્મે કહ્યું એટલે, “ મારે રત્નોની શી જરૂર છે ? મારા ધરમાં છે તે પણ તારાં જ છે. ” આમ કહી શ્રીકૃષ્ણે ધર્મની, અર્જુનની, ઇતર પાંડવોની અને કુતીની રજા લીધી, અને સુમદ્રાને સાથે લઈ તથા અશ્વમેધમાટે સર્વ મંડળી સાથે ફરી આવવાનું વચન આપી દ્વારિકા તરફ પ્રયાણ કર્યું.

દ્વારિકા પાછા આવ્યા પછી સર્વ યાદવમંડળી ભોજકટ નગરમાં અનિરુદ્ધના વિવાહમાટે ગઈ. ઋકમીની પ્લેન ઋકમણી શ્રીકૃષ્ણે વરોહતી. ઋકમીની છોડી પ્રદ્યુમ્નને આપી હતી અને ઋકમણીના આગ્રહથી ઋકમંત્રે પોતાના છોકરાની છોકરી રોચના અનિરુદ્ધને આપી. આ પ્રમાણે યાદવ-ભોજનો આ ત્રણ પેઢીનો સંબંધ થયો. ઋકમી શ્રીકૃષ્ણનો કટો શત્રુ હતો

તો પણ તેમનો આ શરીર સંબંધ પ્રાચીન રિવાજ પ્રમાણે ત્રણ પેઢી થયો. ભોજકટ નગરમાં અનિરુદ્ધનાં લગ્ન ઘણી ધામધૂમથી થયાં. લગ્ન પછી વેવાઇ વેવાઇ મંડળી ક્ષત્રિયોના રીવાજ મુજબ છૂન રમવા માટે બેઠી છૂન રમતાં રમતાં છૂતનું ભૂત રમનારાઓ ઉપર ચઢ્યું. દુર્યોધન પ્રમાણે હું પણ યાદવોને નાગા કરું આવી દુષ્ટ કલ્પના આ વખતે ઋકમીના મગજમાં ઉભી થઈ, અને જ્યારે બલરામ દાવપર દાવ હારવા લાગ્યા ત્યારે કલ્પિતો રાજા પ્રેક્ષક તરીકે બેઠો હતો, તે હસવા લાગ્યો. સો, હજાર, અયુત લક્ષ, નિયુત, કોટી મહારોતી દસગણી શ્રેણીથી ચઢતા પણ ઉપર બલરામ હાર્યા. એટલે તેમણે ક્રોધથી અર્બુદ એટલે દસ કરોડનો દાવ મૂક્યો. આ દાવ માત્ર બલરામે જીત્યો. ઋકમી કપટથી, “હું જીત્યો, પ્રેક્ષકોને પૂછો,” આમ ઘાંટા પાડવા લાગ્યો. તેનો સાથી કલિંગ હસીને ઋકમી જ જીત્યો એમ બોલ્યો. ઋકમીનું અભિમાન ભારતીય યુદ્ધના પ્રસંગે વાંચકોએ જોયેલું જ છે. “તમે યાદવો ગમે તેવા પણ ઢોરચાર. તમે પાસામાં શું અમળે? ક્ષત્રિય રાજાઓએ જ છૂન રમવું જોઈએ.” આવી રીતનું નિંદાથી ભરેલું ભાષણ તેણે પોતાના ખોટા ચાલના સમર્થનમાટે કર્યું. એટલે સરળ સ્વભાવના બલરામને ક્રોધ ચઢ્યો. તેમણે ત્યાંને ત્યાં જ સુચર્ણથી ભરેલી રમવાની હરિતદત્તી બાજુ ઉંચકી ઋકમીના માથામાં મારી! તે સાથે તે ડોકરાના પ્રાણ નિકળી ગયા. કલિંગ નાસવા લાગ્યો, તેને દસમા પગલામાં જ પકડી પાડી બલરામે તેના દાંત પાડ્યા. દુર્યોધને છૂનમાં યુધિષ્ઠિરની દુદંશા કરી તેને ઠેકાણે ઋકમીની આ પ્રમાણે કિત્તી દશા થઈ. ઋકમિણીએ ભાઈ માટે પુષ્કળ શોક કર્યો પણ શ્રીકૃષ્ણે મુખમાંથી એક અક્ષર પણ કાઢ્યો નહિ. દુષ્ટ મંડળ પૈકી ઋકમી બાકી રહેલો હતો તેનો પરસ્પર નિકાલ થયો એ જોઈ શ્રીકૃષ્ણને સમાધાન થયું. અમૃત. યાદવો તત્કાળ અનિરુદ્ધ અને તેની નવવધૂ રોચનાને લઈ દારિકા પાછા આવ્યા (ભાગ ૦ ૬૧ ૬૦)

(આ જ) મહિનાના આરંભમાં શ્રીકૃષ્ણ સર્વ યાદવમંડળી સાથે યુધિષ્ઠિરનો અશ્વમેધ પાર પાડવા માટે ફરી હસ્તિનાપુર ગયા. પાંચે પાંડવ દ્રવ્ય લાવવા માટે વ્યાસની સૂચના મુજબ હિમાલયપર ગયા હતા તે હજી સુધી પાછા ફર્યા નહોતા શ્રીકૃષ્ણ હસ્તિનાપુર પહોંચ્યા પછી અભિમન્યુની

ગર્ભવતી સ્ત્રી ઉત્તરા પ્રસૂતા થઇ, પણ બાળક મરેલું નિકળ્યું. તે વખતે કુરુ-
સ્ત્રીયોના આક્રોશનો જે ધ્વનિ સૂતિકાગૃહમાંથી બહાર પડ્યો તેનું શું વર્ણન
કરવું ? સર્વ કૌરવવંશનો બાવી અંકુર આ જ બાકી હતો તે મરેલો નિક-
ળ્યો. એટલે વંશ ચાલવાની અશા જ ખુટી. ડોસી કુંતી “ શ્રીકૃષ્ણ, અરે
તારો ભાણેજ જન્મતાં જ મરણ પામ્યો અને આ કૌરવવંશ કૂળ્યો ! ”
આવા કરુણ સ્વરથી આક્રોશ કરતી શ્રીકૃષ્ણ પાસે દોડતી આવી. સાસુની
પાછળ પાછળ જ દ્રૌપદી અને સુભદ્રા પણ દોડતી દોડતી રડતી આવી. તે
સર્વે શ્રીકૃષ્ણના પગ પકડ્યા. “ શ્રીકૃષ્ણ ! અશ્વત્થામાના બ્રહ્માત્મથી
આ તારો ભાણેજ મરણ પામ્યો છે; એને તું જો અને તારી કૃપાદૃષ્ટિથી
જીવંત કર.” આવી રીતે તેમણે કૃષ્ણની દયા માગી. એટલે શ્રીકૃષ્ણ કૃપાથી
ઉઠ્યા. તે સૂતિકાગૃહપાસે આવતાં જ દ્રૌપદી બોલી—“ ઉત્તરે ! તારા વડવા
સંરાધ્યાવ્યા છે એમને નમસ્કાર કર. એ તને દુઃખસમુદ્રમાંથી જરૂર
બહાર કાઢશે.” ઉત્તરાયે ત્વરાથી ઊડી શ્રીકૃષ્ણને મનોભાવથી વારવાર
નમસ્કાર કર્યા અને કહ્યું;—“ પુંડરીકાક્ષ ! મારો અને અભિમન્યુનો
સરખો નાશ થયો. મારી સર્વ આશા તૂટી.” આમ કહી મૂઝાં ખાઇ તે
ક્ષણક દબને પડી એટલે ફરીને સૂતિકાગૃહમાં રડવાનો આક્રાંત થયો ! ક્ષણ
વારે ઉત્તરા શુદ્ધિમાં આવી બોલી,—“ છોકરા તું ધર્મજનો પુત્ર હોઇ
ગોવિંદનું મધુર હાસ્યથી આતિથ્ય કરતો નથી એ શું ? ખરેખર મનુષ્યને,
મરણ માગવાથી આવતું નથી. આંહું પતિ અને પુત્ર બંને ગયાથી
અંનાથ થયેલી હોઇ હજી પણ જીવતી છું. હવે હું ધર્મરાજની આજ્ઞા લઇ
વિષપાન કરીશ, નહિં તો અમિકાષ્ઠ ભક્ષણ કરી પ્રાણ આપીશ.” ઉત્ત-
રાનો આ વિલાપ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણનું હૃદય આધક જ કળકળ્યું તેમણે
આશ્વસન કરી, આસન માંડી તે મૃત બાલકને ખોગા ઉપર લીધો, અને
આખી દુનિયાને સંભળાવ અથાત્ સર્વ જગત હમેશ ધ્યાનમાં રાખે
આવા હેતુથી શપથ કરી કહ્યું—“ મહેં આજસુધી મશ્કરામાં સુદ્ધાં અસત્ય
ભાષણ કર્યું નથી અને યુદ્ધમાંથી પાછા ફર્યો નથી, તે મારા પુણ્યથી આ
મૃત બાલક જીવતો થાઓ. જેને માટે મને ધર્મ હમેશ પ્રિય છે અને
ધર્મના અધિષ્ઠાતા બ્રહ્મા મને પ્રિય છે તેટલા માટે અભિમન્યુના પુત્ર
જીવંત થાઓ. મહેં વિજયમાં સુદ્ધાં બીજનો વિરોધ કર્યો નથી એ વાત

જો સત્ય હોય તો તે સત્યથી આ બાલકના પ્રાણ પાછા આવો. કંસ અને કેશીનો મહેં ધર્મથી નાશ કર્યો એ વાત જો ખરી હોય તો તે સત્યથી આ બાલક ફરી સચેતન થાઓ ! ” આવી રીતે શ્રીકૃષ્ણ બોલતા હતા ત્યાં ધર્માને ધર્મને તે બાલકના શ્વાસ ચાલવા લાગ્યા, અને થોડી જ વખતમાં તે જીવતો થઈ ‘ક્યાં હાં, ક્યાં હાં’ આવા બાલકના મધુર સ્વરથી રુદન કરવા લાગ્યો ! તે રુદનનો તે મીઠો અવાજ સાંભળી કુરુક્ષેત્રે જો આનંદ થયો તેનું શું વર્ણન કરવું ? તેમણે શ્રીકૃષ્ણની અત્યંત પ્રશંસા કરી. ઉત્તરાયે ઉડી બાલક સાથે શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કર્યાં. શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવી. તેમને પુષ્કળ દક્ષિણા આપી. અસ્તુ; શ્રીકૃષ્ણે આ જો ચમત્કાર કર્યો તે પોતાના ઈશ્વરી સામર્થ્યથી નહિ, તો પણ કેવળ સદાચરણના સામર્થ્યથી કર્યો એ અહીંયાં લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. “ સર્વં વિશ્રાવયન્ જગત્ ” “ સર્વં જગતને સંભળાવતા ” આમ વ્યાસ મહર્ષિયે જો અહીંયાં કહેલું છે, તેનું રસરસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. સત્યવચન, ધર્મપ્રીતિ, ધર્મિષ્ઠ બ્રાહ્મણોનો આદર અને ધર્મથી જ દુષ્ટોનો વિરોધ આ શ્રીકૃષ્ણની ધર્મપરાયણતા તેણે આ વખતે ઉપયોગમાં આણી અને આવી ધર્મપરાયણતામાં જ ઈશ્વરી સામર્થ્ય છે એ તેણે જગતના નિદર્શને આણી આપ્યું (ભા. અશ્વ.).

પાંડવો એક મહિને, મરુતોયે સંવત્ત્રયપિ પાસે પૂર્વે જો ઠેકાણે યજ્ઞ કરાવ્યો હતો તે ઠેકાણે પડેલા અપાર યજ્ઞમંડાર પૈકી ધનભાર લઈ આવ્યા તે વખતે શ્રીકૃષ્ણ તેમના સામે આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણે કરેલા ઉપકાર પાંડવોના જાણવામાં આવતાં તેમને અતિશય ધન્યતા લાગી, અને તેમણે તેમનું અંતઃકરણપૂર્વક વારંવાર સ્તવન કર્યું. પછી શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી ધર્મે અશ્વમેધનો નિશ્ચય કરી વ્યાસમહર્ષિને અને ખીખા અનેક વિદ્વાન્બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા. ચૈત્રી પૂર્ણિમાને જિવસે તેમણે ધર્મરાજને દ્રૌપદીસહ યજ્ઞ-દીક્ષા આપી અને અર્જુનના સંરક્ષણ નીચે યજ્ઞીય અશ્વ છોડ્યો. જો જો રાજાઓ મળે તેમને સાંત્વનાપૂર્વક યજ્ઞમાં આવવાનું આમંત્રણ કરવું અને જનતાંસૂચી તેમની સાથે વિરોધ કરવો નહિ; આવી ધર્મે અર્જુનને તાકીદ કરી હતી. તે અશ્વ જૂદા જૂદા દેશોમાં ફરી એક વર્ષે પાછો આવ્યો. અહીંયાં હસ્તિનાપુરમાં આપું વર્ષ જૂદા જૂદા પશુઓનો યજ્ઞ ચાલતો

હતો, અને લક્ષાવધિ બ્રાહ્મણો જન્મતા હતા; જે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય વગેરે લોક
 યજ્ઞ જોવામાટે આવતા, તેમનું પણ આતિથ્ય ઉત્કૃષ્ટ રીતે થતું હતું. યજ્ઞ-
 માંના સ્તંભ, પાત્ર ઇત્યાદિ સર્વ વસ્તુ સોનાની હતી. તે અપાર સંપત્તિ
 જોઈ સર્વ લોક આશ્ચર્યચકિત થતા હતા. સર્વ રાજાઓને સામથી અથવા
 પરાક્રમથી જીતી અશ્વ સાથે અર્જુન સુરક્ષિત પાછો આવ્યો. આ ખજાર
 મળતાં જ ધર્મને અતિશય આનંદ થયો. તેમણે અને શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના
 સામા જઈ તેને સમારંભથી યજ્ઞમંડપમાં આપ્યો. પછી યથાશક્તિ
 અશ્વનો મેધ થયો અને સર્વ રાજા સાથે અવભૂથસ્નાન થયું. છેવટે દક્ષિણ
 આપવાની વખત આવી તે વખતે યુધિષ્ઠિર બોલ્યા—“અશ્વમેધની દક્ષિણ
 જૃશ્વી છે. અર્જુને જીતેલી જૃશ્વી હું બ્રાહ્મણોને આપી દઉં છું તે તેમણે
 હું ચી દેવી ! હું ચારે બંધુઓ સાથે અને દ્રૌપદી સાથે વનમાં ગઈ છું”
 તે વખતે ચારે બંધુઓએ અને દ્રૌપદીએ, “ માન્ય, ” “ માન્ય ” કહી
 અનુમોદન આપ્યું. આ વખતનો તે બંધુપ્રેમનો અને પતિનિષ્ઠાનો અત્યુ-
 ત્કર્ષ જોઈ સર્વના અંગ ઉપર રોમાંચ ઉભા થયા ! છેવટે વ્યાસ બોલ્યા—
 “ ધર્મ ! અમને આપેલી જૃશ્વી અમે તને પાછી આપીએ છીએ તે તું સ્વી-
 કાર, અને અમને ધન આપ.” શ્રીકૃષ્ણે ધર્મને વ્યાસનું કર્તવ્ય માન્ય કરવા
 કહ્યું; એટલે યુધિષ્ઠિરે બ્રાહ્મણોને કરોડ કરોડ દક્ષિણ આપી. યજ્ઞમાંનાં
 સર્વ સુવર્ણપાત્ર તે બ્રાહ્મણોનાં જ હતાં. સારાંશ; મળેલા સુવર્ણના વિભા-
 ગથી બ્રાહ્મણો અતિશય આભારી થયા. વ્યાસે પોતાનો ભાગ કુંતીને આપી
 દીધો અને તેણે પણ પછી તેનો દાનધર્મમાં જ ઉપયોગ કર્યો. યુધિષ્ઠિરે
 સર્વ રાજાઓને અપાર ધન આપી સંતુષ્ટ કરી પોતપોતાને ઘેર મોકલ્યા.
 શ્રીકૃષ્ણ, બલરામ, પ્રદ્યુમ્ન ઇત્યાદિ યાદવોને પણ અમૂલ્ય રત્નો આપી
 તેમણે ઘણા દુઃખથી તેમની રવાનગી કરી (ભારત, અશ્વ. ૦).

આ યુધિષ્ઠિરના જન્મમાંનો પરમેશ્વર શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી અને
 સહાયતાથી પાર પડ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણ દારિદ્ર્ય પાછા આવ્યા. અને તેમનું
 આગળનું અતપર્યં તનું આયુષ્ય ઘણુંખરું લાંબું જ ગયું. યુધિષ્ઠિરે અશ્વમેધ
 પછી છત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી શ્રીકૃષ્ણનો અંત થયો એમ ભારતમાં
 વર્ણન છે. આ ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણનો અંત આ પછી છત્રીસ વર્ષ થયો એમ
 જણાય છે. પણ બહુધા ૧૮-૧૯ વર્ષ જ આ પ્રસંગ થયો હોવો જોઈએ

એવો મારો તક છે. આ ૩૬ કિંવા ૧૮ વર્ષની અવધિમાં શ્રીકૃષ્ણ અનેક પ્રસંગે જિજ્ઞાસુઓને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો; અને ગાયત્રીમંત્રોનું અત્યંત મનોભાવથી પાલનપોષણ કર્યું. સારાંશ; બ્રહ્મણ્યદેવ અને ગોબ્રહ્મણહિત આ વિશેષણો તેમને યથાર્થ શોભવા લાગ્યાં. જ્ઞાનાર્થી અને અર્થાર્થી સત્પાત્ર યાત્રક તેમની પાસે હમેશા આવતા હતા અને તે તેમની કામના પૂરી કરતા હતા. આવા યાત્રકોપૈકી સુદામદેવની કથા અહીં આપવા જેવી છે. સુદામા શ્રીકૃષ્ણને સદાધ્યાયી હતો. તેણે ઉજ્જૈનીમાં શ્રીકૃષ્ણ સાથે ગુરુગૃહે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો. તે શ્રીકૃષ્ણને પરમભક્ત હોઈ અત્યંત સંતુષ્ટ હતો. શ્રીકૃષ્ણનું વધતું એશ્વર્ય સાંભળી તે હમેશાં તેને સંભારવા લાગ્યો. તે પોતાની સ્ત્રીને પોતાના મિત્ર શ્રીકૃષ્ણના બાલપણની વાતો કહતો. વધતા જતા કુટુંબની સંસારયાત્રા ઘડપણમાં તે જોડાને ધણી જ કઠિણ પડવા લાગી; એટલે તેની સ્ત્રી તેને કહેવા લાગી. “ તમે હમેશાં શ્રીકૃષ્ણને સંભારો છો અને તેની અને તમારી ભાષાંધી છે એમ તમે વારંવાર કહો છો; તો તમારાં આ બાલકોનું દૈન્ય દૂર કરવામાટે તમારા તે વૈભવ-શાલી મિત્ર પાસેથી કાંઈ દ્રવ્ય માગી આણો. ” કેટલાંક વર્ષો ચાલે તે પોતાની સ્ત્રીનો આ આગ્રહ એક દિવસ સુદામદેવના મનમાં આવ્યો. “ એટલે ઉત્તમશ્લોકનું દર્શન તો થશે ” આવા હેતુથી પોતાની સ્ત્રીને માગી આણેલા એ મુઠી પૈંવા ભેટ તરીકે પોતાની પીછોડીને છોડે આંધી સુદામાની સ્વારી નિકળી. તે દ્વારિકાં શ્રીકૃષ્ણના અત્યંત સમૃદ્ધિથી ભરેલા મંદિર પાસે આવી પહોંચી. બ્રહ્મણને દરવાજામાં પેસવાની મનાઈ ન હોતી જ. એથી તે દરિદ્રી, દીન, કૃશ, ટુંકું પોતીયું પહેરેલો બ્રહ્મણ પહેરેગીરોના હૃદયમાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરતા અંદર પેસી તણુ ઉમરા આગંગી ગયો. તો એક મોટા ખંડમાં ઋકિમણીના પર્યંક ઉપર શ્રીકૃષ્ણ એડેલા છે અને તેમને ઋકિમણી પવન નાંખે છે એમ તેની નજરે પડ્યું. શ્રીકૃષ્ણ સુદામાને જોતાં જ આનંદથી પલંગ નીચે ફૂટી પડ્યા અને દોડતા સામા જઈ “ મિત્ર, ઘણા વર્ષો મળ્યો ” આમ કહી સુદામાને કડકડી આલિંગન આપ્યું. તે બંનેની આંખોમાંથી તે વખતે આનંદનાં આંસુ વહેવા લાગ્યાં. શ્રીકૃષ્ણ સુદામાને પલંગ ઉપર બેસાડી ઋકિમણીએ આપેલા ઉના પાણીથી પોતે તેના પગ ધોયા અને તે પાણીનો નેત્રસ્પર્શ કર્યો. પછો મધુપર્કથી

તેની પૂજા કરી તેનું સ્વાગત કર્યું. આ પ્રમાણે મલિન, કૃશ અને ઉપસી આવેલાં હાડકાંથી ભરપૂર શરીરવાળા તે બ્રાહ્મણનું પ્રેમાતિરેકથી તેમણે આદરતિથ્ય કર્યું, એ જોઇ અંતઃપુરમાંના લોકોને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. પણ તેમના ગુરુગૃહની વાતો જ્યારે શરૂ થઈ, ત્યારે તેમનું આશ્ચર્ય દૂર થયું. શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—“ સુદામા ! ગુરુગૃહથી નિકળ્યા પછી તહે લગ્ન કર્યાં છે શું ? તારું વિરક્તપણું સંસારમાં પણ કાયમ હોય તેમ જણાય છે. ગુરુગૃહે હતા તે વખતે એક રાત્રિયે વાદળાંને લીધે આપણે વનમાં જ અટકી રહ્યા હતા અને ગુરુ પ્રેમને લીધે સવારે આપણો શોધ કરવા આવ્યા હતા તે તને સાંભરે છે શું ? સુદામા ! અહાહા ! તે બાળપણના આનંદના દિવસ સંભારતાં હૃદય સદ્ગદિત થાય છે સાંદીપની મહર્ષિની આપણા ઉપર કેટલી મમતા.” જે પ્રમાણે એક હાઇ કોર્ટ જજ થયેલો અને એક ગરીબ શાળાં માસ્તર થયેલો એવા બે કોલેજમાંના સમવયસ્ક પ્રેમી મિત્ર ઘણા વર્ષે મળતાં એકમેકને તું તાં કરી આનંદથી વાતચિત કરતાં રાતની રાત જગણમાં કાઢે છે તે પ્રમાણે ગુરુગૃહ સંભારતાં શ્રીકૃષ્ણ અને સુદામાની સ્થિતિ થઈ. હવે શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા;—“ સુદામા ! મારી લાભીયે કાંઈ પણ ભેટ મારેમાટે મોકલી હશે. કાઢ જલદી કાઢ. શુદ્ધ અન્તઃકરણનો પુરુષ જે અલ્પવલ્પ ભેટ ભક્તિથી મને આપે, તે મારે પોતે ખાવી ખાવી મારી પ્રતિષ્ઠા છે દેખાડ શું આણ્યું છે તે.” શ્રીકૃષ્ણના આ આગ્રહના શબ્દ સાંભળી બિચારા સુદામાયે જગવાતાં કચવાતાં તે પૌંઆની નાની પોટલી કાઢી શ્રીકૃષ્ણને છોડી તેમાંના પૌંઆ હાથમાં લીધા, અને “ વાહ ! આવા પૌંઆ મને કદી પણ ખાવા મળેલા નથી.” આમ કહી એક મુઠ્ઠી મોઢામાં નાંખી, બીજી મુઠ્ઠી મોઢામાં નાંખે છે ત્યાં રુકિમણીયે હાથ પકડ્યો. “મહારાજ ! આ લોકમાં અને પરલોકમાં આપની સંતુષ્ટતામાટે એક મુઠ્ઠી બસ છે. આપની ભેટમાં મારો અધોં ભાગ છે અને તે મને આપો.” તે પતિ. પત્નીનો આવો એકસરખો પ્રેમ અને તેમનું ઔદાર્ય જોઇ સુદામાને ધન્યતા લાભી. અસ્તુ. તે રાત આનંદથી પસાર થયા પછી બીજા દિવસે કૃષ્ણની આગેએ સ્નાનાદિક વગેરેથી તે બ્રાહ્મણની સેવા કરી અને તેને સુમૃષ્ટ ભોજન આપ્યું. પછાં સુદામા ઘેર જવામાટે નિકળ્યા તે વખતે શ્રીકૃષ્ણ તેને ઘણા દૂર સુધી પહોંચાડવા માટે ગયા, અને તેમણે તેને અનેક

પ્રિય બાપણીથી સંતુષ્ટ કર્યો. સુદામાએ શરમથી તેમની પાસે દ્રવ્યયાચના કરી નહિ અને શ્રીકૃષ્ણે પણ તારે કાંઈ દ્રવ્ય જોઈએ છે એમ પૂછ્યું પણ નહિ. ઘેર ગયા પછી આપણી સ્ત્રી આપણને મુખ-સ્તંભ કહેશે અને આપણી ઘણી જ કજેતી કરશે આમ સુદામાને વારંવાર થવા લાગ્યું. “શ્રીકૃષ્ણની કેટલી મોટાઈ ! તે મને ભૂંડ્યો નહિં એટલું જ નહિં પણ, મને, મને બ્રહ્મચર્યને આલિંગન આપી તેણે મને પોતાના પલંગ ઉપર બેસાડ્યો ! તે ધન્ય સ્ત્રીપુરુષે મારી દેવસરખી પૂજા કરી ! બહુધા શ્રીકૃષ્ણે-આ મૂળનો ગરીબ, એને એકદમ ધન આપીશું તો એ ઉન્નત થઈ ઇશ્વરભક્તિ ભૂંડી જશે, આવી સમજણથી મને ધન આપ્યું નહિં હોય.” આવી રીતના નાના પ્રકારના વિચાર કરતો તે પોતાના ગામ પાસે આવ્યો તો તેને બધું જ વિપરીત જણાવા લાગ્યું. શહેરના સર્વ લોક ગીત-વાદ્ય સાથે આનંદથી તેને સામઘ્યે આવ્યા હતા. તેઓએ તેને સુવર્ણના રથમાં બેસાડી તેની ઘેર પહોંચાડ્યો. ઘેર આવતાં જ મોતી, હીરા, લીલમ, પાનાં ઇત્યાદિ રત્નોના ઘાગીનાથી ભરપૂર તેની પત્નીએ ધરબહાર આવી પંચારતીથી તેની આરતી ઉતારી, નમસ્કાર કર્યા અને મનોમય આલિંગન આપ્યું. ઉત્તમ વસ્ત્ર પહેરેલા તેના પુત્રપૌત્ર પણ આગળ આવી તેને વળગી પડ્યા. સેંકડો દાસ દાસીઓ ઘરમાં ઉભી હતી, તેમણે તેને તે ગડગંજ સંપત્તિથી ભરેલા ઘરમાં લઈ જઈ શ્રમપરિહાર કર્યો. આ સર્વ સંપત્તિ શ્રીકૃષ્ણે આપણી પાછળ આપણને આપી એમ જ્યારે તેના સમજવામાં આવ્યું, ત્યારે તેનાં નેત્રોમાંથી ખળખળ પ્રેમાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં ! શ્રીકૃષ્ણ ! તારી વ્રાહ્મણવિષયી ભક્તિને ધન્ય ! મને દ્વારકામાં કાંઈ પણ ખજર પડવા દીધી નહિ, પણ આ અપર્યાંત ધનૈઃકલ્પે તારા આ દીન દરિદ્રી ગુરુમંદુને આપી તે તેને તારા સરખો કર્યો ! કેટલું તારું એ દાર્ય !” આમ કહી તેણે શ્રીકૃષ્ણનું પ્રીતીથી અને ભક્તિથી ધ્યાન કર્યું, અને તેનું મનોમય સ્તવન કર્યું. અરતુ, તે ધન્ય પતિપત્નીએ ધનથી ઉન્નત ન થતાં શ્રીકૃષ્ણના ભજનમાં જ પોતાનો કાળ ગાળ્યો અને છેવટે તે પરમપદે પહોંચ્યો (ભાગ. અ. ૮૧).

આવી અનેક રીતે બ્રાહ્મણોનો પરામર્થ લેતાં લેતાં સંસારસુખ અનુભવતા અને પુત્રપૌત્રોનું સુખ જોતા જોતા શ્રીકૃષ્ણનું આગળનું આયુષ્ય પસાર થયું. કેવળ લીલાથી નરદેહ ધારણ કરેલા પરમાત્માએ ગૃહસ્થાશ્રમ

કેમ ચલાવવો એનું દુનિયાને ઉદાહરણ આપ્યું. છેવટે અવતાર સમાપ્ત કરવાનો વખત આવ્યો અને દેવાંશધારી યાદવોની આ પૃથ્વી છોડી જવાની વખત આવી પહોંચી. પણ શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી વૈષ્ણવની ટોચે પહોંચેલા યાદવોનો અંત થાય કેવી રીતે ? પરશુ તરફથી તેમનો નાશ થવો શક્ય જ નહોતો. ભૂમિનો ભાર હરણ કરવાની શ્રીકૃષ્ણની ઇચ્છા હતી તે ભારતી-યુદ્ધથી ત્રીણ થઈ. પણ પૃથ્વીને યાદવોનો ભાર થયો. તેમનો નાશ તેમના જ હાથે થવો શક્ય હતો. પરમેશ્વર બહુધા પોતે કાંઈને પણ મારતો નથી. જેનો નાશ થવો જોઈએ એવી તેને ઇચ્છા થાય છે, તેની પ્રથમ તે બુદ્ધિ હરણ કરે છે કિંવા તેનામાં વિશેષ દુર્ગુણ ઉત્પન્ન કરે છે. ઐશ્વર્યના કળશે પોંચેલા યાદવોમાં ધીમે ધીમે બ્રહ્મદેવ અને મહાપ્રીતિ એ દુર્ગુણ વધતા પ્રમાણમાં આવવા લાગ્યા. ક્ષત્રિયોમાં આ જ દોષ કદી કદી વિકાસને પામેલો નજરે પડે છે. પણ શ્રીકૃષ્ણની પ્રત્યક્ષ હયાતીમાં, તેમની સમક્ષ, તેમના નગરમાં, તેમનું દિવ્ય ઉદાહરણ આંખો સામે દેખાતું અને તેમનો ઉદાત્ત ઉપદેશ કાનમાં દુસદુસતાં યાદવોમાં આ દોષનો અતિરેક થાય એ એક પ્રકારનું આશ્ચર્ય જ છે. અસ્તુ. યાદવોનો નાશ થવામાટે કાંઈ પણ દોષ તેમનામાં ઉત્પન્ન થવો જરૂરનો હતો. કાલવશાત્ શ્રીકૃષ્ણનો બ્રાહ્મણો સંબંધનો આદર તેના જ પુત્રોને ગાંડપણ સરખો ભાસવા લાગ્યો. કત્રિયુગનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી વડિલોની ધર્મશ્રદ્ધા અને સંતોષેવા છોકરાઓને ધડપણના આળા સરખી લાગવા માંડી. એવું ઘણું દેકાણું નજરે પડે છે. એક પ્રસંગે વિશ્વામિત્ર, કૃષ્ણ, નારદ ઇત્યાદિ મહાપિ એ શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર પૂરો થતા પૂર્વે તેમનાં દર્શન લેવાની ઇચ્છાથી તેમને મળવા માટે આવ્યા. આ બ્રહ્મણોનું ટોળું નકામું એકઠું થયેલું છે, એમની કાંઈ પણ કુચેષ્ટા કરીએ, આવો, આવી સલાહ ઠરાવી સારણ વગેરે યાદવો કૃષ્ણના સુંદર તુદિલ પુત્ર સાંભને સ્ત્રીનો વેપ આપી તે ઋષિઓ પાસે ગયા અને તેમને કહ્યું—

“ ઋષિઓ, આપ ત્રિકાલજ્ઞાની છો. આ પુત્રેચ્છુ જન્મી સ્ત્રી ગર્ભવતી છે, એને પુત્ર થશે કે નહિં તે કહો. ” આ સાંભળી નારદ પ્રભૃતિ ઋષિઓને ઘણો ક્રોધ થયો. અને તેઓ બોલ્યા—“ આ સ્ત્રી નથી; આ બ્રાહ્મણોના સંબંધમાં અત્યાદર થયેલા શ્રીકૃષ્ણનો બ્રહ્મદેવી પુત્ર સાંબ છે. આને કાંઈ સવારે ઘેર મુસળ થશે અને તે જ તમે ઉન્મત્ત યાદવોનો સમૂળ નાશ

કરશે.” બીજે દિવસે ખરેખર જ સાંજને મુસળ થયું. એટલે સર્વ યાદવો ધભરાયા અને વિષ્ણુ વદને તે હકીકત તેમણે રાજાને કહી. વસુદેવની આજ્ઞાથી તે મુસળનું ચૂર્ણ કરી તેમણે તે સમુદ્રમાં ફેંકી દીધું. આ પ્રમાણે મનનું સમાધાન કરી યાદવો મઘના વ્યસનમાં મગ્ન થયા અને તેમને દારૂની ધૂનમાં નાના પ્રકારનાં પાતકો કરતાં પણ લાજ લાગી નહિ. પિતર અને દેવોની નિંદા અને દ્વેષ તો વધતો જ ગયો. એટલું જ નહિ પણ પતિ-પત્નીઓના પવિત્ર સંબંધનો પણ પરસ્પર ઉચ્છેદ થવા લાગ્યો. આ ઘેર પ્રકાર જોઈ અને યાદવોનો વિનાશકાળ પાસે આવેલો જાણી શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્વિગ્ન થયા. દિવસાનુદિવસ લયંકર અપશુકન થવા લાગ્યાં રસ્તામાં અને ઘરમાં અસંખ્ય પ્રમાણમાં ઉંદરો વધી પડ્યા, અને તે દિવસે પણ ફરવા લાગ્યા. પાંજરાંઓમાંની મેના પોતાનો સુંદર શબ્દ વિસરી વીચી વચી એવા અભદ્ર શબ્દ કાઢવા લાગી. મોટી બકરીઓ શિયાળવાં સરખીં ચૂમે ભારવા લાગી મંદિરોમાંની મૂર્તિઓની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. આવી રીતના ઘેર ઉત્પાત જોઈ વસુદેવે યાદવોની સુધારણા કરવાનો પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો. સુરા કાઢ્યે પણ પીવી નહિં એવી તેમણે દાંડી પીટાવી. પણ લોકો છાનામાના સુરા પીવા લાગ્યા. પરંતુ યાદવોનું ઉન્નતપણું કમી થયું નહિ.

તે યાદવોમાં કેટલાક સત્ત્વસ્થ, નિરિચ્છ અને અપાનપ એટલે સુરાને કદી પણ નહિ અડકનારા પણ હતા. તેમાં ઉદ્ધવ અગ્રણી હતો. તે શ્રીકૃષ્ણના કાકાનો છોકરો એટલે વસુદેવના બંધુ દેવભાગનો પુત્ર હોઈ શ્રીકૃષ્ણનો પરમભક્ત હતો. શ્રીકૃષ્ણનો અંત પાસે આવેલો છે એ જોઈ, શ્રીકૃષ્ણના મુખથી છેવટનો અમૃતતુલ્ય ઉપદેશ સાંભળવા માટે ઉદ્ધવ શ્રીકૃષ્ણ પાસે ગયો અને તેમને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી ગદ્ગદ સ્વરે કહ્યું—“ પ્રભો ! દેવદેવેશ શ્રીકૃષ્ણ ! તું આ કુલોનો સંહાર કરી જલદી ॥ પરલોકમાં જઈશ એમ જણાય છે. માટે તું મને તારા નિજધામમાં લઈ જા. ખાન, પાન, આસન, શય્યા વગેરેમાં અમે તારી આજસુધી પ્રેમથી સેવા કરી. હવે તારા શિવાય અમારી શી ગતિ થશે ?” ઉદ્ધવનું આવું ભાષણ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા—“ ઉદ્ધવ તું કહે છે તે ખરું છે. આ કુલનો થોડા વખતમાં નાશ થનાર છે. દેવોની ઇચ્છા મુજબ હું પણ જલદીથી આ લોક છોડનાર છું.

પણ તું નિરાશ ન થઇશ. તારા સરખા જ્ઞાની કદી પણ નિરાશ થતા નથી. તું સ્વજનોનો સ્નેહ છોડી મારામાં મન પરાવ અને યુક્તચિત્ત થઇ સર્વ જગતને તારા પોતામાં અને પોતાને મારામાં જો. સર્વ પ્રાણીમાત્ર સથે પ્રેમ રાખનાર, શાંતચિત્ત, જ્ઞાનવિજ્ઞાનમાં નિશ્ચયવાળો અને સર્વ વિશ્વમાં મારું સ્વરૂપ જોનાર મનુષ્ય કદી પણ વિપન્ન થતો નથી.” ઉદ્ધવે કહ્યું—
 “હે યોગેશ ! યોગસંભવ ! શ્રીકૃષ્ણ ! સન્યાસરૂપી ત્યાગ, અમો વિષયોમાં આસક્ત રહેલા પુરુષોને કામના તડકાને લીધે દુઃખર છે. તારી જ માયાથી મૂઢ થઇ તેજો હું, આ મારો, ઇત્યાદિ કલ્પનાથી અસ્ત થઇ સંસારમાં બદ્ધ થાય છે એમને તરણોપાય કયો તે મને કહે.” શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવને આ વખતે જે ઉપદેશ આપ્યો તે ભગવદ્ગીતાના જેટલો જ મહત્ત્વનો હોઇ ભાગવતમાં એકાદશસ્કંધમાં આપેલો છે. તેનો સારાંશ અહીં આપવો શક્ય નથી. અર્જુનને જેમ કર્તવ્યનો ઉપદેશ કરી શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર કર્યો, તે જ પ્રમાણે ઉદ્ધવને કર્તવ્યરૂપ સન્યાસનો ઉપદેશ કરી શ્રીકૃષ્ણે છેવટ તેને કહ્યું—“ઉદ્ધવ, મારી આજ્ઞાથી તું બદરિકાશ્રમ જા અને ત્યાં વલ્કલ ધારણ કરી વન્ય ફલમૂલ ઇત્યાદિ ખાઇ મારામાં ચિત્ત પરાવ. એટલે આંતરે તું પરમગતિને પામીશ.” શ્રી કૃષ્ણની આજ્ઞા ઉદ્ધવે શિરસાવંધ કરી અને તેમના ચરણ ઉપર સદ્ગદિત કહે મસ્તક મૂકી તેમની રમ્મ લઇ તે તત્કાળ બદરિકાશ્રમ તપશ્ચર્યા કરવા માટે નિકળી ગયો.

શૃ ૫૦ પૂ૦ ૩૧૪૪ મા વર્ષે ભારતીય-યુદ્ધ-ના વર્ષ મુજબ કાર્તિક વદી અમાવાસ્યાને દિવસે સૂર્યગ્રહણ પડ્યું અને તે વદપક્ષ ૧૩ દિવસોનો જ થયો. શરદરમાં થનારા ઉત્પાત અને આ ગ્રહણનો કુયોગ મનમાં આણી શ્રીકૃષ્ણે સર્વને પર્વ માટે પ્રભાસતીર્થ ઉપર જવાની સલાહ આપી. તે પ્રમાણે સર્વ યાદવો પોતપોતાના વૈભવ પ્રમાણે યાનમાં બેસી જ્યાં સરસ્વતી નદી સમુદ્રને મળી છે, તે પ્રભાસતીર્થ ઉપર આઇડી છોકરાં સાથે ગયા. ગ્રહણનું પર્વસ્નાન વગેરે થયા પછી એક દિવસે યાદવોયે પાન-મહોત્સવ કર્યો. નાના પ્રકારનાં ભક્ષ્યો તૈયાર કરાવી ભોજન કર્યું. અર્થાત્ મીઠામાં પછી નટનર્તનસાથે મહાપાન શરૂ થયું. દારિકામાં કેટલાક દિવસ મઘની બંદી હોવાથી સાહજિક જ પ્રભાસક્ષેત્રમાં સુરાપાનનો અતિ-

રેક થયો. શ્રીકૃષ્ણ સામે બલરામ, કૃતવર્મા, સાલકિ, બ્રહ્મ ઇત્યાદિ યાદવ વીરોયે અતિશય સુરાપાન કર્યું. સુરાનો અમલ થયો એટલે પાછલા ઉખાળાખખાળા નિકળવાના જ. વાનો ચાલી ભારતીયુદ્ધની. દારૂની ધૂનમાં સાલકિ કૃતવર્માની નિંદા કરી બોલ્યો—“ ઉંઘી ગયેલાં ન્હાનાં આગકાને તારા શિવાય કયો નીચ ક્ષત્રિય દાર મારે ! ” પ્રહુમ્ને તેના કહેવાને હુંકાર આપ્યો; એટલે કૃતવર્માયે ક્રોધથી સાલકિ તરફ અવગાથી હાથ કરી કહ્યું—“ પ્રાણાયામ કરી બેઠેલા ભૂરિશ્રવાને મારનારો નીચ મનુષ્ય તું જ શું આ બોલે છે ! ” એટલે શ્રીકૃષ્ણે નિર્ભયસંનાયક પુદ્રાથી કૃતવર્મા તરફ બોલ્યું. સાલકિયે ઉત્તર આપ્યો—“ સ્યમન્તમણીની ચારી કરાવનારો આ જ, સત્રાજિતને દાર મારનારો આ જ અને દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રોનાં ગળાં દાખનારો આ જ. દ્રૌપદીનાં છોકરાં, શિખંડી, પ્રસેન સત્રાજિત એવા કેટલાક લોકોનાં ખુનનું દેવું હું ફેડું છે.” આમ કહી સાત્યકિયે એકદમ સભામાં ઉઠી તલવાર ઉગામી કૃતવર્માનું ડોકું ઉડાવ્યું. તે ભયંકર બનાવ જોઈ કૃતવર્માના ભોજ, અંધક વગેરે મિત્રો તરવારો ઉગામી સાત્યકિ ઉપર દોડ્યા. સાત્યકિની મદદે પ્રહુમ્ન અનિરુદ્ધ દોડ્યા. આ પ્રમાણે બન્ને તરફના વીરોયે પોતપોતામાં કાપાકાપી શરૂ કરી. દારૂની ધૂનમાં મિત્રોયે મિત્રને જોયા નહિં, અંધુઓયે અંધુને જોયા નહિં, પુત્રોયે પિતૃને જોયા નહિં, હજારો યાદવ-ભોજ એકમેક સાથે લઢી મઠણ પામ્યા. પોતાના પુત્ર, પૌત્ર, મિત્ર વગેરેને મરણ પામેલા જોઈ શ્રીકૃષ્ણને પણ બોટું લાગ્યું. સમુદ્ર કિનારા ઉપરથી જાડી અને લાંબી નેતરની એક સોડી ઉખાડી, તેને લોખંડના મુસલસરખી થઈ. તેના યા જે જે મનુષ્ય નમતી સામે આવ્યા તેમને ઝપાટી ઝપાટી માર્યા. તે જોઈ જેમના હાથમાં શસ્ત્ર નહોતાં તેમણે પણ તે નેતરને ઉખાડી લોખંડના મુસલની માફક માર દેવાની શરૂઆત કરી. આ પ્રમાણે દારૂની ધૂનમાં આપસઆપસમાં મારામારી કરી પાંચ લાખ * યાદવો, ભોજ, અંધક, વૃષ્ણ વીર મરણ પામ્યા. ફક્ત છોકરાં અને સ્ત્રીઓ શિલ્લક રહ્યાં.

શ્રીકૃષ્ણે દારૂને બોલાવી તેને આ ભયંકર દહીકત દસ્તિનાપુર જઈ પાંડવોને જણાવવા કહ્યું. અને અર્જુન અહીં આવી યાદવોની સ્ત્રીઓને

* “ હતં પંચશતં તથા સહસ્રં બાહુશાલિનામ્ । ” (ભાર૦ મૌ૦)

અને છોકરાંને ત્યાં લઈ જાય આવો તેની સાથે સદેશો મોકલ્યો. દારૂકે
ધણા દુઃખથી શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કરી તેમનો ખાલી રથ તત્કાળ હાંક્યો.
અહીંયાં શ્રીકૃષ્ણે પ્રભાસમાં યાદવોની સ્ત્રીયો અને છોકરાં જીવતાં રહ્યાં હતાં
તે એકઠાં કરી વાહનોમાં બેસાડી દારૂકાં પહોંચાડ્યાં. વૃદ્ધ વસુદેવ અને
દેવકી અઘાપિ જીવંત હતાં. તેમના પગ ઉપર માથું મૂકી શ્રીકૃષ્ણે તેમને
કહ્યું. “ બલરામ વનમાં યોગથી પ્રાણનો અવરોધ કરી બેઠેલ છે; હું પણ
ત્યાં જઈ યોગથી પ્રાણ-નિરોધ કરી આ લોક છોડું છું. પૂર્વે કૌરવ-પાંડ-
વોના યુદ્ધમાં મહેં ક્ષત્રિયોનો ભયંકર ક્ષય જોયો. અત્યારે આ યાદવોનો
જોયો. હવે મારાથી આ પૃથ્વી ઉપર રહી શકાશે નહિ. અર્જુનને બેલાવવા
મોકલેલ છે. તે આવશે અને છોકરાં અને સ્ત્રીઓને લઈ જશે. ત્યાં સુધી તમે
તેમનું રક્ષણ કરો.” આમ કહી શ્રીકૃષ્ણે ફરી તેમને નમસ્કાર કર્યો અને
શહેશ્વર નિકળ્યા. તે વખતે સર્વ સ્ત્રી-કુમારો દારૂકામાં રડવા લાગ્યાં.
પરંતુ તે તરફ લક્ષ ન આપતાં શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં બલરામ યોગયુક્ત થઈ બેઠા
હતા ત્યાં આવ્યા, અને પોતે પણ યોગથી ઇન્દ્રિયોઃસહિત મનનો નિગ્રોધ કરી
જાડને અદેલી ડાખી ઉભી જગ ઉપર જમણા પગ મૂકી બ્રહ્માસનમાં આંખો
મીચી પડ્યા. એટલામાં એક નિલ્લે દૂરથી તે પગના તળીયાને મૃગનું મોઢું
સમજી તે તરફ લક્ષ તાકી ગાણ માથું. એટલે શ્રીકૃષ્ણનો આત્મા દેહ
છોડી નિકળી ગયો (ભા.૦ મૌ.૦).

શ્રીકૃષ્ણના નિધનની અને યાદવોની ભયંકર યાદવીની હકીકત દારૂકે
પાસેથી પાંડવોના જાણવામાં આવી; તે વખતે તેમને અત્યંત દુઃખ થયું.
‘ કાલ ! કાલ ! કાલ ! ’ આવા ઉર્જાર કાઢતાં તેમણે આવેલો પ્રસંગ
નિર્ગમ કર્યો. અર્જુન એક ક્ષણનો પણ વિલંબ ન કરતાં શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા
પ્રમાણે દારૂકાં આગ્યો. ત નિઃશબ્દ થયેલા નિરાનંદ નગરમાં પેસતાં તેને
અનિશ્ચય દુઃખ થયું. તેને જોઈ શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રીયોનો ‘ સ્વજનસ્ય હિ દુઃખ-
મમતો વિવૃતદ્વારમિવોપજાયતે । ’ આ કાલીદાસની યુક્તિ પ્રમાણે તોપના
ગોળાની માફક એકદમ બહાર પડેલા શોકનો ઉભરો સાંભળી તેનું હૃદય
વિદીર્ણ થયું અને ‘ હા ! શ્રીકૃષ્ણ ! ’ જોતો તે મૂર્છા ખાઈ નીચે
પડ્યો સાવધ થયા પછી જેમ તેમ કરી તેમનું સાંત્વન કર્યું અને અર્જુન
પોતાના મામતે મળવા ગયો. અત્યંત વૃદ્ધ થયેલા વસુદેવ પુત્રશોકથી સંતપ્ત

થઈ પથારીવશ થઈ પડ્યા હતા. અર્જુને તેમનો ચરણ-સ્પર્શ કર્યો એટલે તે બોલ્યા—“ જોમણે હજારો શત્રુ જીત્યા તે સર્વ વૃષ્ણિ વીરો આપસ આપસમાં લઢી મુઆ. પુત્ર, પૈત્ર, મિત્ર, જ્ઞાતિ, બંધુ વગેરેને મરેલા જોઈ શ્રીકૃષ્ણે અહીં આવી મને કહ્યું—“ અર્જુન અહીં આવશે અને તારા બંદોબસ્ત કરશે. જે અર્જુન તે હું અને જે હું તે અર્જુન એમ સમજવું. હું અને રામ યોગથી અમારા પ્રાણ છોડીએ છીએ. ” આમ કહી શ્રીકૃષ્ણ ગયો. અર્જુન ! તે પુત્રશ્રેષ્ઠનું મરણ સાંભળતાં છતાં પણ હું અર્ધાપિ જીવતો છું એ આશ્ચર્ય નથી શું ? અસ્તુ. તું આગ્યો તે ધણું સાર થયું. આ સર્વ સ્ત્રી છોકરાંનો બંદોબસ્ત કર. હું ક્યારનો અન્ન વજન કરી તારી જ વાટ જોતો હતો, હવે હું પણ એકાદ દિવસનો જ સોજતી છું.” અર્જુને ઉત્તર આપ્યો—“ આ શૂન્ય નગરીમાં જરૂર કરતાં એક ક્ષણવાર પણ વધારે માગથી રહી શકાશે નહિ, અનિરુદ્ધના પુત્ર વજનને યાદવોનો રાજ કરી હું તમે સર્વને ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં લઈ જઈ વસાવીશ. સાત દિવસમાં સર્વ તૈયારી કરી આપણે અહીંથી નિકળીશું. ” આ પ્રમાણે ઠરાવી અર્જુન તે રાતે ત્યાં જ રહ્યો. ત્યાં વસુદેવનો પરોઢિયામાં શોકથી કાળ થયો. તે વખતે વસુદેવના અંતર્ગૃહમાંની સેંકડો સ્ત્રીઓના રુદનનો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. નિરુત્સાહી અર્જુને વસુદેવનું ઔષ્ધ દેહિક તેનું આશ્વ-મેધિક છત્ર અને ગૃહસ્થાશ્રમનો અગ્નિ આગળ કરી યથાસંગ કર્યું. પ્રછી પ્રલાસતીર્થ જઈ ત્યાં છિન્નવિચ્છિન્ન થયેલાં પ્રેતોથી ભરેલી યાદવોની યુદ્ધભૂમિ તેણે જોઈ. શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામનાં પ્રેતો કાઢી તેમનું ઔષ્ધ-દેહિક કાર્ય વજ્ર પાસે કરાવ્યું. ઇતર યાદવ-કુમારોયે જેમ જેમ બીજાનાં પ્રેતો મળી આવ્યાં તેમ તેમ દહન કર્યાં. આ પ્રમાણે સર્વનું પ્રેતકાર્ય પૂરું કરી સાતમે દિવસે અર્જુન સ્ત્રીઓ, કુમાર, વૃદ્ધ અને સેવક વગેરે સાથે રથાદિક દ્રવ્ય લઈ દારિકાની બહાર નિકળ્યો. ત્યાં એકદમ સમુદ્ર વૃદ્ધિંગત થયો અને આખી દારિકા પાણીમાં ભુડી નષ્ટ થઈ. તે અદ્ભુત પ્રકાર પ્રત્યક્ષ જોઈ સર્વને અશ્ચર્ય લાગ્યું. શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવથી રત્નપુરી દારિકા નિર્માણ થઈ હતી તે તેમના અભાવથી નાશ પામી એમ માની ધન્ય શ્રીકૃષ્ણ ! ધન્ય શ્રીકૃષ્ણ ! ! આવા ઉદ્ધાર કાઢતાં તે માણસો ધણા દુઃખે પોતાના પ્રવાસે લાગ્યાં.

આ મમાણે સર્વનું પ્રેતકાર્ય પૂરું કરી સાતમે દિવસે અભ્યુત્થાન જુઓ, કુમાર, વૃદ્ધ અને સેવક વગેરે સાથે રથાદિક દ્રવ્ય
સાથ કારિકાની બહાર નિકળ્યો, ત્યાં એકદમ સચુદ્ધ દિક્ષિત થયો અને આખી કારિકા પાણીમાં ઘુડી નાંખી થઈ. [પૃ. ૨૫૪

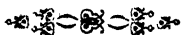
કાનનો, પર્વતો, નદીઓ, વગેરે સ્થળે મુકામ કરતો અર્જુન પંચ-
નદ અથવા પંજાબના મુક્તક પાસે આવી પહોંચ્યો. હજારો સુંદર સ્ત્રીઓ
અને લક્ષાવધિ સુવર્ણનું ધન કેવળ વૃદ્ધ અને બાલકોના સંરક્ષણ નીચે
એકઠો અર્જુન લઇ ગયો છે એ જોઇ લુંટારીઓના મોઢામાં પાણી છુટ્યું.
તે લુંટારીઓ એક દિવસે લાડીઓ લઇ તે મંડળ ઉપર ધસ્યા. અર્જુને મહા
મુશ્કેલીથી પોતાના ગાંડીવ ધનુષ્યને દોરી ચઢાવી અને તે અસ્ત્રોનું સ્મરણ
કરવા લાગ્યો, તો એક અસ્ત્રનું પણ તેને સ્મરણ થયું નહિ. ભાથામાંથી
બાણ કાઢી છોડવા માંડ્યાં તો તેના અક્ષય ભાથામાંથી બાણ ખસાસ થયાં.
છેવટે અર્જુને ફક્ત ધનુષ્યની કાઠીથી લુંટારીઓને મારવાની શરૂઆત
કરી. શ્રીકૃષ્ણના અભાવે પોતાનું પણ પરાક્રમ નષ્ટ થયું એ વિચારી
અર્જુને લજ્જાથી મુખ નીચું કયું અને યાદવોના નોકર ચાકર અને
કુમાર વગેરેની સહાયતાથી જેટલું દ્રવ્ય ગચ્ચાવી શકાયું અને સ્ત્રીઓનું રક્ષણ
કરી શકાયું તેટલું અર્જુને કયું. બાકી લુંટારીઓ લુંટી ગયા. પંજાબ-
માંથી અર્જુન કુરુક્ષેત્રમાં આવ્યો ત્યારે તે નિર્ભય થયો. પછી હાદિક્ય
ભોજને એટલે કૃતવર્માના પુત્ર ભોજને તેની મંડળી સાથે અર્જુને માર્તિ-
કાવત નગરનો રાજા સ્થાયો; યુધુધાન સાત્યકિના પુત્રને તેની મંડળી સાથે
સરસ્વતીના તીર ઉપર સ્થાપન કર્યો. અને પાંડવોની જૂતી સંબંધાતી
ધંદ્રપ્રસ્થમાં સર્વ યાદવો સાથે તેણે વજ્રની સ્થાપના કરી. ઋકિમણી,
ગાંધારી, શૈબ્યા, હૈમવતી, અને જામવતી આ શ્રીકૃષ્ણની પાંચ પટ્ટરા
જીઓ ધંદ્રપ્રસ્થમાં સતી થઇ; અને સત્યભામા, લક્ષ્મણ અને મિત્રવિંદા
આ ત્રણ, તપનો નિશ્ચય કરી અરણ્યમાં ગઇ. આ પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા
કરી અર્જુન હસ્તિનાપુર આવ્યો અને રડતાં રડતાં યુધિષ્ઠિરને સર્વ હકી-
કત જણાવી. પાંચ પાંડવો અને દ્રૌપદીયે શ્રીકૃષ્ણના શોકથી ઉદિગ્ન થઇ
વિલપન કરતાં પરિક્ષિતને રાજ્ય ઉપર બેસાડ્યો અને સુમદ્રાને, હસ્તિના-
પુરમાં પરિક્ષિતની અને ધંદ્રપ્રસ્થમાં વજ્રની સંભાળ * દેવાના તાકીદ
કરી નેઓ મહાપ્રસ્થાને ચાલી ગયાં.

* આ ઉપરથી જ પરિક્ષિત અને વજ્ર એ નાના હોવા જોઇએ ૩૬ પાના ન
હોવા જોઇએ એવું માફ અનુમાન છે. ભારતી યુધ્ધ પછી ૧૮ વર્ષે શ્રીકૃષ્ણનું નિધન
થયું હશે એમ માનવું પડે છે.

શ્રીકૃષ્ણ પછી યાદવો દારિકા છોડી જે ઉત્તરે ગયા, તે દૂરી દારિકામાં પાછા આવ્યા નથી. તેમનું રાજ્ય ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં અનેક વર્ષો સુધી હતું અને છેવટે હાલમાં તેમના વંશજ જ્ઞધવ કેરોલીસ રાજપુતાનામાં રાજ્ય કરે છે. જ્ઞધવોના કેટલાક વંશજ દક્ષિણમાં આવ્યા અને તેમણે દેવગિરી ઉદ્દે દૌલતાબાદનું રાજ્ય ૪૦ સં ૧૦૦૦ ના સુમારે સ્થાપન કર્યું; તે ૪૦ સં ૧૩૦૦ ના સુમારે અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીએ રસાતળ પહેંચાડ્યું. ૪૦ સં ૧૬૦૦ ના સુમારે શહાજીને પોતાની છોકરી આપનાર લુખજી જ્ઞધવ દેવગિરિના યાદવ-વંશમાંના જ હતો એમ જાણાય છે. શિવાજી મહારાજ આ પ્રમાણે આપ તરફથી શ્રીરામચંદ્રના વંશના હતા અને મા તરફથી શ્રીકૃષ્ણના વંશમાંના હતા. લુખજી જ્ઞધવનો વંશ હાલમાં શિંદ-ખેડ અને માલેગાંવમાં ચાલુ છે, એ કહેવું પડે તેમ નથી.

श्रीकृष्ण-चरित्र.

उपसंहार.

ભા. રત્ની યુદ્ધનો અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણનો કાળ લગનખંડની અર્થત ઉર્જિતાવસ્થાનો કાળ કહેવાય. આ કાળમાં આર્ય દોકાની વસ્તી ધણ ખર આખા હિંદુસ્થાનમાં ફેલાયલી હતી. આર્યોનાં રાજ્યો શ્રીરામનાં વખતમાં પંજાબમાં અને પૂર્વે હિમાલયથી માંડી ગંગાપર્યંત ફેલાયલા હતાં; ત્યારે શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં તેમણે ગંગાની દક્ષિણ તરફનો વિંધ્ય-પર્વત પર્યંતનો ભાગ સંપૂર્ણ વ્યાપી દીધેલો હતો. ગુજરાત અને બંગાલ દેશોમાં પણ આર્યોની છુટક છુટક વસ્તી થયેલી હતી; અને વિંધ્ય પર્વતની દક્ષિણે પણ વિદલ્લ અથવા વહ્ડમાં ભોજની વસ્તી થઈ હતી. તેની પણ દક્ષિણે સહ્યાદ્રિના પથારા ઉપર માહિષ્મતી, કરવીર, વનવાસી અને રત્નપૂર રાષ્ટ્રોના ગક-ચાથી ઉત્પન્ન થયેલા યાદવોના વંશોએ સ્થાપ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે હિંદુસ્થાનનો નનમંદાની ઉત્તર તરફનો ભાગ, નર્મદાની દક્ષિણનો હાલના મુખ્ય ઇલાકાનો ધણો ખરો ભાગ, હાલનો વહ્ડ અને નિમ્નમશાહીના મરાઠી ગિરફા; આટલો પ્રદેશ તે વખતે આર્યોથી વ્યાપ્ત હતો. આમાંનાં આર્ય રાષ્ટ્રો અત્યંત સમૃદ્ધિમાં આવ્યાં હતાં. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રનું એક મુખ્ય મોટું શહેર હતું અને તે શિવાય તેનાં મોટાં શહેરો કિંવા શાખા-નગરો અને ગામો હતાં. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રમાંનાં ગ્રામોની સંખ્યા હજારોની ગણાતી હતી (હરિ. ૬૦ અ. ૫૧). આવાં આર્ય રાષ્ટ્રો હિંદુસ્થાનમાં સૌ ઉપર હતાં. (ભારત, સભા.) હાલની અપેક્ષાએ તે નહાનાં હતાં; તોપણ એકંદરે પ્રાચીન ઇતિહાસમાંનાં ઇતર રાષ્ટ્ર કરતાં તે

ઘણાં મોટાં હતાં. દેશ અદ્ય હોઇ ઘણોખરો સપાટ, હવા સશક્ત હોઈ
 જમિન કસવાળી, આવી સ્થિતિમાં આ વિસ્તીર્ણ પ્રદેશમાં લોકસંખ્યાની
 ઝપાટાથી વૃદ્ધિ થાય એમાં નવલ નથી. અમા દેશ માણસોથી ગાજ્યાજી
 રહ્યા હતા. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રમાં માણસોની સંખ્યા કરોડોસુધીની વધી હતી.
 સુવ્યવસ્થા થતાં માણસોની કેટલી વૃદ્ધિ થઈ શકે છે, એ અમેરિકાના ઉદા-
 હરણ ઉપરથી હાલના કાળમાં પણ નજરે પડે છે. અમેરિકામાં જો કે એક
 પત્નીવિવાહનો પરિપાઠ પહેલેથી જ ચાલૂ છે, તો પણ સુદ્ધા ત્યાંની સુવ્ય-
 વસ્થાના અમલની શરૂઆતમાં વીસ વીસ વર્ષની અંદર લોકસંખ્યા
 અમણી થયેલીના દાખલા મળે છે. તો પછી પ્રાચીન કાળમાં હિંદુસ્થાનમાં
 જ્યારે ક્ષત્રિય લોકો અનેક સ્ત્રીઓ કરતા હતા, અને હિંદુસ્થાનના ક્ષણદ્રુપ
 સપાટ મેદાનમાં તેમની વસ્તી વધવાને કારણે પ્રકારની હરકત નહોતી,
 તે વખતે લોકસંખ્યા કેટલી ઝડપથી વધતી હોવી જોઈએ એની કલ્પના
 વાંચકે કરી લેવી. આ વખતે ભરતખંડમાં ધર્મની, નીતિની અને સુધાર-
 ણાની પણ પરાકાષ્ઠા થયેલી હતી, અને તેને લીધે સર્વ પ્રકારનાં સુખો
 પણ આ દેશમાં મળતાં હોવાથી અતિશય વૃદ્ધિ થવામાં વળી જોર મળતું.
 લોકોની ધર્મ તરફ પૂર્ણ પ્રવૃત્તિ હોવાથી અને નવીન વસાહતમાં જવર
 સરખો અલિપ્ત જગમાર રોગ ઉત્પન્ન થયલો નહિ હોવાથી ધાર્મિક અને
 સંપન્ન આર્યો તરફ મૃત્યુ પણ વાંકી નજરે જોવાને સમર્થ થતો નહોતો !
 (હરિ. ૬૦ અ. ૫૨). રાજા પણ ધાર્મિકવૃત્તિના હોઈ પરસ્પર સાથે વૈર
 કરતા નહોતા. તેઓ પ્રજા પાસેથી યોગ્ય કર લેતા હોવાથી પ્રજા પણ
 સંપન્ન અને સંતુષ્ટ રહેતી. ધર્માનુસાર ચાલનારા રાજાઓ અને પ્રજાઓ
 જ્યાં છે, ત્યાં ઇન્દ્ર પણ વખતસર પર્જન્ય કેમ પાડે નહિ ? કિંવા વાયુ
 પણ શાંત અને નીરોગ કાં વાય નહિ ? આવાં અનેક કારણોથી એકંદર
 પ્રજાની અને વિશેષતઃ ક્ષત્રિયોની સંખ્યા અતિશય વધી. આ અસંખ્ય
 પ્રજાને ભાર પૃથ્વીથી સહન થઈ શક્યો નહિ. પ્રજાની અતિશય વૃદ્ધિ કર-
 વાની પૃથ્વીને પણ ચિંતા જ છે. એવદા મોટા પ્રચંડ જનસમુદાયને પૃથ્વીએ
 અન્નસામગ્રી ક્યાંથી પૂરી પાડવી, આ એક તેની પાસે કઠિણ પ્રશ્ન હતો. યૂરો-
 પની હાલમાં જે સ્થિતિ છે, તે, તે વખતે ભરતખંડની થઈ હતી એમ
 કહેવાને હરકત નથી. જર્મની, ફ્રાન્સ, ઇંગ્લાંડ ઇત્યાદિ દેશો જેવા હાલમ

આતશય ભઃભરાટોને પામેલા છે, સેંકડો શહેરો ગાજ્યાજી રહેલાં છે, જ્યાંયાં સગળ્ય હોવાથી પ્રજા સંપન્ન અને આનંદમાં છે. રહેણી સુવ્યવસ્થિત હોવાથી રોગનું પ્રાપ્ત્ય ઘણું ખરું દૂર થયેલું છે. સારાંશ; સર્વ તરફથી પ્રજાની ચઢતી થતી હોવાથી પ્રત્યેકને સ્વદેશ પૂરો પડતો નથી અને પ્રત્યેક જઠારના પ્રદેશ ઉપર ધીમે ધીમે ફેલાય છે, આવી જે સ્થિતિ યુરોપમાંના ઇંગ્લાન્ડ દેશોને હાલમાં પ્રાપ્ત થયેલી છે, તેવી તે વખતે હિંદુસ્થાનની થઈ હતી. શ્રીકૃષ્ણના વખતમાં કુરુ, પાંચાલ, શૂરસેન, ચૈદિ, કરુષ, મગધ, બોજ, આનંત, પચાદ, કેત્ય, કોસલ, વિદેહ ઇત્યાદિ અનેક રાષ્ટ્રો અત્યંત અભિવૃદ્ધિને પામી આનંદિત હતાં; અને તેમાં લોકસંખ્યાની ઘણી જ વૃદ્ધિ થયેલી હતી. પૃથ્વી ઉપરનાં મનુષ્યોનો ભાર કમી થવાના મુખ્ય ત્રણ માર્ગ છે; (૧) આપસઆપસમાં લઠી મરવું, (૨) પરદેશમાં જવું, અને (૩) ભયંકર રોગચાળો ઉત્પન્ન થવો. આખા દેશમાંની દ્રાવિડી ખસતી ખસતી ખસતી દક્ષિણ તરફ જનમવાથી ત્યાં વધવાનો આશા નહોતી. રાજા લોક ધાર્મિક હોવાથી આપસઆપસમાં લઠતા નહોતા. સારાંશ, પૃથ્વીનો અતિશય ધણે ભાર ઓછો કેમ થાય, એની શ્રીકૃષ્ણના જન્મ વખતે જાણીદેવને ચિંતા થઈ પડી હતા એવું જે હરિવંશમાં વર્ણન છે તે ચોક્કસ છે અને તે આ વખતે હિંદુસ્થાનની સ્થિતિ અત્યંત સમૃદ્ધિમાં હતી એવું જ જોતક છે (હરિ ૦ ૬૦ અં ૫૧).

આ પ્રમાણે શ્રીગમચક્રના નિમય જો કે ચઢતીને હતો, તો પણ શ્રીકૃષ્ણના સમય ચઢતીની પરમ વધિનો હતો. તેમજ રહેલો કાળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિયા અધિક ચંદ્રપ્રકાશ હતો તો ખીંજો કાળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિયા પૂજા ઉજવેલો અને સૂર્યના મધ્યાન્દનો હતો. શ્રીગમના કાળમાં ભારતી આર્યોએ હિંદુસ્થાનમાં નરતનો જ પ્રવેશ કરેલો હોય તેમનાં રાજ્યો ગંગા-પાર જ હતાં. શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં ભારતી આર્યોએ હાલનો મગધ પ્રદેશ પાકી ગામો ઘણાખરો હિંદુસ્થાન દેશ સંપૂર્ણ વ્યાપેલો હતો. અમેરિકાના ક્ષીતિ ૧૮ ઉપર હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ઇતિહાસમાંના આ જૂદા જૂદા કાળની સાની નીતે કંપના કંઈ શકાય છે. શ્રીગમચક્રના કાળમાં ભારતી આર્યોના અગ્રણી સુવંશી ક્ષત્રિયો હતા. રપેનિશ, અને ફ્રેન્ચ લોકોએ જેમ અમેરિકાના શોધમાં અગ્ર ભાગ લીધો તે જ પ્રમાણે સુવંશી ક્ષત્રિ-

યોયે ગંગાના ઉદ્ગમથી માંડીને તે તેના મુખસુધી આયાવતનો શોધ કર્યો. અને દંડકાવ્ય જેવા ભયાનક અવસ્થા ભરેલા દક્ષિણને ઉત્તરમાં આણ્યો. તેવી જ રીતે ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયોએ મોટી મોટી વસાહતો બનાવી ગંગાના દક્ષિણ તરફ કૃષ્ણ સુધીના સર્વ દેશ પોતાનાં રાજ્યોથી વ્યાપી દીધો. સ્પેનિશ ક્રૅચ લોકોને જ મ મૂળના નરમાંસભક્ષક જંગલી અમેરિકન લોકો સાથે લઢવું પડ્યું, તે પ્રમાણે સૂર્યવંશી ક્ષત્રિયોને નરમાંસભક્ષક રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું અને તેવી રીતે તેમને હાથે નરમાંસભક્ષણનું ભયંકર પાપ હિંદુસ્થાનમાંથી દૂર થયું. બીજા પક્ષમાં ઇંગ્લિશ અને ડચ લોકોને મૂળના અમેરિકન લોકો તરફ પાંચણો ત્રાસ વેઠવો પડ્યો નહોતો. તેમના મુખ્ય શત્રુ તેમના જ ભાઈઓ હતા અને તેમની સાથે જ તેમને ભયંકર યુદ્ધ પ્રસંગ-પડ્યો હતો તે જ પ્રમાણે ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયોને ભારતવર્ષમાં પૂર્ણ વસાહત કરવા માટે મૂળના લોકો તરફથી ઘણી અડચણો પડી નહિ, અને તેમના પણ શત્રુ તેમના જ ભાઈઓ હતા; અને તેમનો નાશ છેવટે પોતપોતામાંના યુદ્ધથી થયો. સારાંશ; શ્રીરામચંદ્રના કાળમાં અને શ્રીકૃષ્ણના કાળમાં મુખ્ય મુખ્ય પરિસ્થિતિ કેવી રીતે લિન્ન લિન્ન હતી, અનુ સ્વરૂપ અમેરિકાના ઉદાહરણ ઉપરથી સારી રીતે લક્ષમાં આવશે.

સૂર્યવંશી ક્ષત્રિયો અને ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયો જન્મે વૈદિક ધર્મના અનુયાયી હોઈ એક દર ધર્મ અને નીતિની બાબતોમાં સરખા જ ઉદાત્ત આચરણુના હતા. આ સંબંધમાં માત્ર અમેરિકાના અવાચીન અને હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ફરક જણાઈ આવે છે. સ્પેનિશ અને ક્રૅચ લોકો અને ઇંગ્લિશ અને ડચ લોકો એમનામાં ખ્રિસ્તી ધર્મ સરખો જ હતો, પણ પૂર્વોક્ત લોકો કેથેલિક પંથના દોષ ધર્મગંડુ હતા અને નીતિદષ્ટતા પણ તે અવનત હતા. અર્થાત્ તે અનિશય ક્રૂ અને જુદમી હોઈ તેમનામાં સત્ય મૂળમાં જ નહોતું એમ કહીએ નો પણ ચાલે. તેમની પાછળ વસાહતીયે આવેલા ઇંગ્લિશ અને ડચ, જે કે ખ્રિસ્તી હતા તો પણ તેઓ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના હોઈ પકકા પ્યૂરિટન હતા; અર્થાત્ નીતિ સંબંધમાં, ભૂતદયા સંબંધમાં અને સત્ય સંબંધમાં તેમનો મોટો કટાક્ષ હતા. હિંદુસ્થાનની આથી ઉલટી સ્થિતિ હતી. હિંદુસ્થાનમાં પ્રથમ આવેલા સૂર્યવંશી ક્ષત્રિયો

जेटला साहसी અને શર હતા તેટલા જ સત્યનિષ્ઠ અને દયાવાળા હતા, અને સૂર્યવંશીને પાછળ આવેલા ચન્દ્રવંશી ક્ષત્રિઓ પણ શર અને સાહસી હોઈ નાંતિમાન અને સત્યનિષ્ઠ હતા એમ કહેવાને હરકત નથી. તે જાને શરીરે ઉંચા, સુંદર નાક અને નેત્રવાળા સુસ્વરૂપ હતા. અલખત ચન્દ્રવંશી ક્ષત્રિયો રંગે થોડા કાળા હોવા જોઈએ એવું અનુમાન કરવામાટે જગા છે. કારણ, ગંગના દક્ષિણ તરફના ઉજ્જૈન પ્રદેશમાં વિશેષતઃ તેમની વસતિ થવાથી તેમનો રંગ કાળો થયો હોવો જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણ કાળા હતા; અર્જુન કાળો હતો અને દ્રૌપદી પણ કાળી હતી. આવી મોટી મોટી વ્યક્તિઓના વર્ણ ઉપરથી કૃષ્ણવર્ણ આર્યોની સંખ્યા આ નવીન વસાહત કરવા આવેલા લોકમાં વધારે હોવી જોઈએ. વ્યાસ મહર્ષિને કૃષ્ણ દ્વિપાયન કહે છે, એ ઉપરથી વ્યાસ પણ કાળા હતા એમ જણાય છે. હાજના ઉત્તર તરફના પણ પંચજની આ બાબુના ઉંચા, મજબૂત, નાક તથા આંખે સુંદર, તેજસ્વી, તુલર, રોઠોડ વગેરે રજપૂત કિંવા સનાદ્ય, નારનોવ ઇલાદ આદિ જોવાથી તેઓ ચન્દ્રવંશી આર્યોના વંશજ છે એવો ભાસ થયા શિવાય રહેતો નથી. ચન્દ્રવંશી ક્ષત્રિયોમાં ધનુર્વિદ્યા તો હતી જ, પણ તેમને મલ્લવિદ્યાનો વિશેષ નાદ હતો, અને મલ્લોને જ કરતાં આવડનાર ગદાયુદ્ધ તેમને પ્રિય હતું. શ્રીકૃષ્ણ, અલરામ, જરાસંધ, ભીમ, દુર્યોધન ઇલાદિ મહાન મુદ્દાન રાજાઓ સુદ્ધા નામાંકિત મલ્લ અને ગદાયોધી હતા, એ લક્ષમાં દેતાં એ ક્ષત્રિયો મલ્લવિદ્યાના કેટલા ભોક્તા હશે એની કલ્પના વાંચકને થશે.

વિવાહપદ્ધતિમાં આ જાને ક્ષત્રિયોનું ધણું સામ્ય છે. જાને ક્ષત્રિય જાતિમાં વિવાહકંઠે કન્યાઓ મોટી વયની હતા એ કહેવાની જરૂર નથી. રુકિમણી દ્રૌપદી, સત્યભામા, સુભદ્રા ઇલાદિ સ્ત્રીઓના વિવાહનાં વર્ણનો વાંચતાં તે કાળે ક્ષત્રિય કન્યા કેવી પ્રભુ વધેલી હશે એનું સારું અનુમાન થઈ શકશે. આ સ્ત્રીઓ સર્વ વિદ્યામાં સુશિક્ષિત પણ હોય છે. જાખું, વાંચું, થોડા ઉપર બેસવું, રથ ચલાવવો, નૃત્યાદિ લક્ષિતલા શિખવી વગેરે જુદા જુદા વિષયોમાં તેમને શિક્ષણ મળતું હતું, એ રુકિમણીના કિંવા ઉત્તરાના વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. આયંસ્ત્રીઓને પતિ એ જ દેવત છે, એવું જ પરમ તત્ત્વ સીતાયે ઉપદેશ્યું, તે જ દ્રૌપદીયે અને રુકિમ

જીએ પાળ્યું. પણ આ પતિનિષ્ઠ સ્ત્રીએ સંસારમાં દક્ષ હતી અને પતિને
 એકઠક બુદ્ધિવાદ કહેવામાં આગળપાછળ જોતા નહોતી. રુકિમણી દ્રૌપદી
 ઇત્યાદિ સ્ત્રીઓનાં ભાષણોનાં રમ્ય વલ્લુનો કવિ કલ્પિત છે, એમ કદાચિત્
 કોઈ કહેશે; પણ એવાં વલ્લુનો તે કાળે પ્રિય હતાં એ ઉપરથી જ જીનમ
 સ્ત્રીઓની ને વખતે પ્રવી કલ્પના હતી એનું સારું અનુમાન થાય છે. ધનુ-
 વિંદ્યાની પરીક્ષાથી સ્વયંવર કરવો કિંવા મનથી પતિ વરવો, એજ વિવા-
 હનું તત્ત્વ તે કાળે મુખ્યતઃ ક્ષત્રિય સ્ત્રીઓમાં મુખ્યતઃ પ્રચલિત હતું.
 નાક્ષસ વિવાહ અટલે કન્યાને અલાતકારે હાંચી કરી લઈ જવો એ રીવાજ
 જો કે તે કાળમાં અમલમાં આવતો, તો પણ કરણ કરાયેલી કન્યા જો
 એમ કહે કે હું ઝાંખત મનથી વરેલી છું તો તે વિવાહને અપાત્ર મનાતી,
 એ અંગાના ઉદાહરણ ઉપરથી અપેક્ષા જણાય છે. અન્તુ. સૂર્યવંશી અને
 ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયોમાં લગ્નનો રીવાજ અને વિવાહઅંધનું ઉદાત્ત તત્ત્વ
 સરખું જ હતું. તથાપિ કેટલાક રીવાજોમાં તમનામાં ફરક હતો એવું
 કહેવું પડે છે. મુખ્યતઃ એક સ્ત્રીએ એકથી અધિક પતિ કન્વાનો ચાલ
 તમનામાં અઘાતપ અરસિષ્ટ હતો, એ દ્રૌપદીના કેદાહાંચી ઉપરથી વ્યક્ત
 છે. એક અનેક સ્ત્રીઓ કરવાનો પ્રધાત બન્નેમાં શરૂ હતો. પણ, ચંદ્રવંશી
 ક્ષત્રિયોમાં તે પુષ્કળ અશે અધિક હતો. આવી સ્ત્રીઓ અધી જ આર્ય કે
 ક્ષત્રિય નહિ હોય, તો તે અનાય લોકોની પણ કન્યાઓ હશે એમ જણાય
 છે. ચંદ્રવંશી આર્ય અને દ્રાવિડી લોકોનું મિશ્રણ થવામાં આ જ વિવાહ
 વધારે કારણભૂત થયેલો હોવો જોઈએ. અન્તુન ઉલ્લાખ અને ચિત્રાંગદા
 નામની નાગકન્યા પરણી, શ્રાકૃષ્ણે જાંબવતીને પટ્ટરાણી કરી અને તવી જ
 રીતે તેમણે અનેક નાગકન્યા ઉપ-રાણીઓ કરી હતી. ઇત્યાદિ ઉદાહરણો
 ઉપરથી ચંદ્રવંશી રાજાઓ અનાય સ્ત્રીઓ પુષ્કળ કરતાં એ ઉદાહરણ જણાય
 છે. હાલમાં જો આર્ય દ્રાવિડી મિશ્રણના લોક સંયુક્ત પ્રાંતમાં અને સિંધ,
 અંગાલ, ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર ઇત્યાદિ સ્થળે શીંગ માપન પ્રમાણ ઉપ-
 રથી સેન્સસના વખતે નોંધે પતિએ આગ્યા તે આ જ મિશ્ર વિવાહથી
 ઉત્પન્ન થયા હોવા જોઈએ એમ લાગે છે.

વળી બીજી એક વિવાહની જામતમાં ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયોનું, વિશેષતઃ
 ચાદવોનું ઇતર ક્ષત્રિયોથી ભિન્નત્વ નજરે પડે છે. આર્ય લોકોમાં મામાની

છોકરી પરણવાનું નિષિદ્ધ ગણાયેલું છે; પણ “ દાક્ષિણાત્યાનાં માતુલ-કન્યા-
પરિણયઃ અનાચારઃ ” એમ કથુલત અપાયલી છે. મામાની છોકરી પરણ-
વાને ચાલ દાક્ષિણાત્ય દોકોમાં ધણો જૂનો કિંબલુના શ્રીકૃષ્ણના કાળ જેટલો
જૂનો છે એમ જણાય છે. અજીને સુભદ્રા સાથે લગ્ન કર્યું તે આ જ પ્રકાર-
નું. પ્રજાને રુકમીની છોકરી સાથે લગ્ન કર્યું તે આ જ પ્રકારનું. કિંબલુના
આવેજ વિવાહ ત્રીજી પેઢીએ ઋકિમણીએ ખાસ પોતાની હેંશથી કરાવી
અનિરુદ્ધને રુકમીના છોકરાની છોકરી અપાવી ! સારાંશ, મામાની છોકરી
સાથે લગ્ન કરવાનો ભાણેજનો હક્ક જ છે એમ તે વખતે મનાતું હોવું
જોઈએ. મહારાષ્ટ્રમાંની આ સમજણની કલ્પના ઉપનયન વખતે છોકરો
કાશીયાત્રા જવા નીકળે છે ત્યારે, મામાએ ‘ હું છોકરી આપું છું. તું જમણ
નહિ ’ આમ કહેવાનો જે સંપ્રદાય હતો પણ ચાલુ છે એ ઉપરથી થશે.
કિંબલુના આ ચાલ મહારાષ્ટ્રની ભાષામાં પણ વ્યક્ત છે. મરાઠાઓમાં
સસરાને મામા, અને એકંદર દોકોમાં આંધીયે સસરાને મામાજી કહેવાનો
જે પ્રવાત પડેલો છે, તે પ્રવાતમાં એક અતિ પ્રાચીન ઇતિહાસ ભરાયેલો
છે, એ જોઈ ચમત્કાર લાગે છે. આ માતુલકન્યાપરિણયનના ચાલ ઉપ-
રથી ચાલેવાના જ વંશજ હાલના મરાઠા હશે એ અનુમાન મજબૂત
થાય છે.

આ પ્રમાણે કેટલીક બાબતમાં સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયોનું
ભિન્નત્વ જણાય છે, તો પણ તેઓ બન્ને આચળાતિના જ હતા એ
નિઃસંશય છે. બન્નેમાં વૈદિક ધર્મનું સંખ્યુ અભિમાન હોઈ યજ્ઞયાગાદિ
ક્રિયાઓ બન્ને એક સરખી જ પ્રીતિથી અને હાથથી કરતા ચાતુર્વર્ણ્યની
વ્યવસ્થા બન્નેમાં સરખી જ પ્રચલિત હતી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય
આ ત્રણ આર્યજાતિ હોઈ તેમનામાં અનુલોભવિવાહ પ્રચરત મનાતો, અને
પ્રતિલોભ અપ્રચરત મનાતો. એક દેવયાનીનું અને યયાતીનું ધણું જૂનું
હિદાદરણ માત્ર આનું ઉલટ છે. ચાતુર્વર્ણ્ય પ્રમાણે જ ચતુરાશ્રમની અવ-
સ્થા પણ તેમનામાં પ્રચલિત હતી વિશેષતઃ સૂર્યવંશી ક્ષત્રિય પ્રમાણે જ
ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયોનો બ્રહ્મચર્ય-આશ્રમ ઉપર પૂર્ણ કટાક્ષ હતો. ઉપનયન
થયા પછી વેદવિદ્યા અને ઇતર વિદ્યા બણવામાટે ગુરુગૃહે જઈ રહેવાનો
સંપ્રદાય બન્નેમાં હતો. બ્રાહ્મણોએ વિદ્યાદાન કરવાનું કામ પોતાના અંગ

ઉપર લીધેલું હતું; તે તેઓ એકનિષ્ઠપણે અને નિષ્કામશુદ્ધિથી ચલાવતા હતા. આવા વિદ્યાધન કરનારા ગુરુઓ મોટાં મોટાં શહેરોમાં રહેતા હતા. તેમના આશ્રમ શહેર પાસેના એકાદા ઉપવનમાં હતા. જૂદાં જૂદાં શહેરોની તે તે ઠેકાણેના ગુરુઓના સંબંધમાં ખ્યાતિ હતી. આવા વિદ્યાલયોમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય ત્રણે જણ વેદવિદ્યા શિખના; અને શિવાય પોતપોતાના વર્ણની વિશિષ્ટ વિદ્યા શિખતા. આ ગુરુકુલો કિંવા પ્રાક્ષેત્રો એ તે વખતની સંસ્કૃતિનું એક ઉદાહરણીય અને પ્રધાન અંગ હતું. શ્રીકૃષ્ણ અને યજ્ઞરામ વૃંદાવનમાંથી પોતાના બાપના ઘેર આવ્યા ત્યારે તેમને વેદ વિદ્યા અને ધનુર્વિદ્યા શિખવામાટે સાંદીપની વ્યાસ નામના નામાંકિત ગુરુપાસે મથુરાથી ઉજ્જની મોકલ્યા હતા. એ ઉપરથી પ્રાચીન કાળમાં ઉજ્જની પ્રસિદ્ધ વિદ્યાપીઠ હોવું જોઈએ; ત્યાં દૂર દૂરના વિદ્યાર્થી ભણવા માટે આવતા એમ જણાય છે. શ્રીકૃષ્ણના સહાધ્યાર્થી સુદામદેવ હતા એ ઉપરથી બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય, ગરીબ-શ્રીમંત એક જ ગુરુગૃહે એક જ રીતે એટલે ઝર્જિયાષ્ઠી રહેતા એ પણ સિદ્ધ થાય છે. ગુરુ માટે વનમાંથી લાકડાં, સમિધાઓ, શાક વગેરે આણવાનો શારીરિક શ્રમ વિદ્યાર્થીઓ કરતા હતા; અને ગુરુ પણ શિષ્ય ઉપર પુત્ર પ્રમાણે પ્રેમ કરતા. કેટલેક સ્થળે વિદ્યાર્થી ધણા હોય તો, દ્રોણાચાર્ય જેવા શિક્ષકને પોતાના જ શહેરમાં રાખી તેમની પાસેથી સર્વ શિક્ષણ જીવુત્રે ને અપાતું હતું; એ કૌરવ પાંડવ મળી એકસો છ વિદ્યાર્થીઓ દ્રોણાચાર્યના સ્વાધીનમાં મૂકાયા હતા એના ઉપરથી અનુમાન થાય છે. સારાંશ; બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો તે કાળે ફારસ નહોતો પણ અવિવાહિત રિવાજમાં જ કડકડતી રીતોથી વેદવિદ્યામાં અને ધતર વિદ્યામાં બ્રાહ્મણો પાસેથી ઉત્તમ રીતિનું શિક્ષણ આપીને મળતું હતું. અને એવું શિક્ષણ સંપૂર્ણ થયા પછી ગુરુ-આરાધી વિદ્યાર્થીઓનાં લગ્ન થતાં. એવું શિક્ષણ સંપૂર્ણ થવામાં દસ બાર વર્ષનો અવધિ સાધારણતઃ લાગતો; પણ શિષ્ય વિશેષ શુદ્ધિવાન હોય તો એ ચાર વર્ષમાં જ શિક્ષણ સંપૂર્ણ થતું. અસ્તુ; ગુરુગૃહે કિંવા સ્વતંત્ર ગુરુ રાખી વિદ્યાગર્જન કરવાની પદ્ધતિ શ્રીકૃષ્ણના કાળમાં શ્રીરામચંદ્ર પ્રમાણે જ અમલમાં હતી, અને એથી રાજા દોઢ પોતપોતાનાં કર્મમાં કુશલ, ધર્મનિષ્ઠ અને નીતિમાન થતા.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય વગેરે પોતપોતાના ધંધાનું યોગ્ય શિક્ષણ મેળવી ગૃહસ્થાશ્રમી થયા પછી પોતપોતાના વર્ણ મુજબ જૂદા જૂદા ધંધા કરી ધર્મથી અને નીતિથી ચરિતાઈ ચલાવતા. પ્રત્યેક વર્ણનાં મુખ્ય મુખ્ય કર્તવ્યો હરેલાં હતાં. પ્રત્યેક કામની પણ માદિતી મેળવી તે ઇતર વર્ણોને તેમના કામનું શિક્ષણ આપતા. તેમને માટે યજ્ઞ-યાગાદિ ક્રિયાઓ કરતા. ક્ષત્રિયોનું મુખ્ય કર્તવ્ય રાજ કરવું અને યુદ્ધમાં પીઠ ન દેખાડવી એ હતું. અને તે કર્તવ્ય ઉત્તમ રીતે બળવવામાટે તેઓ યોગ્ય શિક્ષણથી લાયક બનતા હતા. વૈશ્યોનું મુખ્ય કામ કહ્યું એટલે કૃષિ, ગોરક્ષણ અને વાણિજ્ય હતું અને તેઓ પણ પોતપોતાના કામમાં કુશલ હતા આ પ્રમાણે ત્રણે વર્ણોનાં વિશિષ્ટ કામો હરેલાં જ હતાં: પણ કદી કદી અનુભ્રામ વિવાહ મુજબ અનુભ્રામ રીતીથી વર્ણના લોક નીચી વર્ણના ધંધા કરતા. અર્થાત્ દ્રોણ કૃપ જેવા બ્રાહ્મણો યુદ્ધનો ધંધો કરતા હતા, કિંવા ક્ષત્રિયો ગોરક્ષણનો ધંધો ચલાવના વિશેષતઃ યાદવો ગોપોનો જ ધંધો કરી ઉપજીવિકા કરતા હતા યાદવોને રાજ કરવાનો અધિકાર નથી એવું જો મનાતું તેનું તાત્પર્ય આ જ જણાય છે. કદાચિત્ આ ક્ષત્રિય અઘાપિ ગોરક્ષક સ્થિતિમાં હશે અને તેમણે હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા પછી પોતાનાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં નહિ હોય, તો પણ પૂર્વે આવેલા ક્ષત્રિયોના રાજ્યમાં જ તેમણે આશ્રમ લીધો હતો એમ જણાય છે. અસ્તુ; પોતપોતાના ધંધા ઉત્તમ રીતે કરી ધર્મથી અને નીતિથી ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવામાટે ત્રણે વર્ણનાં લોક યોગ્ય હતા અને એથી સર્વ દેશ સંપન્ન અને સંતુષ્ટ સ્થિતિમાં હતા.

આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણના જન્મ પહેલાં હિંદુસ્થાનમાંના આર્યોની સ્થિતિ સમજાવના શિખરે પહોંચેલી હતી, અને સર્વ દેશમાં શાંતતા અને સુખ ફેલાયલું હતું. પણ કોઈ પણ દેશ ઉન્નતિના પરોક્ષચિન્હમાં કાયમનો રહી શકતો નથી. ચક્રની ગતિમાં જેમ ઉચ્ચચિન્હુએ પહોંચ્યા પછી નીચેની દિશા તરફ જવું અપરિહાય છે, તેમ આ ઉચ્ચ નીચ ગતિનો પ્રકાર જગતમાં સરખો ચાલુ રહેગો. જે પ્રમાણે હાલમાં સુધારણાના શિખરે પહોંચેલા યુગપખાંડમાં એક મનુષ્યની હઠયા ભયંકર રણકંદન ભર્યું છે, તે જ પ્રમાણે નીતિ શાંતિ વિદ્યા ઇત્યાદિમાં સંસ્કૃતિના પર.

મોત્ય બિંદુએ પહોંચેલા પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં શ્રીકૃષ્ણના કાળમાં પણ એક મનુષ્યની હૃદયી ભયંકર યુદ્ધનો પ્રસંગ આવી પડ્યો અને તે યુદ્ધથી માંડી હિંદુસ્થાનની અવનતિને પ્રારંભ થયો. ભારતી યુદ્ધથી માંડી કાલયુગ શરૂ થયો, એવી જે અમારી સમજણ છે તેનું પણ ખાજ આમાં જ છે. હજારો કિંબહુના લાખો મનુષ્યો પોતાના શૈવ્યથી જ અને વિદ્યાથી જ તે યુદ્ધમાં મૃત્યુમુખે પડ્યા અને દેશમાં લોકસંખ્યા કમી થઈ. એ જો કે એક રીતે હિતાવહ થયું, તો પણ અન્ય રીતે દુર્બલતા અને તેની પાછળ આવનારી અનીતિને પગદંડો ધીમે ધીમે દેશ ઉપર ગેસતો ગયો. ભારતી આર્યોની આ પરમોત્ય બિંદુએ પહોંચેલી સંસ્કૃતિ કેવી રીતે લય પામી, એની મોમાંસા થોડી વવારે કરવી જોઈએ. કારણ, શ્રીકૃષ્ણના દિવ્ય ચરિત્રનું અને ઉપદેશનું રહસ્ય તે ઉપરથી સારી રીતે લક્ષમાં આવશે.

કોઈ પણ દેશની સામાજિક, નૈનિક અને ધાર્મિક ઉન્નતિ સર્વતો પરિથવા માટે તે દેશના લોકોમાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ આ બન્નેનું સેવન યોગ્ય રીતીથી થયું હોવું જોઈએ, એ વાત શ્રીરામચરિત્રના ઉપસંહારમાં દેખાડવામાં આવેલા જ છે. આ વૃત્તિના યથાયોગ્ય સેવનમાં અંતર પડત મનુષ્ય નિકૃષ્ટ સ્થિતિ તરફ વળે છે. જ્યારે યાદ પણ સમાજ કેવળ પ્રવૃત્તિપરાયણ થાય છે કિંવા તેમાં નિવૃત્તિનું અત્યંત સ્તોમ જામી તે પોકળ નિવૃત્તિના ફેરામાં સપડાય છે, તે વખતે તે સમાજ નાચે જવા માંડે છે. “ભૈતિક સુખને અત્યંત સ્વાધીન થયેલા સમાજ કિંવા મનુષ્ય અવનતિને પામવો જ જોઈએ; ઉલટપક્ષે અત્યંત નિરિચ્છપણે કિંવા નિરાશાપણે રહેવું એ સમાજને માટે કિંવા મનુષ્યને માટે શક્ય નથી.” (શ્રીરામ ચરિત્ર) સારાંશ, મનુષ્યની ઉન્નતિ થવામાટે આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક બન્ને સદ્ગુણ તેમના અંગે હંધાવા જોઈએ. ભારતી આર્યોના અંગે ઉત્સાહ, તેજ, ઉદ્દેગ, સાહસ વગેરે આધિભૌતિક અથવા પ્રવૃત્તિમાંના સદ્ગુણ અને ધર્મ, નીતિ તપ, અનાસક્તતા વગેરે આધ્યાત્મિક અથવા નિવૃત્તિમાંના સદ્ગુણ તે કાળે સરખા વસતા હતા; અને એથી જ તેઓ એ કાળે ઉન્નતિના પરમોત્ય બિંદુને પહોંચેલા હતા. આ પછી આ ગુણોના સમતોલપણામાં અંતર પડ્યું. એક તરફ પ્રવૃત્તિનું પ્રાણલ્ય થયું તો બીજી તરફ નિવૃત્તિનું સ્તોમ જામ્યું. પ્રવૃત્તિના પ્રાણલ્યનું પહેલું પરિણામ લોભ છે.

જગતમાંની દરેક વસ્તુ મારે જોઇએ છે, એવી ઇચ્છા આ વખતે મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ જગતમાં જેટલું ધન છે, જેટલી ભૂમિ છે, જેટલાં રત્નો છે તે સર્વ પોતાને જોઇએ એમ તેને લાગવા માંડે છે ! ! ! “થત્પ્રાથમ્યાં વ્રાહ્મિયં હિરણ્યં પશવઃ સ્ત્રિયઃ । નાલમેકસ્ય તત્સર્વમિતિ મત્વા શમં વ્રજેત્ ” આ સુપ્રસિદ્ધ શ્લોકમાં મર્મસંવ્યાસે ઉપદેશ્યા પ્રમાણે જગતમાંના સર્વ ઉપભોગો એકને મળ્યા તો પણ તે પૂરા થઈ પડતા નથી, એમ માની, મનુષ્યે શમપ્રધાન વૃત્તિથી રહેવું જોઈએ. પણ આ વિચાર લોક-માંથી વિશેષતઃ રાજા લોકોમાંથી દૂર થાય છે. અને સર્વ ઉપભોગ્ય વસ્તુની જનની જે ભૂમિ તે સર્વ પોતાને મળે એવી તેમને ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય થાય છે. આ ઇચ્છાની પાછળ ધીમે ધીમે બીજા દુર્ગુણ સમાજમાં ખેલવા લાગે છે અને મહત્વાકાંક્ષા, કપટ, બુલમ ઇત્યાદિકાનું પ્રાપ્ત્ય શરૂ થાય છે; અને છેવટે વૈર ઉત્પન્ન થઈ સમાજ અને રાષ્ટ્ર ક્ષયને પામે છે. પૃથ્વીનો ભાર કમી કરવામાટે, અને તદનુસાર ભારતી આર્યોનો હૂંસ થવા માટે બ્રહ્મદેવે આ વખતે આર્યભૂમિમાં લોભનું બીજ નાંખ્યું; અને નાશના કેન્દ્ર-સ્થાનો ત્રણ રથજો ઉત્પન્ન કર્યાં. કંસ, જરાસંધ અને દુર્યોધન આ ત્રણ લોભી અને મહત્વાકાંક્ષી વ્યક્તિ ઉત્પન્ન કરી તેમની પાસે પોતાનું ઇષ્ટ કાર્ય સિદ્ધ કરાવ્યું. લોભ અને મહત્વાકાંક્ષાના ભારમાં પડી કંસે અવરગળેમ પ્રમાણે બાપને કંદ કરી સ્વન્ય પચાવ્યું, અને પછી આ દુષ્ટ કૃત્વના સર્મથનમાટે તત્પક્ષી લોકો ઉપર બુલમ માંડ્યો. જરાસંધે સેંકડો ક્ષત્રિયો કંદ કર્યા અને પાંચેશ્વર્ય સંપાદન કરવામાટે તેમનો પુરુષમેધ કરવાનો વિચાર કર્યો ! દુર્યોધને પાંડવોની સંપત્તિ અને રાજ્ય લૂતમાં હરણું કરી કરાર મુજબ પાછી આપવાની વખત આવી, ત્યારે સોયના અગ્રભાગ ઉપર રહે તેટલી માટી સુદ્ધાં આપવા હું તૈયાર નથી એમ સાફ કહ્યું ! ! એટલે ભયંકર રણસંગ્રામ જામી અતિશય પ્રાણહાનિ થઈ. લોભને બલ અને સંપત્તિનું પૃષ્ઠબળ મળ્યું એટલે આ રણ ધણું જ ભયંકર થાય છે. તેમાં વળી બંને પક્ષની સંસ્કૃતિ ઉચ્ચ હોય અને શૌર્યાદિ ગુણ સરખા હોય તો આ યુધ્ધો કેટલાં હાનિકારક થાય છે, એનો અનુભવ પ્રાચીન કાળથી માંડી હાલના યુરોપીય યુદ્ધપથ ત જગતના નિદર્શને આવેલ છે. When Greek fights Greek, then the tug of war is terrible

ઇંગ્રેજીમાં આવી એક કહેવત છે. ભારતીયુધ્ધમાં આજ કારણથી ૧૮ અક્ષાંશિણીમાંથી દસ જ માણસો શિશ્લુક રહ્યાં. આવી રીતે દોહનું વિષ રેડી બ્રહ્મદેવે અથવા નિયંત્રીએ ભારતી આર્યોના નાશની શરૂઆત કરી. આવા નિલક્ષણ પ્રસંગે શ્રીકૃષ્ણને અવતાર થયો હતો, એ લક્ષમાં રાખવું જોઇએ. પ્રવૃત્તિના નાદે લાગી, દોહ અને મહત્વાકાંક્ષાના બલિ થઈ પડી આપસઆપસમાં લડઇ જમતાં નિર્દોષતાનું ઉદાત્ત ઉદાહરણ આપવા માટે અને બુદ્ધિ, પરાક્રમ અને સ્તિપ્રકારિત્વથી સત્યની બાબુ સંભાળવા માટે શ્રીકૃષ્ણ આગળ આવ્યા હતા. આવાં નિર્દોષ વૃત્તિનાં ઉદાહરણો ઇતિહાસમાં ઘણાં થોડાં મળી આવે છે. જે નિર્દોષતાનું કામ વૌશ્વગટને અમેરિકામાં સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધની વખતે ક્યું કિંવા આગળ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં જ દક્ષિણ અને ઉત્તર સંસ્થાનમાં ગુલામગિરી દૂર કરવા માટે જે આપસ આપસમાં રણકંદન જમ્યું તે વખતે સત્પક્ષાનિષ્ઠ, નિઃસ્વયી ઔચ્છાહાસ લિંકને જે કામ ક્યું, કિંવા હાલના યુરોપીય મહાયુદ્ધના પ્રસંગે જે કામ સત્યનિષ્ઠ બેલજમનો રાજ કરે છે તેવા પ્રકારનું કિંવા તેના કરતાં પણ ઉદાત્ત કાર્ય શ્રીકૃષ્ણને રાજકીય ઉચ્ચલપાથદોમાં કરવાનું હતું એ લક્ષમાં આણતાં શ્રીકૃષ્ણની રાજકીય કામગિરીનું મહત્ત્વ આપણા નિદર્શને આવશે.

પ્રવૃત્તિપરાયણ થયેલા દોહસમાજને નિવૃત્તિનો ઘડો શિખવવાનું મહત્કાર્ય જેમ શ્રીકૃષ્ણને રાજકીય બાબતોમાં કરવું પડ્યું તેમ જ બીજી બાબતોથી બળતા જ બાબતોએ વહેવા લાગેલા નિવૃત્તિના પૂરને ત્યજી શ્રીકૃષ્ણને આ વખતે બાંધ બાંધવો પડ્યો. તે વખતે નિવૃત્તિનું પોકળ રનામ કેવું જમ્યું હતું, અને એક દર ધાર્મિક બાગતમાં કેવી ગેરસમજ ઉત્પન્ન થઈ હતી એ અહીંયાં વિસ્તારથી દેખાડવું જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણનો કાળ ઔપનિષદ વિચારોનો કાળ હતો. શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશેલી દિવ્ય ભગવદ્ગીતાનું રહસ્ય બરોબર સમજવામાટે આ કાળમાં ધાર્મિક સમજણ કઈ કઈ પ્રચલિત હતી એ જોવું જોઈએ વેદ, વેદાંત, સાંખ્ય અને યોગ આ મનો મુખ્યતઃ તે કાળમાં પ્રચલિત હોઇ પ્રત્યેક મત દરેક વાત પોતાની બાબુ ખેંચતો હતો. આ મતનો હાલનો સૂત્ર-ગ્રંથ જો કે અઘણાં નિર્માણ થયો નહોતો, તોપણ આ મતો તેમના તેમના મુખ્ય સિદ્ધાંતો સાથે સ્થાપિત થયા હતા; અને તે

એકમેકનો નિષેધ કરી પોતપોતાની જ રાટલી ઉપર ધી ચોપડતા હતા. કેટલાક વેદમાં કહેલાં યજ્ઞયાગાદિ કર્યો જ મનુષ્યે કરવાં અને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરી લેવી એમ કહેતા, તો કેટલાક લોક કર્મ બિલકુલ ન કરતાં “ પુલ્લેષણાયાશ્ચ વિતૈષણાયાશ્ચ લોકૈષણાયાશ્ચ વ્યુત્થાયાથ મિહ્નાચર્યં ચરંતિ ” આ બૃહદારણ્યકની ઉક્તિ પ્રમાણે સંસાર છોડી અરણ્યમાં જવું એમ કહેતા. અને આ વાદ સુશિક્ષિત લોકમાં ચાલતી વખતે બહુજનસમાજ વિશેષતઃ મિશ્રસમાજ, શૂદ્ર અને સ્ત્રિયો એમને કશાનો પણ આધાર નહોતો. કારણ, તેમને વૈદિક કર્મ કરવાં શક્ય નહોતાં કિંવા ઔપનિષદિક સંન્યાસ પણ મોકળો નહોતો. આવી પરિસ્થિતિમાં શ્રીકૃષ્ણે ભગવદ્ગીતાનો દિવ્ય ઉપદેશ કરી એક તરફ કર્મનું બંડ તોડ્યું તો બીજી તરફ નિવૃત્તિનું અર્થાત્ બ્રાંત નિવૃત્તિનું બંડ તોડ્યું અને સર્વ લોક માટે સુગમ એવા નવીન ભક્તિમાર્ગ પ્રતિપાદન કર્યો. આ સમાજપરિસ્થિતિનું સ્વરૂપ વાચનાના અરાબર-લક્ષમાં આવવામાટે આ સિદ્ધાંતોનું આપણે અંતરિક્ષિક વિવેચન કરીયો.

પ્રાચીન ભારતી આર્યો પ્રથમ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા તે વખતે તેમની માનસિક સ્થિતિ કેવી હતી એ ઋગ્વેદમાંની અનેક ઋચાઓ ઉપરથી સારી રીતે જણાય છે. આ ઋગ્વેદકાલીન આર્યો તામ્ર દમ્બના અને નવા જોમનના હોષ આનંદા, શૂર અને જગતમાંની ઉપભોગ્ય વસ્તુઓનો યોગ્ય ઉપભોગ દેનારા હતા. તેઓ ઇંદ્ર, વરુણ, કૃત્યાદિ દેવતાઓ પાસે સુદર સ્ત્રીઓ, વીર પુત્રો અને દમ્બામદાર ઘોડા માગતા. તેઓ પોતે સોમરસ પીતા અને પોતાની પ્રિય દેવતાઓને પણ સોમરસ પીવામાટે આબ્હાન કરતા. તેઓ પોતે માંસ ભક્ષણ કરતા, અને યજ્ઞમાં પશુ મારી દેવતાઓને માંસ અર્પણ કરતા. તેમનું આંતમ સાધ્ય સ્વર્ગ હતું અને તેઓ પણ એવા પ્રકારના એટલે સુખ અને અશ્વર્ય ભોગવવાનું સ્થાન હતા. સારાંશ, એ પ્રથમના આર્યો પ્રવૃત્તિના ભોક્તા હતા. તો પણ તેમનામાં નિવૃત્તિનું બીજ મુદ્દલ જ નહોતું એમ નથી. કારણ, કેટલીક વૈદિક ઋચાઓમાંની તેમની નિવૃત્તિપ્રધાન પ્રાર્થનાઓ આપણા સામે ઉભી છે. એ જ નિવૃત્તિનું બીજ ભારતી આર્યો હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા પછી ગંગા-સરસ્વતી વચ્ચેની બ્રહ્મભૂમિમાં મોટા વૃક્ષરૂપને પામ્યું અને તેને ઔપનિષદિક-તિયારરૂપી અલંકાર મનોહર અને રસભરિત રૂપો આવ્યાં, તથા સર્વ વિશ્વ તરફર છે કિંબહુના સ્વર્ગ પણ

નશ્વર છે, એમ તેમના જાણવામાં આવ્યું અને તપ અને અરણ્યવાસની તેમને મીઠાશ લાગી. યજ્ઞ-માર્ગ તેમણે છોડ્યો નહિ, પણ તપને ચરાની બરોબરીએ લઈ જઈ મેલ્યું. સ્વર્ગ કરતાં મોક્ષ એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે એમ તેઓ માનવા લાગ્યા. સર્વ સૃષ્ટિ યજ્ઞ કરે છે, પ્રજાપતિ પણ યજ્ઞ કરે છે, એમ પૂર્વે તેઓ કહેતા. હવે સર્વ સૃષ્ટિ અને પ્રજાપતિ, ઇંદ્ર સુદ્ધાં તપ કરે છે, એવી તેમની ભાવના થઈ. સર્વ ઉપભોગ વસ્તુને ત્યાગ કરી સર્વ કર્મોના સંન્યાસ કરવો એ જ મોક્ષનો ઉપાય તેમને જણાવા લાગ્યો. કોઈ પણ વસ્તુની ઇચ્છા કરવી એ દરિદ્રીપણું કહેવાય, અને કશાની પણ ઇચ્છા ન કરવી એ જ ઐશ્વર્યની પરમાવધિ છે, એમ તેઓ કહેવા લાગ્યા. સારાંશ, સંસાર છોડી અરણ્યમાં જઈ શમપ્રધાન વૃત્તિથી અકામ રિચિતિમાં રહેવું, એ મનુષ્યનું પરમ કર્તવ્ય છે એમ વેદાંતી તત્ત્વવેત્તાઓને લાગવા માંડ્યું. આશિષ્ટ, દ્રદિષ્ટ અને બલિષ્ટ સાર્વભૌમને જે સુખ હોય છે તેના કરતાં હજાર ગણું સુખ અકામહત શ્રોત્રિયને હોય છે, એવો તેમનો નિશ્ચય થયો. એ વેદાન્તીઓની જ કલ્પના નહોતી પણ જગદુત્પત્તિનો સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરનારા કપિલાદિ દ્વૈતમતવાદીઓની પણ કલ્પના એવી જ હતી. સારાંશ, મંત્રકાળમાં કર્મવાદીઓની પ્રવૃત્તિપરાયણતા ટોચે ગઈ તો ઉપનિષદ પહેલાં અને તત્કાળે નિવૃત્તિવાદીઓની નિવૃત્તિપરાયણતા પણ ટોચે જવા લાગી.

જગતના ઇતિહાસ તરફ જોતાં જણાઈ આવશે કે, મનુષ્યસમાજ આ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિના અને નિવૃત્તિના પ્રકૃષ્ટ બિંદુમાં વારંવાર હેલકારા ખાતો આવેલો છે. ઘડીયાળના હોલક પ્રમાણે તે એક વખત પ્રવૃત્તિના પરમ બિંદુએ જાય છે, અને સાંથી પાછો ફરી હેલકારા ખાતો નિવૃત્તિ તરફ વળે છે; તે જતાં જતાં નિવૃત્તિના પરમોચ્ચ બિંદુએ જઈ ફરી હેલકારો ખાઈ પ્રવૃત્તિ તરફ વળે છે. આવો જ અનુલવ આજસુધીના ઇતિહાસમાં જણાઈ આવેલો છે. ગ્રીક લોકોમાં હોમરના વખતે પ્રવૃત્તિનું પૂર્ણ પ્રાબલ્ય હતું એમ જણાય છે; તે ધીમે ધીમે ક્રમી થઈ પાયથ્યા ગોરસના સમયમાં લોક નિવૃત્તિ તરફ વળ્યા. પાયથ્યા ગોરસના અનુયાયી મદ્યમાંસ વર્જ કરતા; એટલું જ નહિ પણ વિવાહ સુદ્ધાં ન કરવામાં શ્રેય માનતા. આ વૃત્તિને પણ અવધિ એટલે સુધી થયો કે ડાયોજિનિસ નામનો તત્ત્વવેત્તા

સર્વસંગ પરિત્યાગ કરી એક પીપમાં જન્મભર રહ્યો. સાહજિક જ એપિ-
ક્યુરમે એની ઉલટ દિશાએ જવાનો પ્રારભ કર્યો. સ્વભાવથી પ્રાપ્ત થનારા
સુખો સદાયચરણથી ભોગવી મનુષ્યે આનંદમાં દિવસો ગાળવા એવો તેનો
મત હતો એ મત પણ ધીમે ધીમે પ્રબલ થયો અને પ્રવૃત્તિના બીજા છેડે
લોક પહોંચ્યા, અને સુખોપભોગને જ જીવિતનું ઇતિહાસીક માનવા લાગ્યા.
આવી રીતે ગ્રીક લોક અને તદ્દનુયાયી રોમન લોક એકબીજામાં દંડ
થયા. ખ્રિસ્તીધર્મના પ્રસાર થવામાં તેમની આ વિષયલોભપતા જ કારણ
થઈ. આ વખતે ખ્રિસ્તીધર્મમાં નિવૃત્તિનું સ્તોમ પેકું હતું. ખ્રિસ્તી લોક
લગ્ન ન કરવું એ પ્રશસ્ત તર માનવા લાગ્યા હતા. અર્થાત્ એક સ્ત્રી આમ-
રણાન્ત કરી તેનો પણ ઘટસ્ફોટ ન થયો જોઈએ એવી તેમની માન્યતા
હતી. તેમ જ આમરણુન અવિવાહિત રહી શરીરિક તપ કરી આધ્યા-
ત્મિક-સામર્થ્ય વધારનારા સંન્યાસી અથવા મંક તેમનામાં થવા લાગ્યા
હતા. ઇન્દ્રિયાસકોને ઇન્દ્રિયોના જય કરનારા તપસ્વીઓનો મનોનિગ્રહ
હમેશાં સમગ્રગાવી મૂકે છે. અર્થાત્ જ નિવૃત્તિપ્રધાન ખ્રિસ્તીધર્મનો પગદંડો
સર્વ પ્રકારની અનીતિમાં બીજાઈ ગયેલા ગ્રીક અને રોમન લોકો ઉપર
સહજ જ ખેંચા અને તે લોકોમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રસાર ઝપાટાથી થયો.

આ નિવૃત્તિપ્રધાન વૃત્તિ મૂળ ખ્રિસ્તી ધર્મની નહોતી. યેશુ ખ્રિસ્તનો
મત જુલુ જુલુ લોકોના નિવૃત્તિપર આચારની વિરુદ્ધ હતો. એ લોકો ઉપ-
વાસથી ગેતાના દેને સતુષ્ટ કરતાં. મઘમાંસથી નિવૃત્ત થઈ, અવિવાહિત
રહી, દેવોના ભક્તિ કરી એ જ મુક્તિ માર્ગ છે એમ તેઓ માનતા. તેમના
મતના વિરુદ્ધ યેશુ ખ્રિસ્ત દેવો. “વર્ણન: જીર્ણસ્થં મૂતગ્રામમ્વેત્સ: । મા ચૈશ્વતઃ
શરીરસ્થંતાન્વિદ્વયા સુરન્નશ્ચયાન્ ॥” આ ગીતામાંના વચન પ્રમાણે જ યેસુનો
પણ મત હતો. પણ ધીમે ધીમે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં નિવૃત્તિનું પ્રસ્થ પેકું અને તે
વધવા લાગ્યું અને તેમનામાં મહાનરથા અગ્તિત્વમાં આવવા લાગી. ખ્રિસ્તી-
ધર્માંધારીઓએ લગ્ન કરવા નહિ આવો નિર્ણય પણ તેમનામાં જલદીથી
જ ઉત્પન્ન થયો. એટલું જ નહિ, પણ સેકડો કિંગ્ડમના હમરો પુરુષ
અને સ્ત્રીઓ સંસાર છોડી મૂકતા અને નન્સ અર્થાત્ જોગી અને જોગ-
ણીઓ થવા લાગ્યાં ! ગલગાથી એ નિવૃત્તિનું સ્વરૂપ કેવળ પોકળ થયું.
ખરી વિષયપરાજ્યુભતા નષ્ટ થઈ અને દર્શની માત્ર રહી, અને અનેક

પ્રકારના અનાચાર તેમનામાં ચાલુ થયા. આખરે નિવૃત્તિના આ પોકળ સ્વરૂપનો અવધિ થયો, તે વખતે લ્યુપરના સમયથી ખ્રિસ્તીધર્મનું મુખ્ય પ્રવૃત્તિ તરફ ફર્યું. પ્રવૃત્તિનું યોગ્ય રીતે સેવન કરવું એ અધર્મ નથી એમ અસ્થાપિત થયું. અંત પ્રોટેસ્ટન્ટ મત જોરમાં આવ્યો. ક્ષાત્રમાં આ મત બીજી બાજુ તરફ એટલે પ્રવૃત્તિના પરમોચ્ચ બિંદુ તરફ જતો દેખાય છે એમ કહીયે તો ચાલે. પાશ્ચાત્ય લોકોની ક્ષાત્રની ભૌતિક ઉન્નતિ અને આધિભૌતિક સુખ સંબંધી ક્ષાત્રસા લક્ષમાં આણી એટલે પાશ્ચાત્ય સમાજનું લોકલક પ્રવૃત્તિના પરમોચ્ચ બિંદુ તરફ જાય છે એમ કહેવાને હરકત નથી.

પાશ્ચાત્ય લોકોની ઉપરની સંજ્ઞિત અને ત્રોટક હકીકત ઉપરથી મનુષ્ય-સમાજ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિમાં કેવા હેલકારા ખાય છે અને બંને વૃત્તિ સમતોલ રાખી તેનું યોગ્ય રીતે સેવન કરવું એ મનુષ્યસમાજને કેટલું કઠિણ છે એની કલ્પના વાંચકના ધ્યાનમાં આવશે. આપણા દેશમાં પણ જનસમાજ પહેલેથી જ એવા જ હેલકારા ખાતો આવેલો છે, એમ ઇતિહાસિક સમાલોચનથી જણાત આવશે. ધણા જૂના વખતમાં આર્યોના પરમપૂજ્ય ઋષિ આ બંને વૃત્તિનો યોગ્ય આશ્રય કરી ચક્રત હતા એમ તેમની આશ્રમવ્યવસ્થા ઉપરથી નજર જણાય છે. બે આશ્રમ પ્રવૃત્તિના તો એ નિવૃત્તિના; ‘યૌવને વિષયૈર્ષ’ તો ‘વાલ્કે મુનિવૃત્તી’ આવી તેમની રહેણી હતી. પણ ઋગ્વેદ-કાલની આખરે પ્રવૃત્તિનું પ્રસ્થ જામ્યું. યજ્ઞ-યાગાદિ ક્રિયાઓ અત્યંત ભાંજગદભરી અને ખયાળુ થઈ યજ્ઞકર્મો મોટા કાઠમાઠથી કરી સ્વર્ગસુખ પ્રાપ્ત કરી લેવું એને જ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયોએ ઇતિ-કર્તાવ્યતા માની; અને વાજપેય, રાજસૂય, અશ્વમેધ કિંબદુના પુરુષમેધ વગેરેનું પ્રસ્થ તેમનામાં જામ્યું ! આવે વખતે ઉપનિષદોના ઉદાત્ત વિચાર શરૂ થયા. વેદાંતી લોક । સંસારસુખ કરતાં આધ્યાત્મિક સુખનું મહત્ત્વ અધિક લાગવા માંડ્યું. નિરિચ્છ વૃત્તિથી અરણ્યમાં રહી તપ કરવું કિંવા બ્રહ્મનો નિદિધ્યાસ કરવો એમાં જ મનુષ્યજનનું સાદૃશ્ય છે એમ વિચારવું તોયે ઠરાવ્યું. ધીમે ધીમે આ નિવૃત્તિવૃત્તિ પણ બીજી તરફ અવધિને પામી. ઉઠ્યા ને વનમાં જઈ તપ કરવા લાગ્યા. કાલે તેણે કાલે ને સ્થિતિમાં

સંન્યાસ લઈ બ્રહ્મજ્ઞાનનો માર્ગ સુધારવો આમ થવા લાગ્યું. આ વખતે શ્રીકૃષ્ણે પોતાની દિવ્ય ભગવદ્ગીતાનો ઉપદેશ કરી જનસમાજને શુદ્ધિમાં અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના મધ્યવર્તી ખિંદુ ઉપર આજીવાનો અચત્ન કર્યો. તપ ન કરવાં કે સંન્યાસ ન લેવો આવો કાંઈ તેમનો મત નહોતો. તપની કિંમત શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણપણે જાણતા હતા. તપનશીલ મનુષ્ય જ સુખની ખરી કિંમત સમજે છે. શારીરિક સામર્થ્ય અને આધ્યાત્મિક તેજ તપથી જ સંભૂત થાય છે. પણ તપ એ જ અંતિમ ધ્યેય છે એવી કલ્પનાથી સરીરનું વ્યર્થ કર્ષણ માત્ર કરવું સારું નહિ, એ ઉઘાડું છે. સંન્યાસ પણ કાવે ત્યારે ક્ષણિક વૈરાગ્યથી કિંવા મનના કમળોરપણાથી દેવાનો નથી પણ અંગે પૂર્ણ વૈરાગ્ય જામ્યું હોય અને જગતના નશ્વરત્વનું પૂર્ણ જ્ઞાન ચિત્તમાં ખિંખિત થયું હોય ત્યારે દેવાનો છે. એમ ન થતાં ઉઠતા છુટતા ક્ષણભર ટકનારા વૈરાગ્યથી સંન્યાસ લઈ અરણ્યનો આશ્રય કરવા લાગ્યા તો શહેરમાંની ગદી તુટી અરણ્યમાં ગદી થશે, આ કરતાં વધારે કાંઈ પણ સાધ્ય થનાર નથી. કિંબહુના સમાજનું નુકસાન થાય અને સમાજમાં અનીતિ જામે. આવી સ્થિતિ ખરેખર જ આગળ ઐધ્ધોની ભરભરાટીના વખતે થઈ; અને જંગલમાંના વિહારો શહેર સરખા મોટા થઈ દુરાચારી લિલ્લુઓથી અને સંન્યાસિનીઓથી ભરાઈ ગયા. અરણ્ય ઉપનિષદોના કાળમાં નિવૃત્તિનું પ્રથમ ખંડ વધવા લાગ્યું, ત્યારે તે શ્રીકૃષ્ણે પોતાના દિવ્ય ઉપદેશથી તોડ્યું. વૈદાંત, સાંખ્ય અને યોગ એમની બ્રાંત કલ્મશાઓથી સંસારભાગ એ જ આયુષ્યનું ઇતિહાસ છે એમ જે દોષ માનવા લાગ્યા હતા, તેમને તેમણે અટકાવ્યા. સંસાર છોડી અરણ્યમાં જઈ એસવાથી સંસાર છુટતો નથી. ઉલટપક્ષે સંસારમાં દોષરૂપ થવાથી પણ મનુષ્યને ખરું સુખ મળતું નથી. પ્રત્યેક વાતને મધ્યખિંદુ હોય છે અને તેમાં જ રહી મનુષ્યને પરમ ગતિ મળી શકે છે. એક પક્ષે શારીરિક કર્મનો આત્મિક ત્યાગ કરવો અશક્ય છે, તો બીજા પક્ષમાં શારીરિક સુખમાં અત્યંત નિમગ્ન થવું પણ હાનિકારક છે. જે યોગી યુક્તાહાર અને યુક્તવિહાર હોય અથવા જે સંન્યાસો મનથી કર્મફલનો ત્યાગ કરી કર્મ કરતો જ રહેતો હોય તે જ પરમ ગતિને પામશે. સારાંશ, શ્રીકૃષ્ણે ઐકા-

નિતક નિવૃત્તિનો કિંવા ઐકાન્તિક પ્રવૃત્તિનો નિષેધ કર્યો અને લોકોને મધ્યવર્તી બિંદુ ઉપર આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

શ્રીકૃષ્ણના આ દિવ્ય ઉપદેશનો પલ્લુ કાલક્રમે વિપર્યાસ થયો એ કહેવાની જરૂર નથી. સેંકડો વર્ષની અવધિમાં શ્રીકૃષ્ણના આ ઉપદેશનો ભળતો જ અર્થ સમજાયો અને પ્રવૃત્તિ તરફ વળેલો જનસમાજ ધડીયાળના લોકક પ્રમાણે પ્રવૃત્તિના પરમાવધિએ ગયો. એવું જવું અપરિહાર્ય જ હતું. શ્રીકૃષ્ણ પછીના અઢી હજાર વર્ષના કાળમાં જનસમાજમાં પ્રવૃત્તિનું પ્રાપ્ત્ય એટલું જામ્યું કે, કૃષ્ણભક્તિ કિંવા લાગવત મત એટલે એક સુખોપભોગનું સાધન જ છે એમ લોકોને લાગવા માંડ્યું. અર્થાત્ જ સમાજ નિવૃત્તિ તરફ વળ્યો અને બુદ્ધ, મહાવીર ઇત્યાદિ ધર્મોપદેશક ઉત્પન્ન થઈ તેમનો નિવૃત્તિપર મત લોકોમાં ફેલાવા લાગ્યો. પલ્લુ ધીમે ધીમે કાલાવધિથી જનસમાજ બીજા બાબુથી નિવૃત્તિના પરમાવધિએ ગયો; અને હજારો ઔદ્ધ જૈનભિક્ષુ અને ભિક્ષુકિણીઓથી ગમ્ય ભરાયેલા શહેર-વત થયેલા વિહાર અનીતિનાં પિયેર ઘર બન્યા. સાહજિક જ સમાજ ઉચ્ચલો ખાઈ ફરી પ્રવૃત્તિ તરફ વળ્યો. તે એટલો કે જૈન અને બૌદ્ધોએ વેદને ધુતકારી કાઢી અરણ્યવાસને અને સંન્યાસને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો હતો. પલ્લુ મંડનમિશ્રાદિ નવી મંડળીએ વેદને ફરી ગાદી ઉપર બેસાડી મલ્લ-માંસનું સેવન ફરી શરૂ કર્યું; અને સંન્યાસને પદમ્યુત કરી તેને કલિવર્ગમાં નાંખ્યો. ખોટા સંન્યાસે સંન્યાસને તે કાળમાં એટલી નીચ સ્થિતિમાં આણી મૂક્યો હતો કે સંન્યાસી કહેતાં મંડનમિશ્રનું માથું ફાટી જતું. આ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ તરફ, કર્મ તરફ, અને સુખોપભોગ તરફ ઝુકી સમાજ બીજા દિશા તરફ વહેવા લાગ્યો, એટલે તરત જ શ્રીશંકરાચાર્યે નિવૃત્તિને ફરી જાગૃત કરી અને સંન્યાસને યોગ્ય સ્થાને બેસાડી સમાજને મધ્ય બિંદુ ઉપર આણ્યો. પલ્લુ નિવૃત્તિનું ફરી જોર થયું, એટલે રામાનુજ, મધ્વ ઇત્યાદિ પ્રવૃત્ત્યભિમાની ધર્મોપદેશકો ઉત્પન્ન થયા અને તેમણે સમાજને ફરી પ્રવૃત્તિ તરફ વાળ્યો. તે એટલો કે આગળ વલ્લભાચાર્યનો મત ઉત્પન્ન થઈ તેનો અગ્ર અને મૂઢ લોકોમાં ભળતો જ વિપર્યાસ થયો. અસ્તુ. આ પ્રમાણે આપણા દેશમાં લોકસમાજ આજસુધી નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિમાં કેવા હેલ-

કારા ખાતો આવેલો છે, એનું દિગ્દશ ન ઉપરના ત્રોટક ઐતિહાસિક સમા-
લોચન ઉપરથી થશે.

શ્રીકૃષ્ણના દિવ્ય ઉપદેશનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ યરો-
બર લક્ષ્માં આણવામાટે ઉપરનું સમાલોચન જરૂરનું છે. શ્રીકૃષ્ણના
સમયમાં વૈદિક ક્રમે કરવામાં જ મનુષ્યની ઇતિકર્તવ્યતા સમજનારા
કેટલાક લેખક સમાજને એક તરફ ખેંચતા હતા, તો સંસાર છોડી અસ્-
ણ્યમાં જઈ ઔપનિષદિક પુરુષોત્તો નિદિધ્યાસ કરવામાં જ પરમ પુરુષાથ
માનનારા બીજી તરફ ખેંચતા હતા. દુયોધન કિંવા પુરુષમેધ કરવા
છેડીતો જરાસંધ એ પૂર્વોક્ત મતના નિદર્શક હતા, તો યરોબર યુદ્ધ
પ્રસંગે અરણ્યમાં જઈ સંન્યાસ લેવા છેડીતો અર્જુન બીજા મતનો નિદ-
ર્શક હતો. એકને શ્રીકૃષ્ણે બલાતકારે શુદ્ધિમાં આણ્યો તો બીજાને ભગવ-
દ્ગીતાના દિવ્ય ઉપદેશથી આણ્યો. પૂર્વાચાર્યોએ ઉપદેશો સિદ્ધાંત સર્વ
ધર્મોપદેશક પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે પણ અમાન્ય કયો નહોતો. વૈદિક કર્મોભિ-
માનીઓની કર્મનિષ્ઠા, સાંખ્યની જ્ઞાનનિષ્ઠા, યોગોભિમાનીઓનો ચિત્ત-
નિરોધ અને વેદાન્તાઓનો સંન્યાસ એ સર્વ તેમણે માન્ય કર્યાં. પણ
ઇતિકર્તવ્યતા કઈ તે આ જ, એમ જે પ્રત્યેક મત પ્રતિપાદિત કરતા હતા
તેનો તેમણે નિષેધ કયો. તે તે મતને યોગ્ય મહત્ત્વ આપી સર્વનો સમ-
ન્વય કરી તેમણે તેનો ઉપયોગ પોતાના નવા કર્તવ્ય-સિદ્ધાંત તરફ એટલે
નિરપેક્ષ ફેલેચારહિત કર્મ તરફ કયો. મનુષ્યે પોતાનું કર્તવ્ય કેમ બજા-
વવું એ તેમણે ભગ્નવદ્ગીતામાં મુખ્યતઃ પ્રતિપાદન કર્યું. પોતાનું કર્તવ્ય
શું છે એ શાસ્ત્રથી ઠરાવવાનું છે. પણ તે ઠરાવ પછી તે કેમ કરવું એ તેમણે
ધણી જ ઉત્તમ રીતે સમજાવેલું છે. અહ્યણથી બહી કિંવા મોહપાશમાં
ગુંથાઈ કર્તવ્યપરાજ્ઞ થવું અને અરણ્યમાં જઈ સંન્યાસ લેવો એ કાંઈ
ખરા મોક્ષે લાગવાનો માર્ગ નથી. એ તેમણે અર્જુનને સારું સમજાવ્યું.
કર્તવ્ય કરતાં કરતાં ચિત્ત શુદ્ધ થવું એટલે સંન્યાસ લેવો યોગ્ય છે, કિંવા
યોગારૂઢ થવું શક્ય છે, અન્યથા નહિ. સારાંશ, વેદ, વેદાન્ત; સાંખ્ય, યોગ
વગેરેને યોગ્ય સન્માન આપી તેમનો પોતપોતામાંનો વાદ કિંવા પોતાની
જ શેખી મારવાનો પ્રયત્ન મટાડી પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિરૂપ કિંવા નિવૃત્તિ પ્રવૃ-
ત્તિરૂપ કેમ કરવી અને મનુષ્યે પોતાનું કર્તવ્ય કેમ બજાવવું એ તેમણે

અર્જુનને ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું. તાત્પર્ય; એક દૃષ્ટિથી જોતાં સર્વમાં જીવું ઉપલબ્ધ અને ખરું સાંખ્યશાસ્ત્ર ભગવદ્ગીતા છે અને યોગશાસ્ત્ર અને વેદાંત-શાસ્ત્ર પણ ભગવદ્ગીતા છે. આ શાસ્ત્રના માન્ય સિદ્ધાંતો વિલક્ષણ સંકલિત અને ઝોજસ્વી વાણીથી કયાંય પણ જો કહ્યા હોય તો તે ભગવદ્ગીતામાં પ્રથમ કહેલા છે અને એટલામાટે ભગવદ્ગીતાને ઉપનિષદ, બ્રહ્મ-વિદ્યા અને યોગશાસ્ત્ર એ વિશેષણો યથાર્થ લાગૂ પડે છે.

પૂર્વાચાર્યોએ ઉપદેશોક્તા વેદ અને વેદાંત, સાંખ્ય અને યોગ માર્ગ-માંનો માન્ય અને ઉત્તમ અંશ પોતાની અમોઘ અને દિવ્ય વાણીથી શ્રી-કૃષ્ણે અર્જુનને આ પ્રમાણે સમજાવી દીધો એટલું જ નહિ, પણ તેમણે એ વખતે પોતાનો નવીન ઉપદેશોક્તા ભક્તિમાર્ગ પણ અર્જુનને સમજાવી કહ્યો. ભક્તિમાર્ગના અથવા ભાગવતધર્મના પ્રથમ ઉપદેશ શ્રીકૃષ્ણ છે એવો મારો મત છે. શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી જ આ મતને ભાગવત એવી સંજ્ઞા મળેલી છે, એનું જ એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ પાંચરાત્ર મત છે. એ જ્ઞાન શ્રી-કૃષ્ણે રાજવિદ્યા, રાજગુહ્ય એવી સંજ્ઞાથી ભગવદ્ગીતામાં કહેલું છે, અને તે જ છેવટે અદારમા અધ્યાયમાં “ સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ । ” આ શ્લોકાર્ધમાં ગુહ્યતમ કહી અર્જુનને કહેલું છે. અનન્યભાવથી એક પરમેશ્વરની પ્રેમથી ભક્તિ કરી તેને શરણુ જવું એ મોક્ષનો માર્ગ સર્વને સરખો સુલભ છે. સંન્યાસ, યોગ, કિંવા યજ્ઞાદિ ક્રમોં એ સાધનો સર્વને માટે સુલભ નથી. યજ્ઞયાગ હજારો રૂપિયાના ખર્ચ શિવાય કિંવા શાસ્ત્રના સૂક્ષ્મ જ્ઞાન શિવાય થઈ શકતા નથી. તેમ જ સંન્યાસ અને યોગ બુદ્ધિ-વાનો શિવાય અને નિઘ્રહવાન શિવાય ઇતરોને પ્રાપ્ય નથી. દ્રવ્યહીન, બુદ્ધિ-હીન સંસારમાં મગ્ન થયેલા જીવને કોઈ તરણોપાય છે કે નહિ એ પ્રશ્ન મનુષ્યની આગળ હમેશાં ઉભો છે; પણ તે વખતે તે વિશેષ રીતે ઉભો હતો. ભારતી આર્ય હિંદુસ્થાનમાં આન્યા, તે વખતે તેમનામાં ત્રણ વર્ણ હતી. અને હિંદુસ્થાનમાં આર્યોની વિશેષતઃ ચન્દ્રવંશી ક્ષત્રિયોની વસ્તી જ્યારે સર્વ ઠેકાણે ફેલાઈ, ત્યારે એથો શૂદ્રવર્ણ તેમનામાં આવી મળ્યો. એ શિવાય અનેક મિશ્રવર્ણ પણ તેમાં ઉત્પન્ન થઈ. ધણાખરા વૈશ્યો ખેતી કરવા લાગ્યાથી વેદ અને શિક્ષણથી ધીમે ધીમે દૂર થયા. સ્ત્રીયો સર્વ વર્ણની થવા લાગ્યાથી તે પણ ધણે અંશે અશિક્ષિત જ રહી. આવા

प्रत्यં उ जनसमूह भाटे यज्ञ, संन्यास अथवा योग એ માર્ગ સાહજિક જ બંધ થયા. આવી સ્થિતિમાં અજ્ઞ દોષોને પરમ પદ પ્રાપ્ત થવું શક્ય છે કે નહિ એ પ્રશ્ન જોરથી ઉપસ્થિત થયો; અને એ લોક મોક્ષને પામવાને યોગ્ય નથી એવો મત વિશેષતઃ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયોમાં પ્રચલિત થવા લાગ્યો. શ્રી-કૃષ્ણની સામાન્ય જનસમૂહ ઉપર વિલક્ષણ પ્રીતિ હતી. તેમના ઉદ્ધાર અર્થે જ તેમનો ધર્મ દૃષ્ટિથી અવતાર હતો, એમ કહીયે તો ચાલે. તેમનું આયુષ્ય ન્હાનપણમાં સ્ત્રીયો, વૈશ્ય અને શૂદ્રોમાં જ ગયેલું હતું. એ લોકો દેવ ઉપર નિઃસીમ અને નિર્હેતુક પ્રેમ કેમ કરતા એ તેમણે પ્રત્યક્ષ જોયું હતું. આવી સ્થિતિમાં, પરમેશ્વર ઉપર કિંબદ્ધના પરમેશ્વરની કાષ્ટ પણ દિવ્ય વિભૂતિ ઉપર નિરતિશય પ્રેમ અને ભક્તિ રાખવાથી એ લોકો પણ મોક્ષને પામશે એવો ઉદ્ધાત મત તેમણે પ્રતિપાદિત કર્યો એમાં નવલ શું ? ભક્તિ-માર્ગનું રહસ્ય અર્જુનને સમજાવી દીધા પછી ભક્તિમાર્ગે સ્ત્રીયો, વૈશ્ય, શૂદ્ર કિંબદ્ધના ચાંડાળો પણ પરમ ગતિને પામશે એમ તેમણે ભગવદ્ગીતામાં સ્પષ્ટ કહ્યું. પુણ્ય બ્રાહ્મણ અને ભક્ત રાજર્ષિ આ બે કાટિઓ તે વખતે સમાજમાં જૂદી જણાતી હતી. એક સંન્યાસ કિંવા તપના અભિમાની હતા તો બીજા અશ્વમેધ વગેરે મોટા મોટા યજ્ઞોના અભિમાની હતા. આ જ મોક્ષને પામે બીજા પામે નહિ એમ તેમની સમજણ હતી. એ પૂર્વથી જ પુણ્યમાર્ગે લાગેલા લોક ઈશ્વરની ભક્તિથી પરમ ગતિને પામે ને પામે જ; પણ જે સ્ત્રી, વૈશ્ય, શૂદ્ર, ચાંડાળ વગેરે કેવળ અજ્ઞ અને મોક્ષમાર્ગથી અંત-રાયલા છે તે પણ ભક્તિથી પરમ ગતિયે જશે એમ શ્રીકૃષ્ણે જાતી ઠોકી કહ્યું. સાહજિક જ શ્રીકૃષ્ણને આ ભક્તિમાર્ગ ધીમે ધીમે દત્ત માર્ગોને પાછળ નાંખી ભરતખંડમાં આગળ વધ્યો. તેની જાપ આજ આખા ભર-તખંડમાં જણાય છે. 'રામઃ શક્ત્યમ્તામહં' અને 'કૃષ્ણાનાં વાસુદેવોઽસિ' એમાં કહેલી બે વિભૂતિઓની ભક્તિ આજ હિંદુસ્થાનમાં સર્વત્ર રૂઢ થયેલી છે. એટલું જ નહિ પણ યજ્ઞ, તપ, સંન્યાસ વગેરે માર્ગોને પણ તેમણે પાછળ રાખેલા છે. હિંદુસ્થાનમાંના સર્વ વર્ણમાંના લોક શ્રીકૃષ્ણને પૂજ્ય કેમ માને છે એનું ઇંગિત આ ઉપરથી સહ જ લક્ષમાં આવશે. કેવળ બ્રાહ્મણ, અને તે પણ સંન્યાસ લઇ મોક્ષને પામે છે એમ વેદાંતસૂત્ર હજી કહે છે. મુસલમાનોને જ ગતિ મળે છે બીજાને નહિ; ખ્રિસ્તીઓને જ ઇશ્વર

તારશે બીજને તારશે નહિ, એમ તે તે ધમવાદીઓ હજી કહે છે. પણ કાંઈ પણ જાતિનો કિંવા મતનો પુરુષ હો તે પરમેશ્વરની કાંઈ પણ વિભૂતિથી મોક્ષને પામશે એ અત્યંત ઉદાત્ત તત્ત્વ શ્રીકૃષ્ણે ભગવદ્ગીતામાં પ્રતિ-પાદેલું છે. ભક્તિમાર્ગનું અથવા ‘રિલિજન ઓફ ડિવોશન’ નું ઉદાત્ત સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણના ભક્તિમાર્ગમાં જેમ જણાય છે તેમ બીજે સ્થળે દેખાતું નથી એમ પણ કહ્યું હોય તો ચાલે. આ સ્વરૂપની પરમાવધિ ‘તુકારામ, તુળસીદાસ ઇત્યાદિ ભારતીય સંતોયે કરી. ‘સતતં કીર્તયંતો માં નિશ્ચયુક્તા જ્ઞાસતે ।’ એની મનોહર સાક્ષ અયોધ્યા મથુરા કિંવા પંડરપુર આ સ્થળ શિવાય બીજે મળતી નથી. અસ્તુ; શ્રીકૃષ્ણે આ પોતાના અત્યંત ઉદાત્ત તત્ત્વનો ભક્તિમાર્ગ અર્જુનને પ્રથમ ઉપદેશ્યો ત્યારથી તેનો ઉત્કર્ષ ‘યદ્ગત્વા ન નિર્વર્તન્તે’ આવી રીતે હિંદુસ્થાનમાં થયેલો છે. અને આ ભક્તિમાર્ગને લીધે જ શ્રીકૃષ્ણના અવતારની મુખ્ય ધાર્મિક કામગિરીની છાપ ભરતભૂમિમાંના લોકોના હૃત્પટલ ઉપર કાયમની પડેલી છે.

આ કરતાં પણ એક વધારે મહત્ત્વની કામગિરી શ્રીકૃષ્ણે તત્ત્વ-જ્ઞાનની આખતમાં બજાવી; પણ તેની છાપ પાછળ આપેલાં કારણોને લીધે હિંદુસ્થાનના હૃત્પટલ ઉપર કાયમની બેઠેલી જણાતી નથી. મનુષ્યની અ-દુનિયામાં ઇતિહાસવ્યતી શી છે આ એક આત વિષટ અને મહત્ત્વનો પ્રશ્ન તત્ત્વવેત્તાઓ પાસે હમેશાં ઉપસ્થિત થાય છે. શેક્સપિયરે કહ્યો : માણે — To be or not to be, that is the question — આ દુનિયામાં જીવતા રહેવામાં કાંઈ પણ સ્વાસ્થ્ય છે, કિંવા મનુષ્યનું જીવિત નિર્ણયક છે ? અર્થાત્ મનુષ્યે પોતાની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે કર્મો કરવાં કે અકર્મ અંગીકારી જીવિતનું નિર્ણયકત્વ વ્યક્ત કરી દેખાડવું ? આવો આ કર્મ અને અકર્મ માંનો વાદ અનાદિ હોઈ વિચારવંતો આગળ હમેશાં ઉભો હોય છે. શ્રીકૃષ્ણે ગીતાના એકંદર વિવેચનનો સમારોપ કરતાં અદારમા અધ્યાયમાં આ પ્રશ્નનો પોતાની દિવ્ય અને અમોઘ વાણીથી ઊઠાપોઠ કરેલો છે અને પોતાનો સિદ્ધાંત અર્જુનને સમજાવેલો છે. વેદ-માના યજ્ઞયાગ કિંવા વેદમાંનો સંન્યાસ, સાંખ્યમર્જમાંનું જ્ઞાન કિંવા ક્રોધમાંનો ચિત્તવૃત્તિનિરોધ કિંબહુના ભક્તિમાર્ગમાંનું ભજન આ પૈકી ચોઈ પણ મોક્ષનો માર્ગ મનુષ્યે સ્વીકાર્યો તો તેને કર્મ કરવાં જ જોઈયે.

ते કરવાં કદી પણ છુટનાર નથી. સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર એક સરખાં ફરતા રહે છે, સમુદ્રનાં મોજાં એક સરખાં દોડે છે, કદી મંદ કદી ઉતાવળાં, એટલો જ ફરક. મનુષ્યનો શ્વાસોચ્છ્વાસ કોઈ પણ સ્થિતિમાં બંધ પડતો નથી; મર્યા પછી બંધ પડ્યો તો પણ એ લીલી માટી એક સ્થિતિમાં રહેતી નથી. સારાંશ; આ જગતમાં ક્રિયા સાતત્યે ચાલુ છે અને ચાલુ રહેશે. આ લોક કર્મ સાથે બંધાયેલો છે. નિયત કિંવા પ્રાપ્ત કર્મ છોડી દેવાં શક્ય નથી. ગાંડપણથી તેનો ત્યાગ કરનારા તામસ ત્યાગી હોય છે. ઐચ્છિક કર્મ કરવાં ન કરવાં એ પોતાના હાથમાં છે એમ લાગે છે, પણ એમાં પણ સ્વભાવપ્રાપ્ત કર્મ છુટતાં નથી. ત્યાં સદોષ-નિર્દોષનો વિચાર કરવો પણ વ્યર્થ છે. જેમ અગ્નિ ધૂમથી હમેશાં વ્યાપ્ત હોય છે, તે પ્રમાણે જ કર્મનો આરંભ દોષથી વ્યાપ્ત છે. એટલામાટે સદોષ હોય તો પણ સ્વભાવ જ કિંવા સહજ કર્મ કરવાં શ્રેયસ્કર જ છે. સારાંશ; કર્મ છુટવાં કિંવા છોડવાં અશક્ય છે એવો શ્રીકૃષ્ણનો સિદ્ધાંત છે. આ સિદ્ધાંત પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનીઓને સુદ્ધાં માન્ય થાય તેવો છે. કર્મ કરવાં એ જ માણસાઈ-પણાની મહોટાઈ છે એવો તેમનો પણ મત છે, પણ શ્રીકૃષ્ણના કર્મયોગમાં વળી પણ કાંઈ વિશેષ છે. તે કદાચિત્ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેત્તાઓને માન્ય થશે નહિ. મનુષ્યે કર્મ કરવાં, નિયત કિંવા સહજ કર્મ તો છુટવાનાં જ નહિ, અને ઐચ્છિક કર્મ કરવાનાં હોય તો તે કરવાં જ જોઈએ. પોતાનાં કર્મ ક્યાં એ મનુષ્યે શાસ્ત્ર ઉપરથી ઠરાવવાનું છે, કિંવા પોતાની સદસદ્વિવેક બુદ્ધિથી ઠરાવવાનું છે. મનુષ્યને તેની શુદ્ધ સાત્ત્વિક બુદ્ધિ તારૂં કર્તવ્ય શું છે એ હમેશાં કહે છે. “તસ્માच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ” આમ કહી શ્રીકૃષ્ણે એમ પણ કહેલું છે કે મનુષ્યની સાત્ત્વિક બુદ્ધિ “कार्याकार्यं मयाभय” જાણે છે. તાત્પર્ય, પોતાનું કર્તવ્ય શું છે એ ઠરાવવામાટે શાસ્ત્ર ન હોય તો તે પોતાની સદસદ્વિવેક બુદ્ધિથી ઠરાવવું. આ બાબતમાં પણ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેત્તાઓ કદાચિત્ જ એકમત હશે. પણ કર્તવ્ય કરવાં તે, કર્મ સિદ્ધ થવાં જ જોઈએ આવો અહંભાવ ન કરતાં મનુષ્યે કરવાં, આમ શ્રીકૃષ્ણના કર્મયોગમાં વળી એક વિશેષ છે. હું મારાં કર્મ કરું છું તે સિદ્ધ થાઓ અગર ન થાઓ, આવી ભાવનાથી મનુષ્યે કર્મ કરવાં આવો શ્રીકૃષ્ણનો સિદ્ધાંત છે. “सिद्धसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं

યોગ ઉચ્ચતે । ” શરૂઆતમાં આવી તેમણે કર્મયોગની વ્યાખ્યા કરેલી છે. સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિને સરખી માની અર્થાત્ ફલ ઉપર નજર ન રાખતાં મનુષ્યે પોતાનાં કર્તવ્ય કરવાં. “તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર” આવો શ્રીકૃષ્ણનો ઉપદેશ છે. અહીંયાં કદાચિત્ શ્રીકૃષ્ણનો અને પાશ્વ્યાત્મ તત્ત્વવેત્તાઓનો મતભેદ થવાનો સંભવ છે.

કારણ, એમ જો છે તો કર્તવ્યા-કર્તવ્ય ઠરાવનારા ધર્મને અધિષ્ઠાન કયું ? આ પ્રશ્ન સાહજિક જ ઉપસ્થિત થાય છે. વિહિત કર્મ શુદ્ધ ભાવનાથી મનુષ્યે કયાં છતાં પણ સિદ્ધિ મળે નહિ, તો વિહિતાચરણ કરવામાં તાત્પર્ય કયું ? ધર્મનો મુખ્ય આધાર જ અહીં નષ્ટ થાય છે એમ કહ્યું હોય તો ચાલે. આ પ્રશ્ન પણ અનાદિ છે. ધાર્મિકવૃત્તિના ઢોક આ જગતમાં દુઃખ કેમ પામે છે, અને અધાર્મિક દુર્વૃત્ત ઢોક વારંવાર ઉત્કર્ષે પહોંચેલા કેમ જણાય છે; એ એક જગતમાં મોટું ગૂઢ છે. આ ઢોકમાં નહિ તો પરઢોકમાં, આ જન્મે નહિ તો અન્યજન્મે ધર્મનું ફળ સુખ અને અધર્મનું ફળ દુઃખ મળ્યા શિવાય રહે નહિ એ સમાધાન અદષ્ટ ઉપર રચેલું હોવાથી પોકળ લાગે છે. વિહિત કર્મ કયાં છતાં પણ જો તે સિદ્ધ થાય નહિ તો તેનું વિહિતત્વ જ કયાં રહ્યું ? ધર્મ ઉપર નિર્દોષ પ્રીતિ રાખી મનુષ્યે કર્મ કરવાં, આગળ સુખરૂપી ફલની આશાથી કરવાં નહિ, આવો જો કે પરમ સિદ્ધાંત છે ખરો, પણ તે યુક્તિથી બેસતો નથી. એક પ્રસંગે દ્રૌપદીયે આજ પ્રશ્ન ધર્મને પૂછ્યો ત્યારે ધર્મે જવાબ આપ્યો, * “ સુંદરિ, હું ધર્મનું આચરણ કરું છું તે ધર્મના ફલ ઉપર નજર આપી કરતો નથી. ધર્મનો વ્યાપાર કરવા ઇચ્છનારા હીન મનુષ્યો ધાર્મિકોમાં છેવટની પાયરીના ગણવા જોઈએ.” આ ઉત્તર યોગ્ય છે, પણ આ જવાબથી તાર્કિકોનું સમાધાન થતું નથી. શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રશ્નનો મોટો માર્મિક ઉત્તર આપ્યો છે. કર્મનું ફલ ઇષ્ટ, અનિષ્ટ કિંવા મિત્ર એમ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. પણ એ કોને માટે ? જેની નજર ફલ ઉપર હોય તેને માટે. જેણે ફલનો ત્યાગ કર્યો તેને કોઈ પણ ફળ મળ્યું તો તે સરખું જ

* “ ધર્મં ચરામિ સુખાંશિ ન ધર્મફલકારણાત્ । ધર્મવાણિજ્યકો હીનો જષ્ણ્યો ધર્મવાદિનામ્ । ”

છે. એ શિવાય જે કાંઈ કર્મ મનુષ્ય કરે છે તેના ફળને પાંચ વાતો કારણીભૂત હોય છે, અધિષ્ઠાન, કર્તા, કારણ, વિવિધ એટા અને દૈવ અથવા ઈશ-પ્રમુખા. માટે કર્મના ફલની કારણીભૂત એવી જે કેટલીક બાબતો હોય છે તે પોતાના સ્વાધીન નથી હોતી. અર્થાત્ કર્મનું ફલ કેવળ પોતાના જ કર્તૃત્વ ઉપર અવલંબેલું નથી હોતું પણ ઇતર બાબતો ઉપર પણ અવલંબેલું હોય છે. એટલામાટે કર્તૃવ્ય તરીકે જે કર્મ આપણે કરીએ છીએ તેનું ફળ હમેશાં આપણું ઇચ્છિત આવતું નથી એમાં નવલ નથી. મનુષ્યે કર્તાપણાનો અહંકાર કદી પણ કરવો નહિં. કારણ, ફલની કારણીભૂત પાંચ બાબતોમાં એક કર્તા પણ હોય છે. સારાંશ; કર્તૃવ્યના ફલ ઉપર નજર ન આપતાં મનુષ્યે પોતાનાં કર્તૃવ્ય, કર્તૃવ્ય તરીકે કરવાં એ જ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત યુક્તિદષ્ટિયા પણ યોગ્ય જણાય છે.

પણ, અહીંયાં વળી એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, કે કર્તૃવ્ય હમેશાં સિદ્ધિને પામશે જ એવો નિશ્ચય નથી, તો પછી કર્તૃવ્યની મહોટાઈ શી ? કર્તૃવ્યનું કર્તૃવ્યમહત્ત્વ બાકી રહેતું નથી. કર્તૃવ્ય અને કર્તૃવ્યેતર કોઈ પણ કયું હોય તો ચાલે એવો પ્રસંગ આવશે. પણ થોડો વિચાર કરતાં કર્તૃવ્ય શાસ્ત્રોથી જ દરાવવાનાં છે. શાસ્ત્ર એટલે પૂર્વેના વિદ્વાન્ લોકોએ અનુભવ ઉપરથી કરેલા નિયમ-અર્થાત્ કર્તૃવ્યને એક પ્રકારનું સમજસત્ત્વ છે. શાસ્ત્રને બાબુપર મૂકી કેવળ સાત્ત્વિક ભુદ્ધિથી દરાવીએ તો પણ તેમાં એક પ્રકારની મહત્તી અને પવિત્રતા છે. મનુષ્યની અકલુષિત સાત્ત્વિક ભુદ્ધિ જે કરવાનું કહે તે યુક્ત અને માન્ય કરવા યોગ્ય છે. કિંબહુના એ ઈશ્વરી પ્રેરણા જ છે. એ ઈશ્વરની આજ્ઞા પણ છે એમ સમજવામાં હરકત નથી. સારાંશ; કર્તૃવ્યને કર્તૃવ્યતા આવે છે તે આ જ કારણથી. અને આવી જ દષ્ટિથી મનુષ્ય ફલ ઉપર નજર ન આપતાં કરી શકે છે. શ્રીકૃષ્ણે પોતાના કર્મયોગનો ત્રીજો વિશેષ આ જ કહ્યો. મનુષ્યે કર્તૃવ્ય કરવાં તે પરમેશ્વરને અર્પણ કરીને કરવાં. પરમેશ્વરની આજ્ઞા પ્રમાણે જે કર્તૃવ્ય કરે તેનાથી જ ફલેચ્છા છોડી કર્તૃવ્ય કરવાં શક્ય છે. આવી ઉચ્ચ ભાવનાથી કર્મ કરનાર મનુષ્ય ઉત્સાહથી અને પ્રેમથી પોતાનું કર્તૃવ્ય બજાવે એમાં સંશય નથી. કર્તૃવ્ય સિદ્ધ થશે કિંવા નહિ આવી શંકા મનમાં આવી તો કર્તાને ધૈર્ય અને ઉત્સાહ રહેવો અશક્ય છે. કર્તૃવ્યના ફલ ઉપર નજર ન રાખી

તો મનુષ્ય નિરુત્સાહ થશે એવો આક્ષેપ સદજ આવી શકે છે. પણ તે જ મનુષ્ય જે ઈશ્વરાશાયી હું આ કરું છું. આવી ભાવનાથી કર્તવ્ય કરે તો તેનો ઉત્સાહ અને ધૈર્ય પણ કમી થાય નહિ. સારાંશ, શ્રીકૃષ્ણના કર્મ-યોગનો આ ત્રીજો ઉચ્ચતર વિશેષ છે. “ ચેતસા સર્વકર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય માપરઃ ” આવી રીતે મનુષ્યે કર્તવ્ય કર્મ કરવાં આવો તેમનો સિદ્ધાંત છે. “ મુક્તસંગોઽનહંબાદી ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ । સિદ્ધસિદ્ધ્યર્થોર્નિર્વિકારઃ કર્તા સાત્ત્વિક યજ્યતે ॥ ” આ ન્હાના લક્ષણુમાં શ્રીકૃષ્ણના કર્તવ્ય સિદ્ધાન્તનું ઉચ્ચ રહસ્ય સંપૂર્ણ જરાયલું છે. આવા પ્રકારનો કર્તા કયાંય પણ પ્રત્યક્ષ હશે કે નહિં આ શંકા કદાચિત્ કોઇને થશે. પણ આવા મહાત્મા કર્તા સંસારમાં વારં-વાર નજરે પડે છે એ નિર્વિવાદ છે. સાધારણ જ ઉદાહરણ લઇએ તો, એકાદ શાંત જ્ઞાની સ્ત્રી પોતાના અલવસ્થા પુત્રની શુશ્રૂષા આ મરશે કે જીવશે એ બાબતનો હવાલો પરમેશ્વરને સોંપી ધૈર્યથી અને ઉત્સાહથી કરતી આપણે જોઇએ છીએ, સારે સાત્ત્વિક કર્તા સંસારમાં પણ કેવા હોય છે એની આપણને ખાત્રી થાય છે.

આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે પોતાનો કર્મયોગ અર્જુનને યોગ્ય રીતે સમજાવી દીધો તેની ધમ્યં અને પ્રાપ્ત યુદ્ધસંબંધી પરાક્રમ્યતા દૂર કરી. પણ એટલા ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણ હિંસામતને અનુકૂલ હતા, એમ માત્ર સમજવું નહિં. શ્રીકૃષ્ણ અહિંસામતના અભિમાત્રી હોઇ તેમણે તે મત જોરથી ઉપદેશો દોર્યા હતા. અહિંસામતના પ્રથમ ઉપદેશક યુદ્ધ અને જીન હતા, આવી ધણીની ગેરસમજૂતી છે. અહિંસા મત ઉપનિષદમાં છે. “ અહિંસન્ સર્વભૂતાનિ અન્યત્ર તીર્થેભ્યઃ ” આવો છાંદોગ્યનો આદેશ છે. ભગવદ્ગીતામાં તો અહિંસા જ્ઞાનના લક્ષણમાં આપેલી છે. શિવાય અહિંસા એ એક શારીરિક તપ છે એમ કહેલું છે. અહિંસા તત્ત્વ યુદ્ધના પહેલાંથી જ હિંદુ ધર્મમાં છે, આનું પ્રત્યંતર પરકીય ઇતિહાસ ઉપરથી પણ જણાય છે. પાયથ્યાગોરસનો અહિંસામત હોઇ તે તેણે હિંદુસ્થાનમાંથી લીધો એમ સમજાય છે. હિરાડોટસના ઇતિહાસમાં તો અહિંસામતવાદી દોક તે વખતે પણ હિંદુસ્થાનમાં હતા એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. સારાંશ; અહિંસા મત યુદ્ધની પહેલાંનો છે. તેનો ઉગમ શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશથી થયેલો છે એમ જણાય છે. શ્રીકૃષ્ણનો કાળ ઉપનિષદ પહેલાં અને ઋગ્વેદ પછી છે. તે

કાળે યજ્ઞયાગોનું પૂર્ણ પ્રાપ્ત્ય હતું. આવા કાળમાં યજ્ઞમાંની હિંસા ભાગ કરવી આવે. તેમણે ઉપદેશ કર્યો નહીં એમાં આશ્ચર્ય પામવાની જરૂર નથી. એને લીધે પાંડવોને રાજસૂય અને અશ્વમેધ કરવા માટે તેમણે જો કે પ્રતિબંધ કર્યો નથી; તો પણ ઇન્દ્રનો યજ્ઞ કરવાને ઠેકાણે ગિરિયજ્ઞ કરે. આવે તેમણે ગોપોને ન્હાનપણમાં જ ઉપદેશ કર્યો એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. ભગવદ્ગીતામાં પણ સ્વર્ગની ઇચ્છાથી નાનાવિધ કામ્ય યજ્ઞ કરવાની વિરુદ્ધ શ્રીકૃષ્ણનો કટાક્ષ પૂર્ણ જણાઈ આવે છે. હિંસાયુક્ત યજ્ઞની વિરુદ્ધ શ્રીકૃષ્ણના કાળ પછી ધીમે ધીમે લોકમત વધવા લાગ્યો એમ જણાઈ છે. ગવાલંબ તો સર્વ હિંદુસ્થાનના લોકોએ શ્રીકૃષ્ણની જ ભક્તિથી વળં કર્યો એમ કહેવાને હરકત નથી.

ભક્તિમાર્ગ, કર્તવ્યનિષ્ઠા, અહિંસા ઇત્યાદિ નવીન ઉચ્ચ તત્ત્વો હિંદુધર્મમાં શ્રીકૃષ્ણના દિવ્ય ઉપદેશને લીધે સમાવિષ્ટ થયાં, એ વાત ઉપરથી ધર્મની બાબતમાં શ્રીકૃષ્ણે પોતાના આયુષ્યમાં બળવેલી કામગિરીનું મહત્ત્વ વાંચકોના લક્ષમાં આવશે. શ્રીકૃષ્ણનું ઉદાર ચરિત્ર તેમના ઉદાત્ત ઉપદેશને સાજે એવું જ હોવું જોઈએ એ કોઈ પણ કબૂલ કરશે.

• “બોલે તૈસા ચાલે, ત્યાંની વંદાવી પાડલે.”—એણે તેવા ચાલે, તેનાં વંદવાં પગલાં;—તુકારામની આ ઉક્તિપ્રમાણે જ શ્રીકૃષ્ણ વંદ્ય હતા; તેમને આપણે જે પુણ્યસ્થાન કહીએ છીએ તે વિરોધી લક્ષણથી નહિ; ધર્મસંસ્થાપન માટે જ શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર હતો; ઇત્યાદિ વાતો સ્પષ્ટ છે છતાં શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્ર ઉપર એ કલંક ઉત્પન્ન થયેલાં છે; એટલું જ નહિ પણ લોકમાં સર્વમાન્ય થયેલાં છે એનું આશ્ચર્ય લાગે છે. આ કલંક ચંદ્રના કલંક પ્રમાણે જ રમ્ય જો કે નહિ હોય તો પણ ખોટાં અને કાલ્પનિક તો છે એ નિઃસંશય. શૃંગારપ્રિય કવિઓએ અને હાસ્યપ્રિય હરિદાસોએ તેનું સારું પોષણ કરી તેના ઉપર સત્ત્વનો આભાસ આપ્યો એ આપણું દુર્દૈવ !! પણ “ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ । કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્ત્રયં ત્યજેત્ ” આવે. ઉપદેશ કરનારા શ્રીકૃષ્ણ બાલપણમાં નિંદા કામાચારમાં પડેલા હશે એ સંભવનીય નથી. તેમ જ “યથા મે દાયિતો ધર્મઃ” આમ પ્રતિજ્ઞાથી કહેનારા શ્રીકૃષ્ણ અધર્મ્ય કિંવા કપટી આચરણ કરનારા હશે એ પણ સંભવતું નથી. આમ હોઈ આ બંને આરોપ તેમના ચરિત્ર ઉપર લોક-

કલ્પનામાં હમેશાં આવે છે એ નિર્વિવાદ છે. એટલામાટે તેનો અહીંયાં વિચાર ક્યાં શિવાય ગયંતર નથી. આ બંને આરોપ નિરાધાર હોઈ બ્રાન્ત સમજણોને લીધે પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. તે કેવી રીતે એનું આપણે થોડામાં દિગ્દર્શન કરીએ.

શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓ સાથે અશ્લાઘ્ય વર્તન કર્યું આ આરોપ શ્રીકૃષ્ણના વખતમાં નહોતો. શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ગોપીઓ જે પ્રેમ કરતી હતી તે મિત્ર્યાંજ વિષયાતીત ઈશભાવનાથી કરતી હતી, આવી જ કલ્પના મહાભારતમાં જણાય છે. મહાભારતને હાલનું સ્વરૂપ ૪૦ સં. ૫૦ ૨૫૦ ના સુમારે મળ્યું. લાંસુધી આવી જ કલ્પના હતી. દ્રૌપદીએ વસ્ત્રહરણની વેળાએ શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી તેમાં તેણે કૃષ્ણને “ ગોપીજનપ્રિય ” વિશેષણથી સંબોધ્યા છે. આ વિશેષણમાં તેઓ દીન અબલાઓની વારે ધાનારા છે એટલો જ અભિપ્રાય છે એ ઉઘાડું છે. તેમાં નિંદા સંબંધ અભિપ્રેત હોત તો સતી દ્રૌપદીને તેના પાતિવ્રત્યની પરીક્ષાના પ્રસંગે તે સાંભરત નહિ, સાંભરત તો તે ઉચ્ચારત નહિ અને ઉચ્ચારતી તો તે તેના કામવખતે આવત નહિ. તાત્પર્ય; આ વિશેષણમાં ગોપીનો નિવ્યાંજ વિષયાતીત ભગવત્પ્રેમ જ ગર્ભિત છે એ નિર્વિવાદ છે. બીજું શિશુપાલે રાજસૂયના અર્ધહરણના પ્રસંગે શ્રીકૃષ્ણની ગનસોકત નિંદા કરી. પણ તેમાં આ આક્ષેપ તેણે લીધો નથી. ત્રીજું, શ્રીકૃષ્ણ ન્હાનપણમાંથી મલ્લવિદ્યાના મ્હાનારા હતા એ પ્રસિદ્ધ જ છે. કંસે તેમને કુસ્તી રમવામાટે જ મથુરા બોલાવ્યા હતા. આવા બાલ મલ્લ કદી પણ કામના નાદે લાગે નહિ, અને લાગે તો તે અમર્યાદ શક્તિ પણ દેખાડી શકે નહિ આ સિદ્ધાંત છે. ઈશ્વરની કલ્પનાથી કાંઈ તે સંભવે, પણ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના અવતારમાં માનવી કૃત્યો જ કરી દેખાડેલાં છે; ઈશ્વરી સામર્થ્ય ઉપયોગમાં આણેલું નથી, અને ક્યાંય આણેલું હશે તો તે આવી નિંદા કૃતિમાં તો જરૂર ન જ હોવું જોઈએ. સારાંશ; સર્વ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં આ આરોપ ખરો નથી, એમ જ કહેવું જોઈએ. ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર કેવળ નિર્વિષય પ્રેમ કરનારી પરમ ભક્ત હતી, આવી જ સમજણ હાલના મહાભારતપર્યંત હતી. પણ ધીમે ધીમે ભક્તિમાર્ગમાં ભક્તિની મીમાંસા થતી ગઈ, સારે ભક્તિને અસતીના જર ઉપરના પ્રેમની ઉપમા આપવા માંડી હોવી જોઈએ, અને “ યથા સ્ત્રીણાં તથા વાચાં સાધુત્વે વુર્જનો

जनः ” आ लवभूतिनी उद्भित प्रमाणे जगतमां स्त्रीयोना संयधमां हमेशां
 जेरसमज उत्पन्न थती होवाथी आ कल्पना इह थयेली होपी जेष्ठये. श्री-
 कृष्णनी प्रवृत्तिने अनुकूल मतने लीधे आ प्रवाहने पुष्टि भजेली होपी
 जेष्ठये, अने रासना वलुं नथी तेने पक्षवे। फुटेलां होवां जेष्ठये. आ प्रमाणे
 आ प्रवाद पाछणथी उत्पन्न थयो अने ते कावगतिये अटलो वध्ये डे,
 छ० स० नवमा शतकमां प्रसिद्धि पावेली लागवतथी ते दूर करी शकये
 नहि. आ अद्वितीय वेदांतपर ग्रंथे तेने वेदांतमां अथडापी अथडापी
 अटलो पवित्र कथो डे श्रीकृष्णनी अने गोपीओनी लीलांनां हजरो पद्य
 अमे सांलणीये छीये छतां पल्लु अमारा मनमां निंद लावनाने अेक देश
 पल्लु उत्पन्न थतो नथी. लागवते आ प्रवाहने आश्रय आपी पवित्र डाधा
 पछी शृंगारप्रिय कवीओये, विशेषतः जयदेवे गीतगोविंदमां, अने छतर
 कवीओये प्रगलाधानां हजरो सुंदर पद्यमां, तेने चारे तरङ्ग झेलापी लोक-
 प्रिय कथो अेमां नवल शुं ? किंजल्कुना अेने लीधे शृंगारमां प्राकृतमां अेक
 प्रशस्त मर्यादा उत्पन्न थयेली जल्लाय छे. शृंगार गावो तो गोपी-कृष्णने।
 आवो अेक प्रशस्त कविसंप्रदाय लाजमां जल्लाय छे. अस्तु; आ आक्षेप,
 पतुं निंदत्व आ प्रमाणे जे डे लागवत धर्मे कदी नांज्युं छे तो पल्लु
 ऐतिहासिक दृष्टया तेनी सत्यासत्यताने विचार करवो जरतो छे, अने
 आवो विचार करतां आ प्रवाद निराधार छे अेम ज कहेवुं पडे छे.

हवे, आपल्ले गीत अेटले कपरीपल्लुना आक्षेप तरङ्ग
 वणीये. आ आक्षेपने उगम महाभारतमां छे अरो, पल्लु
 महाभारतमां अे कल्पना नथी. ते तो गौण कथाओनी जेर-
 समजुतीने लीधे पाछणथी उत्पन्न थयेली छे. श्रीकृष्ण बीष्म, द्रोण
 वगेरेने कूट-युद्धथी पांडवो पासे मराव्या आवुं भारतमां वलुं न छे. पल्लु
 आ प्रसंगनुं स्वल्प अपवादक હતुं अे लक्षमां न रहेवाथी आवो आक्षेप
 वांचेकोना मनमां उत्पन्न थयो. साधारण कविओनी अनिशयोक्तिथी आ
 समजल्लु अेटली वधेली छे डे श्रीकृष्णनी नीति अेटले पाश्याय देशमां
 प्रसिद्ध थयेली मेકियाह्लेલીनी ज नीति छे अेम ઉપર ઉપરથી વિચાર
 કરનારા સમજે છે. પલ્લુ આ સમજ સર્વથૈવ ભૂલ ભરેલી છે. શ્રીકૃષ્ણ
 નીતિના અને ધર્મના પૂર્ણ અભિમાની હતા. અધર્મ અને અનીતિનો

એમણે કદી પણ ઉપદેશ કર્યો નથી; કિંવા પોતાના આચરણમાં અવલંબ કર્યો નથી. અલબત્ત, વિશિષ્ટ અપવાદક પ્રસંગે ધર્મની ભ્રાંત કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થનારી ગેરસમજનો તેમણે નિષેધ કર્યો છે. આવે પ્રસંગે ધર્મ-અધર્મ દરાવવો બુદ્ધિવાનોને પણ કઠિણ થઈ પડે છે. આવા અપવાદક પ્રસંગ શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રમાં કેટલીયે વખત આવે છે. તે વખતે તેમણે પોતાના આચરણથી અને ઉપદેશથી આવા પ્રસંગે મનુષ્યે કેવી રીતે ચાલવું એ દેખાડેલું છે. તે કેવી રીતે એનો આપણે વધારે ખુલાસો કરીયે.

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય ઇત્યાદિ નીતિનાં અને ધર્મનાં પરમ તત્ત્વો સર્વને સરખાં જ માન્ય છે. હિંદુધર્મમાં, ખ્રિસ્તીધર્મમાં, બૌદ્ધધર્મમાં અને મુસલમાની ધર્મમાં આ જ આદ્ય પ્રધાન છે. આ જ આદેશ સર્વ જગતના વિચારવંતોએ આપેલો છે. પણ આ સર્વમાન્ય તત્ત્વોને કોઈ અપવાદક પ્રસંગ છે કે નહિં ! ઉદા. એકાદો આતતાયી અધર્મથી આપણને મારવા આવે તો આપણે તેને મારવો કે આપણે તેના બળી થવું ? આપણે જ મરવું એમ અહિંસા મતની અતિશયોક્તિ કરી કોઈ કહેશે; પણ હિંસા બંને પક્ષમાં થશે, માટે આતતાયીને જ મારવો સારો; કારણ, આતતાયીના હાથે મરવું એમાં હિંસા થાય છે અને તે શિવાય વળી અહિંસાને પ્રોત્સાહન મળે છે. એટલામાટે ‘આતતાયિનમાયાન્તં હન્યાદેવાવિચારયન્ ।’ આવો ધર્મશાસ્ત્રે અહિંસા ધર્મને અપવાદ આપ્યો. ઇંડિયન પિનલકોડમાં ખુનને માટે જે અપવાદ છે તે સર્વ ધર્મશાસ્ત્રને જ અનુસરીત છે, એ કોઈના પણ લક્ષમાં આવશે. સારાંશ; અહિંસા, સત્યવચન, અસ્તેય ઇત્યાદિ ધર્મના અપવાદ પ્રસંગ છે એ ઉઘાડું છે; અને તે તે પ્રસંગે અધર્મ છોડવો નિંદ્ર છે. આપણે દ્રોણવધનો પ્રસંગ જ વિવેચન માટે લઈયે. અધર્મથી અસ્ત્રો ન જાણનારા-એને દ્રોણ અસ્ત્રોથી દાર મારતા હતા. પાંચાળ સૈન્ય અધર્મથી સફાયટ થતું હતું. આવા પ્રસંગે શ્રીકૃષ્ણે દ્રોણને કપટથી મારવાની સલાહ આપી, અને અશ્વત્થામા મરી ગયો આવી ખોટી ખૂમ ઉડાવી ડોસાના હાથ અટકાવ્યા. આ વખતે શ્રીકૃષ્ણે ધર્મને પાંચ પ્રસંગે ખોટું બોલતાં પાતક નથી એમ કહ્યું. આ પાંચ પ્રસંગનો વિચાર કરતાં તે તે વખતે કરેલું અસત્ય ભાષણ પુણ્ય નહિં તો પણ પાપ તો નહિં, એમ કોઈ પણ નીતિની અથવા ધર્મની દૃષ્ટિથી વિચાર કરનાર કબૂલ કરશે.

અહીંયાં દ્રોણુવધ જેવી જ એક મનોરંજક હકીકત આપણે ઇતિ-
હાસમાંથી તુલનામાટે લઈએ. અઢારમા શતકમાં ખ્રિષ્ટિશ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે
યુદ્ધ શરૂ થયું, તે વખતે ખ્રિષ્ટિશ શૂર સેનાપતિ જનરલ વૂલ્ફે કવેબેકની
લઢાઈ જીતી કેનેડા પ્રાંત હસ્તગત કર્યો એ પ્રસિદ્ધ છે. આ યુદ્ધના પ્રસંગે
કવેબેક ફ્રેન્ચના તાબામાં હતું, અને શહેરબહાર તેનું જન્યત સૈન્ય લલતું
હતું. તેની અને ખ્રિષ્ટિશ સૈન્યની વચ્ચે એક મોટી નદી વહેતી હોવાથી
ખ્રિષ્ટિશ સૈન્યથી ફ્રેન્ચો ઉપર ચઢાઈ કરી શકાતી નહોતી. તે વખતે જનરલ
વૂલ્ફે એક યુક્તિ યોજી પોતાના સૈન્યના બે વિભાગ કરી એક વિભાગ તેણે
ફ્રેન્ચ સૈન્યની સામે જ મૂક્યો, અને બીજો વિભાગ રાત્રિના અંધારામાં
હોડી ઉપર લઈ એક સ્થળેથી નદી ઓળંગી જઈ પાર ઉતાર્યો. ત્યાં નદી-
કાંઠો ઓછા ચઢણવાળો હતો અને તે બાજુથી કદાચિત્ જ શત્રુ આવશે
આ કલ્પનાથી ફ્રેન્ચોએ એક જ ચોક્કી તે ચઢણ ઉપર રાખી હતી. એક
નહાતી ફ્રેન્ચોની ટોળી તે રસ્તેથી તરતની જ ગઈ પણ હતી. ખ્રિષ્ટિશ
સિપાઈ ચઢણ ચઢી ઉપર આવ્યો ત્યાં તે આગળના સિપાઈને ચોક્કીદારે
“કાણ ?” કરી પૂછ્યું. તે સિપાઈ એક હુંશીયાર હાથલંડર હતો. તેણે
તત્કાળ “લા ક્રાન્સ” “ફ્રેન્ચોના સીપાઈ” એવો જવાબ આપ્યો. “કઈ
રેજિમેન્ટ ?” એમ ચોક્કીદારે ફરી પૂછ્યું. હાથલંડર સારો માહિતગાર
અને મજબૂત જાતીનો હતો. “ડીલારીન” “રીન રેજિમેન્ટ” એવો
તેનો બેધડક જવાબ સાંભળી ચોક્કીદાર સ્વસ્થ બેઠો. અર્થાત્ ખ્રિષ્ટિશોના
દસપાંચ સીપાઈ બિનહરકત ઉપર ચઢી આવ્યા; અને તેમણે પ્રથમ તે
ચોક્કીદારને અને તેના સીપાઈએને ઠાર માર્યા. જનરલ વૂલ્ફેની આખી તુકડી
સાહજિક જ સુખરૂપ ઉપર ચઢી આવી, અને કવેબેક પાસેના ફ્રેન્ચ સૈન્યના
પાછલા ભાગ ઉપર પડી તેમનો તેમણે પરાભવ કર્યો. જનરલ વૂલ્ફે આ
લઢાઈમાં માર્યો ગયો; પણ પોતાનો જય થયો એ જાણવામાં આવતા
સુધી તે જીવતો હતો. અસ્તુ; તે હાથલંડરે ખોટું બોલી ચોક્કીદારના પ્રાણ
લીધા એ તેનું કૃત્ય નિંદા કે પ્રશસ્ત ? ‘Every thing is fair in
war’ આ ન્યાયે તો તે પ્રશસ્ત છે જ. આવી રીતે શત્રુસૈન્યને દસાવી
જીત્યાના સંકેતો ઉદાહરણો, હાનિઆદે બળદોનાં સીંગડાને મથાલો બાંધી
રામન લોકોને દસાવ્યા ત્યાંથી માંડીને તે ચાલુ યુરોપીય મહાયુદ્ધ પર્વતના

ઇતિહાસમાં મળી આવશે. પણ આ ન્યાય કરતાં પણ એક વિશિષ્ટ ન્યાય આ સ્થળે લાગુ પડે છે. જો તે હાયલંડર સીપાઇ ખરું બોલતો તો જનરલ વૂલ્ફનો સર્વસ્વી નાશ થાત. આ દષ્ટિએ આ વખતે તે જો બોટું બોલ્યો તે ક્ષમ્યતર છે. દ્રોણવધની વેળાએ ધર્મ જો બોટું બોલ્યા તે આથી પણ વધારે ક્ષમ્યતર છે. જનરલ વૂલ્ફ પ્રમાણે આ વખતે પાંડવો ચઢાઇ કરી જતા નહોતા કિંવા કેન્ય ક્રિટિશો સાથે અધર્મથી લડતા નહોતા. એથી ઉલટું દ્રોણ પાંડવો ઉપર ચઢાઇ કરી તેમનો અધર્મથી સવસ્વી નાશ કરતા હતા. આવે વખતે શ્રીકૃષ્ણે ધર્મને બોટું બોલવાની જો પરવાનગી આપી, તે સર્વથા ક્ષમ્ય છે, આવો જ નીતિશાસ્ત્ર વેત્તાઓને નિકાલ આપવો પડશે.

વળી એક દષ્ટિથી આ વિષયનો વિચાર કરી શકાશે. કોઇ પણ આખ-તનો અતિરેક કરવો સદોષ થાય છે; પછી તે અતિરેક સદ્ગુણોનો કાં ન હોય? True virtue lies in the mean between two extremes આવી એક પાશ્વ્યાત્યોની કહેવત છે. અતિશય દાતૃત્વ દેખાડી પોતાનાં છોકરાં છૈયાંને ભૂખ્યાં મારવાં (ધરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે અને ઉપાધ્યાયને આટો) એ નીતિદષ્ટિયા દુર્ગુણ જ છે. આવા પ્રકારના આતિ-રેકનો દુર્ગુણ મહાભારતના કર્તાએ તેમાંની ઉદાત્ત વ્યક્તિઓમાં ખુબીથી દેખાડેલો છે. છૂત રમવા આવો, આમ કોઇ પણ રાગ્યે કહેતાં, ના કહેવી નહીં એ ધર્મનો દુર્ગુણ જ છે. સ્ત્રી સામે અસ્ત્ર ઉંચકવાં નહિ એ કલ્પના ઉદાત્ત ખરી; પણ આતતાયી કિંવા સર્વ જગતને ત્રાસ આપનારી સ્ત્રી ઉપર અસ્ત્ર ઉગામ્યા શિવાય ગલ્યંતર ન હોય તો શસ્ત્ર ઉગામવું જ જોઇયે. શ્રીરામચંદ્રે તાટકાને આ જ ન્યાયે મારેલી છે. દાલમાં સફાજેટ સ્ત્રીઓને વોટનો અધિકાર આપવો નહિ, એમ ત્યાંના નીતિશાસ્ત્રવેત્તાઓ પણ કહેતા નથી. સારાંશ; શિખંડી સામે હું શસ્ત્ર ઉંચકાશ નહિ, અ. બીજમની પ્રતિજ્ઞા અતિરેકની છે. અને આવા ગાંડપણનો કાયદો પ્રતિપક્ષી છે તો તે ગેરવાજબી કહેવાય નહિ. તેમ જ સંકુલ યુદ્ધમાં એક વીર ઉપર અનેકાએ ચઢવું એ પણ અધર્મ નથી. જ્યારે ઠંડ્રયુદ્ધ થતું હોય ત્યારે જ આ નિયમ લાગુ પડે; ઇતર પ્રસંગે તે લાગુ પાડી શકાય નહિ. એમ જો

ન હોય—અર્થાત્ સંકુલ યુદ્ધમાં અનેક વીરોએ એક વીર ઉપર ચઢી જવું એ જો અધર્મ હોય—તો સંખ્યાબળથી શત્રુને મારવા તે કદી પણ ન્યાય થઈ શકે નહિ. કૌરવો તરફ અગીઆર અક્ષૌહિણી સૈન્ય અને પાંડવો પાસે સાત અક્ષૌહિણી, અહીંથી જ અધર્મ માનવો પડશે. સારાંશ; બીજમવધના પ્રસંગે જો પાંડવોએ અધર્મ કર્યાનો ભાસ થતો હોય, તો ત્યાં વાસ્તવિક તે અધર્મ નહોતો એમ કહેવું જોઈએ. અસ્તુ; સર્વ આબુથી સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં શ્રીકૃષ્ણે પાંડવો પાસે જ્યાં જ્યાં ફૂટ યુદ્ધ કરાવ્યું છે ત્યાં ત્યાં યુદ્ધ નીતિની નજરે ગેરવાજબી કાંઈ જ નહોતું. પણ ઉચ્ચનીતિની નજરે પણ કયાંય અધર્મનો ભાસ થતો હોય તો કયાંક અપવાદક પ્રસંગમાં સર્વ-સ્વધાત વગેરે કારણોને લીધે અધર્મનું અવલંબન કરેલું હોવાથી તે ક્ષમ્ય હતો એમ જણાઈ આવશે. માત્ર યુદ્ધ ચાલુ ન હોય અને સર્વસ્વધાત વગેરે કારણો ન હોય તેવા બીજા ગમે તે પ્રસંગે અધર્મનું અવલંબન કરવું એ કદી પણ ન્યાય થઈ શકે નહિ; એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. આ મર્યાદા લક્ષમાં ન રહેવાથી શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં મનુષ્યની ગેરસમજણ થાય છે, અને શ્રીકૃષ્ણ એટલે એક કપટી વ્યક્તિ એવો ભ્રમ થાય છે. પરંતુ વાસ્તવિક વિચાર કરીએ તો અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય ઇત્યાદિ પરમધર્મને ધર્મ-શાસ્ત્રે અને મન્વાદિ સ્મૃતિઓએ પણ અપવાદ માનેલ છે; અને આવા પ્રસંગે જ શ્રીકૃષ્ણે ફૂટ યુદ્ધનું અવલંબન કરવાની સલાહ આપેલી છે; બીજે કાંઈ સ્થળે આપી નથી એ વાત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ.

આંત મુમજણથી ઉત્પન્ન થયેલો આ આક્ષેપ સૂક્ષ્મ વિચારથી દૂર થયો એટલે શ્રીકૃષ્ણનું રમ્ય ચરિત્ર તમ સુવર્ણ પ્રમાણે તેજસ્વી અને ઉજ્જ્વલ જ જણાઈ આવે છે. તેમ તેમના ચરિત્રમાંની કેટલીક વાતોનો અતિ-શયોકિતથી કિંવા ગેરસમજથી ગમે તેટલો વિપર્યાસ થયો હોય, તો પણ તેમના ઉદાત્ત વિચારોનું નિધાન—દિય ભગવદ્રીતા—જ્યાંસુધી જીવંત છે, ત્યાંસુધી શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર કદી પણ ચમક્યા શિવાય અને જગતને મોહિત કર્યા શિવાય રહેશે નહિ. આ પરમ તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથમાં જે કર્મયોગ શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશ્યો છે, તે સર્વકાળે અને સર્વ દેશમાં, સર્વ લોકના આદરને પાત્ર થશે. કર્મ સિદ્ધ થશે કે નહિ એ વિચારથી મન ડગમગવા ન દેતાં, પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ ઈશ્વર ઉપર ભરોસો રાખી ‘હું’ પરમેશ્વરની

ધર્મજોથી આ કર્મ કરું છું, અને તે તેને જ અપાંણુ કરું છું' આવી ભાવનાથી કરવું, આ સિદ્ધાંત અત્યંત ઉદાત્ત છે; અને એટલો ઉદાત્ત કર્તવ્યસિદ્ધાંત આજસુધી કોઈ પણ તત્ત્વવેત્તાએ ઉપદેશેલા નથી એમ કહ્યું હોય તો ચાલે. આ સિદ્ધાંત જેના ચિત્તમાં પકડા ઈચ્છો હોય, તે દુઃખોદધિ ઉતરી નિઃસંશય પાર ઉતર્યો કહેવાય. બીજું, કર્મ તદ્દન છોડી દેવાં અશક્ય છે, અને ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારને આત્યંતિક નિરોધ કરવો પણ અશક્ય છે, આ વાત શ્રીકૃષ્ણે જગતની નજરે સારી રીતે આણી આપી છે. એટલામાટે ધર્મ અને નીતિને અનુસરી જગતમાંનાં લૌતિક સુખોનો નિયમયુક્ત ઉપભોગ લેવો, અર્થાત્ સદાચારયુક્ત ગાર્હસ્થ્ય, સંન્યાસ જેટલો જ પુણ્યપ્રદ છે, એ દૈવી સંપત્તિ છે અને દૈવી સંપત્તિ મોક્ષને પમાડનારી છે; આવો તેમણે સ્પષ્ટ રીતે પોતાનો મત નમૂદ કરેલો છે. મહાભારતમાં વાસે એક સ્થળે કહ્યા પ્રમાણે, ' ઇન્દ્રિયોનો સર્વથૈવ નિરોધ કરવો એ મૃત્યુ કરતાં પણ દુઃખકર છે; બીજા પક્ષમાં ઇન્દ્રિયોને મનસોકા છોડી દેવી એ દેવોનો પણ અધઃપાત કરનાર છે. ' તાત્પર્ય; નીતિશાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણે, યુક્તાહારનિહાર રહી મનુષ્યે ઉત્સાહ અને ઉત્થાનનું અવલંબન કરી કર્તવ્ય કર્મ કરવાં આવો ઉપદેશ કર્યો. ધર્મની બાળતમાં પણ શ્રીકૃષ્ણે આવા જ અતિરેકને છોડી ન્યાય અને યોગ્ય મધ્ય બિંદુમાં રહેવાનો ઉપદેશ કર્યો. સંસાર છોડી અરણ્યમાં જઈ રહેવું એનું નામ સંન્યાસ નહિ, પણ કામ્ય કર્મોનો ન્યાસ કરવો એ ખરો સંન્યાસ. લાગ એટલે કર્મ તદ્દન છોડવાં એમ નહિ પણ કર્મના ફલની આસક્તિનો લાગ કરી કર્મ કરવાં એનું નામ સંન્યાસ. તપ એટલે શરીરમાંનાં ભૂત-પ્રાણોનું બલાતકારે કર્ષણ કરી આત્માને પણ સર્વ રીતે રંધવો; એમ નહિ પણ યોગ્ય નિયમોથી યુક્ત એવાં ગુરુશુશ્રૂષાદિ શારીરિક, સત્યલક્ષણાદિ વાચિક અને પ્રસાદ, શાંતિ છત્યાદિ માનસિક કર્મોનું નામ તપ એવું તેમણે પ્રતિપાદન કરેલું છે. ઈશ્વરસિદ્ધાંતની અર્થાત્ બ્રહ્મ જ્ઞાનની બાળતમાં તેમણે સુષ્ટુઓના દયાદાતા અને દુઃખોને શાસન કરનારા આ ઈશ્વરી અવતારનું અથવા સગુણ બ્રહ્મનું સનાતન અને અવ્યક્ત બ્રહ્મનું અવિરોધથી પ્રતિપાદન કરેલું છે. તેમ જ પરમેશ્વર કેવળ ભક્તિથી સાધ્ય હોઈ આ ભક્તિમાર્ગ સર્વને સરખો જ મોકળો અને સુલભ છે; કિંમલુના

ચંડાળ અને બ્રાહ્મણ, સ્ત્રી અને પુરુષ ઇશભક્તિથી એકસરખા જ મોક્ષને પામે છે એવો ઉદાત્ત અને ઉદાર મત તેમણે બેધડક જગત સામે માંડ્યો. તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતમાં સાંખ્ય અને યોગ, કર્મ અને વેદાંતનો વિરાધ કાઢી નાંખી તેમણે પોતાના નવીન ઉપદેશોના ભક્તિમાર્ગ સાથે તે સર્વનો સમન્વય કર્યો; અને સર્વને પોતાના ઉચ્ચ તત્ત્વના અનુયાયી કર્યા. રાજકીય બાબતમાં તેમણે નિરપેક્ષ સ્વાર્થત્યાગનો જગતને ધડો આપેલો છે. કંસ કિંવા જરાસંધનો નાશ તેમણે પોતાના સ્વાર્થ માટે કર્યો નથી, કિંવા પોતાનો તે તરફથી ચત્કિચિત્ પણ ફાયદો કરી લીધો નથી. ભારતી યુદ્ધમાં સુદ્ધાં તેમણે પાંડવોને કેવળ સત્યની બાજુ સ્વીકારી મદદ કરી, અને દુર્યોધન પાંડવોને અધર્મથી રાજ્ય પાછો આપતો નહોતો એટલામાટે જ, પાંડવોનો પક્ષ હીનજલ હતો તો પણ તેમની તરફ થઈ તેમણે અજુનના ઘોડાંની લગામ હાથમાં લીધી. સર્વમાં મુખ્ય વાત એ કે, શ્રીકૃષ્ણે આર્થ અને આર્યેતર એમની સાથે સરખા પ્રેમથી ચાલી સર્વને ઇશ્વરભક્તિનો મોકળો અને સુવ્રત માર્ગ દેખાડી આપ્યો. એને લીધે આજ હિંદુસ્થાનમાં જોકે જૂદી જૂદી વર્ણ પોતપોતાના તરફથી વિભક્ત જણાય છે, તો પણ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરવામાં અને તેમના મીઠા 'ગોવિંદ' નામનું કીર્તન કરવામાં સર્વ જાતના અને સર્વ મતના આબાલવૃદ્ધ સ્ત્રી પુરુષ હિંદુ લોક એકબીજાની ઉપર ઉભા રહી પોતાનો ભેદભાવ વિસરી ભગવદ્ભજનમાં તસ્લીન થાય છે; અને અમે સર્વ જાતિ-નિરપેક્ષ મોક્ષને પામીશું એવો વિશ્વાસ રાખે છે. સાહજિક જ હજારો વર્ષથી તે આગસુધી ભારતવર્ષીય હિંદુ લોક કનિષ્ઠ અને ઉચ્ચ, અદ્ય અને સુદ્ય શ્રીકૃષ્ણને સરખી ભક્તિથી અને પ્રેમથી પૂજતા આવેલા છે. અને હજુ આગળ પણ ભગવદ્ગીતાના દિવ્ય ઉપદેશથી મોહિત થઈ શ્રીકૃષ્ણને પૂજશે.

પુરવણી.

શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રની શકવારી.

શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર ઐતિહાસિક છે, એ વાત સર્વમાન્ય છે. ભારતીયુદ્ધના કાળ સંબંધમાં મતભેદ હશે, તો પણ તે યુદ્ધનો કોઇ માનેલો કાળ ઐતિહાસિક અડસટ્ટાની અંદર જ છે. ભારતીયુદ્ધનો કાળ જે સામાન્યતઃ સર્વ હિંદુ લોક માને છે તે જ ખરો છે એવો મારો મત મેં મારા પુસ્તકમાં પ્રતિપાદન કરેલો છે. શકે ૧૮૩૬ ના પંચાંગમાં ગતકલિ ૫૦૧૫ આપેલો છે; એટલે કલિયુગનો આરંભ શ૦ પૂ૦ ૩૧૭૯ માં વર્ષમાં થયો. આ વર્ષના ચૈત્ર શુદ્ધ ૧ થી કલિયુગ શરૂ થયો. આની પછીના વર્ષના એટલે શ૦ પૂ૦ ૩૧૮૦ ના માર્ગશીર્ષ ૧૪ થે ભારતીયુદ્ધ શરૂ થયું; એવો મારો મત છે. ભારતીયુદ્ધનો કાળ શકે ૧૨૦૦ ના સુમારનો કેટલાક ધારે છે, નો કેટલાક સુ૦ ૧૪૦૦ ધારે છે. ભારતીયુદ્ધનો પહેલો કાળ લઇ શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રની રૂપરેખા કેવી ઠરે છે, તે અહીંયાં વિસ્તારથી દેખાડ્યા નેવી છે; અને તે વાંચકોને મનોરંજક પણ લાગશે. ભારતીયુદ્ધની વખતે શ્રીકૃષ્ણ ૮૩ વર્ષના હતા, આવી જ્યોતિષીયોમાં પરંપરાની કહાણી કહો કે કલ્પના કહો, પ્રચલિત છે. ઉજ્જેનીના માજી પ્રસિદ્ધ દીનાનાથ જોશીયે પોતાના ગ્રંથમાં આ વર્ષ આપેલું છે અને શ્રીકૃષ્ણની ઇત્યંભૂત પત્રિકા અંશ સાથે આપેલી છે. અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણને જન્મ શ૦ પૂ૦ ૩૨૬૩ આવણ વ૦ ૮ ઠરે છે. આ દિવસે બુધવાર હતો અને રોહિણી નક્ષત્ર ઉપર શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થયાનો ઉલ્લેખ ધણાં પુરણોમાં છે. લશ્કરમાંની બિહકટોરિયા કાલેજના પ્રો૦ આપ્ટેયે કેતકી ઉપરથી ગણિત કરી જોયું તો તેમાં શ૦ ૫૦ ૩૨૬૩ માં વર્ષમાં રોહિણી નક્ષત્ર આવણ વ૦ ૮ મની મધ્યાહ્ન રાત્રિયે આવે છે. આ

જ્યોતિષની કલ્પના કિંવા પરંપરા ભારત ઉપરથી ગોઝ્ય જણાય છે. રાજ-
સૂય યજ્ઞ ભારતી યુદ્ધ પૂર્વે ૧૫ વર્ષે થયો હોવો જોઈએ. આ યજ્ઞની વખતે
શિશુપાલ પાંડવોને, શ્રીકૃષ્ણને અગ્રપૂજનનું માન આપ્યા બદલ જે દૂષણ
આપેલાં છે, તેમાં આવું એક વાક્ય છે; —“ શ્રીકૃષ્ણને વૃદ્ધ સમજી તમે
આ માન આપ્યું હોય તો તેના કરતાં પણ વૃદ્ધ રાજાઓ, તેના જ બાપ
વસુદેવ સરખા, અહીંયાં છે. તેમને કેમ આપ્યું નહિં ? ” આ વાક્ય ઉપ-
સંજ્ઞ સૂય યજ્ઞની વખતે શ્રીકૃષ્ણ વૃદ્ધ જ હતા. ભારતી યુદ્ધની વખતે
જો તેઓ ૮૩ વર્ષના હતા, તો આ યજ્ઞની વખતે તે ૬૮ વર્ષના હતા,
અર્થાત્ વૃદ્ધોમાં ગણવા સરખા હતા. હવે અર્જુનની ઉમ્મર ભારતી યુદ્ધ
વખતે ૬૫ વર્ષની હતી, એમ ભારત ઉપરથી જણાય છે. એટલે શ્રીકૃષ્ણની
અને અર્જુનની ઉમ્મરમાં ૧૮ વર્ષનું અંતર હતું. આ વાતમાં પણ ભારત,
ભાગવત, હરિવંશ વગેરેમાંથી પ્રમાણ મળે છે. કંસનો વધ ક્યાં પછી
કિંબહુના જરાસંધનો પહેલીવાર પરાજય ક્યાં પછી, શ્રીકૃષ્ણે મથુરામાંથી
અકૂરને, પોતાની ફાલ્ગુ કુંતિ હિમાલયથી છોકરાં લઈ હસ્તિનાપુર આવેલી
છે એ ખાતરી સાંભળી તેના સમાધાનમાટે, અને ધૃતરાષ્ટ્રને પોતાના ભત્રી-
જાઓ સાથે ન્યાયથી અને પ્રેમથી વર્તવાનો ઉપદેશ કરવા માટે મોકલ્યાનો
આ ગાંડા ઉદ્દેશ્ય છે. તે વખતે અર્જુનની ઉમ્મર ૪ વર્ષની માનવાને
હરકત નથી. શ્રીકૃષ્ણની ઉપર ૨૨ વર્ષની હશે એટલે તેમનામાં ૧૮ વર્ષનું
અંતર હોવું જોઈએ. સારાંશ, શ્રીકૃષ્ણનું વય ભારતી યુદ્ધની વખતે ૮૩
વર્ષનું અને અર્જુનનું ૬૫ વર્ષનું માની આ આધારે તેમના ચરિત્રમાંની
મુખ્ય મુખ્ય બાબતોના કાળ જે ઠરે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

કાળ.	વૃત્તાંત.	વય.
શકપૂર્વે અગર ઇ. સનપૂર્વે.		કૃષ્ણ અર્જુનનું
૩૨૬૩ આ. વ. ૮	૩૧૮૫ શ્રીકૃષ્ણ-જન્મ.	૦ ૦
૩૨૪૫	૩૧૬૭ કંસવધ.	૧૮ જન્મ
૩૨૪૧	૩૧૬૩ અકૂરનું હસ્તિનાપુરમાં ગમન.	૨૨ ૪
૩૨૩૮	૩૧૬૦ રુકિમણીવિવાહ	૨૫ ૭
૩૨૩૬	૩૧૫૮ પ્રહુમ્નનો જન્મ.	૨૭ ૯

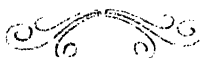
૩૨૨૦	૩૧૪૨	દ્રોપદીસ્વયંવર.	૪૩	૨૫
૩૨૧૮	૩૧૪૦	ઇંદ્રપ્રસ્થની સ્થાપના.	૪૫	૨૭
૩૨૧૨	૩૧૩૪	પ્રભુમનુ' લભ, ઋક્ષિમની છોકરી સાથે.	૫૧	૩૩
૩૨૧૦	૩૧૩૨	અર્જુન તીર્થયાત્રાએ ગયો.	૫૩	૩૫
૩૧૯૮	૩૧૨૦	સુમદ્રાહરણ.	૬૫	૪૭
૩૧૯૬	૩૧૧૮	અભિમન્યુનો જન્મ.	૬૭	૪૯
૩૧૯૫	૩૧૧૭	રાજસૂય યજ્ઞ.	૬૮	૫૦
૩૧૯૩	૩૧૧૫	હસ્તિનાપુરમાં છૂત.	૭૦	૫૨
૩૧૮૦ મા. શુ. ૧૪	૩૧૦૨	ભારતી યુદ્ધ	૮૩	૬૫
૩૧૮૦ ફા.	૩૧૦૨	અનિરુદ્ધનો વિવાહ અને રુકમીનો વધ.	૮૩	૬૫
૩૧૪૪ મા.	૩૦૬૬	શ્રીકૃષ્ણનું નિર્યાણ.	૧૧૯	૧૦૧
(કિંવા ૩૧૬૨ મા. ૩૦૮૪.)		,,	૧૦૧	૮૩

શ્રીકૃષ્ણનું વય મરણસમયે ભાગવતના મતમાં ૧૨૫ વર્ષનું હતું, જ્યોતિષના મતમાં ૧૨૦ નું હતું. મારા મતમાં ૧૦૧ હોતું જોઈએ. આનું કારણ ૨૮૧ મા પાના ઉપર આપેલી ટીપમાં આપેલું છે.

ભારતી યુદ્ધ પૂર્વેના કાર્તિકમાં પૂર્ણિમાનું ચંદ્રગ્રહણ હતું અને અમાવસ્યાએ તો જરૂર સૂર્યગ્રહણ હતું એ ભારત ઉપરથી જણાય છે. તે જ પ્રકારનો યોગ શ્રીકૃષ્ણના નિર્યાણના વર્ષે આવ્યો હતો એમ પણ ભારતમાં છે. પ્રો. આપ્ટેએ મારે માટે કેતકી ગણિત કર્યું. તે ઉપરથી શ. ૫૦ ૩૧૮૦ કાર્તિક વદી અમાવાસ્યાએ એટલે ભારતી યુદ્ધ પૂર્વે સૂર્ય-ગ્રહણ હતું એમ જણાય છે. પ્રો. આપ્ટેએ મને આ ગણિત કરી આપ્યું એને માટે હું તેમનો આભારી છું.

આ શકવારી સંબંધમાં એક બે વાતોનો ખુલાસો કરવો જરૂરનો છે. વસુદેવ શ્રીકૃષ્ણથી ૪૦ વર્ષે મોટા માનીયે તો વસુદેવનું વય મરણસમયે તો ૧૪૧ કિંવા ૧૫૯ એમ આવે છે. પ્રથમદર્શને એ જો કે અસંભાવ્ય ઠરે છે પણ તે અશક્ય નથી. પ્રાચીન કાળમાં હિંદુસ્થાનમાં દીર્ઘાયુષી માણસો પ્રત્યક્ષ જોયાના દાખલા આપણી પાસે છે એટલું જ નહિ પણ ગ્રીક

ઇતિહાસકરોએ પણ તે લખી રાખેલા છે. ખાંભુ, રુકમીનો વધ ભાગવત
 ઉપરથી ભારતી યુદ્ધ પહેલાં લાગે છે. પણ તેમ ન હોવું જોઈએ. કારણ,
 યુદ્ધની વૈજ્ઞાનિક બાબતે પક્ષને સહાય આપવા માટે તે ગયો હતો એવું ભાર-
 તમાં વૈશું ન છે. શિવાય અનિરુદ્ધનું આ ખાંભુ લગ્ન માનીએ, કિંવા
 પહેલું માનીએ તો પણ તે ભારતી યુદ્ધ પછી જ દીક જણાય છે. આ
 વખતે તેનું વય ૩૦ વર્ષનું હશે એમ (પ્રદ્યુમ્નના વિવાહ પછી એક બે
 વર્ષની અંદર તે થયો એમ ધારી) માની શકાશે. ત્રીજું, શ્રીકૃષ્ણ ધર્મ-
 રાજ કરતાં ન્હાના હતા માટે તે તેમને નમસ્કાર કરતા એવું ભાગવતમાં
 છે. પણ આ શકવારી ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણ કરતાં ધર્મ ૧૨ વર્ષે ન્હાના
 હોવા જોઈએ; એમ જ માનવું યુક્ત છે. તે (ધર્મ) શ્રીકૃષ્ણને સાવ-
 લાભના સંબંધથી વંદ્ય હતા. અસ્તુ. આ પ્રમાણે આ શકવારી મુખ્યતઃ
 ભારત ઉપરથી હરિવંશ અને ભાગવતની મદદથી હરે છે તે વાંચકની સામે
 મૂકેલી છે. તે વાંચકને મનોરંજક થઈ પડશે એવી મને આશા છે.

અથવા

પાણી પતનું છેલ્લું યુદ્ધ.

(ઐતિહાસિક નવલકથા)

આ ઐતિહાસિક નવલકથાનું સંવિધાનક પાણીપતનું ધનધૌર યુદ્ધ છે. મૂળ ઐતિહાસિક વાર્તા જેમની તેમ રાખી તેને કલ્પિત વાર્તાનો થોડો ધણો ઢોળાવ આપી, લઢાઇની હકીકત બની શકી તેટલી સુસંબદ્ધ અને રમણીય કરેલી છે. ભાઉસાહેબ પાણીપતપર બે મહિના કેમ પડી રહ્યા, આગલી રાતના ઠરાવ પ્રમાણે ગોલ ન બાંધતાં ભાઉસાહેબે લઢાઇ કેમ કરી, અંતપર્યંત ભાઉસાહેબ રણમાં મર્યા નથી, આવી પાર્વતીબાઇની પ્રમજ કેમ થઇ, નાના સાહેબ પેશવાએ બીજી લગ્ન કેવું કર્યું, ભાઉસાહેબે સુખઉદ્ઘોષાને છેવટની ચીઠી કેવી લખી, અબ્દાલીને ગેરસાવધ મારવાની ભાઉસાહેબની યુક્તિ કેવી નિષ્ફળ ગઇ, ગેરે મૂળ હકીકતમાત્રા બાદ જગા કલ્પિત કથાનકની જોડીથી અંચકર્તાએ એટલી સફાઈદાર અને ઉત્તમ રીતે રંગેલી છે કે, આ હકીકતનું રસભરિત વર્ણન વાંચતાં વાંચનારનું ચિત્ત ક્ષણવાર તન્મય થયા શિવાય રહેતું નથી. તે જ પ્રમાણે ભાઉસાહેબ અને તેમનાં પત્નીનો, તથા શ્રી વિશ્વાસરાવ અને તેમનાં પત્નીનો લઢાઈ પહેલાંનો એકાંતમાનો સંવાદ અંચકર્તાએ ધણા ચાતુર્યથી વર્ણવેલો છે અને તે ધણો જ સુંદર છે. નવલકથામાં ઐતિહાસિક ભાગ તદ્દન સંપૂર્ણ છે અને બનેલી હકીકત જેવીને તેવી જ પરંતુ નવલકથારૂપથી ભાષાલોભુપતાથી અને વિચારવૈચિત્ર્યથી અંચકારે ધણી જ સુંદર સજ્જવેલી છે. પુસ્તકમાં ઠેકઠેકાણે કથાનકના અનુરોધથી તૈયાર કરેલાં ૧૦ મનોહર ચિત્રો આપેલાં છે.

મેનેજર:—ચિત્રશાળા પ્રેસ, પુના.

સચિત્ર. શ્રીરામ-ચરિત્ર.

(છપાય છે.)

શ્રીમદ્ વાલ્મીકિ રામાયણ ગ્રંથ આર્યોના સાહિત્યના શ્રેષ્ઠ ગ્રંથોમાંનો એક છે. અને મહા-હારણ પ્રમાણે જ તે ભારતીય વાંચકોને અત્યંત પ્રિય અને પૂજ્ય છે. આ પુસ્તકમાં પ્રથમ ઉપોદ્ધાત રૂપે રામાયણ ગ્રંથની અને રામ કથાની મહત્તી થોડામાં કહી પડી રામાયણમાં વર્ણવેલી રામકથા આપેલી છે. વાર્તા અને વર્ણનો મૂળ ગ્રંથમાં જેવા છે તેવા જ આપેલા છે, અને એક બે સ્થળ શિવાય બાકીની સર્વ કલ્પના કવીની જ છે પુસ્તકની છેવટે નાનો ઉપસંહાર જોડી, તેમાં રામકાલીન-સ્થિતિ અને રામચરિત્રનું સ્વરૂપ એ બંનેનું નાનું ચરિત્ર આંકવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. પુસ્તક દરેક વર્ગના અને ઉમ્મરના વાંચકોને અંત બોધપ્રદ અને વાંચનીય છે. પુસ્તકમાં જૂદા જૂદા પ્રસંગોને અનુસરતા સુંદર ચિત્રો આપવામાં આવશે.

મનેજર

નિવસાણા પિતૃ પુત્રા સિદ્ધા

